

**ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ**

Симпозијум

**ЕТНОЛОШКО ПРОУЧАВАЊЕ
САВРЕМЕНИХ ПРОМЕНА У
НАРОДНОЈ КУЛТУРИ**

28. — 30. ЈАНУАР 1974.

**БЕОГРАД
1974.**

Симпозијум

ЕТНОЛОШКО ПРОУЧАВАЊЕ САВРЕМЕНИХ
ПРОМЕНА У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

MONOGRAPHIES
tom 15

Symposium

ÉTUDE ETHNOLOGIQUE DES CHANGEMENTS CONTEMPORAINS DANS LA CULTURE POPULAIRE

Réedacteur
prof. Dr *MILORAD VASOVIC*

Comité de rédaction
MILORAD VASOVIC ET MILKA JOVANOVIC

Accépté à la séance du Conseil
scientifique de l'Institut ethnographique
le 26e juin 1974.

B E O G R A D
1974.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
књига 15

Симпозијум

ЕТНОЛОШКО ПРОУЧАВАЊЕ САВРЕМЕНИХ ПРОМЕНА У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ

Уредник
Проф. др МИЛОРАД ВАСОВИЋ

Редакциони одбор
МИЛОРАД ВАСОВИЋ И МИЛКА ЈОВАНОВИЋ

Примљено на седници Научног већа
Етнографског института САНУ од 26. јуна 1974. године.

БЕОГРАД
1974.

Лектор: Лепосава Јукић

Издаје: Етнографски институт САНУ

Тираж: 500 примерака

Штампа: „Слободан Јовић“
Београд, Стојана Протића 52

Штампано уз учешће представа Заједнице за научни рад СРС

САДРЖАЈ

Атанасије Урошевић, <i>Уводна рец</i>	1
Петар Влаховић, <i>Приступ проучавању старог и новог у народном животу у сеоским насељима Србије</i>	3
Миљана Радовановић, <i>Традиционално наслеђе и савременост и неки проблеми примењене етнологије</i>	15
Slavko Kremenski, <i>O razsežnostih pojmov „ljudska kultura“ in „sodobne spremetbe“</i>	23
Радомир Ракић, <i>Савремене промене, предмет или аспект истраживања</i>	
Владимир Стојанчевић, <i>Историјска метода проучавања промена у етничком развоју и традиционалној култури у Србији</i>	53
Jozef Burszta, <i>Etnografia polska a badania współczesnych kulturowich</i>	67
Душан Бандић и Радомир Ракић, <i>О проучавању савремених промена у обичајном животу нашеј народе</i>	79
Милицав Лутовац, <i>Живот у нашим планинама и садашње промене у њима</i>	91
Митко Панов, <i>Утицај депопулације на промену народне културе у планинским селима СР Македоније</i>	93
Радмила Кајмаковић, <i>Промене у народној култури Семберије, резултати и искуства</i>	103
Бреда Влаховић, <i>Трансформација сеоске привреде у условима социјалистичке изградње (на примеру Семича)</i>	113
Радмила Филиповић-Фабијанић, <i>Трансформација улоге народне медицине и видара у савременим условима живота</i>	119
Цветко Костић, <i>Перспективе промена у нашем друштву и култури до 2000. године</i>	129
Jean Cuisenier, <i>L'organisation familiale traditionnelle en Yougoslavie et ses variations</i>	137
Joel Halpern i Barbara Halpern, <i>Промене у схватањима о улогама мужа и жене у пет југословенских села</i>	161
Делчо Тодоров, <i>Резултати и перспективи на етнографските проучвания на съвременния социалистически бит и култура в България</i>	175
Слободан Зечевић, <i>Промене материјалне, а постојаност духовне културе у североисточној Србији</i>	183
Видосава Стојанчевић, <i>Савремене промене у народној култури пеачалбарских региона јужне и југоисточне Србије (у областима Лужница, Власина и Врањско Поморавље)</i>	189
Мирослав Драшкић, <i>Неки примери промене етничке структуре насеља у североисточној Србији у савременим друштвеним условима</i>	207
Милка Јовановић, <i>Промене у народним ношњама Србије у савремено доба</i>	225

Душан Арљача, <i>Етнолошке промене у насељима Србије која се из- мећују</i>	235
Оливера Младеновић, <i>Традиционално играчко наслеђе и савременост</i>	245
Marija Makarovič, <i>Današnje poznavanje, raba, prevzetanje in potem pregovornih obrazcev (pri Slovencih)</i>	253
Емилија Џеровић, <i>Утицај друштвених, привредних и културних про- мена на развој и оријентацију ликовног стварања савремених сликара сељака у Србији</i>	259
Десанка Николић, <i>Прилагођавање традиционалне сеоске ткачке ради- ности условима тржишта и њен удео у осавремењавању неких села горњег Дригачева</i>	267
Милорад Васовић, <i>Народна култура и туризам</i>	277

Дискусија

Неџад Хаџидедић, Сарајево	287
Славко Кременшек, Љубљана	291
Владимир Стојанчевић, Београд	292
Драган Марковић, Ниш	294
Петар Влаховић, Београд	297

TABLE DES MATIÈRES

Atanasije Urošević, <i>Introduction</i>	1
Petar Vlahović, <i>Sur la façon d'aborder l'étude de l'ancien et du nouveau dans la vie populaire aux habitats ruraux de la Serbie</i>	3
Miljana Radovanović, <i>Héritage traditionnel et le moment actuel et quelques questions de l'ethnologie appliquée</i>	15
Slavko Kremenski, <i>Sur l'étendue des notions de „culture populaire” et de „changements contemporains”</i>	23
Radomir Rakić, <i>Changements contemporains — objet ou aspect des recherches?</i>	33
Vladimir Stojančević, <i>Méthode historique d'étude des changements dans l'évolution ethnique et la culture traditionnelle en Serbie</i>	53
Józef Burszta, <i>Etnografia polska a badania współczesnych kulturowich</i>	67
Dušan Bandić et Radomir Rakić, <i>Sur l'étude des changements contemporains dans la vie coutumière de notre peuple</i>	79
Milisav Lutovac, <i>La vie et les changements actuels dans nos montagnes</i>	91
Mitko Panov, <i>Influence du dépeuplement et de l'urbanisation sur le changement de la culture populaire aux villages de montagne de la RS de Macédoine</i>	93
Radmila Kajimaković, <i>Changements dans la culture populaire en Semberija</i>	103
Breda Vlahović, <i>Transformation de l'économie rurale dans les conditions de l'édification du socialisme (sur l'exemple du village de Semic en Slovénie)</i>	113
Radmila Filipović-Fabijanić, <i>Transformation du rôle de la médecine populaire et des guérisseurs dans les conditions de vie contemporaines</i>	119
Cvetko Kostić, <i>Perspectives du développement de notre société jusqu'à l'an 2000 et les sciences sociales</i>	129
Jean Cuisenier, <i>L'organisation familiale traditionnelle en Yougoslavie et ses variations</i>	137
Joel Halpern and Barbara Halpern, <i>Changing perceptions of roles as husbands and wives in five Yugoslav villages</i>	161
Делчо Тодоров, <i>Резултати и перспективи на етнографските проучвания на съвременния социалистически быт и култура в България</i>	175
Slobodan Zečević, <i>Changements de la culture matérielle et constance de la culture spirituelle la Serbie du Nord-Est</i>	183
Vidosava Stojančević, <i>Changements contemporains dans la culture traditionnelle des habitants de régions de pećalbars de la RS Serbie (Vlasina, Lužnica, des régions de Pirot et de Vranje)</i>	189
Miroslav Draškić, <i>Quelques exemples de changements de la structure ethnique des habitats de la Serbie du Nord-Est Dans le conditions sociales contemporaines</i>	207

Milka Jovanović, <i>Changements dans la costume populaire de Serbie à l'époque contemporaine</i>	225
Dušan Drljača, <i>Changements ethnologiques dans les habitats de la Serbie qui sont sujets au déplacement</i>	235
Olivera Mladenović, <i>L'héritage dansant traditionnel et le moment actuel Marija Makarović, Connaissance, emploi, réception et importance actuels des modèles proverbiaux (chez les Slovènes)</i>	245
Emilija Cerović, <i>Influence des changements sociaux, économiques et culturels sur l'évolution et l'orientation de la création picturale des peintres-paysans contemporains en Serbie</i>	253
Desanka Nikolić, <i>Adaptation de la tisserauderie traditionnelle aux conditions du marché et la part prise par celleci à la modernisation de certains habitats dans la région de Gornje Dragačevo</i>	259
Milorad Vasović, <i>Culture populaire et tourisme</i>	267
	277

DISCUSSIONS

Nedžad Hadžidedić, Sarajevo
 Slavko Kremenšek, Ljubljana
 Vladimir Stojančević, Beograd
 Dragan Marković, Niš
 Petar Vlahović, Beograd

СИМПОЗИЈУМ

Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури

Атанасије УРОШЕВИЋ, Београд

УВОДНА РЕЧ

Колектив Етнографског института Српске академије наука и уметности указао ми је особиту част да на овом симпозијуму иступим са својом уводном речи.

С обзиром на то што је тематика овог симпозијума заступљена скоро у свим рефератима, нашао сам за сходно да у уводној речи изложим у најкраћим потезима рад Етнографског института, његова достигнућа у том раду, као и значај тема и питања којима се он бави.

У току двадесет шест протеклих година, откако Институт постоји, обрађиване су разне теме и извршавани задаци онако како су били постављени при његовом оснивању. Радило се на проучавању материјалне и духовне културе наших народа и народности, као и разних социјалних појава, затим на проучавању народног живота уопште, као и на проучавању постанка и развитка насеља и порекла становништва.

Тај протекли рад Етнографског института огледа се у његовим издањима. За двадесет шест година Јнстиут је објавио 10 књига Гласника Етнографског института (21 годиште), 6 књига Зборника радова Етнографског института, 13 књига посебних издања и 2 књиге повремених издања.

Осим рада на ситнијим питањима која у облику мањих студија, чланака, осврта, бележака и приказа пуне његова издања, нарочито Гласник, Институт је према Републичкој заједници за научни рад обавезан да обради неке теме. Једна од њих је *Проучавања насеља изложених измештању услед подизања хидроцентрала и других привредних објеката у Србији*. Друга је *Комплексно етнолошко проучавање области*, а то су засад Поперина, Шабачка Посавина и две мање области у источној Србији: Лужница и Буџак. Трећа тема обухвата питања која се третирају на овом симпозијуму.

Разуме се да ће се ова и оваква питања и убудуће обраћивати. Кад се исцрпи једна тема, узимаће се друга, са завршетком испитивања једних области предузимаће се испитивања других. Како су у Србији знатна пространства етнолошки и антропогеографски неиспитана, то ће рад на овим испитивањима бити сталан и важан задатак Института.

Значај етнолошких монографија области, као и антропогеографских (о постанку насеља и пореклу становништва) веома је велики. Материјали тих монографија не само да служе и другим наукама (историји, археологији, лингвистици) већ су нам у недавној прошлости при заступању наших права за зе-

леним столовима врло корисно послужили. Јован Цвијић је за радове о насељима и пореклу становништва рекао да ће то бити „најлепши и најзнатнији споменик који ћемо за собом оставити, а који ће тек далеке генерације умети достојно да цене”.

Када се 1902. године у издању Академије наука појавио први том „Насеља спрских земаља“ и у њему и Цвијићеви *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, познати чешки географ Јиржи Данеш је том приликом рекао да се тиме отвара епоха за упознавање балканских народа. А када се у Паризу 1918. године појавило Цвијићево *Балканско полуострво*, француски географ Жил Сион је, приказујући та, написао: „Мало је области у Европи које су у антропогеографском погледу тако проучене и са толико марљивости и методе. Па чак и у Француској, где је проучавање насеља потребан одељак за сваку обласну монографију, ми немамо ничега овако систематског и ми још не бисмо могли да израдимо карте распрострањења типова села, типова кућа, ни да покажемо утицај облика земљишта на распространење људских насеља. Још мање да покажемо како су се она, пошто су створена, увећавала и множила“. — А ти одељци о насељима у Цвијићевом *Балканском полуострву* углавном су настали на дотада објављеним и за штампу приспелим радовима за едицију „Насеља“ у Српском етнографском зборнику, који је Академија наука основала још 1894. године.

Што се, тач, тиче проучавања промена у народном животу, она одувек привлаче пажњу свих друштвених наука. Само су у прошлости те промене код нас, услед слабе захваћености сеоских насеља цивилизацијом, биле споре, приметне тек после дугог низа година или чак десетија, док су оне сада — услед нашег социјалистичког развитка, урбанизације и индустријализације — веома брзе.

Те разноврсне промене заступљене су углавном у материјалној култури. Има их и у духовној култури, а нарочито се зајежају у друштвеном животу. Истиче се, на пример, све већа еманципација женског света. Зависно од захваћености села новом цивилизацијом, као и од друштвене средине, оне су негде брже, негде спорије. Но, оставимо да то видимо из реферата.

Увиђајући потребу размене искуства на пољу проучавања тих наглих промена у народној култури, Етнографски институт је у протеклој години, у оквиру своје појачане и проширене делатности, организовао овај шири скуп, унеколико међународни симпозијум, да би на њему показао свој рад, методе и резултате, а и да би, такође, видео проблеме, методе и резултате и других наших, а и неких страних научних центара.

Петар ВЛАХОВИЋ, Београд

ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ СТАРОГ И НОВОГ У СЕОСКИМ
НАСЕЉИМА СРБИЈЕ

I

Приступ проучавању једног или више проблема заједно ствар је, пре свега, теоријско-методолошког схватања и личног или колективног интереса истраживача. Због тога ће у првом делу овог излагања бити говора о неким методским питањима, по личном виђењу, која проистичу из досадашњег етнолошког рада у Србији, а у другом делу — о приступу проучавању савремених етнолошких процеса који ми се чине карактеристичним.

Сувише би било очекивати да се у једном просторно ограниченој прилогу сви ти проблеми уоче, правилно поставе и научно реше. Учињен је, наиме, један осврт историјске природе на развој етнолошког рада у Србији и наговештени процеси о којима би се у савременим условима живота морало водити рачуна без обзира на то што то не морају бити и најзначајнији. Разуме се, питања о којима је реч нису једини проблеми етнолошке науке, а још мање готове формуле за њихово решавање, већ, напротив, означавање пута за проучавање одређених проблема и њихово уочавање, повод у трагању за оним што би било научно најцелисходније урадити и оставити у културно наслеђе нашег времена.

II

У свом развојном путу етнолошка наука је у више махова стала пред дилемом, која је, чини ми се, и данас актуелна: шта и како, у ком облику и до којих временских и просторних граница проучавати.

Нарочито су се овакве дилеме јављале у време и после великих покрета становништва, значајних промена у структури друштва које су насталаје после одбрамбених и ослободилачких ратова, после народних буна и револуција, чије су последице биле друштвене преоријентације, усмеравање културног, економског и друштвеног развитка новим циљевима. Са оваквим и сличним појавама се етнологија у Србији често суочавала, па је због тога, уосталом као и на другим странама, њен предмет проучавања широко схваћен и недефинисан. Ми смо у том погледу још увек, што се проучавања народног живота тиче, доб-

рим делом у оном духу и са оним методама, како их је најчвршће обележио Вук Карадић, затим Милан Милићевић, Вук Врчевић и други. То би се, једноставно и пре свега, могло назвати методом описивања и записивања народног живота и обичаја који га прате (упоредити, Ј. Цвијић, *Говори и чланци* IV, Београд 1923, 98). Том методом ће се сигурно и даље радити јер она има знатних предности кад је у питању рељефност и аутентичност приказивања појединих појава из народне културе, њеног превирања и њене консолидације у одређену етничку одредницу. Овакав приступ предмету и садржају етнологије, који траје и у наше време, нарочито међу фолклористима, поред позитивних имао је и својих слабих страна, нарочито у вези са коначним опредељењем садржаја етнолошке науке. Наиме, многи су погрешно схватали да је проучавање народних умотворина првенствен и једини циљ етнолошког рада, да је то исходиште и завршница целокупне народне бити, а не само један његов мање или више значајан елеменат. Међутим, постављање проучавања народних умотворина за први, па често и једини циљ етнолошког рада, исто је толико штетило колико и користило етнологији као науци. Наиме, пред овим су занемаривани остали проблеми којима је етнологија као наука аужна да се бави, да их решава и изналази њихове историјске, друштвене и друге узрочности и последице. Заправо, боље ређено, није било довољно — осим у изузецима, — рада на жијој етнологији, на проучавању етоса као друштвене и историјске категорије, на испитивању савременог народног живота најширих слојева, који би дали доста оригиналних резултата (упоредити, Ј. Цвијић, *Говори* IV, с. 98).

Вук Карадић и неки његови следбеници остали су велики и значајни у науци по томе што су систематски, непосредно у народу и за народ, за науку фиксирали живот и обичаје народне, па унеколико и друштвена кретања њиховог времена.

Крај 19. и почетак 20. века унео је у етнолошки рад Србије одређене новине. Посебно значајна на том плану била је појава Јована Цвијића, који је, својом неизмерном ерудицијом и особитим осећањем човековог живота у времену и животној средини, умео да осети и истакне неке од проблема који су за последњих седамдесетак година чинили окосницу етнолошког рада у Србији. Не занемарујући значај сабирања народних умотворина, већ критикујући њихово вулгаризовање и лошу интерпретацију, Цвијић је нагласио да треба с планом радити и прићи прикупљању етнографских предмета, а затим утврдити њихове употребне вредности у народном животу и одредити им конкретни културно-историјски значај, у одређеној етничкој заједници, имајући то у виду и пре свега као једну од њених етничких одредница (упоредити, Ј. Цвијић, *Говори...* IV, с. 98). Цвијић је, одређујући садржајност етнолошког рада, посебно истакао да треба утврдити географско рас прострањење народних ношњи и њихових појединих делова, орнамената, типова кућа,

кућног посуђа, оруђа којима се народ служи, затим утврдити рас прострањење појединих обичаја и њихових разних врста и варијетета. По утврђивању рас прострањења морало би се прићи — како с правом каже Џвијић — компаративном проучавању, изналажењу везе између народних и њихових појединих група, утицаја различитих цивилизација, почевши од праисторије и далеке историје па све до наших дана (упоредити Ј. Џвијић, *Говори...* IV, с. 98). У етничке одреднице појединих група, посебно када је реч о Србији, осим ношње, језика, телесних особина, навика и обичаја, убрајају се и неке етнопсихичке карактеристике јер често има видних разлика између сеоског становништва појединих села и разних крајева (упореди, Ј. Џвијић, *Говори...* IV, с. 82). Тек овако схваћен рад могао је дати у Србији оне значајне научне резултате, који су утицали и на принципе опште науке, где је методом директног проматрања, уз анализу чињеница и извођење закључака, детаљно и релативно тачно проучен, у првом реду процес кретања становништва, а затим његови додири и међусобна мешања. Ти процеси су дали нове квалитативне резултате који су се одразили у етничком груписању и стварању нових друштвених и територијалних заједница. „Проучен је велики број насеља и забележени подаци за огроман број њихових родова из многих предела Србије... Проучене су хиљаде насеља и обраћена пажња на њихове положаје и типове, на врсте својине и економске прилике, на типове кућа и осталих зграда, на топографске називе, на постанак насеља, порекло становништва и психичке особине становништва. На основи ове грађе, прикупљене на лицу места, идући од села до села, од куће до куће...” (упоредити, Б. Дробњаковић, *Српска етнографија од В. Каракића до данас*, Музеји 1, Београд 1948, с. 32; Б. Дробњаковић, *Етнологија народа Југославије* I, Београд 1960, с. 20), написане су многе расправе које служе као основа за даља истраживања. На овај начин, уколико томе додамо расправе и прилоге у Гласнику Етнографског музеја у Београду, а после другог светског рата и у публикацијама неких музеја по градовима Србије, сачувана нам је од заборава веома интересантна и оригинална грађа, која је, методски фиксирана, добијала временом све већу важност, постајући неиспрпни извор студија и данашњим и будућим генерацијама. Штавише, овакав начин рада, — проучавање појединих целина, зашло је у такву ширину да се данас више не осећају битније ни оне белине које би остале нешрафиране на карти испитаних области Србије, јер су друге, у њиховом суседству и на њиховим границама проучене, па се ипак стиче одређена представа и о онима које нису испитане.

Џвијићев метод је имао утицаја не само на његове савременике већ је он присутан и у наше време, било посредно или непосредно. Џвијићеву мисао следио је низ његових ученика који су окупили бројне сараднике, пре свега око Српског етнографског зборника, као полазне научне публикације, а неки од њих,

као Ј. Ердељановић, М. Филиповић, Т. Борђевић, и њихови ученици, развили су и још ширу методолошку страну проблема проучавања народног живота и културе у оквирима Србије. Док је Т. Борђевић савесно и својски истраживао културну прошлост и поједине етничке групе у Србији, дотле је, на пример, Ј. Ердељановић, по узору на Цвијића, израдио општији Упутник, односно приручник за проучавање народног живота и обичаја. Имајући овај упутник као образац, сарадници су прикупили драгоцену грађу о народном животу и обичајима у многим предеоним целинама Србије и тиме створили пресек о друштвеном и културном кретању, схватањима и навикама..., у појединим географским или етничким целинама, који представља основу за полазак, по осведоченим принципима науке, „од познатог ка непознатом“. Покрећући или решавајући овим методом комплексне или појединачне научне проблеме, етнолошка наука у Србији добила је одређену базу на основу које се могу пратити касније, па и најновије, промене које су наступиле у народном животу, посебно после успешне завршене социјалистичке народне револуције и ослободилачке борбе народа Србије заједно са другим народима Југославије и антифашистичке коалиције у другом светском рату.

Оно што уопште карактерише народни живот на подручју Србије у раздобљима пре другог светског рата без сумње је један спорији, лаганији процес у променама народне културе, мада је њих ипак било у свим епохама. У тим ранијим раздобљима лакше су се могле уочавати и фиксирати промене, особито оне од првог и другог српског устанка наовамо, када се Србија и политички и етнички и национално консолидовала, и када су се етничке групе на њеној територији, после ослобођења од Турака, у извесној мери, колико толико диференцирале, али и међусобно утицале, пре свега у културном, привредном и друштвеном животу, једна на другу, или једне на друге.

Нови односи створени у друштву Србије крајем 19. и почетком 20. века, условили су извесна друштвена и општенародна културна кретања. То је веома добро уочио Јован Ердељановић, наглашавајући да ново време доноси пак све веће промене у народним особинама и у народном животу. За две три десетине година — каже Ердељановић — већ се у многим крајевима неће знати готово ништа о ранијем животу народном...” (Ј. Ердељановић, *Упутства за испитивање народа и народног живота*. — Предговор, издање Српске краљевске академије наука, Београд 1911, стр. 5 — 6). Да би олакшао посао и одредио ближе оквире етнолошког проучавања, Ердељановић је саставио *Упутства за испитивање народа и народног живота* (Српски етнографски зборник XVI, Београд 1911 и посебно издање Српске академије наука, Београд 1911), разврставајући материју за истраживање у петнаест одељака. Наиме, по Ердељановићу је битно описати место или предео испитивања, утврдити стварину, порекло и кретање становништва, описати народни говор, привреду, кућу, економске зграде, претставити домаћи живот,

храну, ношињу, приказати друштвени живот, обичаје, празновешице, врачања, бајања, забаве, душевне и телесне особине као и опсег општих народних знања о себи и свету. Истичући ово, Ердељановић је јасније и прецизније нагласио, да „испитивачи могу проучавати народни живот у неком месту... или у неком крају по свим одељцима ових Упутстава. То би наравно било за научку најкорисније...” (J. Ердељановић, *Упутства...* стр. 6). Али, истиче он даље: „... осим тога могу испитивачи по својој вољи изабрати неке од ових одељака... па у томе погледу вршити испитивања... Ниједна ситница из народног живота није без вредности за научку, и зато треба забележити све што год се ... сазна о народу и његовом животу” (J. Ердељановић, *Упутства...* Београд 1911, 6 — 7).

Радећи касније слична упутства, Ј. Ердељановић је заједно са М. Филиповићем, нагласио: „У крајевима, дакле, с мешовитим становништвом испитивач може истина проучавати само Србе, али се препоручује да обухвати и друге етничке групе... наглашавајући у исто време шта им је једнако, а у чemu се разликују” (J. Ердељановић — M. С. Филиповић, *Упутства за проучавање народног живота, обичаја и особина у Јужној Србији*, Скопље, Скопско научно друштво, св. 1, 1938, стр. 4). На основи и помоћу оваквих упутстава, у којима је детаљно разрађено свако питање, сабрана је етнолошка грађа у разним крајевима Србије, која је помогла да се ближе одреде поједине области и етничке карактеристике, на пример: Шумадије, Старог Влаха, подринско-ваљевских крајева, области тимочког слива, централног Поморавља и других предела, и да се на тај начин издвоје испитне и неиспитне области.

За последњих неколико деценија ова метода рада је уродила плодом, јер, ако ништа друго, сабрана је обимна грађа о разноврсним проблемима, и то аутентично-непосредним проматрањем у народу. Тиме су постављене бар одређене временске границе, које, без сумње, у даљем току рада и истраживања имају посебан значај. Тамо где та истраживања нису раније обављена, она би се морала обавити што пре, и то са јасном реконструкцијом до другог светског рата и од њега наставом. Иначе, уколико се та испитивања не обаве дијахроно и у светлу свих важнијих чинилаца који су појаве условили, онда је посао фрагментаран и недовршен.

Захваљујући истраживачком раду наших претходника, па и неких савременика, данас је јасно да су све до другог светског рата области Старог Влаха, с подринско-посавским пределима, крајеви досетки, шала, подругачица, хумора и да од тих области ове особине код становништва опадају у свим теографским правцима, нарочито према истоку. С друге стране, уочљиво је да Шопови, стицајем историјских прилика, имају мање веселости и хумора, али је код њих исто тако мање таштине и пргавости у односу на жустре сељаке источно-динарског побрђа и западне Србије (упоредити, J. Џвићић, *Говори и чланци I*, Београд 1921, с. 21).

Захваљујући методу непосредног проматрања, који би се у даљем процесу научног рада неминовно морао проверавати изворном историјском грађом, данас се са сигурношћу може тврдити, и о томе се увек мора водити рачуна, да у сеоким насељима, на пример, Шумадије, Старог Влаха и подринско-ваљевских крајева има три слоја становништва: **стародремци** — како су их у народу звали, затим **многобројни обични старици** и, најзад, **познији досељеници**. Зна се, такође, да сваки од ових слојева поседује специфичне црте које се временом, у мањем или већем обиму, испољавају или губе, као што су смиреност стваралаца и за то повезане породичне задруге, које су импултивни и експлозивни досељеници временом од њих примили. По испитивањима је и то познато да је на све њих утицала византијско-цинтарска култура и да су у производима и стваралаштву свих етничких група овог подручја приметни трагови турског исламско-оријенталног начина живота.

У том оквиру, миграције и порекло становништва имају посебан значај, јер је то централно питање и полазна тачка свих студија о етничком саставу и народном животу. Ово тим пре јер су миграције за последња три века из основа измениле становништво у многим предеоним целинама, у оквирима данашње Србије, па и Балканског полуострва као целине. Припадници поједињих струја су се мешали, где где укрштали, духовно и материјално су утицали једни на друге и једни од других позајмљивали (упоредити: Ј. Џвијић, *Говори и чланци I*, Београд 1921, стр. 19). То мешање и међусобни додiri запажају се и у физичко-антрополошким особинама. На пример, у готово свим крајевима Србије има спорадично монголоидних особа, а највише у источним областима (што не говори да су Монголи, или додiri са њима!). Но, томе објашњење могу дати, уз етноисторијске чиниоце и друга друштвена збивања, егзактна антрополошка проучавања, мерења и проматрања неких параметара значајних за идентификацију.

Посебно је важна, у праћењу и утврђивању поједињих проблема, улога материјалних извора. Могу се, на пример, као што је то донекле чињено (Митар Влаховић, Персида Томић, Миленко Филиповић, Тихомир Борђевић и други), проучавати групе објекта (одећа, накит, посуђе, керамика итд.) и то поредити са старијим облицима, одређујући свemu постанак и порекло. Са личног непосредног и упоредног становишта могу се пратити народне умотворине, пре свега пословице и загонетке, које иначе имају дубљи смисао и значај у народном животу.

Дакле, приступ проучавању може бити вишеструк: *проблемски, просторни, временски* (дијахорни) дескриптивни научно-схематски и монографски, *везан за садашњост или прошлост, за неку групу, једну или више етничких заједница*, у микро или макро регионалним оквирима. Наиме, мора се, између осталог, утврдити порекло, стварина, распрострањење и варијације које то прате, затим за које је групе или њихове слојеве нешто ве-

зано, колико и лице приподна средина утиче на људски дух и живот. Једноставно, мора се водити рачуна о утицају друштвене и природне средине на человека, као и о супротним чиниоцима: дејствујућема на природну средину, па, према томе, и последицама које условљавају нове законитости друштвене и биолошке природе. Сведоци смо, на пример, обешумљавања одређених површина, преласка са сточарства на земљорадњу, изградње нових или осавремењавања старих комуникација, итд. а, сходно томе, и прилагођавања новој средини, која опет, са своје стране, истиче и разоткрива друге разноврсне проблеме.

Напред је било нешто више говора о проблемима који су постављени у жижу ранијих етнолошких проматрања. Та питања су карактеристика народног живота и културе, а уз то и својевремених носилаца и твораца свих тих процеса, па су због тога ушла у видно поље етнолошких проматрања. Међутим, свака друштвена епоха, забивања у њој и догађаји који иза тога следе, стварају нешто ново, што такође постаје опште, заједничко народно добро. Овим питањима и процесима код нас, а ни у свету, још увек није посвећено довољно пажње са етнолошког становишта. Још мање је одређен предмет и метод рада. То је сложен, дуготрајан и мукотрпан посао, који је, у једном захвату ограниченог приказа, могући само делимично сагледати, па ће у даљим излагањима бити речи само о неким проблемима, које иначе живот око нас избацује на светлост дана.

III

Завршетак другог светског рата, успешно приведена ослободилачка борба и социјалистичка револуција, представљају и у Србији историјску границу која реско раздваја две суштински и садржајно битно различите епохе. После другог светског рата аграрно неразвијено село ушло је брзо и спонтано у нову фазу свога привредног, економског и друштвеног кретања. Створене су и развиле се у друштву и животу нове вредности, норме и мерила, и то као заједничка творевина најширеог круга сеоске друштвене и територијалне заједнице. Неспорна је чињеница да је у време другог светског рата и одмах после њега, а са развојем социјалистичких друштвених односа и до наших дана, извршено прегруписавање становништва. Својеврсним процесом раслојавања захваћено је готово свако насеље, па чак и она у највишим планинским регионима. Нов поглед на живот и свет довео је до арагоценних сазнања која су лагано уткивана у новонасталу животну средину, али исто тако, у оквирима те животне средине и под њеним непосредним дејством, у материјалну народну културу, духовно народно стваралаштво и целокупни друштвени живот. Ови чиниоци постали су нераздвојни део народног бића сваке заједнице у сеоским оквирима. Због тога проучавање по рекла становништва, у новим условима, у сеоским насељима Србије има велики научни значај, и, како досадашња истражива-

чка искуства показују, порекло становништва је једно од централних питања којем се мора поклонити посебна пажња. Нови аруштвени односи и облици привређивања утицали су на материјалну страну народног живота, што је и видљиво обележено у новим типовима насеља (градски, приградски и индустријски центри, стварање урбаних центара у сеоским насељима и њихова тежња у спољном изједначавању са градским рејонима). Кућа је вишеструко еволуирала, а са том еволуцијом редуциране или модернизоване привредне зграде. Измењена је технологија привређивања и прилагођена новом начину живота и његовим потребама. Развој повратарских култура, на пример, шталско сточарење, живинарске фарме у залеђу градских и индустријских центара, данас су нормална појава, која је до јуче, тако рећи била непозната. Материјални народни живот постављен је, дакле, на нове основе, чemu је у последњим деценијама посебно допринео индустријски развитак и релативно брз општи технолошки прогрес.

Сви ови и бројни други чиниоци утицали су на народни живот, а самим тим на друштвену организацију, духовно и материјално стваралаштво савремених људских заједница у селима у Србији.

Село је у новим условима прожето процесом акултурације. Због тога је, поред етничког састава становништва у мањој или већој мери, умногоме изменило свој спољни изглед. Сеоско становништво, под утицајем савремених схватања живота, нашло се у градским, приградским и индустријским местима и дошло у нове међуљудске контакте, који су имали за последицу стварање њима својствених заједница и њихових нових детерминанти.

Дакле, сеоски живаљ се масовно примакао граду, односно индустријској средини и постао њен саставни део, што није био чест случај до завршетка другог светског рата.

У Србији, са етнолошког становишта, овај проблем није подробније проучен, мада је у неким радовима етнолога било речи и о томе (Бердал, пруга Београд—Бар, Будак, Расина, Колубара, Титово Ужице и неки други). Због тога је неопходно, ако се до краја жели пропратити процес раслојавања класичног села и његово прегруписавање у нове облике, проматрати сеоско становништво тамо где оно стварно живи, исто као и утицаји који долазе у савремену сеоску средину преко повратника, службеника и других (просветни радници, разни техничари, агрономи итд.).

Живот породице у новим условима привлачи посебну пажњу. И нокосна породица је у данашње време чест облик заједнице. Ма колико то све на први поглед изгледало поједностављено, ипак у себи садржи низ проблема значајних за науку. Илustrације ради поменимо, на пример, мешовите бракове и њихову улогу у друштвено-породичном и другом животу. Коришћење језика, национална определеност, ауторитет мужа у породици, положај жене, итд. питања су којима се мора прилагодити дубље од

оних у новије време уобичајених анкетних пресека путем презентативног или случајно добијеног (изабраног) узорка. Са породичним животом тесно су повезане промене у исхрани, побољшање хигијенских прилика у дому и породици, рационалније коришћење времена и друга питања из организације и живота сеоских домаћинстава.

Рад и радни процес претрпео је, у односу на предратно време, битне промене. Земљорадник је у своје газдовање увео нове елементе који су сами по себи наметнули одређено прилагођавање. У шали се каже: „Шталу је претворио у гаражу”. То не треба схватити као иронију већ у суштини потражити и уочити раскид са традиционалним, односно примену нове технологије. По осећањима и начину рада земљорадник данас није оно што су били његови претходници, већ се као пољопривредни производбач својим производним процесом сврстао у радничку класу. Рад на земљи га привлачи само онолико колико обезбеђује њему и његовој ужој породици основне елементе за исхрану, јер до новчаних средстава не долази продајом производа, већ допунским привређивањем у суседном граду или изван своје области. Модерни „печалбари” покренули су се и из тако богатих рејона као што су: Неготинска крајина, Левач, Темнић, Шумадија..., а сопствена земља остаје необрађена. С друге стране, модерна „печалба” значи најчешће повезивање са културно и етнички инородним елементом, што за последицу може имати дистанцирање, зближавање или стварање нових друштвених јединица и заједница.

Социјална структура сеоског насеља у савременом радном процесу представља основни проблем за проучавање, јер су многи ранији обичаји постали данас реткост или, уз нове технолошке процесе, пали у заборав. Трактор, вршалица, косачица, комбајн и друге пољопривредне машине, усмериле су удруживање људи у другом правцу, а потисле класичне облике. Ова, као и много више овде не поменутих питања улазе у домен етнолошких проучавања, која, разуме се, захтевају новине у стилу рада. Нујко је данас изучавање оних историјских категорија које се мењају и развијају упоредо са развитком производње, често у сталном међуетничком или међугрупном додиру.

Слободно време или, боље речено, његова организација, нова је категорија сеоског индивидуалног, породичног и општег друштвеног живота. У границама слободног времена дешавају се занимљива збивања. Неки једноставно не располажу слободним временом јер га троше у допунском раду, а други у том интервалу организују одмор, забавни, а понекад и културно-просветни, односно образовни програм. У овај опсег улазе елементи сеоског живота и културе повезани са прослављањем одређених датума и празника локалног или ширег, држavnог значаја, уз макар и модификоване обреде.

Кратко речено: етнолошка истраживања у садашњој етапи сеоског развоја морају водити рачуна о процесу адаптације ста-

новништва на друштвену и природну средину, затим о међусобном прожимању, интеграцији и образовању из свега тога нових друштвених облика. Све су то битни чиниоци за стварање друштвене заједнице, очување и консолидовање поједињих народа, нација и народности.

Такозвани друштвени обичаји, рођење, свадба и погреб, убрајају се у ону групу пред којом су се људи кроз све епохе, па и у наше време, повиновали одређеном ритуалу или церемонији. Ту село, као ни град, није нашато готово никакву замену или излаз у односу на раније постојеће облике.

Укратко речено, приступ проучавању промена у сеоским насељима у Србији, у односу на народни живот у савременим условима, требало би, по мом мишљењу, концентрисати око ових централних питања, у чије оквире улазе или из којих проистичу, сва друга. Та питања су: 1) *становништво* (односно његово насељавање и порекло), 2) *организација породице и породичног живота*, 3) *организација рада и радни процес*, 4) *слободно време и његово коришћење*, 5) *друштвена организација* и 6) *критеријум вреднота*.

Разуме се, ово су основна, начелна и комплексна питања која се могу и морају расчланити на саставне делове. Али, прикупљање грађе за њихово решавање захтева посебну организацију. То се с успехом једино може обавити колективним напорима, непосредним проматрањима на терену, уз коришћење одговарајуће литературе и документације.

Има, како би се популарним народним језиком рекло, коштуњавих питања која се одупиру решавању. Има утврђених миња за која се осећа да нису тачна, али се и поред настојања, за њих не могу наћи друга решења. Због тога се у извесним приликама мора уводити нов елеменат или дати нова опсервација, уз комбиновање резултата до којих је дошло више научних (специјалних) дисциплина (Упоредити: Ј. Џвић и Ћ, *Методи и процеси научног рада*, Говори и чланци I, Београд 1921, стр. 26 — 29).

Што се, пак, непосредног приступа тиче у проучавању старатог и новог по сеоским насељима, није сувишно нагласити да сваки научни рад, па и овај, почиње сабирањем и обрађивањем грађе. То је нужан и неминован посао којим се најсигурније утврђује, одређује и упознаје садржај и значај предмета и појава. Посао ове врсте могу радити сви. Али, с друге стране, постоји опасност да непозвани и неупућени не направе неред у области класификовања и детерминисања, да етнографску архаичност не замене хронолошком старошћу. Виши ниво научног рада почиње дубљим опсервацијама које у себи садрже објашњење факата и појава. Из тога се рађају хипотезе, често само радне, пре ма којима треба вршити само даља испитивања. Разуме се, при томе је особина осећајног живота од великог утицаја, јер у научном приступу и раду истраживач мора имати предспрему, интуицију и осећање за појаве, догађаје и процесе. Од тога се мора

поћи у конкретном случају проучавања старог и новог у сеоским насељима Србије да би се успешно досегао задовољавајући научни ниво и сагледао човек као друштвено биће, као носилац и творац одређених сопствених законитости развоја, и у овим, нама савременим условима.

Petar Vlahović, Beograd

Résumé

SUR LA FAÇON D'ABORDER L'ÉTUDE DE L'ANCIEN ET DU NOUVEAU DANS LA VIE POPULAIRE AUX HABITATS RURAUX DE LA SERBIE

L'étude de la vie populaire aux villages de la Serbie au sens strict a commencé, comme on le sait, par l'activité de Vuk Karadžić qui recueillait les produits de la littérature orale et de la culture spirituelle populaires, et continue par les travaux de Milan Dj. Milicević, Stojan Novaković, Jovan Cvijić et ceux de leurs contemporains et disciples. Depuis le temps de Vuk jusqu'à nos jours on a été recueillis sur le territoire de la Serbie au sens propre, les matériaux précieux sur la vie populaire et la création culturelle du peuple. De nombreuses études, dissertations et données ont été publiées dans le Recueil d'Ethnographie Serbe et aux autres éditions analogues. De cette façon ont été posés les fondements pour la compréhension et la solution de tous les problèmes ethnologiques importants. C'est pourquoi, dans les recherches ultérieures et dans la suite de l'étude de la vie populaire sur le territoire de la Serbie, il faut prendre comme point de départ, non sans un jugement critique, ces résultats scientifiques.

Les nouveautés qui se produisent avec le temps dans la vie populaire sont le résultat des facteurs différents, en premier lieu des changements socio-historiques et socio-économiques. Les études ethnologiques de ces phénomènes sont d'une importance scientifique spéciale, car elles indiquent le développement des processus sociaux, culturels, et autres qui se déroulent parallèlement avec et en fonction des cours généraux de l'évolution humaine.

Avec le développement des forces sociales et économiques après la Deuxième guerre mondiale, de changements essentiels se sont produits aussi dans les habitats ruraux de la Serbie. La population rurale s'est divisée très rapidement en couches et regroupée dans les conditions sociales modifiées. La division en couches et le regroupement de la population rurale, les migrations et autres formes de mouvements de la population, ont contribué aux changements dans la manière de vivre, l'organisation sociale et la créativité culturelle. La vision populaire du monde a également changé et les nouvelles valeurs ont été créées. A cause de tout cela, l'étude de ces processus doit être abordée de façon organisée.

Il est indispensable de suivre, au moyen de la méthode d'observation directe, les processus migratoires, envisager l'organisation et la vie de la famille dans les nouvelles conditions, prêter son attention au processus créateur et à la manière dont on organise les loisirs. Une telle manière d'aborder les études permettrait d'embrasser toutes les questions essentielles de la vie populaire, avant tout celles qui constituent d'ailleurs la colonne vertébrale des recherches ethnologiques.

Миљана РАДОВАНОВИЋ, Београд

ТРАДИЦИОНАЛНО НАСЛЕДЕ И САВРЕМЕНОСТ И НЕКА ПИТАЊА ПРИМЕЊЕНЕ ЕТНОЛОГИЈЕ

Да се развитку савремене етнолошке мисли неодложно наметнуло истраживање промена у народном животу и култури односно истраживање промена традицијске културе у данашњем времену дубоких друштвених преобразаја условљених процесима индустријализације и урбанизације односно деагарализације и дерурализације, уверава нас то што су, особито у последњих петнаестак година, етнологије бројних европских земаља посветиле посебну пажњу таквој проблематици. Гласило међународне асоцијације европских етнолога *Ethnologia europaea*, већ годинама објављује теоријско-методолошке расправе о етнолошким истраживањима савремености,¹ што свакако подразумева и проучавање промена традиционалне културе, и то у овом нашем времену научно-техничке револуције. Међународни конгрес антрополошких и етнолошких наука, одржан пре десет година у Москви, посветио је питањима етнолошких истраживања савремености чак две секције: за етнологију града и индустриског насеља и за примењену етнологију²; у овој последњој секцији расправљало се о проблемима примењене етнологије после прочитаних радова како научника из европских земаља — међу њима и три југословенска — тако и из Америке и Јапана. У совјетској науци етнографско истраживање савремености добило је методолошки карактеристичан назив: етносоцијолошка истраживања.³ У том називу је, макар и делимично, изражена сложеност и комплексност ове проблематике која захтева мултидисциплинаран приступ.

У нашим домаћим приликама, сам друштвено-економски развитак и промене изазване процесима индустријализације и урбанизације на нашем тлу, наметнули су низу друштвених наука решавање проблема друштвених, друштвено-економских, култур-

1 *Ethnologia europaea*, св. I Париз 1967, II — III Арихем 1968 — 69, IV Арихем 1970, VI Гетинген 1973.

2 Труды VII международного конгресса антропологических и этнографических наук, том 8, Секция 17, Прикладная этнография стр. 147—370. Видети осврте на рад овога конгреса у Гласнику Етнографског института XI — XV, 1969, стр. 184 — 204, као и мој осврт о Совјетској етнографији, стр. 204 — 208.

3 Видети више о томе у мом осврту *Нека питања истраживања савремених етничких процеса у часопису „Совјетска етнографија“*, Гласник Етнографског института XIX — XX, 1973, стр. 179 — 185.

них и других промена на селу и у урбаним срединама које се тек формирају масовном имиграцијом становника са села. У југословенским публикацијама објављено је о проблематици промена на стотине чланака и студија — социолошких, демографских, етнолошких, социогеографских, културолошких⁴, ређе усмерених на теоријска разматрања, много више заснованих на емпиријској грађи, са изразито апликативним циљевима.

Проучавајући промене у различитим доменима друштвеног живота и са различитих полазишта, истраживачи се суочавају са питањем традиционалног наслеђа и савремености, било да је реч о начину живота и обичајима у сеоској породици, о економици сеоских газдинстава и села уопште, о сеоским или такозваним „дивљим“ насељима, о масовном напуштању села и пољопривреде, у новије време и о економској емиграцији, о вези између села и града, или, пак, уопште о друштвеном животу, култури итд. Реч је о веома сложеним процесима, о појавама које већ тиме што их савремени друштвено-економски развитак изазива, носе у себи нове садржаје, па и нове облике, који се, међутим, истовремено, у најразличитијим видовима преплићу са оним што је старо, традиционално, у значењу изграђено у прошлости и данас изложено превазилажењу. Ако се ради о појавама које су нове стога што их условљава друштвено-економски развитак у модерно доба, оне су нове и за науке које се њима баве, па је разумљива и нужност нових методолошких приступа. Стога и потреба за оваквом разменом искустава и за расправама о етнолошким истраживањима савремености.

Чињеница је да свако теренско етнографско истраживање које се, на пример у нашој земљи, обавља у данашње време — било у циљу израде комплексне етнолошке монографије или, пак, усмерено на појединачне области народног живота и обичаја — нуди истраживачу непосредни увид у ток савремених етнографских промена, оних које су се забиле у току последњих тридесетак година послератног социјалистичког развитка у нашој земљи. Неоспорно је да су се и у ранијим периодима друштвено-историјског развитка дешавале етнографске промене и оне — у и у некадашњим етнографским проучавањима, особито у оквиру антропогеографских истраживања за Српски етнографски

4 Навешћу, примера ради, само неколико карактеристичних наслова из загребачког часописа »Sociologija selu«: Stipe Šuvag, *Kulturne promjene u selima Jugoslavije* (св. 29 — 30); исти, *Vrednote tradicionalne kulture i našem društvenom razvoju* (св. 27 — 28); Vojislav Đurić, *Urbanizacija kao proces širenja gradskog načina života na naše selo* (29 — 30); Rada Boreli, *Uticaj nove infrastrukture na preobražaj jedne komune* (пример комуне Мерошина) (31 — 32); Milan Župančić, *Modernizacija društva i transformacija lokalnih zajednica* (31 — 32); Radomir Lukić, *Civilizaciona revolucija na selu* (31 — 32) итд. Радове из ове проблематике доносе и часописи »Naše teme« — Загреб, »Социологија« — Београд, »Преглед« — Сарајево, »Социолошки преглед« — Београд, »Култура« — Београд, »Гласник Етнографског института« — Београд, »Етнолошки преглед« итд.

зборник, иtekако уочаване.⁵ Наравно, при томе не треба губити из вида да су се оне раније, сукцесивне и лагане промене, дешавале код нас у условима недовољно развијене аграрне земље, а ове садашње — дешавају се у условима социјалистичке индустријализације и са њом упоредним током урбанизације.

Међутим, кад је реч о променама у животу и култури становништва села у склопу етнолошких истраживања, свакако да нису у питању само оне промене које означавају свесно или спонтано напуштање традиције, односно модернизацију живота, увођење елемената такозване урбане културе у свакодневни живот становника села. Врло битне етнографске промене су и оне које не означавају закорачивање у модерно доба и коришћење тековина модерне цивилизације, већ напротив, у промењеним друштвено-економским односима, представљају законито нарушавање и деградирање традиционалне друштвене структуре сеоске заједнице и редуковање њених некадашњих функција. На пример, такозвана данашња „остарела села”, која је млађе становништво напустило и преселило се у град, села осталог становништва која, с једне стране, изазивају бројне социјално-економске проблеме, и, с друге стране, у извесној мери представљају средине у којима се „конзервира” традиција, у ствари никако не могу бити представници нашег традиционалног села патријархалне друштвене структуре. Већ самим тим што је у њима нарушена структура породице и њена вишеструка репродуктивна функција. У селима са осталим становништвом, која аграрни економисти и рурални социологи изучавају имајући на уму проблеме пољопривредне производње и немогућности вршења основних друштвених и економских функција које припадају таквим руралним агломерацијама, етнолошка истраживања утврђују промене у смислу очувања само неких карактеристичних елемената традиционалне културе, док оних других нема, јер нема ни њихових носилаца, млађих генерација. Стога треба бити врло опрезан у дефинисању савременог етнографског стања у различитим регионалним и етничким целинама, особито кад су у питању крајеви у којима је процес деаграризације веома интензиван.

Међутим, неке проблеме етнолошких истраживања савремености покушају да поставим имајући на уму пројектирање традиционалног и савременог у друштвеном и културном развитку данас, што је свакако у средишту пажње примењене етнологије.

Познато је да савремено доба захтева високи ниво друштвене организованости, као и то да утолико пре социјалистички друштвени развитак има за претпоставку чврсто постављене планове друштвено-економског развитка, просторног уређења и слично. У светlosti тих чињеница веома су значајна многострука

⁵ Уочавање промена у поменутим антропогеографским и етнографским монографијама обезбеђено је већ тиме што су упутства за испитивање на терену за обе врсте монографија садржавала питања не само о појавама у време испитивања већ и у прошлости, пре свега на основу сећања најстаријих људи у селу.

социолошка, социогеографска и друга истраживања усмерена на прецизно установљавање релевантних фактора и околности у свом домену, а у вези са развитком друштва у догледној будућности. Сасвим је извесно да велики значај има познавање фактора и околности које спадају у домен етнолошких истраживања. Савремена етнолошка истраживања — усмерена на установљење у данашње време присутних конкретних дејстава етничког, етнолошког, етнопсихолошког „наслеђа“ у најразличитијим друштвеним појавама, на пример у економији, култури, територијалној и социјалној покретљивости становништва итд. — пружила би могућност да се такозвани етнички фактор, са којим се по правилу рачуна, како то показују бројне социолошке, демографске, социогеографске и друге студије⁶, познаје као конкретно обележје или специфичност одређеног региона или краја, и то као наслеђе друштвено-етничког развитка у прошлости. Наравно, то не значи да тако утврђена специфичност није у корелативној вези са темпом и динамиком савременог економског развитка, односно да се такође ради о променљивој категорији. Позната неравномерност економске развијености Србије, која је још и данас непревазиђено наслеђе прошлости, условљено, поред осталог и историјско-политичким околностима, може се са сигурношћу препознати и у савременим етнографским карактеристикама у животу становништва економски развијенијих или економски заосталијих подручја. Неколико примера и података о неким карактеристичним обележјима савремених миграција становништва сеоских насеља у Србији показаће, с једне стране, дејство традиционалног наслеђа у савременим миграцијама и кад су оне у правом смислу речи новина, као саставни део процеса индустријализације и урбанизације, као што су то, на пример, миграције село — град, а, с друге стране, подаци ће показати и сасвим неочекиване појаве, каква је, на пример, та што је најобимнија економска емиграција данас карактеристична не за традиционалне печалбарске крајеве Србије већ за њене богате пољопривредне регионе, што се може протумачити само социо-етно-психолошким околностима.

Имиграција у Титово Ужице становништва ужичке околнине у послератном периоду, која је добила особито широке размере после 1960. године, имала је за последицу такозвану „Аивљу“ градњу, то јест образовање стихијских насеља. Овакав вид стихијског насељавања у пуној мери показује, и поред свих промена које су настале у животу досељеног становништва већ тиме што су се откинули од села и пољопривреде и доселили се у град стварајући нове економске основе живота у својим до мајинствима, колико је у том првом периоду очувано елемената традиције у успостављању сродничких и друштвених веза на

⁶ Vlado Puljiz, *Iseljavanje stanovništva iz sela i poljoprivrede*, Sociologija sela, 29 — 30, str. 80; Svetozar Livađa, Osnovne strukture i pokretljivosti seoskog poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji, Sociologija sela, 29 — 30, стр. 80; *Mиграција становништва Југославије*, изд. Институт друштвених наука, Београд 1971, стр. 11, 121.

новом месту. Према једној анкети⁷, ови су се дојучерашњи становници села ужичке околине настањивали, односно подизали куће груписани према месту или крају из којег су се доселили, још чешће по сродничком принципу⁸. Свакако не може се тврдити да овакво репродуковање у савременим потпуно другачијим економским и друштвеним приликама некадашњег начина настањивања, не носи у себи и неке нове садржаје, савремене видове општељудске солидарности и узајамне помоћи. Познато је колико су оваква стихијска насеља нанела и још увек наносе тешкоћа у раду урбанистичких, комуналних и других служби у свим градовима који су у последњим деценијама доживљавали прави налет становника са села. Ови су тако рећи преко ноћи подизали себи најнужнији смештај, често и привремене зградице, на унапред купљеним парцелама, и то по правилу уздрженим снагама и узајамном помоћи на поменутој традиционалној сродничкој и суседској основи. Међутим, сличне појаве настањивања у суседству сродника и земљака у градским и приградским насељима, на пример, Зајечара и Књажевца, карактеристичне су и кад се ради о изградњи уклопленој у плански развитак градова. Познати су многи примери таквог начина настањивања у данашње време и у другим нашим републикама.

Међусеоске миграције локалног типа у Србији, које су по обimu у ствари најзначајнији вид миграција сеоског становништва (према подацима пописа становништва 1961. године, 55,3% сеоског становништва селило се у села, 36,8% у град и 9,7% у мешовита насеља⁹), и то са највећим уделом женског становништва у међусеоским пресељавањима, у највећој мери чувају континуитет традиције. Као женидбено-удадбене миграције по правилу одражавају не само тип насељености по регионима, како се то наглашава у демографској литератури, то јест њихов већи обим карактеристичан је за крајеве са малим насељима, већ и етничке специфичности одређеног краја. На пример, највећи удео локалних пресељавања женског становништва у Покрајини Косово, у односу на све остале делове СР Србије, може се објаснити у ствари чврсто очуваном традицијом код албанског становништва забране ендогамије у селу, што значи обавезно довођење невесте из другог насеља¹⁰. Једно изнето запажање о извесној правилности у односу, с једне стране, стопе наталитета, и, с друге стране, интензитета међусеоских пресељавања, изгледа

7 Ар Драгослав Антонијевић. Етнолошка структурираност стихијских насеља данашње имиграције Титовог Ужица, Гласник Етнографског института, XI — XV, 1969, стр. 79.

8 Исто, стр. 87.

9 Мирољуб Лаловић, Неке миграционе карактеристике СР Србије, Саопштење на југословенском саветовању „Просторно планирање, уређење и изградња сеоских подручја и села”, Ниш 1972, стр. 130.

10 Милован Радовановић, Становништво Призренског Подгора, „Гласник Музеја Косова и Метохије, IX Приштина 1964, стр. 337; Никола Раковић, Задужница живота (на нивоу породице и села) као основа исključenja endogamije, Етнолошки преглед, 11, Београд 1973, стр. 94—95.

да указује на особит антрополошки значај овога односа, односно на важност проучавања међусеоских миграција у савремено доба. Како је запазио М. Лаловић¹¹, стопе наталитета су релативно високе у рејонима Србије који показују и најјача међусеоска пресељавања, то јест удадбено-женидбене миграције (на пример, у рејонима шарски крај, Метохија, Санџак, врањски крај), док су знатно ниже у рејонима са знатно мањим обимом међусеоских пресељавања (Тимок, северна Бачка). Може бити да би посебна истраживања могла да установе дубље корелативне везе између два поменута показатеља, поготову кад се има на уму чињеница да је за Србију карактеристичан велики број малих насеља са разгранатим родовима, и да је каткад у њима и до 80% па и 90% домородног становништва.

За привремну економску емиграцију становништва СР Србије карактеристично је што је у различитом обиму и интензитету захватила њене различите регионе и што ту није било одлучујуће само то да ли у дотичном крају има индустријских средишта која би примила радну снагу или не. Подаци пописа становништва 1971. године показују да су проценти активног становништва на раду у иностранству у укупном активном становништву релативно ниски у традиционалним пећалбарским крајевима Србије и приближни оним вредностима које важе за индустријски развијене крајеве, наспрот високом уделу таквог становништва у рејонима Србије познатим по изобиљу плодних пољопривредних површина. На пример, 1971. године удео активног становништва на раду у иностранству у укупном активном становништву показвао је следеће вредности у пећалбарским крајевима односно општинама: Бабушница (1,4%), Власотинце (1,1%), Црна Трава (1,0%), Владичин Хан (1,5%); наспрот томе овај је удео био већи у општинама Велико Грађаште (11,4%), Деспотовац (10,1%), Жабари (13,8%), Свилајнац (15,6%), Мало Црниће (14,9%) итд.¹² Елемент пећалбарске традиције је, како би се могло закључити на основу изнетих показатеља, деловао и у савременом периоду стабилишуће, не само у погледу економске егзистенције становништва таквих крајева већ и у погледу менталитета.

Изложена разматрања о неким могућим видовима испољавања дејства традиционалног наслеђа у савремено доба указују на потребу познавања чињеница етнографског карактера да би се потпуније скватиле друштвене појаве и у савремености како у животу сеоског становништва тако и у новим насељима која израстају на периферијама градова и приграда. Ово су били само примери могуће примене етнолошких знања у разумевању савремених појава у животу становништва Србије.

11 М. Лаловић, *нав. рад*, стр. 131.

12 Попис становништва и станова 1971, *Становништво СР Србије према економским обележјима*, СРС, Републички завод за статистику, Билтен 90, Београд, септембар 1972.

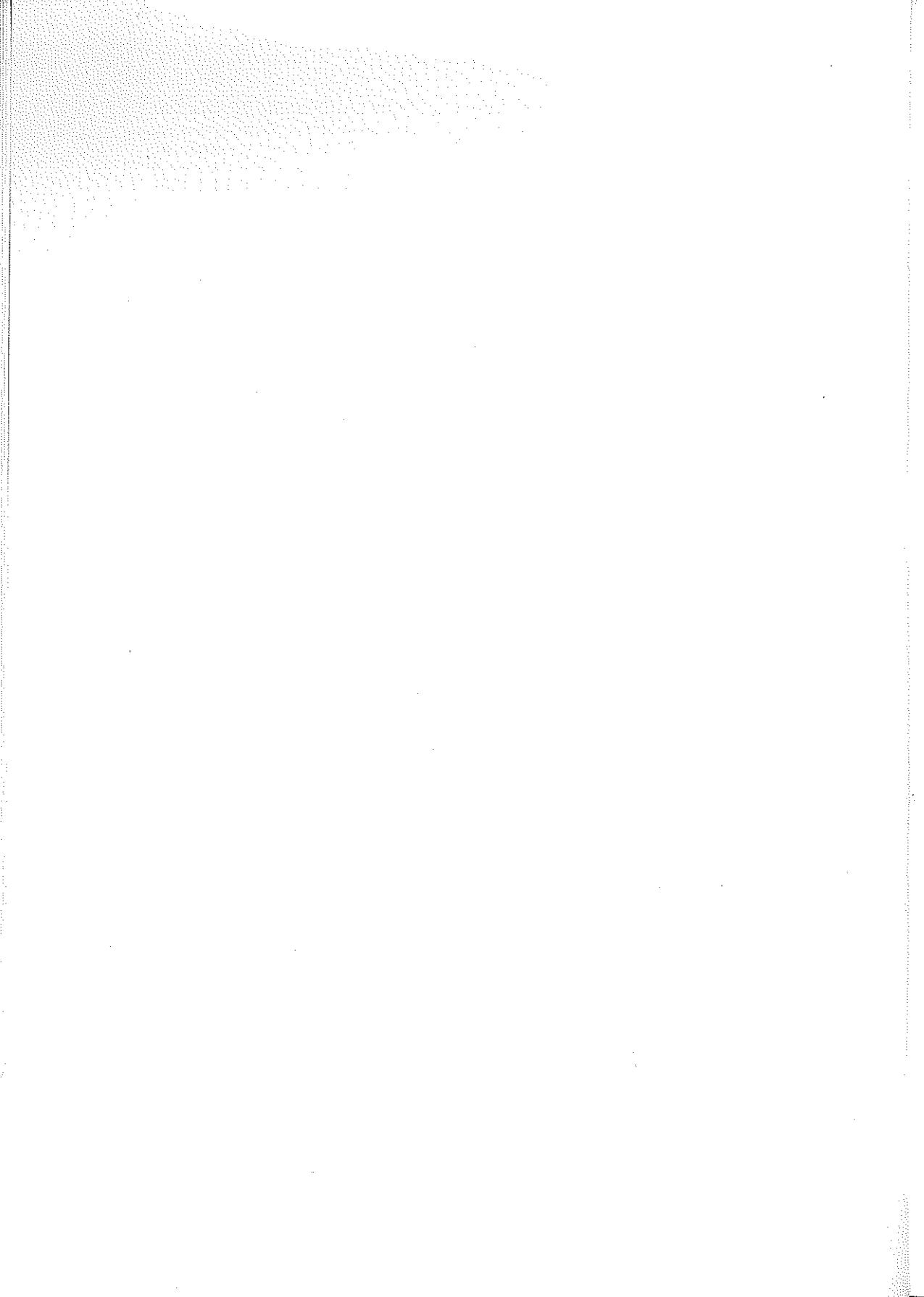
Miljana Radovanović, Beograd

Résumé

**HÉRITAGE TRADITIONNEL ET LE MOMENT ACTUEL ET QUELQUES
QUESTIONS DE L'ETHNOLOGIE APPLIQUÉE**

Après quelques considérations introductoires de caractère général sur la complexité des problèmes de l'étude des changements ethnographiques contemporains dans la vie et la culture de la population du village, compte tenu surtout du problème de l'étude des manifestations concrètes, multiples et en même temps hétérogènes, des effets de l'héritage traditionnel dans différents domaines de la vie et de la culture de la population rurale en Serbie à l'époque actuelle, on fait, dans le travail, un essai d'examiner séparément certains des problèmes mis en relief, du point de vue de l'ethnologie appliquée sur l'exemple d'un phénomène très complexe de migrations contemporaines de la population rurale.

Dans nombreuses études sociologiques et démographiques, publiées jusqu'à présent, orientées nettement vers la solution des problèmes sociaux actuels, on a relevé, à dire vrai plutôt comme une allusion ou un pressentiment, la présence et l'effet des facteurs de tradition, parallèlement, bien entendu, à la mise en relief du facteur économique comme facteur essentiel et fondamental dans les migrations contemporaines de la population rurale en Yougoslavie. Par l'examen des types, de l'intensité, de l'allure, du volume et des directions des migrations contemporaines de la population des habitats ruraux des régions et contrées particulières de la Serbie, on fait, dans le présent travail, une tentative d'établir de quelle façon se manifeste, directement ou indirectement, l'effet de l'héritage traditionnel dans les mouvements migratoires de la population de Serbie à l'heure actuelle. Dans cet examen on tient compte non seulement de ces éléments de la tradition qui favorisaient la mobilité territoriale de la population au passé et qui la favorisent même à présent, mais aussi de ces autres qui avaient, et qui l'ont encore de nos jours, un effet opposé. Cependant, les migrations de la population dans les conditions socio-économiques contemporaines, agissent aussi comme facteur dans le processus des changements dans la vie populaire et la culture à la campagne.

Slavko KREMENŠEK, Ljubljana

**O RAZSEŽNOSTIH POJMOV »LJUDSKA KULTURA«
IN »SODOBNE SPREMEMBE«**

Zdi se, da ne bo odveč, če se ob razmišljanju o etnološkem preučevanju sodobnih sprememb v ljudski kulturi nekoliko pobliže ustavimo tudi ob pojmih, ki opredeljujeta razpravo. V mislih imamo tolmačenje razsežnosti ljudske kulture in njenega spreminjanja v našem času. Spričo razlik, ki se pojavljajo v pojmovanju ljudstva in ljudskosti, utegne biti vsakršen uspeh v razčiščevanju tega problema pomemben. Tudi zato ga ob tej priliki ne kaže prezreti.

V zvezi z omenjenimi razlikami naj najprej ugotovimo, da še ni daleč za nami razdobje, ko je bilo treba braniti vključevanje tipično današnjih problemov v etnološke okvire. Še vedno je do določene mere živo označevanje etnologije kot vede o tradicionalnih in občestveno vezanih kulturnih sestavinah. Toda zdi se, da se problematičnosti tovrstnega opredeljavanja zaveda vse večje število etnologov. Še najbolj trdoživ je, kot vse kaže, poskus, da bi sociološko opredeljevanje nosilcev tako imenovane ljudske kulture zamenjalo psihološko določilo. Da imamo pri tem opraviti z določeno mero psihologizma, je razumljivo.

Različni poskusi ločevanja etnologije od današnjega načina življenja v njegovi celovitosti so imeli svoje razloge. Vzbulili pa so seveda tudi reakcijo. Podobno kot se je v historiografiji pojavilo posebno zanimanje za pojave najnovejšega družbenorazvojnega toka v okviru t.i. *Zeitgeschichte*, *histoire contemporaine* itd., smo dobili etnologi etnologijo sedanosti — *Gegenwartsvolkskunde*. Kakor izvirajo tovrstna poimenovanja iz zavestnega poudarjanja imena in nuje preučevanja današnjih ali sodobnih pojavov utegnejo po drugi strani posebna imena povzračiti tudi določeno škodo. Za nasprotnike etnološke obravnave današnjega načina življenja, ki nima tradicionalističnega ali občestvenega obeležja v smislu nem. *Gemeinschaft*, lahko pomeni poseben naziv potrditev, da gre tu v resnici za druga ali drugačna vprašanja. Naše prepričanje pa nas vodi k prav nasprotnemu sklepu: preučevanje današnjega načina življenja in kulture se niti v metodološkem in prav tako tudi v vsebinskem pogledu ne loči od raziskovanja preteklosti. Različni so zgolj časovni odseki, na katerih se lotevamo v bistvu enovitih etnoloških problemov. »Etnologija sedanosti«, etnosociologija, etnopsihologija in podobni izrazi nas utegnejo spričo tega zavesti; zato se ne vnemamo za njihovo rabo. Zavračanje »etnologije sedanosti« kot posebne discipline in hkratno poudarjanje neizogibnosti etnološkega preučevanja današnjega načina življenja in kulture pa seveda vnaša v obstoječo etnološko teorijo in praks do nekatera dopnila in določene spremembe.

Predvsem se nikakor ne moremo strinjati, da bi bila izbira predmeta raziskave, značilnega za naš čas, kakor koli določena po dosedanjem pojmovanju in opredeljevanju tako imenovane ljudske kulture. Zato si pod »sodobnimi spremembami« v »ljudski kulturi« ne predstavljam le preoblikovanja, priličenja, dopolnjevanja, se pravi adaptacije iz etnoloških razprav dobro znanih kulturnih sestavin sedanjim razmeram, temveč znatno več. Ljudskokulturna podoba namreč ostaja relativno konstantna, v svojem izrazu tradicionalna, dokler so take tudi gospodarske in družbene razmere, ki jo pogajajo. Kolikor se le-te spremenijo in kakor hitro se spremnijo, imamo največkrat opravek s povsem novimi kulturnimi sestavinami, ki nimajo s tradicionalno ljudsko kulturo kake posebne zveze.

Med posledice gospodarskega in družbenega razvoja in obenem med njegove vzroke je še zlasti šteti družbeno delitev dela. Za etnologijo je diferenciacija v prozvodnji in potrošnji temeljnega pomena. Ločevanje rokodelske dejavnosti od agrikulture, nastajanje mestnega in podeželskega proletariata, izoblikovanje industrijskega delavstva, so pojavi, ki nudijo osnovne okvire etnološkega preučevanja odkar ni moč kmetstva niti prividno več istovetiti s pojmom etnos. Seveda bi ne kazalo tega navidezno samoumevnega dejstva posebej poudarjati, kolikor bi bile npr. štirideset let po izidu Peuckertovega dela *Volkskunde des Proletariats*¹ ali kar osem decenijev od ruskih poskusov etnološkega preučevanja mest² tovrstne etnološke študije običajna praksa. Toda vsi vemo, da etnološko preučevanje industrijskih naselij in mest pri nas ne kaže kakih posebnih rezultatov. V naših etnoloških študijah celo zelo pogosto manjka stvarnosti ustrezna podoba socialne diferenciranosti podeželskega, vaškega življa in kulturnih pojavov, ki temeljijo na socialnih razlikah. To pa so pojavi, ki jih ob razpravljanju o etnološkem preučevanju sodobnih sprememb v ljudski kulturi ne moremo zanemariti.

Prenos poudarka od reči na nosilce kulturnih sestavin, ki je ena od zahtev današnje etnološke znanstvene teorije, napoveduje konec spregledovanju socialne ali profesionalne razslojenosti. Prav gotovo ni mogoče na današnji stopnji razvoja etnologije več govoriti o nobenem ljudskokulturnem pojavu, ne da bi istočasno kolikor mogoče natančno odgovarjali na vprašanje o njihovih nosilcih, o producentih in konsumentih ljudsko-kulturnih dobrin. V okviru tradicionalne podeželske kulture imamo npr. opravek z vrsto različnih socialnih in do neke mere tudi profesionalnih profilov, ki v naši etnološki literaturi skoraj niso niti zabeleženi. Posli, se pravi hlapci in dekle, gostaci, bajtarji, maseljčarji, polzemljaki, gruntarji, so bili nosilci vaške kulture, ki jo navadno označujemo nediferencirano kot kmečko ali kot ljudsko kulturo. Kolikor nas danes ne zanimajo več le materialne, socialne in duhovne

¹ Will-Erich Peuckert, *Volkskunde des Proletariats I*, Aufgang der proletarischen Kultur, Frankfurt a. M. 1931.

² Prim. S. A. Tokarev, *Istorija russkoj etnografii*, Moskva 1966, str. 404.

kultурне sestavine, ki jih na temelju takih ali drugačnih kriterijev štejemo za ljudske, je nerazčlenjena obravnava tako imenovane kmečke kulture očitno močno pomanjkljiva. Ob tem namreč ne gre le za sodobne spremembe v ljudski kulturi, temveč za spremenjena izhodišča o etnološki znanstveni teoriji, ki imajo dajnosežne posledice. Ne gre torej le za razpravo o spremembah v predmetu preučevanja; prav tako, če ne še bolj, je pomembna revizija strokovnih konceptov, ki jo zahteva sodobna metodološka orientacija v našem družboslovju. Spričo zanemarjanja študija socialne osnove ljudskokulturnih pojavov, posebej njene notranje razslojenosti, tako rekoč ves čas razvoja etnologije, so danes pred nami tudi še naloge v zvezi s preteklostjo, ki doslej niso bile ustreznost rešene ali sploh niso bile načete.

Na pomanjkanje detajnejše analize socialne osnove ljudskokulturnih pojavov v preteklosti ne opozarjam na tem mestu zavoljo te vrzeli same, pač pa v korist ustreznjšega tolmačenja današnjih sprememb. Kolikor nam ne gre le za registracijo tako imenovanih ljudskokulturnih elementov v današnjem življenju, bomo pri iskanju razlogov za njihovo izginjanje, za njihovo ohranjevanje ali celo restitucijo imeli nujno opravek z družbenim ozadjem, s socialno strukturo njihovih nosilcev tudi v preteklosti. Zgolj z ene same točke, le z današnjega vidika, ni namreč mogoče pojasniti ljudskokulturnega razvojnega procesa v vsej njegovi kompleksnosti. Potreben je zgodovinski pristop, ki je lasten vsem zgodovinskim znanstvenim disciplinam, med njimi seveda tudi etnologiji. S podarjanjem historiografske metodologije ne zavračamo možnosti in ne potrebe drugačnih vidikov analize ljudskokulturnih pojavov, tako psihološkega ali socialoškega, toda primaren je v etnologiji vsekakor zgodovinski zorni kot. Z njim je etnologija določena kot posebna družbena in zgodovinska veda. Zgodovinska analiza je temeljni postopek tudi pri preučevanju ljudskokultурne podobe sodobnosti. Psihološko ali sociološko razčlenjevanje ljudskokulturnih pojavov se lahko konstituira v etnopsihologiji in etnosociologiji kot posebnih vedah, toda naloge etnologije kot zgodovinske znanosti niso s tem v ničemer okrnjene. Etnološka obravnava današnjih sprememb v ljudski kulturi je potem takem nujno zgodovinsko naravnana. Njeni uspehi pa so iz omenjenih razlogov neizogibno omejeni. Zato je izboljševanje tega stanja odvisno od bolj ali manj radikalne prekinitev z nekaterimi prijemi etnološke prakse in teoretičnimi vodili preteklosti.

Tolmačenje današnjega srpeminjanja v ljudskokulturni podobi je torej neposredno povezano tudi z razkrivanjem socialne osnove ljudskokulturnih pojavov preteklih dob. Seveda so naše izkušnje v tem pogledu verjetno dokaj različne. Medtem ko so preučevanja migracij že sama po sebi osvetljevala nosilce tega dogajanja, je bila na območjih, kjer ni bilo večjih selitev, pozornost etnologov običajno posvečena ljudskokulturnim sestavinam in so ostajali njihovi porabniki in tvorci ob strani. Z njimi so računali le kot z neindividualiziranimi člani vaških občestev in srenj, s katerimi se z vidika njihove notranje razslojenosti in socialnih na-

sprotij ni tako rekoč nihče ukvarjal. Pa vendar bi bilo najbrž težko trditi, da sta bila način življenja in kulturna podoba vaških gostačev na eni strani in gruntarjev na drugi enaka. Tlačenje teh dveh skupin in vseh vmesnih plasti z njihovim kulturnim obeležjem pod pojem kmečke ali ljudske kulture brez upoštevanja medsebojnih razlik seveda ne more vzdržati kritike današnjega družboslovja.

Spričo nediferenciranega dojemanja vaških skupnosti je dobila teza o nasportju mesto — vas verjetno najbolj izrazito podobo med etnologi. O kulturnih zvezah in podobnostih med vasio in mestom je bilo zelo malo razprave. Obmestna vaška naselja in predmestja, kjer se mestna in vaška kulturna podoba srečujeta, niso kako posebej pritegovala etnologov. Tudi iz tega se vidi, da študij prehodov, prelivanj, medsebojnega kulturnega oplojevanja, se pravi dinamike, ni bil ravno domena etnološke raziskovalne dejavnosti. Ko je govor o današnjih spremembah v ljudski kulturi, se je treba tega zavedati. Proces »pomeščanja« vaškega načina življenja ni in ne more biti istoveten le s tako imenovanimi »sodobnimi spremembami«. Kulturno in populacijsko prelivanje med vasi in mesti je obstajalo kajpak tudi v preteklosti. Spremembe so doživljala prav tako od mest odmaknjena vaška naselja s svojo »tradicionalno« in navidez nespremenljivo, za nekatere etnologe celo »ahistorično« kulturno podobo. Glede na počasnost družbenoekonomskega razvojnega toka so bile spremembe v ljudski kulturi lahko tudi skozi daljša razdoblja sila skromne, toda načelno jih za nobeno razdobje ni mogoče zanikati. Ponavljanje tovrstnih resnic ima v razpravi o preučevanju današnjih sprememb v ljudski kulturi svoj pomen: krepi nam zavest, da je zanimanje za spremembe in posebej za spremicanje kot proces v etnologiji relativno nov pojav, predmet zanimanja pa je kajpada star.

Pomanjkljivi osvjetljenosti nosilcev ljudske kulture v preteklosti je torej treba prištetи še bolj ali manj statičen prikaz ljudskokulturne podobe. Razumljivo je, da je tudi ob tej napaki mogče računati le z negativnim vplivom na uspešnost preučevanja današnjih sprememb. Lažna statistika nas namreč lahko kaj hitro zavede, da presojamo današnje spremicanje v primerjavi s stanjem v preteklosti kot kvalitativno povsem nov pojav. Premalo pa se sprašujemo, koliko to ustrezajo resnici. Tako je na primer detajnejša analiza ene ljubljanskih obmestnih vasi, ki je bila v geografski ali zgodovinopisni literaturi vrednotena še skoraj za celotno preteklo stoletje kot kmečki kraj pokazala že za sto let prej v marsičem drugačno podobo. Zgrešeno je namreč pričakovati, da bomo v vsakem primeru pod kmečko streho našli le kmečko družino ali v kmečkem oblačilu le kmetovalce. Zavoljo nekaterih skupnih kulturnih setavin še ne moremo npr. gostače, dninarje, vaške rokodelce, hišarje itd. štetи med kmete. Današnji socialni in kulturni spremicanjevalni procesi, ki so nas tudi z etnološkega zornega kota pričeli zanimati, imajo vsekakor svojo predzgodovino. Dr Cvetko Kostić ne govori v svojem delu *Seljaci industrijski radnici* brez osnov o industrijski tradiciji ali o procesu, ki tudi pri nas »nije

nimalo nov; on ima svoj istoriski razvitak i svoje razvojne zakonitosti.³

Če utemeljevanje potrebe po upoštevanju zgodovinske kontinuitete po vsej verjetnosti ni prava tema za diskusijo, smo lahko prepričani, da razmerje med pojmomoma ljudska kultura in industrija vzbuja različne predstave. Tako je zunaj vsakega dvoma, da je imel industrijski razvoj, ki se je z industrijsko revolucijo začel, usoden vpliv na razvoj ljudske kulture, ki naj bi bila občestveno vezana in tradicionalna. Po nekdaj splošno uveljavljenem naziranju se je v tem času, v tako imenovani industrijski dobi, prostor ljudske kulture vse bolj ožil, kajti ljudskokultурne dobrine je čedalje bolj izpodrivala mestna civilizacija, ki naj bi bila, kot je nekoč dejal npr. prof. Branimir Bratanić⁴, etnostransko razvita, unificirajoča in ljudski kulturi vsekakor tuj pojav. Spričo načakanega razvoja tako pojmovane ljudske kulture so seveda številni etnologi videli v današnjem času marsikje le še njene ostanke. Zato so se etnološke raziskave v marsičem sprevračale v iskanje prežitkov. Za etnologijo resnično zanimiva je bila ob omenjenem naziranju pravzaprav le preteklost.

Ni mogoče tvrditi, da ni dandanes kvalitativna delitev na ljudsko kulturno in na civilizacijske sestavine več živa. Prav tako pa ni moč zanikati, da se številni etnologi na Vzhodu in na Zahodu ne trudijo več s to delitivijo. Razlog je preprost. Predmet etnološkega zanimanja niso več v prvi vrsti kulturne sestavine, temveč njihovi nosilci ali odnos med njimi in kulturnim okoljem. Kar pa danes v kolikor toliko industrijsko razvitih deželah človeka obdaja, je seveda temeljito pregneteno z značilnostmi tako imenovane industrijske dobe. Sestavine, ki bi njih po nekoč uveljavljenih kriterijih označili za ljudske, ne določajo v celoti več nobenega socialnega sloja. Vsakršen poskus bolj ali manj celovitega zajetja kulturne podobe katere koli etnične ali socialne skupine v naših dneh mora torej računati z »neljudskimi« izviri. Seveda se je moč posvetiti preučevanju le tistih socialnih ali profesionalnih skupin, ki so ohranile še največ »ljudskih« elementov v svojem načinu življenja, kar etnologi pogosto tudi počnejo. Toda ugotoviti je treba, da je pri tem upoštevan le del kulturne podobe preučevanih plasti, kakor tudi, da so sloji, ki jim posvečamo etnologi pozornost, navadno že v manjšini. Etnološka prizadevanja so tako dva-kratno potisnjena na obrobo današnjega družbenega dogajanja in to prostovoljno oziroma po lastni izbiri.

Ukvarjanje z marginalnimi problemi in iskanje prežitkov ne dajeta nadaljnemu razvoju etnologije posebne perspektive. Seve da pa ne gre le za etnologijo; usaj ne v prvi vrsti. Gre za vrzel ki že dlje časa nastaja spričo abstinence etnologov pri preučevanju načina življenja in kulture tistih sozialnih in profesionalnih skupin, ki so značilne za posamezne ljudstva in narode v našem času.

³ Dr. Cvetko Kostić, *Seljaci industrijski radnici*, Beograd, 1955, str. 11.

⁴ Branimir Bratanić, *Regionalna ili nacionalna i opća etnologija*, Slovenski etnograf X (1957), str. 7. sled.

V Evropi in tudi na drugih kontinentih to kajpak niso več le kmetje, temveč prav tako, če ne še zlasti, delavci, nameščenci in tako dalje. Na primer: če živi v SR Sloveniji v naših dneh več ko 70% ljudi od nekmečkih dejavnosti, smo se menda dolžni povprašati, ali nimamo med njimi še drugih dolžnosti, kot iskati kulturne sestavine, ki naj bi bile po izviru tako ali drugače »ljudske« — v starem pomenu te besede. Ta posel je namreč, tako kažejo izkušnje, vsekakor dokaj jalov.

Iz povedanega izvira, da utegne biti razprava o sodobnih spremembah v ljudski kulturi zelo nepopolna, če ne upoštevamo celovite kulturne podobe poglavitnih nosilcev današnjih družbenih sistemov in kulturnih struktur. To pomeni, da moramo pri etnoloških obravnavah današnjega načina življenja in kulture neizogibno preučiti odnos poglavitnih socialnih plasti tudi do industrijsko izdelanega blaga, do načel in uredb obstoječega družbenega sistema, do pojavov tako imenovane visoke umetnosti in tako dalje. Pri tem ni in ne more biti več kriterij našega zanimanja »ljudski« izvir kulturnih elementov, temveč njihov konsum. Potemtakem ne moremo zanemariti nobenega kulturnega povaja, ki ima svoj men v življenju socialne ali profesionalne skupine, ki jo preučujemo. Kolikor bi se skušali tako zastavljeno nalogu predočiti na primeru dosedanje lastne raziskave nekaterih plasti delavskega razreda,⁵ bi kazalo dodati nekaj naslednjih spoznanj.

Predvsem je treba ugotoviti, da je pomen kulturnih pojavov, ki so bili prineseni iz vasi v delavska naselja oziroma v mesta sorazmerno skromen. Vaške ali kmečke kulturne sestavine so v novem okolju žive tako rekoč le dotlej, dokler nimajo priseljenci na voljo sredstev za zadovoljitev novih kulturnih potreb. Čim jim gmotna osnova to omogoča, se prilagajajo. Vsekakor pa kaže v tej zvezi posebej poudariti, da v prilagoditvenem procesu nimamo opravka le z relacijo mesto-vas, kakor niso sestavina vaškega prebivalstva neizogibno le kmetje in mest le meščani v smislu buržoazije. Tu vmes je namreč moč slutiti več kulturnih struktur, ki so se v specifičnih razmerah, na primer predmestnih, formirale, tudi spreminjale in razkrajale. Poleg vaških in mestnih kulturnih pojavorov imamo zatrdno opravek vsaj še s predmestnimi kulturnimi fenomeni, ki pa prav tako nimajo enotnega značaja. Določa jih socialni status njihovih prebivalcev.

Na pomen etnološkega študija predmestnih naselij opozarjajo nekateri etnologi (npr. Hermann Bausinger⁶) ob kritiki enostransosti etnoloških raziskav tako vaške kot tudi tako imenovane velemestne problematike. Predmestja naj bi bila neizogiben vezni člen med tema dvema temama. Tako so delavska predmestna območja, nastala v času izrazitejšega socialnega segregacijskega procesa, izraženega v naselitvenem prostoru, običajna postaja pri selitvah »odvečnega« podeželskega prebivalstva v mesta. Nekatera

⁵ Slavko Kremenšek, *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*, Ljubljana 1970.

⁶ Hermann Bausinger, *Volkskultur in der technischen Welt*, Stuttgart 1961.

predmestna naselja imajo tako bolj ali manj prehoden značaj. Seveda je ta prehodnost posebej povezana z najemnimi stanovalci, z ljudmi, ki si po prihodu v mesto še izčejo svoj eksistenčni prostor. Za kulturno podobo in življenski stil posameznih predmestnih četrti pa so vsekakor pomembnejše družine, ki so se tu ustalile, še posebej, če so si uspele zgraditi lasten dom. Za nekatera mesta, med njimi npr. prav gotovo za Ljubljano, so predmestna naselja z individualnimi hišami sploh tipična. Tako imenovano vrtičkarstvo, katerega zunanja manifestacija so družinski domovi, obdani z zelenjavnimi in cvetličnimi gredami, si je našlo pot tudi že v beletristiko. Seveda ne gre pri tem le za hiše in vrtičke, temveč prav tako za posebno mentaliteto, za svojstven življenski stil, ki ga etnologija, ki se tako ali drugače zanima za sodobne spremembe, ne more zanemariti. Poleg pojavnosti same z vsemi njenimi nasledki je še zlasti zanimiva geneza pojava. Odprto je namreč vprašanje, kakšen delež ima pri nastajanju tovrstnih domov drobnolastniška miselnost prišlekov s kmetov in kolikšen pomen imajo pri tem specifično mestne razmere. Raziskovalec, ki se loteva tovrstnih nalog, se običajno znajde v zadregi. Ugotoviti namreč mora, da so ostala tudi pri preučevanju ljudske kulture podeželja nekatera vprašanja vse premalo osvetljena. Vse premalo vemo, kot že rečeno, o družbenih odnosih na vasi, o socialni razslojenosti, o miselnosti, ki iz tega izvira, o iluzijah, ki so rasle iz vaških kulturnih razmer. Dosedanji raziskovalni rezultati kažejo na to, da so bile redke materialnokultурne sestavine, po izviru kmečke, ki so se v mestu vsaj za nekaj časa ohranile. Dosti drugače tudi ni z običajsko podobo. Seveda pa s temi »klasičnimi« etnološkimi temani ni izčrpana kulturološka problematika v njeni celoti. Podoba nekega življenjskega stila utegne biti mnogo bolj avtentična na drugih in drugačnih relacijah; npr. v skrbi za socialno in profesionalno prosperiteto otrok, v dolgoletni koncentraciji vseh raspoložljivih sredstev, pa čeprav težko prisluženih in skromnih, za gradnjo lastnega doma, v nezanimanju za kakovostne kulturne dobrine, ki jih mesto ponuja, in podobno. Genetično zastavljanje vrašanj seveda vzbuja potrebo in željo, da se preučevanje tovrstne tematike prenese tudi na podeželje, od koder prišleki v mesto izvirajo. Šele takšen način dela bi omogočil dovolj meritorno oceno o tem, kaj je specifično kmečko, vaško, in kaj je med predmestnimi in mestinimi prebivalci res docela poseben pojav. Zdi se namreč, da je tako na podeželju kot po mestih kljub navidezno bitnim medsebojnim pojavnim razlikam vendarle toliko skupnih osnov, značilnih za širši kulturni prostor v posameznih razdobjih, da jih etnologi nikakor ne moremo zanemariti.

Zanimivo je, da se v zvezi z današnjim spreminjanjem in usihanjem tako imenovanih ljudskokulturnih pojavov najbolj pogosto uporablja beseda pomešanjenje. Toda poudariti je treba, da ni ta pojem za procese, ki jih označuje, najbolj posrečeno izbran. Kot imajo pojmi podeželje, vas, kmetstvo in podobno običajno notranje raznotero podobo, velja to tem bolj za mesta (s predmestji in obmestji) in za mestno prebivalstvo. Ko govorimo o zgledovanju po mestu in

meščanih, smo hudo nedoločni, če ne znamo opredeliti, za katero zvrst mestnega prebivalstva, za katero kulturno podobo in kateri življenski stil pri tem gre. V mestih imamo namreč tudi slume, delavske četrti različnih profilov itd., ki bi jim vsaj glede nekaterih kulturnih pojavov težko pripisali kulturno ekspanzijo. Pa vendar: ali niso v industrijsko razvitejših deželah prav prišleki s podeželja v veliki meri konsumenti in s tem nosilci tako imenovane mass culture? To masovno kulturo pa iz prej navedenih razlogov ne moremo preprosto identificirati z neko mestno kulturo, kajti za določene plasti mestnega prebivalstva so značilni še drugi kulturni pojavi. Mass culture je tako bolj kultura določenega razdobia, je kulturni fenomen industrijske dobe.

Pri etnološkem preučevanju kulturne podobe današnjih dni se torej lahko opredelimo za spremljanje »sodobnih sprememb« tako imenovane »ljudske kulture«, pojmove po stazem. Ta posel utegne biti zanimiv, koristen in v določenem pogledu celo nujen, zavedati pa se je ob tem le treba, da z njim ne razrešujemo poglavitnih kulturoloških ugank našega časa. V vseh kolikor toliko industrializiranih deželah so temeljni kulturološki problemi že drugačne narave. Etnologija se lahko vključi v preučevanje teh vprašanj, lahko pa ostane tudi ob strani. Lahko se loteva raziskovanja kulture industrijskega delavstva, ki je značilen sestavni del današnje masovne kulture, ali pa je za to problematiko gluha. Vse to ji je pravzaprav dano na izbiro. O morebitnem omejevanju etnološke problematike na ljudsko kulturo v starem pomenu besede pa smo etnologi prav gotovo dolžni pojasnila, zakaj današnje masovne kulturne pojave ni mogoče označiti za ljudske.

Stara metodološka ishodišča pri tej razlagi seveda ne bodo več dovolj prepričljiva. Z vidika novejših družboslovnih spoznanj so postala celo nevzdržna. Ali kaže spričo tega še izgubljati sile z opredeljevanjem problematičnih meja? Ali ni morda le bolj umeščno, pojmovati »ljudsko kulturo« kar najbolj široko in videti v »sodobnih spremembah« tudi procese, ki zadevajo tako imenovano masovno kulturo?

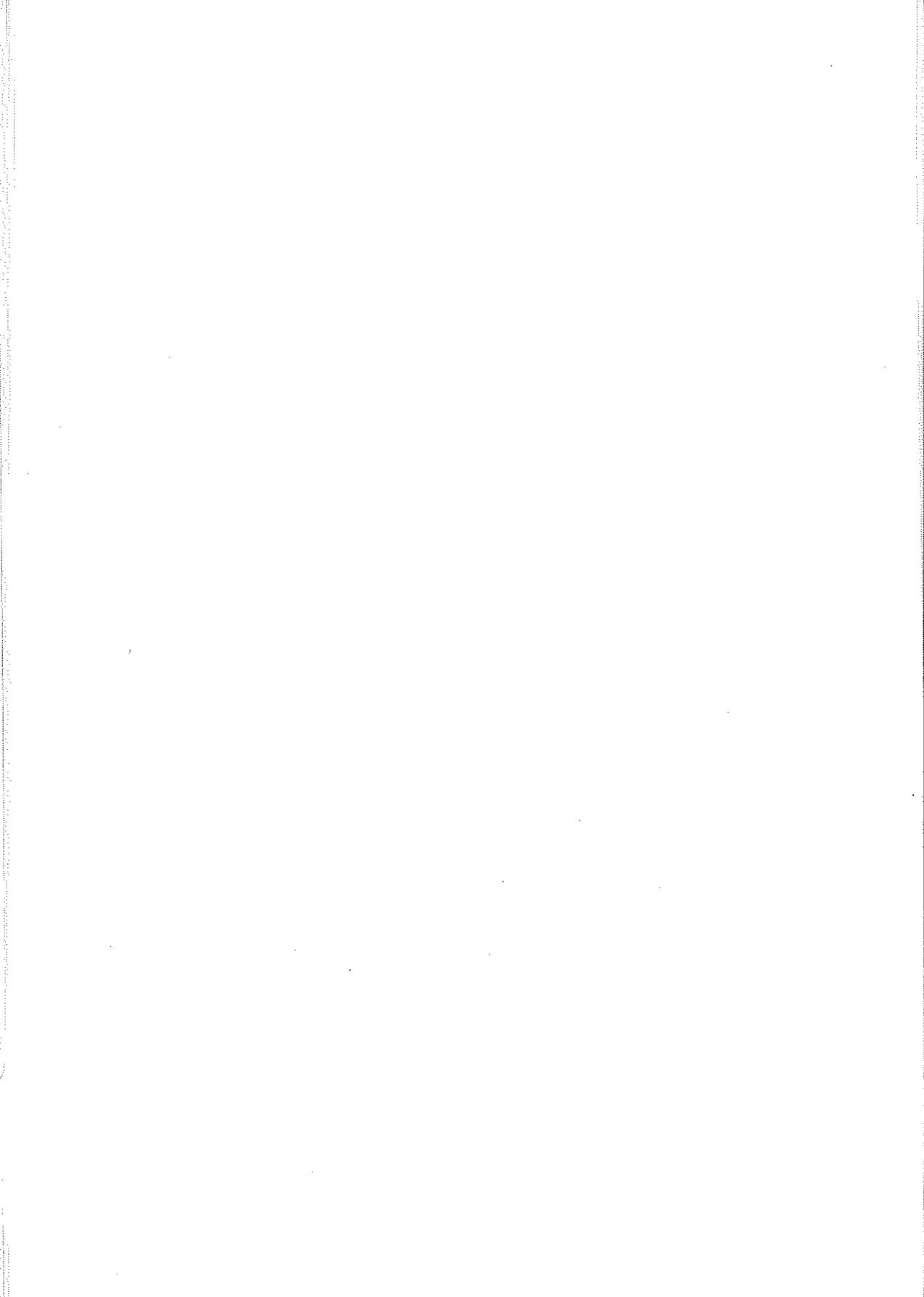
Slavko Kremenšek, Ljubljana

Résumé

SUR L'ÉTENDUE DES NOTIONS DE »CULTURE POPULAIRE« ET DE »CHANGEMENTS CONTEMPORAINS«

La contribution sous le titre »Sur l'étendue des notions de 'culture populaire' et de 'changements contemporains' est destinée à signaler certains défauts qui pourraient se manifester au cours de la considération des processus actuels relatifs à la culture populaire. On y a en vue, en premier lieu, l'étroitesse de l'ensemble des problèmes ethnologiques de notre temps

qui est déterminée par les directives théoriques qui étaient en vigueur jusqu'à présent dans l'ethnologie et que certains ethnologues appliquent encore, malgré leur caractère discutable. Du point de vue de l'enchaînement social et traditionnel des phénomènes de culture populaire, l'ethnologie serait limitée, à notre époque, uniquement à l'action de suivre la disparition ou, dans le meilleur des cas, de l'adaptation des éléments susmentionnés aux conditions actuelles. La manière de vivre ainsi que le tableau culturel des couches sociales, qui sont protagonistes de la plupart des événements sociaux à l'heure actuelle, ne seraient pas l'affaire de l'ethnologie. Cependant, dans tous les pays, tant soit peu industrialisés, les groupes professionnels non-ruraux ont aujourd'hui déjà la majorité dans la structure sociale. De cette façon, l'intérêt pris à l'époque contemporaine mène les ethnologues inévitablement au dilemme: ou n'étudier que les éléments culturels hérités, caractéristiques autrefois de la campagne ou bien inclure parmi les problèmes ethnologiques aussi la manière de vivre et la culture des couches ouvrières, de la paysannerie actuelle ainsi que des autres professions ou groupes sociaux. La présente contribution soutient cette deuxièmes possibilité. Une telle orientation exige bien entendu, une correction radicale des propositions théoriques actuellement en vigueur. Il est nécessaire, en outre, de combler encore quelques lacunes du passé, parmi lesquelles aussi telles que la négligence des différences sociales et de leurs conséquences culturologiques à la campagne.

Радомир Д. РАКИЋ, Београд

САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ — ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА ИЛИ, ЊИХОВО ИСТРАЖИВАЊЕ — АСПЕКТ?

Овим саопштењем хтео бих да укажем на, сматрам, битно теоријско и методолошко питање, садржано и у самом називу овог нашег скупа: да ли прихватити имплицитну сугестију да су проучавања савремених промена на неки начин посебна проблематика? Реч је дакле о теми овог саветовања — и концепцијама његовог постављања — о проучавањима (*етнолошким*) савремених промена у народној култури (узгред, није само култура предмет етнолошке науке и не мења се само она — него и живот народни, и сам народ). Уверен сам, наиме, а надам се да делим став већине заинтересованих, да би пре свега ваљало продискутовати о смислу и значењу овог симпозијума — како су формулисани његовим називом — да се не би прихватали као нешто што се само по себи разуме. Јер, можда се и не разуме башово ли или, у сваком случају, не сасвим и превише прецизно¹.

Извесно је, на пример, у првом реду, да сви и не прихватају односно не одобравају проучавања о којима се овде расправља — иако им се не супротстављају; једноставно ће их занемарити, игнорисати, неће се у њих укључити. Други се — и поред најбоље воље — неће моћи посветити оваквим проучавањима из објективних, оправдних разлога: њихова делатност (мислим првенствено на музејску) финансира се са сасвим других претпоставки и схватања (чешће, заправо: „схватања”) о етнолошком предмету и раду. Коначно, није искључено да неки међу нама, трећи, прихватају проучавања савремених промена и стања живота и културе, али прихватају оно, и онолико, и онако... како то они схватају, како сами подразумевају. А ту може бити и овлашних и врло неједнаких захвата. Сви, међутим, сигуран сам, имамо бар у детаљу различите ставове било о појединим акцентима теоријске природе било, нарочито, у методолошким замислима.

И морају нам се разликовати концепције кад никад досад нисмо имали наменски, специјални, састанак као овај да расправимо, претресемо и утврдимо битније тачке оваквих проучава-

1 Код нас се у етиологији чопште и иначе провлачи и повлачи подоста проблема и категорија који, иако недовољно разјашњени, важе као „аксиоми”: тако, на пример, појмови као „обичај”, „установа”, и др. да и не спомињем оне најшире као „култура” или ону, посебно дискутабилну — „социјалну културу”.

ња². А мало је и писано о овим питањима, најчешће тек усputно³. Истина, поодавно се и често дискутовало о њима али су таква, незванична, гледишта остала незабележена и неверифицвана — као какав наш научни, усмени фолклор.

Неусаглашена — или разглашена — полазишта неминовно дају и различите, неједнаке, разнородне резултате, што не може не бити штетно, и стога, што не може да нам буде свеједно. Јер ми немамо много истраживачких снага ни превише средстава за истраживања да бисмо (себи) дозволили луксуз неповезаних ак-

2 Истина, на саветовањима Етнолошког друштва, понекад су биле заступљене донекле сродне теме (у Велесу, Зеници, Бараждину) али то нису била систематска, организована, разматрања битних општих и конкретних питања теорије и методологије (поготово не техника) ових проучавања.

3 О проучавању промена у нашој етнологији мало је писано с теоријско-методолошке тачке гледишта. Из библиографије (која ће можда бити објављена једном приликом, касније) треба издвојити инструктивне, изванредно вредне прилоге, на пример, професора Аутовца и Барјактаревића, С. Вукосављевића, М. С. Филиповића, В. Дробњаковића, П. Ж. Петровића, В. Ерлихове, Д. Недељковића, О. Мајдановићеве, М. Радовановићеве, В. Стојанчевићеве, Т. Вукановића, П. Влаховића, А. Антонијевића, Б. Милића — Криводољанина, и других. Наводимо, азбучним редом, ипак један краји избор најважнијих радова: А. Антонијевић 1969 (1962 — 66): *Етнолошка структурираност стихијних насеља данашње имиграције Титогов Ужица*, ГЕИн⁴ XIXV; Исти, 1971: *Алексиначко поморавље*, СЕЗБ LXXXIII/Ж. 35; М. Барјактаревић 1962. а: *Промјене у менталитету наших људи у периоду изградње социјализма*, Зб. радова 4, Исти, 1964. б: *Промјене у народном животу и менталитету наших људи за последњих двадесетак година*, ГЕМ-Ц II, Исти, 1963: *Савремени проблеми етнологије Југославије*, Народно стваралаштво, 7 — 8, Исти, 1970. *Настајање неких нових појава у народном животу становништва Јадра*, Годиšnjačak Историјског архива Шапца VIII; Бреда Влаховић 1962: *Од житних јама до силоса у Народној републици Србији*, Зб. радова 4, Иста, (1970 — 71) 1973; *Етнолошки приступ проучавању прилагођавања досељеника у областима планског насељавања по Југославији и Польској*, ГЕИн XIX — XX, Иста и А. Дрљача (1965) 1968: *Нова етничка кретања и препрограмирање у Србији у вези с развојем индустрије...*, Цвијићев зборник; П. Влаховић (1958) 1968: *Бродарево и његова околина* (Етнолошка расправа), Б. Исти, 1973: *Predvojena porodica i uslovima socijalističkog razvoja na području jugozapadne Srbije*, ЕР 11; Исти и Бреда Влаховић 1972) 1973: *Неки проблеми акултурације уз градилишта пруге Београд — Бар* (кроз Србију), ГЕИн XXI; Т. П. Вукановић 1966. а: *Бујановац*, 1966. б: *Прешево, Врањски гласник II*, Исти (1963) 1968: *Сурдулица, Врањски гласник III*, Исти, 1968; *Владичин Хан, Врањски гласник IV*, Исти, 1969: *Основе социологије радничког друштва Рудника*.

* Најчешће скраћенице: ГЕИн — Гласник Етнографског института САН/САНУ у Београду; ГЕМ — Гласник Етнографског музеја у Београду; ГЕМ-Ц — Гласник Етнографског музеја на Цетињу; ГЗМ/GZM — Гласник Земаљског музеја у Сарајеву (Е — свеска за етнологију, н.с. — нова серија); ЕП — Етнолошки преглед — часопис Етнолошког друштва Југославије, Београд; Зб. радова — Зборник радова САН/САНУ (изд. Етнографског института), Београд; Народно стваралаштво — часопис Савеза удружења фолклориста Југославије Београд; СЕ — Словенски етнограф, Љубљана; СЕЗБ — Српски етнографски зборник, серија (изд. САН одн. СКА одн. САНУ), одељења: Ж. — Живот и обичаји народни, Н. — Насеља и порекло становништва, Р.г. — Расправе и грађа.

ција и парцијалних, субјективно усмерених, интересовања. Недовољно и несистематско бављење савременим стањем и променама народног живота, друштва и културе, осим тога, не можемо допустити ни због, заправо првенствено због превеликог значаја те проблематике и, dakле, због огромне друштвене важности њеног проучавања.

Неопходно је, значи, у то сам уверен, имати што разрађеније концепције, теорију и методологију, стратегију ових изучавања. То, даље, намеће успостављање колико-толико заједничке платформе и стварање плана даљих истраживања те постизање договора о координацији. Пре свега, као основа свега тога, морају се, међутим, размотрити сама полазишта: да се споразумемо шта подразумевамо кад говоримо о променама, да најпре пречистимо шта се то и како проучава кад је реч о њиховом

„Копаоник”, Врањски гласник V; S. Vuksavljević 1962: *Pisma sa sela*, Б. (избор и редакција В. Шарановића, предговор Р. Лукића), Исти, 1965: *Историја сељачког друштва II. Социологија становаша* (изд. САНУ) Б.; ГЕМ 25, 1962: *Етнолошка истраживања у горњој Ресави*; ГЕМ 27, 1964: *Јадар, Вуков завлачјај*; М. Draškić 1972: *Razbijanje i zbijanje naselja i istočnoj Srbiji*, ЕР 10, Сећине; А. Арљача 1962: *Нестајање отворених огњишта у условима социјалистичке изградње у нашој земљи*, Зб. радова 4, Исти, 1963; *Einološki pogled na poljska i jugoslovenska ispitivanja posleratnih migracija*, ВР 5, Исти (1972) 1973: *Нова етнолошка испитивања у насељима Србије која ће потапањем потпуно или деломично нестати...* ГЕИН XXI. Исти i Dragana Savković 1973: *Kućna zajednica u rasinskom selu Zlatari*, ЕР 11, (в. и рад овог аутора са Б. Блаховић (1965) 1968); Б. Аробњаковић 1949: *Упутник за прикупљање грађе о покушајству* (САН, Повремена издања Етнографског института св. 2), Б., Исти, 1958: *На почетку друге деценије рада Етнографског института*, ГЕИН VIII; Т. Борђевић 1909: *Увод* (серија „Српски народни обичаји”), СЕЗБ XIV/Ж. 8), Исти, 1926: *Упутство за прикупљање градиза о ношњи у нашем народу*, ГМЗ XXXVIII; В. Бурић (1965) 1968: *Нови процеси у развитку сеоских насеља Југославије*, Цвијићев зборник, Б.; Ј. Ердељанович 1911: *Упутства за испитивање народа и народног живота* (посебан отисак из СЕЗБа XVI); Vera St. Erlich 1971: *Jugoslavenska porodica i transformacija*, Studija u tri stotine sela, Zagreb; Зборник радова САНУ књ. LXVII, Етнографски институт књ. 3 (уредник академик Душан Недељковић), Б.; Зборник радова САНУ књ. LXXB, Етнографски институт књ. 4 (уредник академик Душан Недељковић), Б.; Дарина Зечевић 1960: *Неке антропогеографске карактеристике социјалистичког преобрађаја села Железник у градско насеље*, Зб. радова 3; С. Зечевић 1973: *Заветине у североисточној Србији*, ГЕМ 36; Милица Илијин и Оливера Младеновић 1962: *Народне игре у окolini Београда*, Зб. радова 4; М. Јефтић 1958: *Одбрана од грађа у Потцерини*, ГЕМ 21; Сребрица Кнежевић 1953: *Лебане*, Прилог проучавању варошица у Србији, „Огледи” бр. 2. Б., Иста, 1957: *Село Дружетићи и „варошица” Каменица*, Зборник Филозофског факултета IV—1. Б., Иста и Милка Јовановић 1958: *Јарменовци*, СЕЗБ XXLIII/P.г.4; С. Kostić 1962: *Bor i okolina*, Б., Исти, 1969: *Sociologija sela*, Б.; S. Kremensek 1962: *Težnja v sodobni etnološki znanstveni teoriji*, СЕ XV Исти, 1963: *Preučevanje sodobnega življenja v sovjetski etnografiji*, ЕР 5, Исти 1966: *Industrializacija, urbanizacija in etnološki vidik*, СЕ XVIII—XIX, Исти (1967) 1968: *Vaščani v obmestju...* СЕ, XX, Исти, 1970: *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*, Ljubljana; Јованка Лазаревић 1961: *Ваљаоница бакра и живот становника села Севојна*, Рад VIII конгреса фолклориста Југославије у Титовом Ужицу, Б.; Р. Лукић 1971: *Наши ново право и наше сељачко дру-*

проучавању. Укратко: каква су то истраживања (и у теренско-испитивачком смислу и у смислу научне обраде) на коју се и „колику” савременост мисли ако су у питању савремене промене (колико „уназад”, то јест „од — до”), које се све појаве и обилији живота, друштва и културе обухватају и, на крају — а то је, наравно, примарно — шта су промене? Мисли ли се под тим изразом, термином, само на, односно на саме, резултате мењања, испчезавања стarih, настајања нових елемената, на оно што се променило и што ће се променити... или, пак, на сâмо мењање, трансформисање и слично, дакле на процесе промена културе, друштва, живота народног — са свим битним факторима мењања, њиховим путевима и начинима и, свакако, последицама. Јер, и у већини досадашњих теоријских и методолошких прилога о овом аспекту, најчешће се само истичу главнији токови и нају-

штво, Глас САНУ CCLXXX, Од. друштвених наука књ. 15, Б.; М. Аутовац 1958: *Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и савремености*, ГЕИН VII, Исти, 1962. а) *Преобрасавање насеља и привреде у околини Београда*, Зб. радова 4, Исти, 1962. б) *Приградска привреда околине Београда*, Зборник радова Географског института књ. 18, Б., Исти, 1966: *Поговор („Балканском полуострву... I и II)* у: Ј. Цвијић *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Основи антропогеографије, Књига прва и друга, Б., Исти (М. Аутовац) (1965) 1968: *Миграциони процеси становништва Југославије*, Цвијићев зборник, Б., Исти (1970) 1973: *Породичне задруге на Пештеру у старој Рашкој*, ГЕИН XIX—XX; Р. Marković 1963: *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvijka — period 1900—1960* (Društveno-ekonomska transformacija sela), Б.; Д. Maslovarić 1973: *Savremena porodična preraspodjela radne snage u nekim ratarsko-industrijskim centrima istočne Srbije i njen odraz na privredne odnose*, ЕР 11; Р. Miljanović 1966: *Formiranje i raspodjela dohotka seljačkih domaćinstava i svetlu najnovijih transformacija* Б.; В. Милић—Криводољанин 1954: *Развитак породичног насеља у селу Јасици*, ГЕМ 17, Исти, 1955: *Развитак сеоског насеља Јасике*, Срез расински, ГЗМ — Историја и Е. н.с. Х, Исти, 1958: *Ekonomski razvitak porodica u selu Nišićima, srez Sarajevo*, ГЗМ-Е н.с. XIII; Оливера Младеновић 1963: *Произгравање девојака у околини Београда*, Рад IX конгреса фолклориста Југославије, у Сарајеву, Сарајево, Иста (1962—66) 1969: *Неке законитости кретања народних игара у централној Србији после револуције*, ГЕИН XI—XV; Д. Недељковић, 1960: *Прилог проучавању законитости развоја нашег народног певања у периоду изградње револуције, ослободилачког рата и изградње социјализма Југославије*, Зб. радова 3, Исти, (1962) 1963: *Три етапе прелажења индивидуалног у колективног и обратно у народном стваралаштву и критеријум овог прелажења*, Народно стваралаштво 2, 3—4 и 5, Б., Исти (1962—66) 1969: *Вук Каракић, фолклористика и данашњи развигак „Косовске девојке”*, ГЕИН XI—XV; Н. Pantelić 1973: *Novi rezultati istraživanja strukture porodice i istočnoj Srbiji*, ЕР 11; П. Ж. Петровић 1949: *Упутник за испитивање народних пољопривредних справа* (САН, Повремена издања Етнографског института св. 1), Б.; Мильана Радовановић, (1965) 1968: *О неким питањима етнолошког проучавања дневних миграција* (на примерима Рударског басена Колубара и индустријског средишта Младеновац), Цвијићев зборник, Б., Иста (1962—66) 1969: (осврт) *Проблематика етнолошког проучавања градова и индустријских насеља у часопису „Совјетска етнографија”*, ГЕИН X—XV, Иста (1970) 1973: (осврт) *Нека питања истраживања савремених етничких процеса у часопису „Совјетска етнографија”*, ГЕИН XIX—XX, Иста (1972) 1973: *Перспективе рада у Етнографском институту*, ГЕИН XXI; Иста и О. Младеновић (1972) 1973: *Проблеми етнолошких испитивања Заглавка и Буџака с обзиром на савремену етнографију*.

падљивије промене, издавају се неке главније црте, а највише само уопштавају закључци, без конкретнијих мисли како се те промене одвијају (и одражавају) и, особито, без предлога и упутства како да се те појаве испитују. У највећем дакле, дёлу досадашњих студија или узгредних разматрања — и поред каткад изванредно луцидних објашњења, јасно уочених случајева и доста забележених чињеница — недостају теоријске и методолошке анализе механизама ових (савремених) промена. Мало се удаљавало у то под којим су се условима, из којих разлога и у чему све, односно у којим све друштвеним структурама и

мене антропогеографске и демографске промене, ГЕИн XXI; В. Радомировић 1971: *Политика као компонента трансформације наше села*, Материјал V стручног састанка социолога на тему: „Социолошка димензија процеса урбанизације и индустрисацације у Југославији“, Дубровник; R. Rakic (1969) 1970: *Zajednicka i granična problematika etnologije i sociologije...*, Radovi XI savjetovanja etnologa Jugoslavije, Zenica, Isti, 1971: *Promene u domaćem životu na selu u Srbiji. Etnološko razmatranje njihovog prostornog aspekta*, Симпозијум о изградњи и просторном uređenju sela u SR Srbiji (материјали), В., Исти (у штампи, 1974); *Савремене промене у народном животу и култури у Србији у социјалистичком раздобљу*, Зборник Међународне конференције о променама народне традиције у ЧССР, одржан у Смоленицима (Словачка) 1972; Dunja Rihmann — Auguštin 1969: *Izveštaj o istraživanju društvenih vrednota*, Економски институт у Загребу, Isti (1969) 1970: *Neka pitanja odnosa sociologije i etnologije*, Radovi XI savjetovanja etnologa Jugoslavije, Zenica; Б. Русић (1959) 1960: *Насељенчко село Сртенојево крај Дојранског језера*, ГЕИн VIII; D. Simonović 1971: *Transfer jugoslovenskih seljaka i radnika. Posleratni ruralni eksodus*, Б.; Видосава Николић-Стојанчевић (1953—54) 1957: (В. Николић) *Народна ношња у Шумадијској Колубари*, ГЕИн II—III, Иста (1962—66) 1969: Едипов, Елекстрин и други родоскрвни комплекси у Вуковим записима и дањашњем народном усменом стваралаштву, ГЕИн XI—XV, Иста (1967—69) 1971: *Улога неких етнолошких фактора у социјалистичком преобрађају колубарског рударског басена у Србији*, ГЕИн XVI—XVIII, Иста (1972) 1973: *Развој сеоских насеља у СР Србији у индустриска средишта и преобрађај живота њихових становника (пример насеља Севозна, Вучја и Јелашница)*, ГЕИн XXI; Персида Томић 1962: (Увод) *Етнолошка истраживања у горњој Ресави*, ГЕМ 25; M. S. Filipović 1955. а: *Etnološki (etnografski) rad u Bosni i Hercegovini*, »Pre-gled« god. VII knj. 2, бр. 10, Sarajevo, Исти, 1955. б: Пример како и данас постаја обичаји, Билтен Института за проучавање фолклора 3, Сарајево, Исти, 1962: *Погреба етнолошког снимља у долини Требињице, Наше старине VIII*, Сарајево, Исти (1965) 1968: Јован Цвијић и српска етнологија, Цвијићев зборник, Б.; Радмила Фабијанић и Радмила Кајмаковић (1970—71) 1973: *Промене у народним обичајима у Жупчи код Брезе*, ГЕИн XIX—XX; J. M. Halpern 1956: *Social and Cultural Change in a Serbian Village*, New Haven, Isti, 1961: *Culture Clange in Laos and Serbia...*, Human Organization vol. 17 No. 1 (цит. према Halpern 1968: 19), Isti, 1963: *Yugoslav Peasant Society in Transition, Stability and Change*, Anthropological Quarterly vol. 35 No 3, Isti, 1967: *A Serbian Village* (revised edition), New York, Isti, 1968: *A Rural Revolution in Historical Perspective...*, Symposium on Guilding Concepts in Recent Field Work, Washington, Isti 1970: *Town and Countryside in Serbia in the Nineteenth Century. Social and Household Structure as Reflected in Census of 1963*, Socond International Congress of Southeast European Studies, Athene May 7—13, 1970; Радија Хасанбеговић 1969: *Сеоске куће и становљање у Србији* (каталог изложбе, изда. Етнографског музеја), Б.; S. Šuvak 1973: *Između zaseoka i megalopolisa*, Zagreb.

слојевима и у којим изразима културе и живљења, када тачно и како, прецизније одређено, наиме, одвијали су процеси мењања. О свему томе требало би бар да начнемо расправу овде, на овом симпозијуму. Ово је значајна и ретка (и, на жалост, неубичајена) прилика да се тако, на неки начин званично, па скоро да се каже и свечано, отвара једно ново поље нашег рада, поље које је досад начињано углавном само по рубовима и, углавном, само плитко, површно. (Стога и, помало, полемичан тон овог саопштења и донекле „заоштрен” начин излагања — поготово што је, обое, израз моје превелике наклоности за проучавања о којима расправљамо. Отуд, делом, и жеља да се управо таквим искреним и максимално критичним диспутом подстакне расправа и даље претресање ових значајних питања.)

*

Дотакао сам, у један мах, питање назива овог саветовања; пре него што прећем на један сумарни (мало и суморни) осврт на најистакнутије примере досадашњег интересовања односно неинтересовања за истраживања промена народног живота, друштва, културе — осврт који би можда могао да послужи као увод у дискусију — рекао бих (у уверењу да је то кључ разумевања управо анализе која ће и каква ће уследити) да сматрам већ и сам назив „опредељеним”, то јест да он (савремене) промене импликује као посебан предмет проучавања, а тиме сугерише и извесну издвојену оријентацију наших интересовања. Није, додуше, искључена ни могућност да је посреди неспоразум, погрешно разумевање, с једне, или понешто невешта формулација, с друге стране — али то не верујем. Напротив, сигуран сам да је и сам назив овог скупа (сасвим) адекватан једној палијативној концепцији и духу, тако честим у нашим иницијативама и акцијама — иако, најчешће, условљеним споља, изван науке и струке, недовољним и нестабилним финансирањем етнолошких пројекта, поготово у ранија времена.

Покушају да укратко изнесем најважније тачке и линије које опртавају досадашњи развој бављења актуелном ситуацијом у народној култури, друштву, животу и, посебно, њиховим променама. Поћи ћу од савременог стања, које је и највиша развојна фаза да бих, констатовањем прилика, узнастојао пронаћи неке главније корене. „Савремене промене”, наговештене и захватане као етнолошки значајне већ у најранијем поратном периоду⁴, а негде шездесетих година стављене — али, ипак, не дефинитивно — у један од основних фокуса првенствено установе која нам је домаћин, Етнографског института САНУ⁵ — оне су, пре неколико година, поново истакнуте као важна преокупација, једна од најважнијих и сада, опет, у овом Институту (и на пред-

4 ГЕИн I (1—2) и ГЕИн II — III.

5 3б. радова 3 и 3б. радова 4.

лог Института у програму Републичке заједнице за научни рад СРС). Овде су, истина, и раније обављана слична односно сродна истраживања, која су, мање или више, захватала и проблеме промена у народном животу и култури (проучавања у индустријским и рударским средиштима и у приградима неких места, као и у подручјима пред измештање, услед изградње хидросистема и сл.⁶) — али је тек макропројекат *Праћење текућих промена у народном животу на селу* (у Србији), означио почетак једне нове етапе, једне нове врсте етнолошког истраживања код нас и једног изразитијег вида друштвене ангажованости наше етнолошке науке. Започета, колико знам, захваљујући првенствено истинској научној дубини у правом *етнолошком* сагледавању таквих појава од стране тадашњег директора Института академика Бранислава Којића, који је пројекат и замислио — а даље остваривана напорима целог колектива ове установе — та испитивања представљају и усмереношћу и методологијом заиста велику новину у многом погледу, и изгледа не само у нашој етнолошкој делатности. Истраживања, истина, још нису добила комплетну методолошку подлогу нити су се раширила у пуним димензијама, искуства се још стичу, а посла је остало још много, можда и за даљу перспективу — ако, након, петогодишње, прве фазе пројекат прерасте у перманентну акцију — али сви су изгледи да ће се Институт имати чиме поносити, и наша етнологија с њим. Само, што ова истраживања не би требало да остану једино на плећима тог, за овај посао заиста невеликог, колективна — и, изгледа, да неће, бар судећи по овом саветовању, које је и организовано као део читавог програма.

Иначе, последњих десетак година Етнографски музеј из Београда, а од скоријег времена и Одељење за етнологију београдског Филозофског факултета, такође све јаче показују интересовање за истраживања савремених промена народног живота и културе⁷. Али, мора се, међутим, са жаљењем констатовати да се у свим поменутим акцијама „београдског етнолошког круга“ уочава и уобичајено, тако штетно, одсуство скоро сваке координације, удрживања снага. На теоријско-методолошком плану (осим, колико ми је познато, доста сажетог образложења пројекта о праћењу промена) недостају разрађенија методолошка

6 У околини Т. Ужица и посебно Севојно (В. Стојанчевић (1972) 1973: 119—136), око Младеновца (Б. Влаховић и Д. Арљача (1965) 1968: 223—230), у Колубарском басену (исти рад Б. Влаховић и Д. Арљаче); М. Радовановић (1965) 1968: 207—215); истраживања у Бердапу објављена као колективна монографија (36. радова 6). О испитивањима у неким другим подручјима — Расина, Моравица, Доњи Кључ — а у вези са измештањем — пише Д. Арљача (1972) 1973: 169—192), док о приликама и животу у једном насељу пред измештање говори рад Д. Арљаче и Д. Савковић (1973: 137—158).

7 На пример, истраживања Етнографског музеја у Ресави, Јадру, Горњој Ресави, Неготинској крајини и Бору и околини. Одељење за етнологију Филозофског факултета већ другу годину ради на колективној монографији насеља Партизани, код Аранђеловца, а с посебним обзиром на савремене промене у народном животу, друштву и култури овог насеља.

подлога и конкретнија упутства евидентирања и изучавања појава трансформација културе и живота, а које се, што је још једна неоправданост, посматрају готово искључиво само у сеоској средини. Тако остаје — односно досад је остајало — да свако за себе тражи одговарајуће методе, евентуално наслућујући, начин рада, путеве и правце других. Колико је, у том погледу, екстремно другачија — не кажем у бола, и другим стварима и гледано из другихуглава — ситуација у сестринској науци социологији: они почну од теорије, изграде методологију, перфектирају и до перфекције разраде технике истраживања (иако, некад, и не стигну до њихове примене).

(Премда је аутор овог реферата један од иницијатора и премда се ради о „аматерској“ активности ентузијаста — можда је, ипак, пре вредно него неумесно забележити напоре студената етнологије који (са авојицом асистента⁸) у оквиру своје „Истраживачке заједнице“ раде на састављању самосталног пројекта под називом „Проучавање послератних преобразовања народног живота и културе у Србији“ (за почетак у околини Београда). Пројекат садржи и рад на изгађивању посебне методологије: разраду теоријских принципа проучавања оваквих промена, као и израду специјалног инструментаријума, наменског упитника. Уз теренско прикупљање грађе, предвиђено је и коришћење статистичких и архивских извора и других врста документације, као и анализе закона, уредаба, прописа, политичких и сл. интервенција од значаја и утицаја на народни живот — дакле, прикупљање што обимније и разноврсније фактографије како би се што боље осветио ово тако значајно раздобље у развоју наше земље, друштва и културе нашег народа. У очекивању финансијске помоћи од стране факултета, досад су учињени тек најскромнији кораци — израда упитника и прикупљање теренске грађе организовано сопственим средствима — али су и тако, бар као иницијатива, а посебно као методски вид, ова замисао и покушаји вредни сваке пажње и подршке.)

У другим етнолошким центрима ситуација је — кад су у питању колективне, систематске акције — слабија. У Љубљани се истина, неколико етнолога занима било градским етнографским приликама, било појединим радничко- занатлијским групама, као и њиховим специфичним и изменењеним изразима културе и живота, а планира се (колико сам обавештен) и истраживање прилагођавања „ново-грађана“ у једној љубљанској стамбеној колонији. Из Сарајева је недавно стигао један прилог који обраћује управо савремене промене неких обичаја (рад Каймаковиће и Фабијанићеве⁹), а у екипним монографским истраживањима Етнолошког одјељења Земаљског музеја обраћа се, све више пажње савременим процесима у наредном животу и култури (на пример у етнолошким испитивањима подручја Лиштице и Дервенте) иако је, у раније време, када су, иницијативом и заслугом Шпире Кулишића, отпочињана оваква колективна истраживања (иначе примерно опсежна и богата резултатима), само традицијска култура — и то што архаичнија и конзервирана — била, такорећи принципијелно, једина призната као етнолошки релевантна. О неким проучавањима савремених прилика из дру-

8 Наиме, потписаног и мр Д. Бандића.

9 Р. Фабијанић и Р. Каймаковић (1970—71) 1973: 149—175.

гих етнолошких научних средина нема засад публикованих извештаја иако ми је познато да има извесних иницијатива¹⁰.

На страни је (да ли захваљујући некако хармоничнијој структури укупне етнолошке делатности и систематском финансирању), стање знатно другачије и боље. О томе сведочи, на пример, међународна конференција о променама традицијске културе, одржана у Словачкој 1972, као и посебне секције светских конгреса етнолошких и антрополошких наука¹¹. И на Западу и на Истоку (да се упрошћеније изразим према политичкој подели), интерес за проучавања промена друштва, начина живота, културалних појава и сл., мотивисан је и конкретнијим потребама друштвених средина и државно-политичких или економских устројстава. Тако су на Западу одавно популарна истраживања „динамике социјалних и културалних промена”, посебно у азијско-афричким земљама које су још под доминацијом или утицајем неоимперијалистичких снага (државних или међународног капитала). Слична проучавања, наравно с другим циљевима, проводе се и у земљама самих метропола. У источноевропским, социјалистичким земљама, испитивања савремених промена обављају се углавном у склопу ширег интересовања за живот и културу радничке класе и села и града и, посебно, на плану преодолевања идеолошких израза старог. Ова се истраживања све више организују, нарочито од пре десетак година, највише у Совјетском Савезу, Чехословачкој и Пољској, а од скоријег времена у Бугарској и Мађарској (вероватно и у Румунији). Поменута конференција у Словачкој и одржана је као резултат већ разгранатих истраживачких акција, а да би се резимирили њихови резултати и сагладавала методологија. Том приликом се договарало о даљој сарадњи заинтересованих стручњака ради будуће сталне размене искустава и, евентуално, усклађивања теоријско-методолошких ставова.

И на једној и на другој страни, међутим, слично као и код нас — због чега се, утолико више и пре, мора указати на ту значајку — истраживања савременог стања народног живота, друштва, културе и њихових актуелних промена, некако се више — и све више и претежно издавају у посебну оријентацију, у посебне акције, у посебну проблематику. Чак се, у неким случајевима, издавају и посебне групе истраживача таквог усмерења — издавају се од осталих који остају верни традиционалистичкој или тек формално „модернизованој” етнологији — проучавајући традицијску културу (ређе и живот), једино када је пригодну, конвенционалну реченицу да се констатоване чињенице из некаквог (рекао бих: *митског*) „ранијег стања” данас губе или су се већ, често поодавно, изгубиле. И, да штета

10 Колико сам сазнао, у Загребу су покушана или започета извесна истраживања једног загребачког насеља или села у приграду.

11 Тако у Москви, 1964 (в. Труды VII международного конгресса антропологических и этнографических наук, т. 8, Москва 1970), у Чикагу, 1973. а вероватно, такође, у Токију, 1968, на VIII конгресу.

буде већа, нису ретки примери да се ове две оријентације почињу антагонистички постављати и односити.

Два су узрока оваквог развоја ситуације. Један је многојаснији: велики друштвени значај и актуелност проблема модерног развоја народног живота, културе, друштва, посебно услед снажних утицаја цивилизацијске, урбанизацијске и индустријске сфере, технолошких иновација, еколошких измена, укључивања у општу привреду, а у социјалистичким земљама и услед успостављања нових друштвено-економских односа и целокупног система те у тим оквирима и једне нове, прогресивне идеологије. Знатан утицај има и повећана општа социјална мобилност, затим деловање средстава масовних комуникација и информисања, просвете, администрације и друго. Сва ова дејства у многим случајевима суштински мењају, трансформишу традицијске, дотадашње културалне и социјалне елементе и појаве, па се читава народна срећина преструктурише уклапајући се у цивилизацијску. То, међутим, не тече у свему хармонично; напротив, долази до многих неусклађености које управо етнологија може да сагледа, проучи па, евентуално, препоручи и мере безболнијег мењања, односно начине и путеве складнијег, прилагођенијег утицања на традицијску средину у трансформисању. Тако етнолошка наука добија димензије и примењене дисциплине и, на неким странама, како сам већ спомињао, и улогу инструмента (из једног или другог мотива). У извесним приликама присутна је и одређена појмодност, а свакако није без значаја друштвено-политичка (и, наравно материјална) подршка што се, у условима социјалистичких земаља и на питањима развоја сељачко-радничког становништва, мора не само поздравити него и захтевати.

С друге стране, односно то је други узрок оваквог издавања проучавања савременог стања и промена у једну посебну оријентацију, ова је појава природни резултат и постепеног или неравномерног и на претходним разноликим научним традицијама заснованог развоја етнолошке науке, условљеног даље како сталним динамичним развојем и трансформацијама самог предмета њеног истраживања, дакле народа, народног живота, друштва и културе — тако и напредовањем и усложњавањем етнологије. Тако су и у нас кратки дах истраживања савремених прилика и спорадичност, несистематичност и доскорашња неорганизованост таквих акција а, посебно, незаинтересованост приличног броја стручњака — која је, сигуран сам, и већа него што се исказује — унеколико и нормална, логична последица бурног развитка народног живота, силних промена које су га захватале од почетка 19. века, а које етнолошка наука, код нас конституисана тек век касније, није могла, а онда ни стизала да прати, поготово не од раздобља наглог успона капитализма. Ка да се, у међувремену, наша наука развила, народни живот и култура су се, међутим, још даље, и у неким случајевима којавном синхроне и са глобалним цивилизацијским прогресом, промене од револуције и почетка социјалистичке изградње, уг

лавном синхроне и са глобалним цивилизацијским прогресом, на техничком и урбано-индустријском плану првенствено, промене које су народни живот, друштвену структуру и културу толико преображавале и преображавају да од традицијског, некад превлађујућег стања, данас све мање остаје.

*

Тако је дошло до једног упадљивог раскорака између науке и њеног предмета, тачније до заостајања науке иза предмета — иако је зачетник наше етнологије, Вук, бележећи савремене етнографске прилике, посматрао и њихове измене. Филиповић, наиме, констатује управо овакво интересовање и разумевање Вуково: „био је свестан да се и обичаји“ (а под њима је подразумевао практично сва традицијска испољавања) „мењају, и у својим делима, особито у *Речнику* и у *Географическо-статастичком описанију Србије*, регистровао је промене у народном животу, како оне које су вршене спонтано тако и оне које су настале под утицајем власти“¹². Десила се, значи, наoko — кад се каснија оријентација упореди са овом, Вуковом — парадоксална ствар али, иако супротна свом исходишту, Вуковом методу, историјски гледано у ствари сасвим логична: верност (да се тако поједностављеније изразим) Вуковом начину синхроног посматрања, извргла се у удаљавање. Традицијска средина првенствено, а не сам народни живот, друштво, култура без обзира на степен развијености — остала је, од Вука до наших дана све време једино привлачна за многе наше етнологе. Међутим, док је традицијска боја у Вуково доба заиста и била преовлађујућа, скоро и искључива и, у сваком случају, етнички доста и претежно самосвојна — дотле је све даљим развојем била све мање доминантна. Почетком прошлог столећа, наиме, сва народна култура и читав народни живот били су у највећој мери традицијске природе и, такође, само у сеоском амбијенту. Другим речима, тада је сав наш српски народ и био готово апсолутно сељачки, али је касније био то све мање, односно све га је више било и у варошима а његова култура и живљење све више су прожимани спољним, страним или бар варошким утицајима (то јест опет, углавном, вањским али прераденим, мање или више), све мање су, ова култура и живот, били чисто традицијски и, како се држало — то исправније што за ранији период — аутохтони, оригинални а, тиме, национално-етнички „чисти“ због чега су сматрани као једино вредни пажње етнолошке науке. Није то, како сам поменуо, само случај у нас; то размимоилажење науке и њеног предмета, евидентно је и у скоро свих других националних етнологија. А такво, једнострano, ангажовање донело је, уз много користи, и доста штете: тако је дошло до апстраховања

12 М. С. Филиповић 1969: Вук Караџић као етнолог (у:) Дела Вука Караџића: Етнографски списи, О Црној Гори, приредили др Миленко Филиповић и др Голуб Добрашиновић, Б.; текст о Вуку као етнологу на с. 393 — 403, о његовом разумевању промена посебно, цитирано место, с. 401.

па некад (удружене са русовско-романтичарским представама) и фетишизовања, идеализовања сеоског и „традиционалног“ (чијај: пасторалног), а запоставлено је градско становништво, његова култура и живот — дакле све незанемарљивији део (свог) народа. Упоредо с тим, ишло је и недовољно научно уочавање савремене динамике народног живота и културе, односно, тачније, од тих процеса једино је губљење старијих појава и облика привлачило пажњу те се хитало са њиховим испитивањем. Али, ни при том интересовању за нестајање традицијских израза није обраћана пажња на токове нестајања, на прецизније фиксирање свих релевантних момената. Такве су се промене стално дешавале и у сеоској средини, а у градској поготово или како град као „однарођен“ није био етнолошки занимљив, остали смо без констатовања највећег дела досадашњих културалних и социјалних трансформација које су се у градској средини одвијале почев од стварања самосталне државе у прошлом веку, са све јачом инфильтрацијом српског становништва у вароши. Да су, међутим, праћене те промене у градској средини, данас бисмо без тешкоћа разумели многе савремене промене у сеоској. Тако се, у новије време све упадљивије, дакле са одређеним временским размаком, ретардирено, у традицијској средини дешавају — као што је то добро познато и већ наглашавано — крупне и корените измене у материјалној култури и привредним облицима, у начинима живљења, у друштвеним односима, у обичајима и веровањима, у систему вреднота, у менталитету — каве су се, сличне одигравале, одвијале, раније у варошком друштву. Само један пример: у литератури већ забележен новији поступак са бадњаком¹³ морао се некако слично редуковати још пре више деценија у граду — када је нестајало могућности да се бадње дрво или и транчице, икако ложе, што је првобитна и суштинска радња у том обичају. Или, из истог комплекса — обичај да се уноси слама, односно довољно сламе за целу простирију: реалне могућности за набављање тог реквизита било је све мање, као што ће то бити све више случај у приграду — уз још један момент, да је непогодна за чишћење у становима с подом и простиркама, поготово теписима, и слично.

Наравно, са онако малобројним стручним, етнолошким, камдром — какав је био пре педесетак година, у време афирмирања наше науке — и са оноликим обиљем разноврсног, још „свежег“ етнографског материјала, са оним задацима које је услед таквог стања имала — наша етнологија и није могла у довољној мери одвајати снаге и за нове појаве. Ипак, та заокупљеност искључиво или претежно традицијским, старијим појавама народног живота и културе — која још и данас није неактуелна — не може правдати неинтересовање за нове појаве, за процес нестајања старих и настајања нових елемената, неинтересовање које се у неких оформило у принципијелну конзервативност.

13 Д. Арљача 1962: 103 (напомена 25) и М. Барјактаровић 1962: 213.

Тако су нам остале незабележене многое занимљиве и значајне појаве, у првом реду стварање неких нових обичаја¹⁴. Да наведем пример обичаја на Младенце (22. III): ово је у наше време, изгледа негде непосредно пре другог светског рата, у Србији, у варошкој и полуварошкој средини; па све више и у селима, постао термин свечаног давања поклона младом брачном пару када се припрема и одговарајућа гозба. Старија литература овај дан не помиње ни по каквом знатнијем обичају, поготово не те врсте (то јест из свадбено-брачног циклуса) него се наводе обичаји палења ватре (због змија), прављења „младенчића” и сличних обредних колача, понегде старински ритуал причешћа дреновим пупољком — како то набраја Дробњаковић¹⁵. П. Влаховићнак, истиче данашње, свадбено-брачне елементе, али не каже ништа о њиховој старини, иако изоставља Дробњаковићеве на воде¹⁶. Или, други пример: у једном делу Шумадије јујакова је аужност — а не као што је општераширано кумова — да одсече мало „прве” косе (сестрином) детету, обичај за који казивачи и испитивачи тврде да је новији — неким ауторима је био јасан, континуиран, остатак авункулата¹⁷. Такви и други елементи могу, dakле, остати и трајно нерасветљени, иако су скоријег постанија — уколико се, на време, не потрудимо да их испитамо.

*

Иако је Јован Цвијић, утемељивач наше етнологије, изванредно јасно осећао савремене промене народног живота (и не само антропогеографске природе) и наглашавао их у својим проучавањима — његови следбеници, први школовани и међу највећим досадашњим нашим етнолозима, Т. Борђевић и Ј. Ердељановић, нису се доволно интересовали за текуће трансформације народног живота и културе мада их је и онда — и те колико — било. Борђевић у својим упутствима, истина, препоручује и констатовање нових појава¹⁸ или то је више опаска једног темељног познаваоца, а не и навођење конкретног начина истраживања таквих елемената. Чудно је, међутим, и симптоматично за тадашњи и каснији став наше етнологије, према аспекту о коме расправљамо, да правоверни еволуциониста Ердељановић није обраћао неопходну пажњу на еволуцију савремених, културалних, социјалних и животних појава иако је, за ранија вре-

14 Изузев, на пример, у раду М. Филиповића 1955. б: 151 — 152 и у радовима М. Барјактаровића, 1962. а.; 1962. б; и 1970.

15 В. Дробњаковић 1960: *Етнологија народа Југославије* I, Б., с. 197 — 198.

16 Р. Vlahović 1972: *Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugoslavije*, Б., с. 95.

17 Рада Борели 1958: *Трагови асункулата код Срба*, ГЕИн VII, с. 75; Т. П. Вукановић 1967: *Стрижба...*, Врањски гласник III, Врање, с. 242 — 243 (наводи да је такав обичај и у два села врањске околине).

18 Т. Борђевић 1911: 1 — 80.

мена, за развитак и промене, на пример племенске организације или првобитних облика религије, био веома заинтересован. У свом упутству, он проблем сувремених иновација дотиче тек усputно (у оквиру једног питања из пољопривреде) а у општим напоменама на њих се никако не осврће¹⁹. Овакав став и приступ имао је, наравно, сасвим одговарајуће последице на даља испитивања — поготово што се заиста, како сам помињао, хитало да забележе подаци о традицијском стању које се већ, све више, нарушавало а истраживачке снаге су биле малобројне и, етнолошки, углавном нестручне.

Од млађе генерације етнолога за савремене промене се највише интересовао динамични и вредни М. С. Филиповић, један од истакнутијих наших истраживача већ у предратној плејади, а међу водећим у послератној. Значај синхроних испитивања и, уопште, уочавања новијих појава у народном животу и култури, Филиповић је истицао и у својој ранијој делатности, а нарочито, чини се, по ближем упознавању англо-америчке етнолошке оријентације и методологије²⁰. Међутим, осим својим радовима, он будући да — изузев једног периода, у Научном друштву БиХ и нешто раније, сарађујући са Матицом Српском и Војвођанским музејем (а из оба круга остало је доста плодотворних резултата²¹) — није имао утицајније место — па није успевао да се избори за ширу реализацију таквих предлога и погледа²².

По ослобођењу, наша се етнологија знатно више окренула актуелним приликама у народу. Управо тада формирани Етнографски институт, како сам изложио, постаје средиште значајних иницијатива и акција у истраживању неких појава преображавања, истина највише антропогеографског карактера, а које су већ биле уочљиве у условима снажног социјалистичког развоја наше земље. Ипак, колико се може судити по публикацијама, за оваква истраживања није разрађена специјална методологија, али су она, као наставак Цвијићевог начина рада и његове школе, била примерне ширине и реалности, нарочито захваљујући залагању првог директора Института проф. В. Радовановића²³. Друга струја активности исте ове установе, такође са интересом за тадашње измене у народном животу и култури, била је фолклористичка, вођена ерудицијом, виталношћу, снажним замахом и, нарочито, марксистичком теоријском основом и општото дијалектичком методологијом академика Д. Недељко-

19 Ј. Ерађановић 1911: 1 — 80.

20 R. Nikolić 1973: *Akademik Milenko S. Filipović (1902 — 1909)* — In memoriam, EP 11, B., s.

21. На пример, монографије истраживања која је организовао: *Банатске Хере, Лепеница* (у Босни), као и неколико радова серије „Грађа”, у издању Академије наука и уметности БиХ.

22 М. Филиповић 1962: 57 — 59; Д. Арљача ((1972) 1973; 170) сматра да су истраживања Етнолошког одељења Земаљског музеја обављана у источној Херцеговини, била остваривање Филиповићевог предлога.

23 В. нарочито ГЕИн II — III.

вића²⁴. Као вид активности Института потребно је навести и издање давају упутства за испитивање пољопривредних оруђа (П. Ж. Петровића) и покућанства (проф. Б. Дробњаковића) у којима се наглашава потреба обраћања пажње и на новије облике и појаве народног живота²⁵. (Утолико је чудније што каснији истраживачи ове материје нису превише уважавали те напомене.)

Али касније, иако у међувремену није опало интересовање за посматрање и изучавање сувремених прилика, није било неких систематских акција ни теоријско-методолошких прилога који би расветљавали ова питања. Шездесетих година, како сам споменуо, реанимирала се заинтересованост за оваква истраживања, опет и највише у овом, Етнографском институту, заслугом проф. Дробњаковића²⁶ и групе сарадника, од којих се морају поменута бар професори М. Лутовац и М. Барјактаровић, у чијим се радовима осећа дубоко разумевање процеса промена у народној привреди, материјалној култури, па и обичајима и менталитету²⁷. Упоредо је настављана и фолклористичка струја акад. Недељковића, која је, такође, дала лепих резултата²⁸. Истраживањима у горњој Ресави, а затим у Јадру, и Етнографски музеј се унеколико укључује у линију уважавања значаја синхроних проучавања јер се у овим монографијама, истина не доследно ни потпуно, а камоли систематски, дају подаци о садашњем стању неких појава у народном животу и култури, а на основи поређења са ранијим антропогеографским радовима, монографијама тих области²⁹. Иначе, оваква могућност је сасвим ретко коришћена, осим у појединачним прилозима а испитано је већ, и то доста раније, више предеоних целина, које би могле, обновљеним истраживањима, послужити као погодна компаративна база.

У индивидуалној истраживачкој делатности, на коју се овде не могу посебно освртати изузев само навођењем неких истакнутијих примера, у многим прилозима је мање или више исказиван некад и значајан интерес за синхрону истраживања па и промене у народној култури, друштву, животу. Поименице се не дају набрајати сви они који су дали такав допринос — без бојазни да се многи неправедно а случајно, ненамерно не изоставе. Ипак, не могу да не истакнем ангажованост за прилике у народу свог времена коју је тако снажно испољавао неуморни Сретен Вукосављевић. Нека од „писама са села“ могу да буду прави образац како треба посматрати живот у процесима мењања: реално, трезвено, свеобухватно са пуним разумевањем и, да

24 В., на пример, Зб. радова 3 и многе појединачне радове, тако Д. Недељковића, О. Младеновићeve, В. Стојанчевићeve (1962—66) 1969: у нап. 3.

25 П. Ж. Петровић и Б. Дробњаковић, 1949.

26 Б. Дробњаковић, 1958, 3.

27 М. Лутовац: радови 1958, 1962. а) и 1962. б), 1966, (1965) 1968, (1970) 1973; М. Барјактаровић, 1962. а) и 1962. б), 1970, 1973.

28 Радови наведени у нап. 24.

29 ГЕМ 25 и ГЕМ 27.

кајем, саучествовањем.³⁰ Слично разумевање, дубоко и право, показују у наше дане нарочито помињани професори Лутовац и Барјактаровић. Делимично инспирисана Вукосављевићем, а касније упознавањем америчке етнолошке методологије, Вера Ст. Ерлих је проучавањем породице у скријој трасформацији дала скоро класичне моделе (првенствено статистичке) утврђивања промена овог друштвеног облика.³¹

Од индивидуалних монографија потребно је споменути две у којима, иако на различит начин и не у обе подједнако за савремени период, такође има доста осврта на димензију о којој расправљамо. То су две монографије — дисертације: о Бродареву — П. Влаховића, и о Алексиначком поморављу — Д. Антонијевића. Влаховић је у конфесионално хетерогеној, а преходној области пратио процесе промена народног живота од турског периода до најскоројег доба с посебним нагласком, у завршним разматрањима, на послератним преобрађајима које назива акултурацијом³². Антонијевић је, у не мање интересантном и сложеном подручју, обратио пажњу на новије појаве, а за нове обичаје, на пример, издвојио и посебан одељак³³.

У целини је, међутим, у читавом раздобљу од конституисања наше етнологије упадљив недостатак теоријских и методолошких прилога који би расправљали о процесима промена и упућивали у истраживање. Повремене иницијативе па јењавање интереса за изучавање савремене динамике трансформација народног живота, друштва и културе, каткад су била вишег кампањска опредељивања или узгредна дотицања. И, што је посебно значајно, а због чега је углавном овај прилог тако критички интониран, јесте нешто као појава — да се у свести, колико се то може спознати, и у иницијативама, некако уобличава став да су „промене“ (народне културе, живота, друштва), оно што се изменило — да су оне саме, за себе, извесна посебна проблематика, посебан предмет проучавања. Такве концепције, вероватно у ствари најдобронамерније, имале су за последицу једну изразито негативну реакцију: у многима су изазвале отпор и створиле често жучне и искључиве противнике. Тако се 1961, када се после дуже паузе ипак почела јављати извесна методолошка активност, појавио — истина не директно у вези или против проучавања промена — теоријски чланак Ш. Кулишића у коме је узгред речено, за истраживање и акције совјетске етнологије, да је интерес за савремено стање — посао социологије³⁴.

*

Чини се, некако, да издавање промена — како сам већ указавао — у једну посебну оријентацију и проблематику каракте-

30 S. Vukosavljević (1962) (грађа из 1931 — 1940)). Такође, нарочито и његова *Социологија становаша* (1965).

31 Vera (St.) Erlih, 1971 (грађа из 1939).

32 П. Влаховић (1958) 1968: 166.

33 Д. Антонијевић, (1957 — 1960) 1971: 208 — 210.

ришће и најновије бављење њима. При томе се прелази преко, иначе апсолутно недискутиабилне чињенице, тачније законитости, да **промене**, у смислу оног што се променило, дакле резултати, новонастали облици и елементи, речју последице мењања — **нису једино** што је значајно за трансформације појава културе, друштва, живота народног, за њихову еволутивност. Каткад као да се та законитост превиђа или и занемарује зато што се иде линијом мањег отпора, па се хвата оно што је видљивије, што је више на дохвату. Тако се дошло на други естрим приступа, чест раније, који је био формулисан интересом за оно што не стаје.³⁵

При томе се запостављају, једнако битни, **фактори промена** — то јест њихови услови и узроци а, поготово и скоро по правилу се испуштају из разматрања токови промена, начини и правци мењања појава, израза, облика народне културе, друштва, живота — дакле **процеси** њихових трансформација. Коначно, што је такође неопходно изнети, и међу првим примедбама, често се, у небројним методолошким прилозима, занемарује **фундаментална законитост да су све појаве културе, друштва, народног живота у сталним процесима промена** те да је свако издавање и посебно изучавање промена као предмета за себе, теоријски и методолошки оправдано једино ако допуњује истраживање датог реалитета у целости, како у целој димензији трајања и у свим компонентама динамике, тако и као категорије односно као друштвено-културалног, етнолошког израза — проучавајући му и настанак и сав *претходни* развој, и све карактеристике, место и улогу у животу — а његове новије и садашње трајање и мењање, дакле, само је део укупног његовог постојања.

Залажем се, значи, за посматрање и проучавање **свих** појава у процесима промена, не само савремених и не само промена као таквих. Проучавање промена свих појава мора, према томе, да буде неизоставни, саставни, нормални, динамички аспект сваког истраживања — било синхроног било дијахроног, у тражењу генетских или ретроспективних реконструкција, као и код посматрања текућих, актуелних мењања, преображавања — **сваког елемента појединачно**, као и **укупне стварности**.

Било би веома добро — сигуран сам и неопходно — да се на овом саветовању разјасне и овакве, најсуштинскија одређења полазишта, основе концепција, а затим разради и конкретнија методологија. Јер време нас не чека.

34 Ш. Кулишић 1961: *Главни правци и нека основна теоријска питања у етнологији*. ГЕМ 24, с 21.

35 Тако се, на пример, изразио П. Ж. Петровић (1949: 5 и даље): „Стари начини пољопривредних привређивања, заједно са старим справама, губе се занавек“. (Подвукao Р.Д.Р.).

Résumé

CHANGEMENTS CONTEMPORAINS — OBJET OU ASPECT DES RECHERCHES?

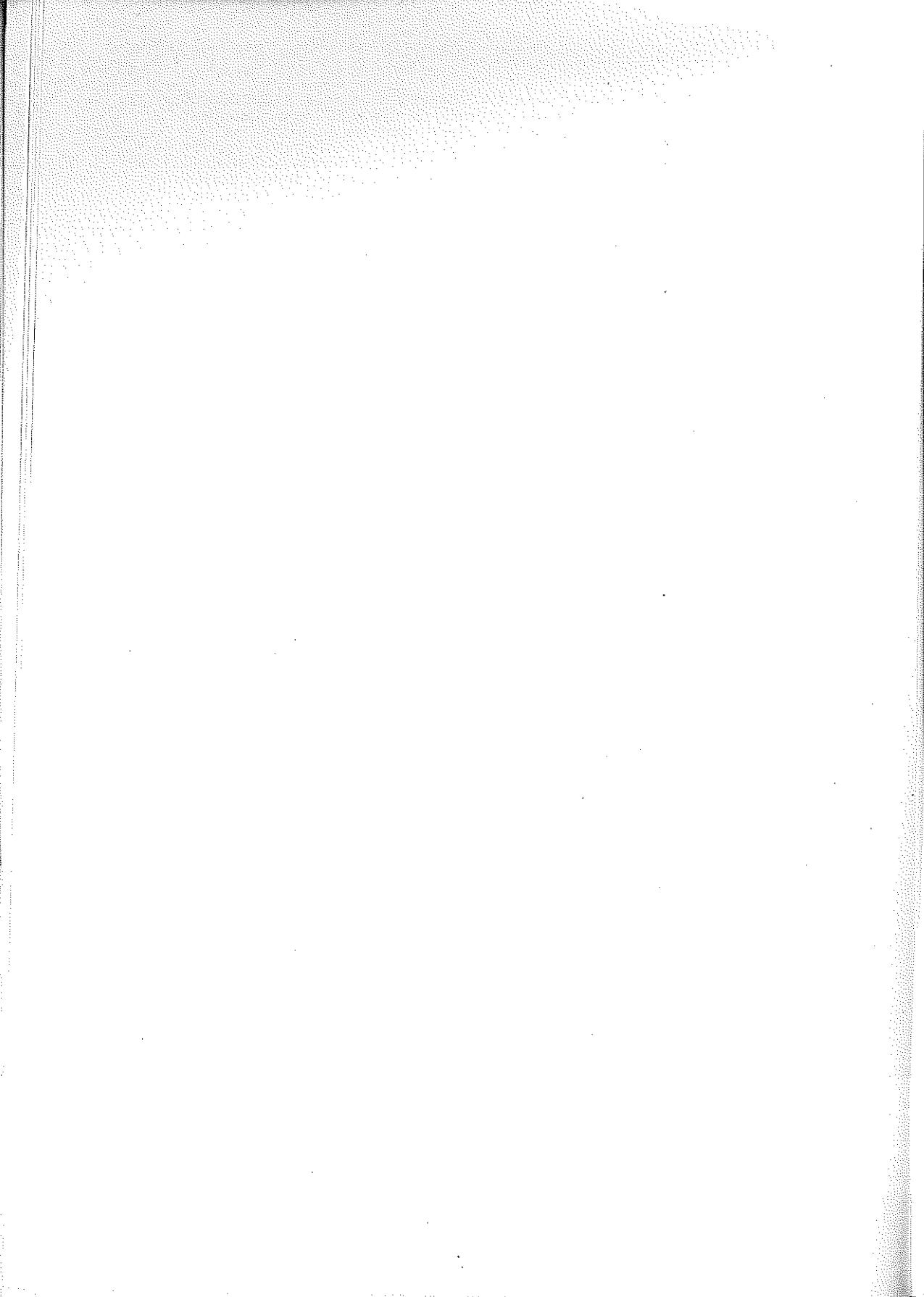
La tâche que se propose la présente communication est de relever une question théorique et méthodologique afin d'essayer de traiter de ce problème. Il s'agit du sujet de cette consultation — des changements contemporains... — sur lequel il faut bien réfléchir et qu'il faut bien discuter pour éviter de l'adopter comme quelque chose qui va de soi. Cai c'est une occasion rare et importante d'ouvrir, par une réunion pareille, d'une certaine façon officiellement, un nouveau champ pour notre activité. Un champ qui n'a été jusqu'ici entamé que par la périphérie et généralement de façon très peu profonde. De là le ton, d'une certaine manière polémique, de cette communication et une façon d'exposer plutôt aiguiseée. Naturellement, comme la plupart des participants, je le crois sans modeste, n'ignorent pas — et je dois le mettre en relief dès le début — cette dispute est précisément l'expression de ma disposition démersurée pour les études que nous sommes en train de discuter.

Je passerai immédiatement au fait. A mon avis, le thème de notre consultation suggère le traitement d'un *ensemble de problèmes*, il semble impliquer le changement (contemporains) comme *objet d'étude*. On n'exclut pas, bien entendu, par là la possibilité qu'il s'y agit d'un malentendu, d'une fausse compréhension ou d'une formulation quelque peu maladroite, mais je ne le crois pas. Bien ou contraire, je suis sûr que ce titre est absolument adéquat à la conception palliative qui est fréquente dans nos actions et nos initiatives. Parlent concrètement, les «changements contemporains» que l'on avait mentionnés comme importants au commencement de la période d'après-guerre déjà, et qui, depuis les années soixante, furent placés pendant quelque temps au centre de l'intérêt, principalement des chercheurs de l'institution qui est notre hôte, furent de nouveau mis en relief, il y a quelques années comme préoccupation d'un cercle assez restreint et de nouveau surtout dans cet Institut. C'est en grands traits — et elle n'est pas beaucoup plus longue — la préhistoire de ces études dans notre milieu — école ethnologique de Belgrade. L'ethnologie slovène en est une exception, bien qu'elle ne puisse pas, non plus, se prévaloir de grands résultats. A l'étranger, pourtant-faut-il que je dise »comme d'ordinaire« — la situation est considérablement différente, la meilleure témoignage de quoi est la conférence internationale de l'année passée, qui eut lieu en Slovaque (»Sur les changements de la tradition populaire...« c. à d. de la culture et de la vie traditionnelles).

Pourquoi ces recherches sont-elles chez nous de courte haleine et sporadique; comment cela s'est-il produit, lorsque le fondateur de notre ethnologie, Vuk, en notant les circonstances de son époque, faisait également des observations sur leurs changements — je tâcherai d'éclaircir dans mon exposé. Bref, il est arrivé une chose en apparence paradoxale, mais considérée historiquement, tout-à-fait logique, quoique contraire à son point de départ: la loyauté à la manière de Vuk (pour m'exprimer d'une façon plutôt simplifiée), dégénéra en son propre contraste — éloignement. De plus, pour que ce phénomène fut plus intéressant et plus instructif, l'évolutionniste orthodoxe Erdeljanović (dans le cas de Đorđević on ne s'attendrait pas à une intérêt pour les changements culturels quoique ce fut précisément lui qui le manifestait fréquemment!) ne prêtait pas une attention spéciale à cet aspect, à l'évolution des éléments de culture et de vie. Filipović était seul, de la pléiade d'avant-guerre, qui témoignât de l'intérêt pour ces processus et il les mettait souvent en évidence, sans pourtant parvenir à réaliser quelque chose dans ce domaine lui-même. Il n'y a rien qui pût justifier l'un ou l'autre de ces chercheurs pour n'avoir du moins essayé de soumettre, ne fût-ce qu'une seule région ou un ensemble régional de ceux qui ont été antérieurement étudiés dans le cadre du Recueil d'Ethnographie Serbe à un nouvel examen, afin de constater, après vingt ou qua-

rante ans ce qui y a été changé — et les changements étaient de toute façon assez nombreux. Pourtant, jusqu'à présent on n'a fait qu'incidemment, en passant (comme dans la région de Jadar — par les comparaisons avec la monographie anthropogéographique de Milojević) une tentative pareille, quoiqu'on ait, parfois, relevé la nécessité de telles comparaisons. On considérait et on considère encore que ces recherches peuvent ou plutôt doivent attendre jusqu'à la conclusion des investigations de première main dans toutes les régions.

Somme tout, il y a plusieurs raisons pour lesquelles on néglige les études synchrones et les recherches des transformations courantes. Outre les raisons pratiques compréhensibles et justifiables, considérables étaient également les résistances théoriques ou du moins l'absence totale de l'intérêt pour cet aspect du problème. Pourtant, même si cet intérêt existait — comme il semblait parfois être présent et le voilà qu'il réapparaît — on n'a fait aucun effort jusqu'à présent pour construire une base théorique et la méthodologie de ces recherches ou des recherches analogues. A présent, lorsqu'on recommence, par un traité aussi important, la recherche des «changements contemporains», il faut partir du fond et du sens même et de l'essence de cet aspect. Pour le moment, par le présent rapport je tâche précisément d'éclaircir ceci et de provoquer la discussion à ce sujet. C'est pour cela que je vais à l'essence de l'affaire: les «changements contemporains» ne doivent pas être traités comme un ensemble de problèmes à part, une matière de recherche spécifique, un sujet isolé, mais plutôt comme *aspect intégrant dynamique de l'étude* (synchrone ou diachrone, c'est tout égal; aussi dans les reconstructions, rétrospectives ou génétiques), car ils ne doivent pas être considérés uniquement comme résultats du processus de la transformation, ce qui a été changé — mais aussi les conditions et les causes, les voies et les mayens des changements resp. de transformation, donc les processus même de l'évolution de la culture et de la façon de vivre.

Владимир СТОЈАНЧЕВИЋ, Београд

**ИСТОРИЈСКА МЕТОДА ПРОУЧАВАЊА ПРОМЕНА
У ЕТНИЧКОМ РАЗВОЈУ И ТРАДИЦИОНАЛНОЈ КУЛТУРИ
У СРБИЈИ**

У проучавању прошлости једног народа историја и етнологија, уз географију, лингвистику и националну књижевност, представљале су основне и најстарије научне дисциплине. У научним проучавањима прошлости српског народа, историјска наука развијала се готово упоредо са његовим народописом. При kraју 19. и почетком 20. века те две науке, историја и етнографија, дубоко су биле пројектиране читаву научну, друштвену и политичку мисао не само у Србији већ и у добром делу српског народа у целини. Тај продор резултата најкрупнијих научних истраживања историјске и етнолошке науке у широј јавности српског народа уочи првог светског рата коинцидирао је са дубљим друштвено-економским и политичким процесима и са даљим развојем националне свести српског народа. И обратно, друштвена, политичка, економска и културна стварност српског народа у овом периоду непосредно је утицала, са своје стране, на изграђивање методологије рада како историје тако и етнографије.

У тематици — историјска метода проучавања промена у етничком развоју и традиционалној култури у Србији, основни проблем своди се на питање како је историјска наука гледала на предмет и резултате истраживања етнографске науке о прошлости српског народа, колико их је користила за потребе своје у же дисциплинарне заинтересованости, и колико је, са своје стране, доприносila унапређењу етнологије као посебне и значајне науке о нашем народу.

I

У новијој прошлости српског народа у Србији, не само развој науке и културе већ и писмености и основне образованости био је у тесној вези са политичким, друштвеним и економским приликама и кретањима изазваним првим и другим српским устанком. Тако је стицање националне аутономије Кнежевине Србије, 1830. године, створило солидне основе за шире захвате у области просвете, културе и науке, премда су први запажени резултати општег културног напретка били постигнути још при kraju првог устанка, нарочито од времена оснивања Доситејеве и Југовићеве Велике школе у Београду, 1808. године. У међувремену, стицајем срећних околности, јављају се готово самоникли,

веома пространог талента, књижевни ствараоци Вук Карадић и Сима Милутиновић, који су истовремено и први писци из обновљене Србије у чијим делима има доста не само историјске већ и етнографске грађе и саопштења. Тако су Вук и Сима, савременици и учесници у првом устанку, десетак година по његовој пропasti, својим првим књижевним списима постали и први писци — интелектуалци у Србији са којима и започињу историографска и етнографска истраживања. То се, пак, нарочито односи на Вука, чије је дело било везано за испитивање народне прошлости и народног живота. Тако су у Вуку и његовим делима историја и етнологија (етнографија) српског народа имали своје заједничко исходиште.

Ови почеци, више спонтано настали, иницирали су, током 19. века, више покушаја да се народна и национална прошлост српског народа изучава са више система и плана, тако да ће се, сазревањем општих прилика крајем шездесетих и почетка седамдесетих година 19. века, појавити прва права и целовита дела о историји и етнографији Србије (Чедомир Мијатовић, Стојан Новаковић, Милан Б. Милићевић, Владимира Карић), а од краја 19. века и прва методолошки израђена научна дела (Љубомир Ковачевић, Јован Цвијић, Тихомир Р. Борђевић, Сима Тројановић).

Снажан национално-политички развитак Србије као државе у 19. веку дао је нарочито полета историјској науци, која је, у области друштвених наука, постала прилично истурен, мада и једностран, домен познавања прошлости српског народа. Нешто касније, уз неколико ређих изузетака, тек ће покретање Српског етнографског зборника са његова два позната одељења, у издању Академије наука, високо развити етнологију у Србији, подићи је на прави научни ниво, изравнati са значајем и улогом историје у јавном животу народа, штавише и знатније утицати на проширење методологије историјске науке, па чак и на извесно проширење хоризоната у истраживањима историје као науке. Уз нешто старије Ч. Мијатовића и М. Б. Милићевића, на самом почетку 20. века, историјско-етнографски метод у проучавањима укупног живота и стварања српског народа, његове државе и културе, као и његове цивилизације, научно ће представљати две изузетно предузетне, научно дубоко фундиране и завидно стваралачке личности: Стојан Новаковић и Јован Цвијић. Први више методом историчара истраживача, издавача извора и приказивача, други методом географа, антропогеографа и етнолога. И као што ће Ст. Новаковић, још са првим својим радовима, критичким издавањем извора, изучавати и старију и новију народну и државну прошлост Србије, тако ће Јован Цвијић иницирањем метода непосредног и зналачког проматрања народног живота на терену — узетог у његовој укупности — бити зачетник модерне етнолошке науке код нас. Тако су историја и етнографија поново (после Вукове смрти) нашле додирне тачке у проучавањима народне прошлости задржавајући при томе свака свој ужи дисциплинарни домен истраживачког рада.

Међусобна упливисања ових двеју наука, изражена у неким делима њихових најпознатијих представника, само су потврђивала мисао о потреби примене интердисциплинарних, комплементарних истраживања што је и омогућило прва права, магистрална и синтетичка дела о српском народу и његовој прошлости управо код Стојана Новаковића и Јована Џвићића.

II

Историја као наука о националној прошлости једног народа обухвата све стране у његовом развитку до наших дана, обраћајући подједнако пажње како проблемима његовог друштвеног, економског и културног живота, тако и његовој државној организацији, политичким и правним установама, односима са другим народима и државама. Другим речима, историјска наука тежи да, у својим истраживањима, проучи сву ону проблематику националног развијеног народа који је имао шири значај за његов етнички и материјални опстанак и који се манифестовао у оним областима политичког, друштвеног и културног рада којим је обележавао сопствени цивилизацијски домет свога времена (у ужем смислу речи), а који је, такође, имао дубље последице за његов међународни положај и постериорну историјску судбину у међународним односима.

Историјска наука свој рад заснива на изналажењу, провеђивању и утврђивању чињеница које сакупља из разних извора писане речи и материјалне документације, каткада и из традиције. Њен задатак је да од појединачних сазнања иде ка синтетичком приказивању како би, из обиља догађаја, збивања, појава и људских судбина, извукла оно што је билобитно за једно одређено време, што је карактерисало то време и што га је приказивало у ономе што је било репрезентативно за једну друштвено-историјску епоху или једно одређено историјско раздобље. Као и свака друга наука, и историја је специфична у свом домену рада. Тежећи да пружи синтетички пресек једне одређене историјске појаве, историјска наука мора да буде упозната и са истраживањима других сродних наука које су испитивале специфичности своје у же дисциплине, своје посебне струке. Стога је она, временом, проширивала и домен свог интересовања, а и методологију свог истраживања. Уклапајући се, местимично, у научноистраживачки амбијент других сродних дисциплина, историјска наука је истовремено преносила и неке своје резултате и нека своја искуства тим сродним наукама. Скоро је стотину година како је историја као наука била посебно заинтересована за резултате етнологије (са етнографијом) као науке, које је у извесној мери користила, као што је, са своје стране, и утицала у понечему и на правац и карактер етнолошких истраживања.

Савремена историјска наука главнију свог истраживања оријентисала је на архивски рад, на изналажење архивске документације у тежњи да — стручним расправама, студијама и

друге врсте историјских написа — што потпуније и тачније реконструише поједина историјска раздобља и одређене проблеме из даље или ближе прошлости. У том циљу често се издају и збирке архивске грађе различитог карактера, најчешће са уводним студијама и коментарима који треба да олакшају сналажење у тој грађи одредивши при томе и њену изворну вредност. Затим, историјска наука тежи да у својим проучавањима, где год је то могућно, обухвати смисао скупа разних чинилаца шире друштвено-политичке и друштвено-културне активности које одражавају дух и карактер једног времена и збивања у њему предвиђајући да више укаже на основне линије постанка, развитка и разрешења поједињих процеса но да их — изван онога што је превасходни предмет и интерес историјске науке — претреса у целини, по свим њиховим саставним компонентама. Најзад, историјска наука иде за тим да својим дисциплинарним методолошким поступком утврди тачност и квалитетну вредност разноврсне документације писаног или традиционалног карактера, која се узима или која би могла да послужи као основа у приказивању и за реконструисање укупног народног живота у даљој или ближој прошлости. Самим тим, утврђујући чињенице и дајући архивској документацији адекватне историјске оквире, историја олакшава другим наукама боље сналажење у проходилим вековима прошлости. У наше време, историја показује продубљено интересовање за све видове укупне народне прошлости, у првом реду за проучавањем тековина народне културе у прошлости и за њен етнички развој, излазећи тако из круга своје уже дисциплинарне заинтересованости и своје уже стручности.

Историјска народна традиција сачињава свакако добар део духовног стваралаштва целокупне народне културе, и за њу је историјска наука увек имала посебно интересовање. Историјска наука, као самостална научна дисциплина, изграђивала се са доста потешкоћа, нарочито на релацији према традицији. Веома ауга, у распону од неколико векова, историјска свест српског народа одржавана је неговањем и предајом народног предања о прошлим и давно прошлим временима и историјским збивањима који су претходили периоду турског ропства, а које је постало синоним за тешка народна страдања, а затим и неколико векова робовања под Турцима. Та предања, обожена верско-политичком идеологијом, до краја 18. века посебно је неговала црква одржавајући тиме верску и народносну отпорност према тубинској доминацији. Од времена првог и другог устанка, у раздобљу политичког осамостаљивања од Турске и националног препорода српског народа, историјска традиција била је још више негована и много је значила у национално-политичком и морално-психолошком одгоју српског народа. Њега је нарочито помагала војвођанска интелигенција доселивши се у Србију. Тај одгој ишао је добрым делом преко школе и науке која је, све до седамдесетих година 19. века, била пројекта романтичарским схватањем прошлости. Тада романтизам у јавном животу Србије није био, зајдуг, мимоишao и историјску науку, за чијег је главног пред-

ставника, тада, сматран Пантелија — Панта Срећковић, професор историје на Великој школи београдској. Тек је победа критичког правца у српској историографији у Србији, на челу са Стојаном Новаковићем и Љубомиром Ковачевићем, у историјску науку унела принцип објективности и документарности, чиме је био одређен и нови однос према традицији. Нова историјска школа, појачана новим стручним кадром, са разрађеном и добро фундираним методологијом, убрзо је разлучила област егзактног историјског истраживања од области некритичке народне традиције. Та разлученост, као методолошки принцип и као стваралачка пракса, остала је и данас у важности, с том разликом (на пример од родоначелника критичке историографије у Срба Илариона Руварца који је а *littine* одбацивао вредност народне традиције у историјским истраживањима) што су неки новији историчари у својим радовима, понекад, консултовали и народну традицију, додуше критички и само спорадично, као део духовног народног стваралаштва, то јест као једну духовну инспирацију и интелектуалну манифестацију у општем фонду народне културе. Релативно знатна заинтересованост етнологије (етнографије) и за народну историјску традицију — ради бољег и потпунијег приказа укупног народног живота — само је допринела заинтересованости и историјске науке за њу, управо ради истог научног циља — бољег и потпунијег познавања народне прошлости. Разлика је, међутим, код обеју наука била у томе што су етнолози углавном пратили и бележили примере историјске народне традиције да би рељефије приказали духовни и културни профил одређене (географски) народне средине, док су историчари, преузимајући ту историјску традицију забележену у народу, тражили пре свега њену историјску тачност да би је, верификовану и потврђену другим историјским подацима квалитетно несумњивог ранга, користили као наративну грађу у квантитету других података за шире разматрања о културно-историјском стању у прошлости.

Историја, дакле, преузима, консултује и прихвата народну традицију, односно производе усменог или писаног предања само условно, то јест само тада када се она потврђује или се може складно довести у везу са историјски утврђеним чињеницама, са писаним споменицима из прошлости. Ако тога нема, односно ако није испуњен тај методолошки неопходан услов постојања и утврђивања чињенице, народно предање се за историјску науку или сасвим одбацује или условно прима у неким изузетним случајевима као непроверена реминисценција неког далеког догађаја, која се, ето, може навести као казивање без икаквог стварног значаја за научно-историјске оцене и судове.

Са становишта историје, етнолошка наука, вођена својим предметом научног интересовања и својим методом рада, треба — у хеуристици — свакако, да бележи и примере свеже и рационалне народне историјске традиције, народног предања, али да их — у студијском делу научног стварања — критички прихватају полазећи пре свега од научних историјских принципа прихватања

народне традиције као могуће документације наративног карактера о народном животу и раду и прошлости.

III

У утврђивању и у приказу промена у укупном устројству народног живота у Србији, историјска наука, узета у свом основном значењу (као дисциплине за проучавање политичке, друштвено-политичке и национално-културне проблематике), задугу није давала обраћене тематске целине. Они који су се, у Србији, бавили широм културно-историјском и друштвеном проблематиком — као што су били Владимир Јовановић и Стојан Бошковић и још неки (углавном из круга Уједињене омладине српске) — задирали су ауђеље и са доста проницљивости у основе материјалног, друштвеног и културног положаја српског народа али, с друге стране, мање да би приказали социјалну структуру и друштвену организацију српског народа већ више да истакну његов културно-историјски и национални положај, с обзиром на текуће потребе националне политике и могуће политичке иницијативе државних власти Србије или одређених кругова јавног миња. Чедомил Мијатовић и Стојан Новаковић тек су били изрекли неколико мисли о стању и традиционалној култури код српског народа у Србији, и изнели подоста рефлексија о његовом историјском положају од времена средњег века па скоро до ослободилачких ратова 1876/78. године, нарочито Стојан Новаковић у студији *Село* (из дела *Народ и земља у старој српској држави*, 1891.)

Елементе традиционалне културе, заправо њене живе манифестације у народу, историчари 19. века покушали су да представе као сачуване рефлексе српске средњевековне цивилизације, штавише и са још дубљим коренима који су вукли у древну словенску прошлост. Идеализацију неких од тих манифестација, на пример идиличност односа старе српске породичне задруге и демократичност друштвених односа у народу, историчари су хтели да пренесу из ранијих времена. У овом погледу, постојеће стање, као што су га приказивали Вук и Милићевић, а какво се огледа још и код Видаковића и Проте Матеје, међутим, као и кнезкине предустаничког периода на пример, нису били тако старе институције организованог — у том облику и у тим карактеристикама — породичног, друштвеног и националног живота српског народа. Супротно од историчара, етнолози су методом теренског истраживања, методом непосредног сазнања, користећи при томе живу народну обичајну традицију — рекли би смо — давали објективнију слику установа и облика традиционалне културе не идући тако далеко у прошлости, узевши у обзир осим историографске литературе још и тумачења и налазе географске науке, производе ранијег литературног писања, вршећи при томе и самостална архивска истраживања. Тихомир Р. Борђевић у многим својим радовима, посебно у књигама *Из Србије*

кнеза Милоша изразит је пример оваквог схватања етнолошких истраживања, као и утицаја њихових резултата и на историјску науку.

Више у непосредном додиру са народом и народним изворима традиционалне културе, етнографи су, донекле, демократизовали (ако се тако може рећи) народну прошлост и слику о народној прошлости, стављајући управо у први план истраживања непосредни народни живот, обичајно право (чиме су се посебно бавили још историчари права), народно стваралаштво, народну економију, продукте народне мисли и књижевног стваралаштва, народне социјалне установе. Историчари су, нарочито до првог светског рата, били не ретко склони извесној једностраности и упрошћавању у приказивању народне прошлости ранијих времена, сводећи њену проблематику на основни однос политичког и политичко-правног положаја под тубинском влашћу, или — с друге стране — приказујући ту прошлост првенствено кроз политичка и војно-политичка збивања. Када је, пак, била у питању новија прошлост, на пример први и други устанак, ишло се често у национални романтизам и упадљиву хероизацију вођа српске револуције 1804. и 1815. године. Покретачка улога друштвене средине српског народа као да се потискивала у позадину. Извесна хероизација српске прошлости код многих историчара до 1914. године одударала је од демократизације народног живота прошлих времена у делима готово свих етнолога — етнографа. Победом критичке историјске школе и продором школованих историчара — стручњака (Л. Ковачевић, Драгутин Анастасијевић, Божидар Прокић; Станоје Станојевић, Јован Радоњић, Никола Радојчић, затим од млађих Владимира Боровић и Михаила Динић) за средњовековну историју, као и (Јован Томић, Михаило Гавриловић, Сл. Јовановића, Драг. Павловић, Васиљ Поповић, Алекса Ивић, Душан Поповић, Мита Костић) за новију историју, тај се положај мења. Многобројна архивска истраживања у домаћим и страним архивама, откривање многих старих списка, омогућили су документарну реконструкцију многих проблема прошлости српског народа. Историчари су, после првог светског рата, на тај начин постали сарадници на упоредним историјско-етнографско-географским изучавањима неколико Цвијићевих едиција: Српског етнографског зборника, Гласника Географског друштва, Посебних издања Географског друштва (А. Ивић, М. Костић, Ник. Радојчић, Д. Поповић, В. Чубриловић). Тако је историјска наука, после Цвијићевог лансирања проблематике и методологије метанастазичких кретања, на пример, својом методологијом дала нови подстицај развитку етнографије српског народа, посебно у проблематици порекла становништва и миграционих покрета.

IV

За међусобни, функционални однос етнологије и историје у њиховим истраживањима, као и за узајамност њихових мето-

дологија, много је значила Џвиђићева монументална едиција *Насеља и порекла становништва*. Она је извршила, мада више на посредан начин, двоструки утицај на савремену историјску науку: пружила је обиље конкретног материјала из народне прошлости и народне традиције, и проширила је видике за историографска истраживања начином непосредног и ближег проучавања народног живота (бар за новију историју). Методолошки приговоре Светозара Марковића историчарима о потреби ширег изучавања свих компонената народног живота — пре свега у домену материјалне производње, друштвених односа и народне културе — као да је својевремено више усвојила етнологија и етнографија о српском народу него његова историографија. Јер за дugo, мало је у доратном периоду била дела историјске науке која су аналитички и студиозно приказивала укупна унутрашња, друштвена, кретања и процесе материјалне и културне еволуције српског народа током последњих сто година, док је етнографија — чини се — управо са горњом серијом *Насеља* поставила чврсти и незаобилазни фундамент за изворно приказивање свеукупног народног живота. У ствари архивска истраживања историјске науке и критичко издавање извора за проучавање прошлости српског народа, допуњавала су се етнографском методом непосредног проматрања на терену, из аутопсије, и регистровањем оне врсте свеже народне традиције, народних казивања, која се нису могла наћи у архивским документима. То, да тако кажемо, појединачно узрастање и јачање и етнологије и историје, као посебних научних дисциплина, значило је истовремено, каткада доста често, и њихову међудисциплинарну допуну, комплементарност у домену проучавања, као и методолошко усклађивање.

Један домен проучавања који је превасходно етнографског карактера показао се, међутим, да је био подједнаке важности и за етнологију и за историјску науку. То је проблематика метанастазичких кретања,узето у посебном методолошком смислу онако како је то схватао и тумачио Јован Џвиђић.

Ретроспективно гледано, све до краја 19. века о проблематици метанастазичких кретања, сеобама и пореклу становништва, мало се знало у науци, а много више у народној традицији и предањима. Сам Вук Каракић о томе је веома мало забележио. То је, слично, важило и за другог великог познаваоца народне прошлости и народног живота — Милана Б. Милићевића. На то се, штавише, и готово није обраћала пажња, а етнолошке појаве у разним гранама народног живота — па и народних миграционих покрета — у прошлости углавном су посматране у категоријама статичности и без уочавања већих еволутивних процеса. За то време проучаваоци народног живота — ја овде не кажем научници или етнографи — позивали су се, додуше, на историју и резултате историјске науке кад су хтели да укажу на опште историјске оквире, везане углавном за историју ратова и политичке односе, али при томе нису имали изграђену методологију истраживања. С друге стране, до треће четвртине 19. века ни историјска наука у Србији није била формирана у стро-

гом дисциплинарном смислу, тако да није могла бити од веће помоћи и користи другим сродним научним дисциплинама та-
козване националне проблематике, све до појаве критичке исто-
ријске школе и плејаде школованих историчара стручњака (по-
четком 20. века).

Директан и непосредан утицај етнолошке науке на исто-
ријску науку — нарочито у радовима са проблематиком из но-
вије историје — највише се огледао, и данас се огледа, у Цвији-
ћевим студијама о географским утицајима и интервенцији ан-
тропогеографских и друштвених елемената, посебно о тзв. кул-
турним појасима и зрачењу старих балканских цивилизација; о
сточарским кретањима и улози сточара у разним видовима от-
пора тубинској власти и за стварање националне државе срп-
ског народа; о улози и значају патријархалне породичне задруге
у друштвено-политичким кретањима српског народа од краја 18.
века на овамо (до балканских ратова и до првог светског рата); и
нарочито његова концепција о етничком јединству Јужних Сло-
вена и њиховим психичким типовима, варијететима и психичким
групама, што све изванредно може да објасни основне проблеме
српске историје од времена пропадања Турске до ослобођења
1918. године. Историјске моменте Цвијић је схватао као узорке
многобројним променама у области народне културе и народне
друштвене организације. По њему, сви важнији историјски дога-
ђаји били су у ствари прекретнице у преобрађају, променама и
мењању начина живота, обичаја и етничке структуре подручја
на којима су се дешавали ти историјски догађаји. Тако захваљу-
јући оваквим тумачењима Цвијића, историјска истраживања до-
бијала су ширу целовитост сагледавања кретања историје срп-
ског народа.

С друге стране, на пример, његова изванредна студија *Анек-
сија Босне и Херцеговине и српско питање* (1908) написана је
као најбољи историјско-политички рад, актуелан за своје време
проблематиком коју је расправљао и знаменит по својим анали-
зама о главним проблемима народне прошлости ове централне
јужнословенске покрајине. Ниједан напис науке и публицистике
није био нанео већи морални удар Аустро-Угарској као овај Цви-
јићев, који је био веома запажен у читавој европској јавности.

Други крупан и важан домен на коме је етнологија као
наука извршила уочљив утицај био је студирање услова матери-
јалног и економског живота народа, као друштвено-економске
базе у укупном развитку новије историје српског народа у Ср-
бији. То је познати антропогеографски правац у проучавањима
земље и народа са српским становништвом преко кога се, не са-
мо географија већ и етнографија на једном ширем плану пове-
зивала са историјом. Укупно узеши, Цвијићева серија Насеља,
обраћала је далеко више пажње — готово у сваком појединач-
ном монографском истраживању — на пример на производционе
односе и постојећу друштвену структуру народа у појединим
областима и крајевима, но што је то — готово до наших дана
— чинила историја (временски распон од Чеде Мијатовића и

Стојана Њоваковића до Васиља Поповића и његове запажене студије о Задрузи, 1921). Или, други пример. Наша етнолошка наука с почетком 20. века дала је конкретније анализе форми и организације друштвеног живота српског народа на селу него историјска наука која је, са неколико изузетака код Ст. Њоваковића и Миленка Вукићевића, о овоме све знање пропла од Вука и Ранкеа — горостасног историчара првог српског устанка. Чак и за познавање менталитета и карактера социјалне средине српског народа у 19. веку, за боље тумачење политичке, друштвене, културне па и војне историје, историографија је мање знала и мање урадила него етнолошка наука са етнографијом у својим акцентираним студијама о етнопсихичким особинама.

Укупно узевши, за сигурније познавање социјално-политичких појава и покрета српског народа од краја 18. до краја 19. века етнолошка наука је допринела знатно више, све до двадесетих година овог века, него историјска која — за разлику од етнологије — није ишла даље од регистровања чињеница и, мање или више, задуго, стереотипних политиколошких и социолошких уопштавања. Основни разлог томе могао је лежати како у приступу истраживањима тако и у методологији студијског рада: етнологија је више обраћала пажње друштвеној бази, друштвеним појавама (чак и процесима) полазећи од резултата непосредних проматрања, док се историја задуго бавила политичко-правним и војно-политичким збивањима студирајући их при томе више кабинетски и академски. Даље, етнолози се нису либили да уоче и запишу узгредне појаве и споредније манифестије народног живота, за разлику од старије школе историчара у Србији који су више настојали да прикажу рад политичких тела и јавних институција. Стога се и дешавало да су се две еминентне науке о прошлости и садашњости нашег народа нашли поларизоване и раздвојене у свом домену истраживања, са прилично једностраним резултатима који нису могли, уз нешто изузетака, да прикажу народну и националну проблематику у њеној целовитости и пуноћи. За старелост схватања о предмету и циљу рада сваке од ових двеју наука и неразвијеност њихових методологија истраживања дуго је штетила пунијем успеху и етнологије и историје.

Ова ситуација, међутим знатно се мења у наше време када, са општим развојем и полетом науке, свака од посебних научних дисциплина, како у природним тако и у друштвеним наукама, проширује основу свог интересовања и тражи додирне линије и са другим сродним научним областима, а самим тим ради на проширењу своје уже дисциплинарне методологије. За етнологију и етнографију је несумњиво важно што се, уз друге сродне науке (географија, социологија, право, књижевност) ослања, бар једним делом, и на резултате и методологију историјске науке. То, додуше, није недостајало и раније, али објективно много већи захтеви данашњег ступња науке уопште упућују на већу сарадњу етнологије и историје управо због комплементар-

ности проучавања народне прошлости која се мора проучавати комплексније и свестрано.

Међу етнолозима и етнографима: Вук, Милан Милићевић, Џвијић, Ердељановић, Тихомир Борђевић, касније Риста Николић, Миленко Филиповић, Бранислав Русић, Видосава Николић, — да овде поменемо још и врло сродне стручњаке: историчара права Валтазара Богишића, економисту-етнографа Милана Влајинца, географа и културног историчара Косту Костића, социолога Сретења Вукосављевића — примери су успешног уклапања етнолошке проблематике у одговарајуће процесе историјске проблематике, нарочито у области етничких кретања и промена у структури народне културе односно народне традиције. С друге стране, историчари, нарочито Ј. Томић, А. Ивић, М. Костић, Д. Поповић, В. Чубриловић, Ј. Х. Васиљевић, затим од млађих Вл. Стојанчевић, Сл. Гавриловић, Боко Пејовић, Н. Гаћеша, уз неке друге, илустративни су пример о томе колико дела модерне историографије могу да користе етнолошкој науци, нарочито у домену историјских миграционих процеса и око проблема уклапања маса преселеничког становништва и њихове традиционалне културе у нове облике државне, друштвене и културне организације настале на бази национално-политичких покрета 19. века и стварања слободних балканских држава. Истражујући опште узорке поремећајима и променама у етничкој структури и облицима културне организације српског народа (нарочито у вези са турском управом у нашим земљама и народном борбом за рушење турске доминације), али и у каснијем развитку до наших времена, историјска наука је рашчишћавала пут етнолошкој науци да боље сагледа те широке и динамичне процесе, уз друге такође важне појаве у народном животу, да би још пластичније приказала и објаснила њихову последице, њихову еволуцију и нови етнолошки и социо-етнолошки квалитет.

Нека ми овде буде допуштено да наведем само два примера у прилог оваквом мишљењу. Неки радови са социјално-економском, демографском и етнолошком проблематиком др Видосаве Николић-Стојанчевић — етнолога по струци — о српском, арбанашком, грчко-цинцарском и турском становништву, затим и о колонизацији једне маркантне групе прногорско-херцеговачких досељеника у североисточном крају Србије у историјски пре ломним годинама 1862, 1867, 1876, 1877/78. години, на један интересантан и позитиван начин повезали су битно етнолошку проблематику са друштвено-историјском условљеностју и дали — управо на бази пространих архивских истраживања — конкретну и нову слику тих значајних етничких и друштвено-културних процеса. Тиме они решавају и једно крупно културно-историјско питање из проблематике српско-турских односа у 19. веку као важно и за историографију. У много ширем степену, својим двема књигама о аграрној реформи и колонизацији у Банату и Бачкој између 1918. и 1941. године, то је урадио др Никола Гаћеша — историчар по струци — пружајући прилику да етнолошка наука, својом посебном методологијом и за своje потребе, извр-

ши детаљна испитивања из недавне етнографске и етнолошке прошлости Војводине, која није ни издалека обрађена у склопу студија *Насеља и порекло становништва* и његових етнопсихичких и, уопште, културних особина.

Историјској науци би само добродошло ако би етнолошка наука, користећи нове прилике, била у стању да у проучавању народне прошлости и културе даље развије и усаврши своју методологију, што би, опет, у даљем интердисциплинарном контакту било корисно и за историју као науку. У крајњој линији, готово читава савремена историографија у Србији, својим истраживањима — кроз обиље архивске документације, на пример, у дубровачком архиву о средњем веку, дубровачком, млетачком и цариградском архиву за период тубинске превласти у нашим земљама, и домаће, бечке, париске архиве за новију историју — пружа истовремено богату како документацију тако и студијску основу за многоструке етнолошке анализе, посебно о проблематици промена у народној култури и етнографским и етнолошким карактеристикама нашег времена.

Јер, не потцењујући значај других сродних наука друштвено-историјског смера, историјска наука има доста заједничких проблема са етнологијом (етнографијом), нарочито њен огранак културне историје. Праћење процеса миграционих кретања, сеоба и колонизација — што испуњава добар део прошлости српског народа (као уосталом и свих југословенских народа), затим промена које уопште настају у еволуцији времена, изразито у домену народне културе, историјска наука понајпре може сигурније решити, уз помоћ етнологије као најближе науке у проучавању народа, његове прошлости и његове садашњости.

У националној култури српског народа, после Вука, Стојана Новаковића и Јована Цвијића, недостаје крупна научна синтеза о укупном стању народне културе и цивилизације у садашњем тренутку његовог живота, у данашњој заједници југословенских народа социјалистичког периода.

Vl. Stojančević, Beograd

R é s u m é

MÉTHODE HISTORIQUE D'ÉTUDE DES CHANGEMENTS DANS L'ÉVOLUTION ETHNIQUE ET LA CULTURE TRADITIONNELLE EN SERBIE

I

Dans l'étude du passé d'un peuple, l'histoire et l'ethnologie représentaient, à côté de la géographie, la linguistique et la littérature nationale, les disciplines scientifiques fondamentales et les plus anciennes. Dans les explorations scientifiques du passé du peuple serbe, la science historique se développait à peu près parallèlement à son ethnographie. Vers la fin du XIXe et au commencement du XXe siècle, ces deux sciences, l'histoire

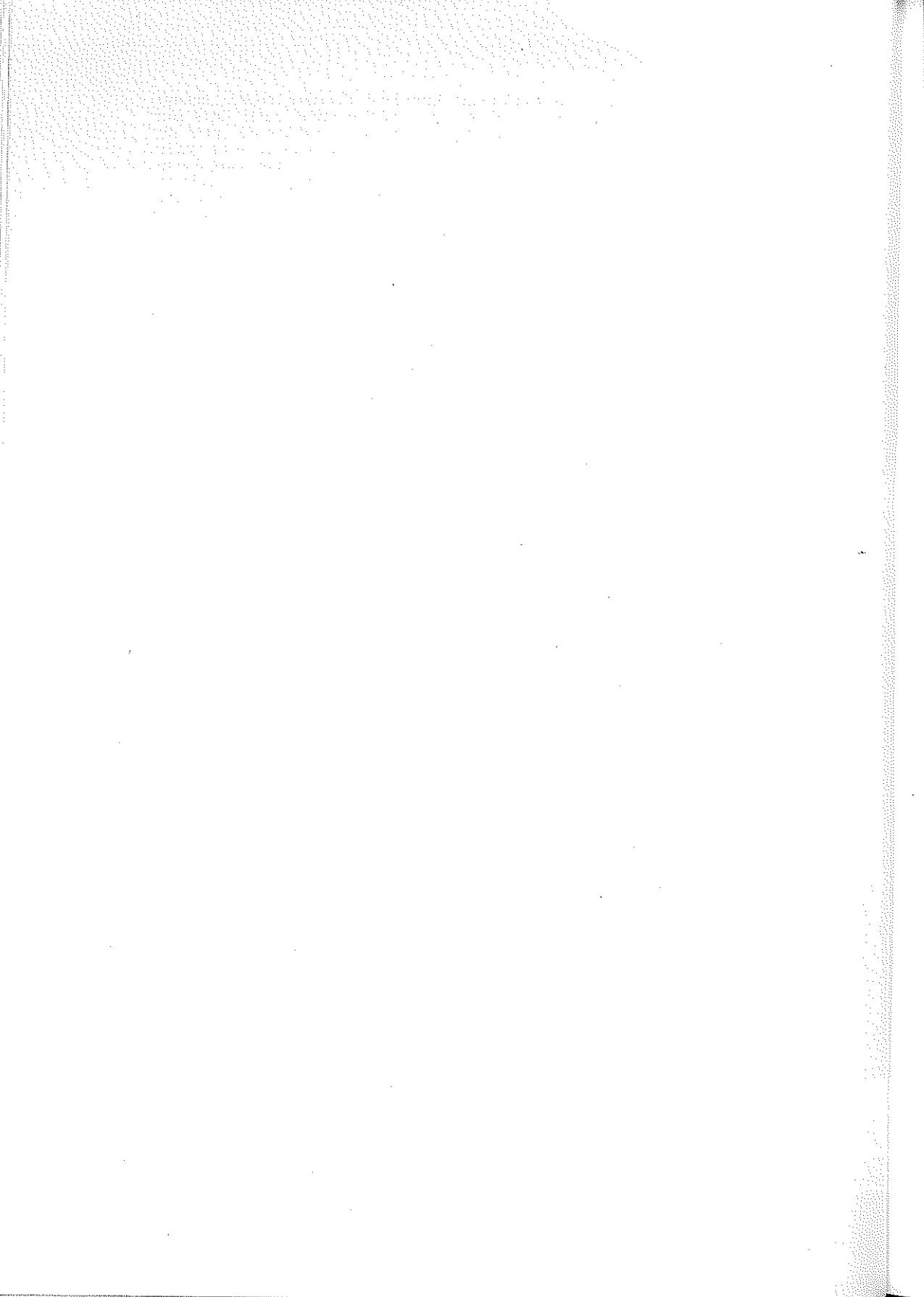
et l'ethnographie avaient profondément imprégné l'entièvre pensée scientifique, sociale et politique non seulement en Serbie, mais aussi dans une bonne partie du peuple serbe. Cette pénétration des résultats des plus importantes recherches des sciences historique et ethnologique à la veille de la Première guerre mondiale coïncidait avec les processus socio-économiques et politiques plus profonds ainsi qu'avec le développement ultérieur de la conscience nationale du peuple serbe. Et inversement, la réalité sociale, politique, économique et culturelle du peuple serbe dans cette période exerçait, à son tour, une influence directe sur la construction de la méthodologie de l'histoire aussi bien que de l'ethnographie.

Dans le thème »Méthode historique d'étude des changements dans l'évolution ethnique et la culture traditionnelle en Serbie«, le problème fondamental se réduit à la question: comment la science historique envisageait-elle l'objet et les résultats des recherches de la science ethnographique concernant le passé du peuple serbe, dans quelle mesure les utilisait-elle pour les besoins de l'intérêt que sa propre discipline y portait et combien, de son côté, contribuait-elle à l'avancement de l'ethnologie et tant que science spéciale et importante, relative à notre peuple.

II

Un traité sur le thème ci-dessus devrait contenir, en bref, les abords suivants:

- Introduction,
- Histoire en tant que discipline scientifique s'occupant d'étude de l'entier passé national,
- Cadres historiques des conceptions de la culture nationale,
- Rapport entre l'histoire et la tradition,
- Rapport entre l'histoire et l'ethnologie (ethnographie),
- Influence des recherches historiques d'archives sur l'élargissement des bases de la méthode de recherche dans la science ethnographique (ethnologique),
- Utilisation des résultats de recherches ethnographiques dans la science historique relative à l'étude de la Serbie au XIXe siècle,
- Importance de la méthode interdisciplinaire historico-ethnographique dans l'éclaircissement et l'étude du passé national,
- Conclusion.

Józef BURSZTA, Poznań

ETNOGRAFIA POLSKA A BADANIA WSPOŁCZESNYCH ZMIAN KULTUROWYCH

Etnografia a zmienność kultury

Żadna kultura nie jest w pełni statyczna; nawet izolowane kultury prymitywne ulegają w ciągu dłuższego czasu określonym zmianom. Zmiana kulturowa jest faktem uniwersalnym; w jednych kulturach i czasach zachodzi ona wolniej, w innych szybciej, a nawet gwałtownie.¹ Cechą naszych czasów jest właśnie szybkie tempo zmian zarówno w kulturach plemiennych, jak i ludowych. To stało się powodem, że badanie zmiany kulturowej stało się jednym z naczelnych zadań współczesnej etnografii. — Są to wszystko truizmy, ale potrzebne dla wprowadzenia.

Etnografia (etnologia) zawsze badała zmiany kulturowe, różnie jednak je określała i różnie do nich podchodziła. W klasycznym ewolucjonizmie 19. wieku, tzw. schematycznym, używano powszechnie określenia »rozwój«, równoznacznego z »postępem«.² Wykazywano ten rozwój za pomocą kryteriów wzrastającej i coraz bardziej spójnej złożoności, różnorodności, bogactwa i ciągłego doskonalenia się wytworów kulturowych. Tak miała się rozwijać kultura uniwersalna, globu ludzkiego, jak i kultury poszczególne. Wszystkie miały przechodzić przez tożsame, coraz wyższe, bardziej złożone i doskonalsze stadia rozwojowe. A znów kierunek kulturo-historyczny w etnologii (»szkoła wiedeńska«) widział rozwój kultury (niekoniecznie jej postęp) w kolejnym nakładaniu się na siebie poszczególnych elementów (wytworów) kulturowych (dyfuzji) oraz całych kultur, od tzw. zasadniczych, poprzez wtórne, bardziej złożone — aż do cywilizacji. I w jednym, i w drugim kierunku zmiany kulturowe najnowszej doby nie wchodziły pod uwagę. Celem nacelnym była historyczna rekonstrukcja kultury pierwotnej społeczeństwa ludzkiego. (Nie potrafiiono przy tym wyjaśnić opóźnienia w rozwoju wielu szczegółowych kultur świata).

Badania mające za przedmiot kultury ludowe w krajach cywilizowanych stanowiły bądź fragment badań uniwersalnych (np. niemiecka szkoła mitologiczna, szkoła fińska, w Polsce np. St.

¹ Melville J. Herskovits, *Man and his Works*, New York 1956, s. 479 — 491.

² J. Lutyński, *Ewolucjonizm w etnologii anglosaskiej a etnografia radziecka*, Łódź 1956, s. 81 — 160.

Poniatowski czy J. Czekanowski³), bądź też rozwijały się na różnych drogach węższego zasięgu. W badaniach całej kultury ludowej chodziło nie tyle o jej historyczną rekonstrukcję, co o dokumentację jej pełnego s t a n u na podstawie głównie bezpośrednich źródeł etnograficznych. Aczkolwiek zdawano sobie sprawę z jej zmienności w czasie, to jednak, *nolens volens*, ujmowano ją w badaniach jako względnie stabilną, statyczną. Rejestrowano wprawdzie (i próbowało nawet datować) pojawianie się poszczególnych jej elementów oraz, z drugiej strony, zanik innych, ale zatrzymywano się z reguły »na progu współczesności«. Przedmiotem badawczym była bowiem t y l k o t r a d y c y j n a kultura ludowa i także jej poszczególne elementy. Gdy kultura ludowa jako całość zaczęła się rozpadać czy też już się rozpadała była nadal przedmiotem zainteresowań, ale już typu historycznego. Gdy niektóre jej elementy dotrwały do czasu prowadzenia badań — dokumentowano je jako interesujące relikty czy przezytki, bardzo pozyteczne w śledzeniu historycznej zmienności danej kultury.

Taki model badań panował w polskiej etnografii prawie niepodzielnie do lat pięćdziesiątych. Gdy więc prowadzono badania tzw. problemowe, a więc nad w y b r a n y m w y t w o r e m, zatrzymywano się tylko na nim, badając przestrenne zasięgi oraz od strony genetycznej, głównie na podstawie jego formy. Gdy badano całą kulturę (regionu, ethnosa, kraju), ujmowano w analogiczny sposób w s u m e możliwie największą ilość jej elementów. Powstało tak w polskiej etnografii mnóstwo monografii tzw. problemowych oraz pewna ilość zarysów syntetycznych bądź monografii całościowych regionu i monografi pojedyńczych wsi⁴.

Wszystkie te badania zamykały się w ramach jednolitego stanowiska teoretyczno-metodologicznego i miały wspólne cechy, a mianowicie: 1) zakładały a t o m i s t y c z n e pojmowanie kultury

3 St. Poniatowski, *Etnografia Polski*. W: *Wiedza o Polsce*, t. III. Warszawa 1932, s. 191—334, i odbitka; tenże, *Fakty etnologiczne i metody ich badań*. »Lud« t. 37, 1947, s. 32—68. Z. licznych prac J. Czekanowskiego do typowych w tej mierze należy artykuł: *Z dziejów wozu i zaprzęgu*. »Lud« t. 39, 1952, s. 110—132. Zob. też: K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*. Kraków, t. 1, 1929, t. II część 1 i 2, 1939. Ogólne omówienie, zob.: Z. Sokołiewicz, *Szkoły i kierunki w etnografii polskiej (do 1939 r.)*, w: *Historia etnografii polskiej*, praca zbior., Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973, s. 115—167.

4 Z prac syntetycznych m. in.: A. Fischer, *Lud polski. Podręcznik etnografii Polski*, Lwów—Warszawa—Kraków 1926; tenże, *Rusini. Zarys etnografii Rusi*. Lwów 1928 — i dalsze prace tegoż autora dotyczące innych grup etnicznych (Połabianie, Łużyczanie, Kaszubi); J. St. Bystron, *Kultura ludowa*, Warszawa 1936 (2 wyd. 1947); Tenże, *Etnografia Polski*. Warszawa 1947 (tu o historycznym rozwoju polskiej kultury ludowej). Monografie miejscowości omawia K. Adamus, *Monografie wsi w Polsce. Przegląd problematyki badawczej*. »Etnografia Polska« t. II, 1959, s. 157—204. O 25-letnim dorobku powojennej etnografii polskiej piszą: J. Burszta, A. Kutrzeba — Pojnarowa, M. Frankowska i in. — »Lud« t. 53, 1969, s. 31—156 (tutaj zebrana też odnośna bibliografia). Zob. ogólne omówienie (nie wszędzie jednak adekwatne): M. Frankowska, *Etnografia polska po II wojnie światowej*, w: *Historia etnografii polskiej*, op. cit., s. 193—270.

jako sumy pojedynczych elementów; 2) każdy z elementów mógł być badany oddziennie bez związku z innymi czy całością kultury; 3) elementem kulturowym stawał się tu *wytwór kulturowy* (materialny, społeczny, umysłowy) ujmowany w jego zasięgach czasowych i przestrzennych. W konsekwencji tego typu badań: rekonstruowano stan kultury ludowej czy jej elementów; stwierdzano w ciągu diachronicznym zmienność tych elementów (w formie, w funkcji), jak i całej kultury; dociekano także przyczyn tej zmienności. Ale nie mogła to być teoria zmiany kulturowej. W tym typie badań można było orzeknąć jedynie o zmienności kultury na podstawie formułowania szeregu twierdzeń o typie historycznym, nie można było natomiast dojść do adekwatnego badania zjawisk współczesnych w ich całości, a stąd i do uchwycenia samej zmiany kulturowej. Bowiem badanie zmiany wymaga innego podejścia metodologicznego.

Reorientacja polskiej etnografii

Nastawienie się etnografii polskiej na badania zmiany kulturowej narastało stopniowo. Miało ono kilka źródeł i następowało równolegle z innymi procesami:

1) Po wojnie nastąpiły zasadnicze przeobrażenia w ekonomiczne i struktury społeczeństwa; rewolucyjne przeobrażenia socjalistyczne w siłach i stosunkach wytwórczych, demokratyzacja, nacionalizacja przemysłu, industrializacja, ogromne migracje wewnętrzne itd. otwarły przed wsią nieznane dotąd możliwości rozwoju. Znikła izolacja społeczno-kulturowa wsi, a w ślad za tym wszystkim nastąpił szybki rozpad klasycznej postaci kultury ludowej. W efekcie egalitaryzacji kulturowej społeczeństwa, przy pełnym społeczno-kulturowym włączeniu chłopów w ramy narodu, uchodził w przeszłość obiekt badań etnograficznych — kultura ludowa. Pojawiła się dyskusja o kryzysie etnografii w jej dotychczasowym ukierunkowaniu, grożącym przekształceniu się jej w naukę tylko historyczną. Dominowały jeszcze wówczas w polskiej etnografii przedwojenne »szkoły« etnograficzne ze szkołą historyczno-porównawczą na czele.

2) Pierwsze ogólnokrajowe konferencje i sympozja naukowe etnografów w latach 1951—1960 dotyczące: ogólnej sytuacji w nauce, tematycznego ukierunkowania badań oraz teoretyczno-metodologicznej reorientacji⁵. Wówczas zwrócono m. in. uwagę na konieczność wyjścia poza kulturę chłopską, objęto badaniami także kultury robotniczej i w ogóle skierowania zainteresowań na » żywą rzeczywistość ». Inspiracje do badań współczesnych procesów społeczno-kulturowych wychodziły także bezpośrednio od różnych kręgów społeczeństwa. Powstał tak nurt nowych badań obejmujący

5 Pierwszą konferencję urządziło Polskie Towarzystwo Ludoznawcze w r. 1951. Dotyczyła ona jeszcze tylko badań kultury tradycyjnej. Na konferencji urządzonej przez Polską Akademię Nauk w r. 1956 doszło już do starcia się dawnego z nowym ukierunkowaniem.

metodę badania rzeczywistości społeczno-kulturowej⁸ Po 1956 roku zwiększyły się znacznie możliwości dostępu do prac zachodnich z zakresu socjologii i antropologii kultury. Podkreślić następnie należy szereg nowości w literaturze światowej oraz przyswajanie w języku polskim wielu prac z zachodniej antropologii społecznej i kulturowej takich uczonych, jak: B. Malinowski, R. Benedict czy A. L. Kroeber i inni⁹. Udostępniły one — także szerszym kręgom odbiorców — kontakt z nauką światową dotyczącą zwłaszcza metod funkcjonalno-strukturalnej i jej konkretnych zastosowań w badaniach zarówno społeczności plemiennych, jak i społeczeństw wysoko rozwiniętych. Do transmisji tych osiągnięć przyczynili się szczególnie socjologowie, zarówno systematycy, teoretycy kultury, jak i specjalisci z zakresu socjologii wsi. Dali oni też szereg prac oryginalnych, bardzo pozytycznych dla reorientacji metodologicznej etnografii¹⁰.

Wspomniane wyżej czynniki sprawiły, że w Polsce nastąpiło zasadnicze zbliżenie między etnografią a socjologią i antropologią społeczną czy kulturową. Wyraża się ono w jednolitym czy zbliżonym podejściu metodologicznym do kultury jako rzeczywistości, w pokrywaniu się wielu ze stosowanych w nich metod, czy we wspólności wielu używanych pojęć. Tak np. gdy jest mowa o metodach i modelu badania społeczności wiejskich, to podejście antropologiczno-kulturowe uważane jest za synonim etnograficznego¹¹.

8 Polega ona — mówiąc w skrócie — na: wykorzystywaniu wszelkich kategorii źródła, różnych metod i technik badawczych, wykrywania wszelkich uwarunkowań zjawisk oraz na badaniach zawsze w powiązaniu z całokształtem innych dziedzin i pełnionych funkcji. Istotne w tym zakresie prace K. Dobrowolskiego zostały zebrane i wydane w zbiorze: *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1966.

9 Należą tu zwłaszcza prace uczonego polskiego prochodzenia, twórcy kierunku funkcjonalnego w antropologii społecznej, Bronisława Malinowskiego, a to: *Szkice z teorii kultury* (1958), *Argonauti zachodniego Facyfiku* (1967) i inne. Następnie ważną rolę odegrało udostępnienie głośnej pracy R. Benedict, *Wzory kultury* (1966), czy prace z zakresu osobowości badanej na podstawie autobiografii, jak np. *Wódz słońca. Autobiografia Indianina* (1964). Te ostatnie prace zrosły zaopatrzone wytrawnymi przedmiotami teoretyka kultury i socjologa, A. Kłoskowskiej. Dodać tu jeszcze można — nadal jako tylko przykład — tłumaczenie książki A. L. Kroebera, *Istota kultury* (1973).

10 Należą tu m. in.: J. Szczepański (prace z systematyki socjologii i teorii kultury), A. Kłoskowska (teoria kultury, w tym zwłaszcza kultury masowej), K. Żyngielski, A. Tyszka (o stylach życia i uczestnictwie w kulturze), Zb. T. Wierzbicki (szczególnie prace o społeczności lokalnej), M. Czerwiński (z teorii kultury) czy też specjalisci z socjologii wsi, jak: J. Turowski, B. Gałecki i inni. Podkreślić należy duże znaczenie czasopism: »Roczniki Socjologii Wsi«, »Studia Socjologiczne«, »Przegląd Socjologiczny« czy »Kultura i Społeczeństwo« zawierające wiele interesujących nas tu opracowań. Z braku miejsca nie będziemy ich tu cytować.

11 Zob. np.: J. Lutynski, *Antropologiczna monografia terenowa i badania społeczno-kulturowych przeobrażeń w Polsce współczesnej*, »Przegląd Socjologiczny« t. XV/2, 1961, s. 36—54; Z. T. Wierzbicki, *Stan współczesnej monografistyki społeczności lokalnych i możliwości badań przemian społecznych*. W: *Zmiany społeczne i postęp techniczny*, praca zbior. Warszawa 1971, s. 299—318; A. L. Bertrand, Zb. T. Wierzbicki, *Socjologia wsi w Stanach Zjednoczonych*, Wrocław, Ossolineum, 1970. Część opracowana przez T. Wierzbickiego, *Badania społeczności lokalnej*, s. 121—225.

np.: procesy zmian kulturowych na terenach nowoosadniczych ziem zachodnich; procesy społeczno-kulturowe w ramach społeczności lokalnych, chłopskich i chłopsko-robotniczych, zwłaszcza pod wpływem industrializacji i urbanizacji; procesy masowe i żywiołowe; rolę tradycji ludowej w kulturze współczesnej — i inne⁶. Równolegle z gromadzeniem doświadczeń w badaniach terenowych urządzano dalsze konferencje i specjalne sympozja naukowe oraz dyskusje teoretyczne na łamach czasopism. Dotyczyły one: założeń i metod tzw. badań nad współczesnością, tradycyjno-atomistycznego a holistycznego, funkcjonalno-strukturalnego ujmowania kultury, roli modelu w badaniach, zwłaszcza społeczności lokalnych — itd.⁷ Były one już wyrazem nowych ukierunkowań metodologicznych i teoretycznych.

3) Na reorientację polskiej etnografii po 1956 roku wpływały infiltracje właśnie wspomnianych wyżej nowych ukierunkowań badawczych. Przychodziły one z kilku stron. Już przed wojną, a zwłaszcza po wojnie, K. Dobrowolski, teoretyk i historyk kultury, socjolog i etnograf, ukazał w swoich opracowaniach tzw. integralną

6 Kilka przykładów wyników tych badań: *Stare i nowe w kulturze wsi koszalińskiej*, pod red. J. Burszty. Poznań 1964. O całości problematyki badań nad tworzeniem się nowego społeczeństwa i kultury na ziemiach zachodnich informuje zbiorowa praca: *Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich*, pod red. W. Markiewicza i P. Rybickiego, Poznań 1967, oraz: *Ziemie Zachodnie w polskiej literaturze socjologicznej*, oprac. A. Kwielecki, Poznań 1970 (tu pełna bibliografia, także prac etnograficznych); zob. też: *Wieś dolnośląska*, pod red. A. Nasza, Wrocław 1970. Przykłady z dalszej problematyki: D. Małkowska, *Rodzina w środowisku wiejskim. Studium wsi podkrakowskiej*, Wrocław 1964; E. Pietraszek, *Problematyka kultury robotniczej a etnografia*. »Lud« t. 50, 1966, s. 585—600; A. Kutrzeba Pojnarowa, *Tradycyjna społeczność wiejska w procesie przemian współczesnych. Studium wsi Mników powiatu krakowskiego*, Wrocław—Warszawa — Kraków 1968; K. Dobrowolski, *Teoria procesów żywiołowych w zarysie*, Wrocław 1973; *Folklor w życiu współczesnym. Materiały z Sesji... w Poznaniu*, praca zbiorowa. Welkopolskie Towarzystwo Kulturalne, Poznań 1970. I wiele innych. Skrótowe ujęcie wyników z takich badań w: *Poland at the 8th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1968; podobne wydawnictwo na 9 kongres w Chicago (wydane w r. 1973).

7 Na przykład: J. Burszta, *Etnografia a współczesność*. »Etnografia Polska« t. 9, 1965, s. 41—61; tenże, *Dwa modele etnograficznej monografi wsi*. »Lud« t. 53, 1969, s. 147—163; Z. Szyfelbejn—Sokolowicz, *O niektórych organicznościach funkcjonalizmu — strukturalizmu w tłumaczeniu zmiany kulturowej*. »Etnografia Polska« t. 13 z. 1, 1969, s. 25—41; K. Małkowska, *Uwagi o modelu*. »Etnografia Polska« t. 12 z. 1, 1969, s. 11—23. W. 1967 r. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze urządziło sesję naukową na temat badań współczesności. Materiały z tej sesji — zob., »Łódzkie Studia Etnograficzne« t. 10, 1968 (są tu artykuły zarówno teoretyczne jak i referujące wyniki badań). A znów inna konferencja (Zakładu Etnografii Instytutu Historii Kultury Materiałowej PAN w r. 1971) poświęcona pozostała metodologicznej problematyce badania i prognozowania zmian kultury chłopskiej w okresie przebudowy kraju. Materiały z tej konferencji zawiera wydawnictwo: *Zmiany kultury chłopskiej. Problematyka i metody prac etnograficznych*, pod red. A. Kutrzepy — Pojnarowej, Wrocław, Ossolineum, 1973.

Na tej dopiero podstawie możliwe było podejście do badania zmiany kulturowej.

Ogólne założenia badań zmiany kulturowej i ich empiryczne zastosowania

Badania nad współczesnością łączą się ściśle z problematąką zmiany kulturowej. Stwierdzenia tego nie można jednak odwrócić; zmienność jest bowiem — jak wspomnieliśmy — stałym atrybutem dziejów kultury, można więc tę zmienność badać w odniesieniu także do przeszłych etapów historycznych. Chodzi więc o takie zasady i założenia badań, które nadawałyby się do obu tych perspektyw badawczych. Badanie współczesności ma jednak znaczne preferencje nad historycznym; pozwala oto na gromadzenie nieograniczonej ilości danych empirycznych poprzez bezpośrednie badania działających ludzi. Pozwala stąd na wypracowanie adekwatnej i sprawdzalnej metody. Jakie są jej zasadnicze założenia?

W oparciu o osiągnięcia antropologii kulturowej, socjologii i etnografii, a także współczesnych nauk historycznych, przestrzega się we wszystkich polskich ośrodkach etnograficznych, badających zmiany kulturowe, określonych dyrektyw badawczych, składających się na pewien model badawczy.

Tak więc badania orientuje się na konkretne całości, określone grupy ludzkie zlokalizowane przestrzennie i czasowo. Są nimi zazwyczaj małe społeczności lokalne, wiejskie, małomiasztewckowe czy osiedla przemysłowe w ich uwarunkowaniach historycznych i współczesnych. Przestrzega się tu więc zasady konkretnego kontekstu.¹² Uważa się że kultura każdej takiej całości ma swoją specyfikę.

Współczesne stanowisko metodologiczne nakazuje ujmowanie kultury nie jako zbioru luźnych wytworów, lecz traktuje ją jako integralną całość złożoną i ustrukturyzowaną; jest to układ złożony z wielu różnych elementów tylko względnie autonomicznych, w zasadzie zaś z sobą powiązanych i pełniących w tej całości określone funkcje. Całość ta obejmuje wszelkie aspekty ludzkiego życia i zaspokaja wszelkie potrzeby tej grupy ludzi. Kultura jest tu pojmowana jako proces. Jest to wyraz teoretyczno-meto-

12 Omówienie tych zasad, zob.: K. Zawistowicz—Adamka, *Konkret i kontekst w badaniach etnograficznych (z uwzględnieniem problematyki zmiany kulturowej)*. W: *Zmiany kultury chłopskiej*, op. cit., s. 9—27. Charakterystyczne, że takie stanowisko zajmowali już dawniej wybitni uczeni — Ludwik Krzywicki i Stefan Czarnowski oraz oczywiście — wspomiany K. Dobrowolski. Do tych stanowisk nawiązano jednak w pełni dopiero w ostatniej dobie.

dologicznego stanowiska funkcjonalizmu-strukturalizmu, mającego w Posce bardzo bogatą literaturę¹³.

Dalszą dyrektywą, jest antropologiczne podejście do kultury. Jest to podejście od strony ludzkich postaw i zachowań — tych, które wyznaczone są określonymi wartościami, normami i wzorami¹⁴. Konkretnie, materialne wytwory tej kultury ujmowane są jako wyniki tych zachowań. Bo — jak wspomnieliśmy — kulturę można poznać i zrozumieć tylko od tej ludzkiej, humanistycznej strony, poprzez wyjaśnianie ludzkich postaw i zachowań.

W rozprawach teoretycznych dotyczących metody funkcjonalnej¹⁵ opracowano m. in. model systemu, jako całości wyodrębnionej, wydzielonej z otoczenia i w pewnym stopniu zamkniętej, złożonej z pewnej liczby elementów, dla których całość ta (i dla każdego elementu z osobna) stanowi punkt odniesienia przy ocenie funkcji danego elementu czy elementów. Jest to także teoretyczny model zmiany kulturowej: zgodne, równoważne układy wzajemne elementów i ich funkcji stwarzają stan *equilibrium*, stąd i stabilność systemu (kultury); niezgodne, nierównoważne i sprzeczne (a takie zachodzą, gdyż dane elementy w jednych powiązaniach są funkcjonalne, w innych dysfunkcjonalne) — prowadzą do napięć czy sytuacji konfliktowych, a stąd do stanu *disequilibrium*, co już doprowadza do zmiany układu elementów wewnętrz systemu (zmiana kulturowa). Są to endogeniczyni zmiany. Drugimi są czynniki egzogeniczne zmiany, a więc dostające się w obręb systemu z zewnątrz.

Od pewnego czasu mnożą się w polskiej etnografii opracowania adaptujące te zasady i założenia (i dalsze, z nich pochodne, o których tu nie mówimy) do badań etnograficznych. Według też takich dyrektyw, przyjmowanych mniej lub więcej świadomie, przeprowadzane są konkretne badania i publikowane z nich wy-

13 Przejawem są m. in. wspomniane publikacje prac B. Malinowskiego, wznowienia rozpraw K. Dobrowolskiego oraz wiele artykułów. Zob. np.: B. Olszewska-Dyonizak, *Funkcjonalny model analizy kultury w świetle niektórych osiągnięć współczesnej antropologii i socjologii*. »Etnografia Polska« t. 10, 1966, s. 31—59; Z. Szyfelbejn-Sokolewicz, *O niektórych ograniczeniach funkcjonalizmu-strukturalizmu w tłumaczeniu zmiany kulturowej*. »Etnografia Polska« t. 13, 1969, z. 1, s. 25—41.

14 J. Szczępański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 69—103; M. Czerwiński, *Kultura i jej badanie*. Wrocław 1971, s. 14—34.

15 Tu zwłaszcza prace: P. Sztompka, *Wyjaśnienia funkcjonalne w socjologii i antropologii kulturowej*. »Studia Socjologiczne« 1968 nr 3—4, s. 217—242; tenże, *Statyczna i dynamiczna wersja funkcjonalizmu*. »Studia Socjologiczne« 1969 nr 4 s. 157—191. Pełne ujęcie w publikacji tegoż: *Metoda funkcjonalna w socjologii i antropologii społecznej (Studium analityczne)*. Wrocław, Ossolineum, 1971.

niki¹⁶. Zarówno te rozważania ogólne, będące wykładnią współczesnych założeń metodologicznych, jak i publikowane rezultaty badań objemują dwa rodzaje opracowań naukowych: pełnych monografii etnograficznych (socjologicznych) społeczności lokalnych oraz opracowań problemowych, tematycznych.

Monografie społeczności lokalnych opracowywane są zarówno przez etnografów, jak (znacznie liczniej) przez socjologów¹⁷. W tych badaniach jest widoczne kładzenie nacisku na celowy dobór miejscowości, a więc takich, które reprezentują jakieś dominujące zjawisko. Tak więc dotyczą one np.: społeczności wiejskich o zachowanych cechach tradycyjnych; nowoosadniczych, jak na ziemianach zachodnich czy w Bieszczadach, gdzie ujawnia się zjawisko »zderzenia« kultur regionalnych; wsi podmiejskich, rzemieślniczych czy osad przemysłowych, najbardziej ulegających procesom urbanizacji i industrializacji — itd. Taka specyfika każdej badanej miejscowości staje się także główną linią obserwacji badawczej wszystkich innych zjawisk społeczno-kulturowych zachodzących w danej społeczności. Ona też staje się centralnym punktem rekonstrukcji naukowej badanej rzeczywistości, czy to w opracowaniach socjologicznych uwzględniających głównie system stosunków społecznych, czy w etnograficznych (antropologicznych), kładących nacisk głównie na procesy kulturowe. I w jednych i w drugich uwzględnia się wpływ obydwu czynników, a więc: czynników wewnętrznych (endogennych) na przebieg procesów społecznokulturowych, na proces zmiany, w tym także wpływ tzw. podłożu historycznego, a więc wszelkich tradycji tkwiących w postawach i działań ludzkich; po drugie, czynników zewnętrznych (egzogennych) w postaci głównie dyfuzji zachodzącej drogą bezpośrednich czy pośrednich kontaktów kulturowych. Każdy z elementów zmiany traktuje się na tle i w związku z całym wewnętrznym układem społecznokulturowym. W badaniu mechanizmu procesu przemian pod wpływem kontaktów kulturowych bada się szczegółowo zjawisko pojawiania się innowacji, ich różnych okoliczności i formy akceptacji w konkretnych warunkach lokalnej społeczności, dalej procesy przystosowania się innowacji do nowej sytuacji i ich rozwijanie się.

16 Np.: „Burszta, Traditionelle Volkskunde und Gegenwartsforschung dargestellt am Beispiel der kulturellen Umwandlung in den Dörfern der polnischen Westgebiete. W: Probleme und Methoden volkskundlicher Gegenwartsforschung, red. W. Jacoboit i P. Nedo, Berlin 1969; tenże, Dwa modele..., op. cit.; tenże, Weżtowe problemy badań etnograficznych nad społeczeństwem. »Studia Metodologiczne« nr 9, 1972. Ostatnio: Z. Szyfelbejn-Sokołowicz, Analiza funkcjonalno-strukturalna zmian kulturowych w społeczności chłopskiej; B. Kopczyńska-Jaworska, Tendencje badań nad przemianami kulturowymi, obie prace w: Zmiany kultury chłopskiej, op. cit.

17 Trudno je tutaj z racji oszczędności miejsca przytaczać. Znaczną ich część znajdzie czytelnik pozycjach już wyżej cytowanych. Ogólne omówienie etnograficznych daje M. Gladyszowa w Zmiany kultury chłopskiej, op. cit., s. 111 — 134.

Bardzo liczne są opracowania jednego wybranego problemu¹⁸. Różnorodna jest tu tematyka: rodzina, wieś lokalna, instytucje gospodarcze, obrzędy i zwyczaje, religijność, zróżnicowanie kulturowe na tle i w związku ze zróżnicowaniem zawodowym, twórczość rolnicza, rzemieślnicza, udział w pracy przemysłowej i ruchliwości społeczna, instytucje kulturalne (kluby), środki masowego przekazu (prasa, radio, telewizja), czas wolny, przejawy i rola tradycji w życiu współczesnym — itd., itd. Każde z pojedynczych zjawisk jest badane w myśl wyżej wspomnianych dyrektyw, a więc przede wszystkim w kontekście z całym życiem społeczności lokalnej.

Badania przemiany kulturowej, prowadzone według zarysowanych tu założeń i dyrektyw metodologicznych, usiłują dać odpowiedź nie tylko na pytania: »co«, »gdzie«, »kiedy« i »ile« (co doprowadza do twierdzeń raczej tylko typu historycznego) — ale także na pytania: »jak« i »dlaczego«. Usiłującą więc uchwycić mechanizm zmiany kulturowej, który może być wyrażony w zdaniach typu teoretycznego, a więc zawierających uogólnienia o wyższym czy wysokim stopniu ogólności.

Юзеф Буршта
Университет в Познани

ПОЛЬСКАЯ ЭТНОГРАФИЯ А СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ КУЛЬТУРНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

Содержание

Характерной особенностью культур народов всего мира является их изменчивость под влиянием времени. В нашу эпоху изменения эти нарастают всё быстрее. Подробное их исследование является одной из основных проблем, стоящих перед этнографией.

Этнография с самого начала своего существования отдавала себе отчёт в изменениях культурных процессов, однако на протяжении времени воспринимались они по-разному. Для эволюционистов XIX века они были симптомами непрерывного развития и прогресса, причём культуры отдельных стран проходили одинаковые стадии развития, определяемые критериями развивающейся и всё более объединяющей сложности и разнообразно-

18 Również i tu trudno wskazać na przykłady takich opracowań. Znaleźć je można zwłaszcza we wspomnianych czasopismach etnograficznych i socjologicznych. Najwięcej zawierają ich »Roczniki Socjologii Wsi« oraz »Wieś Współczesna«. Jeden z nowszych przykładów socjologicznej monografii problemowej: J. Turowski, A. Bornus, *Drogi modernizacji wsi. Przenikanie innowacji do rolnictwa i wsi województwa lubelskiego*, Warszawa 1970.

сти. Представители культурно-исторического направления рассматривали развитие культур народов мира как процесс взаимного проникновения целых культур и их составных частей. Оба направления истолковывали развитие культуры в целом.

Такой подход к проблеме культуры в целом оказывал существенное влияние на исследования народной культуры цивилизованных стран в течение всего XIX и частично XX вв. Исторические реконструкции отдельных культур рассматривались на фоне культурных достижений всего человечества или же изолированно — как явление „само по себе“. В обоих случаях учёные относились к культуре как к сумме разрозненных и развивающихся независимо друг от друга элементов. Ими было отмечена изменчивость этих элементов и культуры в целом с течением времени, а также полное её исчезновение. Объектом такого типа исследований была традиционная культура и они всегда обрывались там, где данная традиция исчезала. Всё это не способствовало переходу к изучению современности.

Создавшийся тип исследований отмечал — и даже частично объяснял — изменения происходящие в области культуры, но по отношению к более современным явлениям оказался совсем непригодным и в связи с этим не мог стать основой для возникновения теории культурных преобразований. Такое состояние было характерным и для польской этнографии.

Польская этнография обратилась вновь к явлениям современности сравнительно недавно. Этому способствовали следующие факторы:

1) коренные переустройства жизни народа после войны: общественно-экономическое и культурное равноправие а также процессы индустриализации и урбанизации задержали развитие, народной культуры, в связи с чем возникла потребность в исследованиях нового типа. Старые методологические принципы в данном случае были неполноценны;

2) очередные конференции и научные симпозиумы в Польше начиная с 1951 года, а особенно после 1956 г., постепенно выдвигали идею исследования современности и разрабатывали тематику и методологию таких исследований;

3) приближение этнографии к социологии а также к общественной и культурной антропологии, вызванное применением т. наз. интегрального метода (К. Добровольски), расширением контактов с зарубежными учёными, изданием в Польше ряда крупных этнографических работ смежного характера а также большого количества исследовательских трудов в области современных общественно-культурных преобразований.

Теоретические и методологические предпосылки исследования культурных преобразований по отношению к историческим культурам и к культурам современным:

1) структурально-функциональная концепция культуры, исходящая из принципа внутренней спаянности её составных элементов и признающая им лишь частичную автономию;

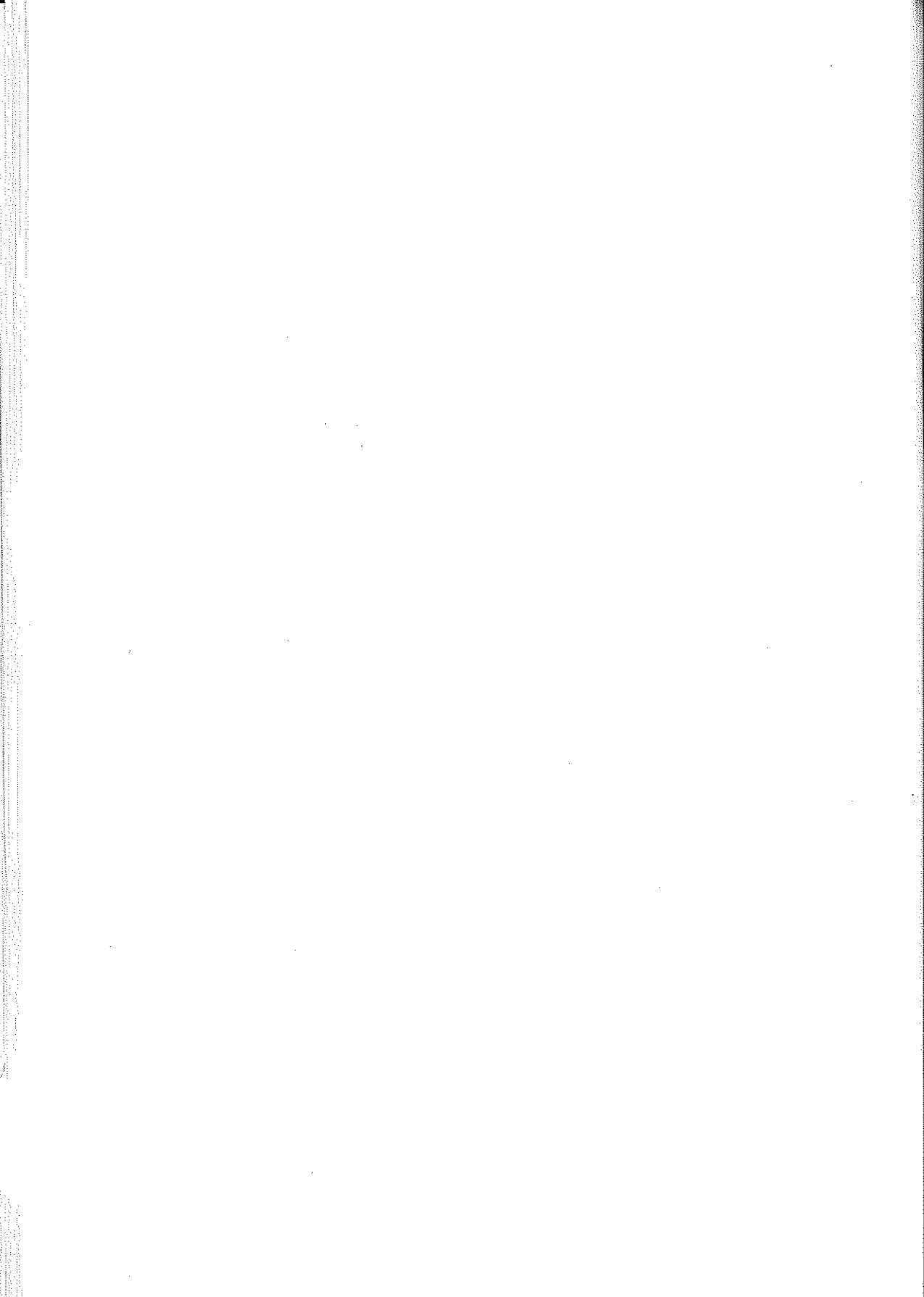
2) подход к исследованиям в области культуры с точки зрения человеческого поведения, определяемого общественными нормами и образцами; произведения культуры (материальные и нематериальные) рассматриваются в данном случае как корреляты такого поведения;

3) научное познание преобразований в области культуры отличается моделированием — специальным видом системы определённой структуры и конфигурации. Перемены в пределах такой системы происходят под влиянием двойного типа факторов — эндогенных и экзогенных;

4) эндогенные преобразования являются результатом относительной автономии составных элементов системы, приводящей к дисфункции между элементами и системой;

5) экзогенные преобразования являются результатом дифузии новых элементов извне. Те в свою очередь вытесняют старые элементы или же включаются в систему путем перестройки её внутренней структуры. Интересен сам процесс приспособления новых элементов к элементам структуры. Характер его развития зависит от норм поведения.

Представленная модель используется для исследований малых групп и дает возможность проследить механизм культурных преобразований на фоне конкретной действительности. Этим следует объяснять особую популярность этого метода в Польше заодно в социологических как и в этнографических исследованиях. Применим он также и при макроисследованиях, касающихся какой-нибудь одной проблемы или же массовых явлений в пределах всего общества.

Душан И. БАНДИЋ и Радомир Д. РАКИЋ, Београд

О ПРОУЧАВАЊУ САВРЕМЕНИХ ПРОМЕНА У ОБИЧАЈНОМ
ЖИВОТУ НАШЕГ НАРОДА

У последње време се у нашој етнологији све већа пажња посвећује проучавању савремених промена у народном животу и култури. Нису, међутим, све области ове проблематике обухвачене у подједнакој мери. На пример, постигнути су значајни резултати у истраживању савремених појава и процеса у становништву (етничка структура, кретања становништва), насељима (урбанизација, измештање насеља), привреди, ношњи и сл.¹, а донекле и у друштвеном животу (пре свега у вези са породицом)². Међутим, проучавање духовне културе, а посебно проучавање обичајног живота са поменутог аспекта, остало је релативно запостављено. Ово се може објаснити, једним делом, одређеним тешкоћама које такво истраживање намеће, а делом и методолошком оријентацијом извесног броја наших етнолога на проучавање искључиво традицијског стања народних обичаја.

Због свега тога, наше саопштење има двоструки циљ: да да сажет преглед досадашњих истраживања савремених промена у обичајном животу нашег народа, а затим и да укаже на нека основна питања која су уско повезана са овим испитивањима — са њиховим садржајем, методама и техникама. Разматрања ће, иначе, бити заснована на етнографском материјалу који је временски ограничен на период изградње социјализма, а просторно на подручје СР Србије. Није нам намера да овом приликом дадемо некаква коначна решења и упутства, већ да укажемо на неке значајније проблеме чије би јасније сагледавање и прочишћавање у дискусији могло да буде од несумњивог значаја.

*
* * *

У систематском етнолошком проучавању наших народних обичаја посебно и значајно место заузимају комплексне монографије појединих предеонах целина или појединачних насеља. Као што је познато, у том су погледу за територију Србије на-

1 Видети, на пример, низ етнолошких прилога посвећених тој проблематици у Гласнику Етнографског института САНУ,* књ. II—III, Београд 1957, и у Зборнику радова САНУ, књ. LXXV (Етнографски институт, књ. 4), Београд 1962.

2 Vera St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji*, Zagreb, 1971.

* даље: ГЕИ

рочито значајна издања Српског етнографског зборника (одељења: Живот и обичаји народни и Расправе и грађа), Гласник Етнографског музеја, као и издања Етнографског института САНУ, уз још неке, посебне публикације. У послератном периоду публиковано је више таквих монографија (не рачунајући пред други светски рат испитану Гружу)³. На овај начин обраћене су следеће области: Горња Пчиња, Лесковачка Морава, Алексиначко Поморавље, Ресава, Неготинска крајина, Ругова, Бродарево, Јадар, Таково, етнографски карактеристична група Хере (у Банату), а од насеља Петрово Село, Орашац, Оролик⁴. У свим по-менутим монографијама презентирана је корисна грађа, која донекле осветљава савремене процесе нестајања стarih и настајања нових обичаја али, по правилу, ова интересантна фактографија није третирана у оној мери у којој то заслужује. Додуше, у неким новијим монографијама (на пример *Бродарево и његова околина* П. Влаховића)⁵ посебно се наглашава савремено стање и савремене промене у обичајном животу, док је у монографији о Алексиначком Поморављу (Д. Антонијевић)⁶ цео одељак посвећен стварању нових обичаја, насталих у периоду изградње социјализма. Неопходно је издвојити и мању монографију о Јарменовцима (С. Кнежевић, М. Јовановић)⁷, у којој је нарочита пажња посвећена проучавању савременог стања и промена у народном животу, у специфичним условима електрификације и спровођења нових агротехничких мера.

Савремене промене у духовној култури нашег народа — пре свега у фолклору — биле су и јесу предмет интересовања извесног броја наших етнолога (на пример, Д. Недељковића⁸, О.

3 П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи*, Српски етнографски зборник** LVIII, Београд 1948.

4 М. С. Филиповић и П. Томић, *Горња Пчиња*, СЕЗБ LXVIII, Београд 1955; А. Борђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗБ LXX, Београд 1958; Д. Антонијевић, Алексиначко Поморавље, СЕЗБ LXXXIII, Београд 1971; *Етнолошка истраживања у горњој Ресави*, Гласник Етнографског музеја*** XXV, Београд 1962; *Етнолошка истраживања у Ресави*, ГЕМ XXVIII—XXIX, Београд 1965—66; *Неготинска крајина*, ГЕМ XXXI—XXXII, Београд 1969; М. Барјактаровић, Ругова, СЕЗБ LXXIV, Београд 1960; П. Влаховић, *Бродарево и његова околина*, Београд 1968; Јадар — Вуков завичај, ГЕМ XXVII, Београд 1964; М. Филиповић, *Таково*, СЕЗБ LXXXIV, Београд 1972; *Банатске Хере*, Посебна издања Војвођанског музеја, *Монографије I* Нови Сад 1958; М. Барјактаровић, *Петрово Село и живот његових становника*, ГЕМ XXII—XXIII, Београд 1960; Ј. Налрепн, *A Serbian Village*, New York, 1958; Г. Бабовић, *Оролик*, СЕЗБ LXXVI, Београд 1963.

5 П. Влаховић, нав. дело.

6 Д. Антонијевић, нав. дело, 208—210.

7 С. Кнежевић и М. Јовановић, *Јарменовци*, СЕЗБ LXXXIII Београд 1958.

8 На пример, Д. Недељковић, *Прилог проучавању законитости развитика нашег народног певања у периоду народне револуције, ослободилачког рата и изградње социјализма Југославије*, Зборник радова Етнографског института САН, књ. 3, Београд 1960, 39—167.

** даље: СЕЗБ

*** даље: ГЕМ

Младеновић⁹ и др.), али у њима анализа обичајног живота који нас овом приликом интересује најчешће има секундарни значај. Од посебних студија и чланака, у којима се третирају проблеми савремене динамике обичаја, могу се, пре свега, издвојити неки радови проф. М. Барјактаровића и М. Филиповића. Проф. М. Барјактаровић је у чланку *Савремени проблеми етнологије Југославије*¹⁰ указао на неке новије појаве које би наша наука требало да проучава, да би се у радовима: *Промјене у менталитету наших људи у периоду изградње социјализма*¹¹, *Промјене у народном животу и менталитету наших људи за посљедњих десетак година*¹² и *Настајање неких нових појава у народном животу становништва Јадра*¹³ и посебно осврнуо на промене у неким обичајима, тражећи уједно и њихове узроке у савременим условима живота (воловска богомоља, заштита од града, моба, дожињанца, затим неки обичаји у вези са порођајем, бадњаком, веригама итд.). Проф. М. Филиповић је у својим радовима, а посебно у неким методолошким написима¹⁴, такође стално наглашавао потребу разраде овог аспекта проучавања. За нашу тему посебно је интересантан његов краћи рад под насловом *Пример како и данас постају обичаји*¹⁵. У овом чланку он указује на стварање читавог комплекса нових обичаја, који настају у вези са употребом вршилице, обичаја који и нису тако нови, већ се континуирано настављају на старе, већ преживеле религијско-магијске елементе, везане за ранији начин вршидбе стоком.

Најзад, не треба заборавити да се у последње време обављају и нека истраживања која су за ову проблематику изузетно значајна. Ту пре свега треба истаћи проучавања насеља у Бердапу и рад на замашном пројекту праћења савремених промена у народном животу у Србији (у организацији Етнографског института САНУ), као и етнолошка испитивања у Партизанима, код Аранђеловца, која обављају чланови Одељења за етнологију Филозофског факултета у Београду.

-
- 9 На пример, О. Младеновић, *Неке законитости кретања народних игара у централној Србији после револуције*, ГЕИ XI—XV, Београд, 1969, 47—76.
 - 10 М. Барјактаровић, *Савремени проблеми етнологије Југославије*, Народно стваралаштво за 1963, бр. 7—8, Београд 1963, 3—7.
 - 11 М. Барјактаровић, *Промјене у менталитету наших људи у периоду изградње социјализма*, Зборник радова Етнографског института, књ. 4, Београд 1962, 115—120.
 - 12 М. Барјактаровић, *Промјене у народном животу и менталитету наших људи за посљедњих десетак година*, Гласник Етнографској музеја на Цетињу II, Цетиње 1962, 207—216.
 - 13 М. Барјактаровић, *Настајање неких нових појава у народном животу становништва Јадра*, Годишњак историјског архива VIII, Шабац 1970, 273—275.
 - 14 На пример, М. Филиповић, *Потреба етнолошког снимања у долини Требињице*, Наше стварне VIII, Сарајево 1962, 57—58.
 - 15 М. Филиповић, *Пример како и данас постају обичаји*, Билтен Института за проучавање фолклора, књ. 3, Сарајево 1955, 151—152.

Ќао што се из овог краћег прегледа може видети, проучавање савремених промена у нашим народним обичајима је још увек у зачетку. До сада објављени радови свакако су значајни по свом предмету и основном приступу, али могу пружити само извесно усмррење за стварање теоријско-методолошке подлоге систематском проучавању ове сложене проблематике.

*
* *

Још је Вук Каракић истакао да обичаји представљају једну од основних карактеристика српског народа¹⁶, па је велики део свог, изузетно обимног опуса посветио њиховом прикупљању и проучавању. Од Вука до данас обичаји су често били предмет интересовања наших познатих истраживача. Тако је, на пример, Т. Борђевић први од српских етнолога детаљније разматрао проблематику обичаја, дао њихову дефиницију, класификовao их и одредио њихове основне карактеристике. Према Т. Борђевићу, обичаји су „искуством и навиком створене одредбе, које као какви закони иако никде нису написани, управљају целокупним животом и радом извесног друштва”¹⁷. Ова дефиниција је (уз мање измене) прихваћена у нашој етнологији (Ј. Ердељановић¹⁸, Б. Дробњаковић¹⁹, П. Влаховић²⁰). Уочљиво је да су поменутом дефиницијом (или дефиницијама) обичаји назначени као неписана правила, регуле, норме, одредбе, а да је при том делимично запостављена њихова практична страна, односно њихово конкретно спровођење у пракси. Није потребно посебно истицати да је баш та обичајна пракса, тај обичајни живот, често онај елемент који се најдуже одржава, чак и онда када су друштвена схватања на којима је обичај настао, давно ишчезла. Укратко (парафразирајући Фрезерове поставке у вези са религијом и магијом²¹), можемо констатовати да је у дефинисању обичаја неопходно истаћи њихов двоструки карактер: теоретски и практични, суштински и формални, указујући при том на посебну важност проучавања обичајне праксе, а посебно промена које временом у њој настају.

У обимној етнолошкој литератури о народним обичајима посебно је наглашена њихова постојаност, њихова дуготрајна егзистенција у патријархалним условима живота. Но, уочена је и чињеница да су се обичаји стално, можда одувек, мењали под

16 Видети код М. Радовановић, *Вук Каракић, етнограф и фолклорист*, СЕЗБ LXXXV, Београд 1973, 166.

17 Т. Борђевић, *Наши народни обичаји* (књига Наш народни живот), Српска књижевна задруга, коло XXVI, бр. 174, Београд 1923, 3.

18 Ј. Ердељановић, *Основе етнологије*, Београд 1939, 42.

19 Б. Дробњаковић, *Етнологија народа Југославије I*, Београд 1960, 125.

20 Р. Влаховић, *Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugoslavije*, Београд 1972, 4.

21 Џ. Фрезер, *Златна грана*, Београд 1937, 40.

утицајем друштвено-историјских, економских и других фактора²², уз напомену да су те промене достигле свој револуционарни интензитет у периоду после завршетка другог светског рата, у раздобљу изградње социјализма.

Тек у овом периоду, током социјалистичког раздобља, почињу да долазе до пуног изражаваја разноврсни фактори који су и раније утицали на разарање структуре обичајног живота, а јављају се и нови. При томе треба имати у виду чињеницу да су поменути фактори (бар када су у питању сеоска насеља) често деловали у специфичним условима, у средини у којој су релативно добро биле очуване традицијске карактеристике народног живота и културе.

За период изградње социјализма карактеристичан је нагли продор цивилизацијске културе у сеоску средину: да поменемо на овом месту разна техничка достигнућа, изградњу комуникација, урбанизацију, деловање представа за масовне информације, просветно-педагошку делатност, итд. С друге стране, значајан је био и снажан утицај конкретних државно-друштвених интервенција, било да су се испољавале путем директних забрана (доношењем разних закона или прописа), било путем друштвено-политичких акција (давањем разних предлога, препорука итд.). Наравно, обичајни живот у нашем друштву био је изложен утицају и многих других, понекад изузетно снажних фактора (нпр., у условима плански проведених колонизација²³), али се у овом прилогу не можемо посебно задржавати на њима. Иначе, мада често изгледа да се обичаји мењају спонтано, без директних утицаја са стране, дубља анализа у већини случајева показује да је то само привидно и да се промене у обичајном животу могу посматрати једино у контексту конкретних (општих или локалних) околности, макар колико њихов утицај био наизглед беззначајан.

Најуочљивију појаву у процесу трансформације обичајног живота свакако представља ишчезавање поједињих обичаја или чак читавих комплекса обичаја у новим условима. Довољно је подсетити се на нестајање читавог низа обичаја у вези са неким пољским радовима (на пример орање, жетва), које је проузроковано увођењем нових агротехничких мера — пре свега употребом машина — у пољопривредној производњи,²⁴ или на ишчезавање обичаја око огњишта (верига, преклада) које се одвијало упоредо са нестајањем самог огњишта, а посебно после неких административних мера ради забране његове употребе.²⁵

22 Т. Борђевић, *Српски народни обичаји*, СЕЗБ XIV, Београд 1909, XVIII — XX.

23 Видети рад М. Аутовца, *Миграције и колонизације у прошлости и садашњости*, ГЕИ VII, Београд 1958, 13 — 22.

24 М. Барјактаровић, *Промјене у народном животу и менталитету...*, 210.

25 Видети рад Д. Арљаче, *Нестајање отворених огњишта у условима социјалистичке изградње у нашој земљи*, Зборник радова Етнографског института 4, Београд 1962, 103, а посебно нап. 25.

Међутим, много је чешћи процес мењања, трансформације појединих обичаја. Обичаји се, наиме, не губе у целини, већ само поједини њихови делови, односно поједини елементи. Чест је, на пример, случај да се обичај врши по инерцији, по традицији, да се његова форма одржава у целини а да се прави разлог његовог одржавања потпуно изгуби или бар измени. Све већи број обичаја се врши зато што „тако ваља”, што су „тако радили и њихови стари” и сл.

С друге стране, и сама обичајна пракса је изложена знатним променама. Понекад се то може јасно сагледати кроз измену изглед и употребу основних обредних реквизита. У том погледу карактеристичан је пример бадњака, који се, са већ по-менутим процесом нестајања отњишта и његовом заменом штедњаком (а у новије време чак „нафтарицом” или електричном пећи) своди на обичну гранчицу, која више и нема култни, већ само симболични значај. Поменимо и обичај постављања „крстова од леда” који је био развијен у Мачви и Поцерини. Некадашња функција ових крстова била је да „чувају” сеоска поља и њиве од града. Увођењем нових техничких средстава, на пример ракета које разбијају градоносне облаке, њихова основна функција је изгубила сваки значај па их је у новије време младеж подизала „себи за успомену”. Са променом функција, променио се и изглед крстова. На њима се обавезно истицала табла са потписом лица која су их направила, са паролом СФ-СН (Смрт фашизму — слобода народу) и петокраком звездом, док је сам крст био обојен као југословенска или српска тробојка²⁶.

Промене се могу запазити и у броју и саставу учесника у појединим обичајима. То се може јасно уочити при посматрању појединих обредних поворки. Познато је, на пример, да додоле (обредну поворку за кишу) не изводи више омладина са села, већ се поодавно у улози извођача јављају Џиганке.²⁷ Уједно, обичај додоле је изгубио и свој смисао: мада су се задржале неке песме у којима се изражава жеља за кишом, основ и циљ учесника опхода је зарада, а становницима села (често лишеним других видова разоноде) то је нека врста обичајне забаве.

Да се у неким случајевима мења и сценски оквир — односно место обављања обичаја — речито говори пример обичаја литије или ношења крста. У складу са прописом о забрани одржавања верских скупова и манифестација ван простора који припада верским организацијама, дошло је до радикалног сажимања овог обичајног опхода. Уместо обилажења записа (обично по граници сеоског атара), дозвољено је само обилажење цркве, дакле, кретање по црквеној порти. То је, наравно, изменило и неке обредне елементе: улогу записа игра обично неко дрво у порти, обредно плетење венчића се обавља у самој цркви, итд.

26 М. Јефтић, *Одбрана од града у Поцерини*, ГЕМ XXI, Београд 1958, 283 — 285 и сл. 2.

27 Ову појаву је запазио још и Вук Каракић, Српски Рјечник, Беч, 1852, с.в. додоле.

Главне обреде обавља свештеник. Како је умесно приметио С. Зечевић (истражујући ову појаву у североисточној Србији, власт је „својом акцијом ненамерно окупила народ у цркву и допри-нела даљој христијанизацији ове народне свечаности из прехри-шћанске епохе”²⁸.

Најзад, приметна је тенденција да се помери и време одр-жавања неких обичаја. Тако, уместо раније сеоске славе — за-ветине, која се у пролеће или лето прослављала на дан неког хришћанског празника, уведена је у неким срединама такозвана „социјалистичка слава”, чије је одржавање везано за дан устан-ка народа Србије или дан ослобођења места²⁹. Притом се обично изостављају обредни, а задржавају углавном друштвени елемен-ти: окупљање, прослављање, гошћење итд. Аналогно томе, нпр., неке породице у Партизанима, код Аранђеловца, прослављање своје породичне славе пренеле су са хришћанских на државне празнике (у главном на Дан Републике — 29. XI)³⁰. Исто тако је и вршење неких божићних обичаја пренесено на Нову годину (на пример мирбожење, божићна печеница), прослављање крс-ног имена на рођендан (понекад чак и са обредним реквизитима — коливом и свећом)³¹ итд.

Често се у нашој етнолошкој литератури помиње стварање нових, савремених обичаја. У овом прилогу су takoђе наведени такви примери: нови обичаји у вези са употребом вршалице, прослављање „социјалистичке славе” и сл. Међутим, већ на први поглед се може видети да се претежно не ради ни о каквим „новим обичајима”, већ о старим, традиционалним, који су, додуше унеколико изменењени и сажети, најчешће изгубивши своју ма-тијско-обредну форму, на одређен начин доведени у склад са постојећим друштвено-економским приликама.

*
* *

Као што се из претходног излагања може видети, цео оби-чајни живот нашег народа данас се налази у процесу коренитих трансформација, па се њихово проучавање намеће као неопходно. Наравно, ти процеси и промене су саставни део целокупног развоја нашег друштва, те се могу посматрати и анализирати само у својштој повезаности и узајамној условљености са свим (општим и локалним) појавама конкретне културалне и друшт-вене средине. При томе је, у истраживању мењања савременог обичајног живота, неопходно узети у обзир обе стране сваког обичаја као друштвено-културалног реалитета: његову концеп-туалну и његову практичну страну, односно, с једне стране узро-

28 С. Зечевић, *Заветине у североисточној Србији*, ГЕМ 36, Београд 1973, 47.

29 Према обавештењу др Драгослава Антонијевића.

30 Према теренским испитивањима у овом насељу (1973).

31 Исто.

ке — разлоге извођења неког обичаја (како примарне, тако и изведене), као и његову улогу, а с друге стране, основне компоненте његовог практичног обављања (поступци, реквизити, учесници, просторно-временске одреднице).

Процеси савремених промена у обичајном животу одвијају се по одређеним законитостима. У досадашњем излагању покушали смо да издвојимо само неке најопштије и најуочљивије. Наравно, ови процеси су далеко сложенији, али нам прилика не дозвољава да се упустимо у њихову детаљнију анализу. Ипак, желимо да изнесемо неке елементе који би, по нашем мишљењу, могли да послуже као полазиште за изграђивање једне шире методологије проучавања актуелних промена у нашим народним обичајима.

У првом реду поставља се питање појмовног разграничавања ове обимне и комплексне материје, с обзиром на евидентну чињеницу да су њене унутрашње границе и до данас недовољно прецизиране. Да је то тако показују и различите поделе обичаја које су предлагали и предлажу наши истакнути етнологози. Према Т. Борђевићу, наши народни обичаји деле се у пет група: 1. социјални обичаји, 2. економски обичаји, 3. религиозни обичаји, 4. правни обичаји и 5. медицински обичаји³². Поделу народних обичаја извршио је и Ј. Ердељановић, који издавају посебне групе 1. верске обичаје и 2. друштвене обичаје — са подгрупама: а) обичаји из личног и породичног живота и б) односи међу људима³³. Нешто детаљнију класификацију извршио је Б. Дробњаковић поделивши обичаје на: 1. друштвене, 2. сталне годишње или верске, 3. правне, 4. обичаје уз послове, а као посебан комплекс издавају и крсно име.³⁴ Ову поделу је углавном прихватио и проф. П. Влаховић, с тим што је у одељену врсту издвојио нека друштвена правила (на пример поздрављање, гостопримство, убијање старих људи) која су у ранијим класификацијама убрајана у друштвене обичаје, и што је сеоску славу-заветину представио као посебну врсту³⁵.

Мада се донекле разликују, све наведене класификације имају и једну заједничку црту: њихов основни критеријум је улога коју поједине категорије обичаја имају у народном животу. Прихватајући овакав критеријум као исправан, заложили бисмо се за још доследније његово спровођење. У народном животу и култури обичаји представљају део духовног надградње, која је условљена својом базом — привредом и друштвом — и која управо и егзистира (а и мења се) у складу са конкретним привредним и друштвеним условима. Основна улога народних обичаја је, dakле, њихова улога у привређивању и друштвеном

32 Т. Борђевић, *Наши народни обичаји*, 6—7.

33 Ј. Ердељановић, *Унутствма за испитивање народа и народног живота* (опесан отисак из СЕЗБа XVI) Београд 1911, 37—51.

34 Б. Дробњаковић, *Етнологија народа Југославије* I, 3—4.

35 Р. Vlahović, *Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugoslavije*. 141 (садржај).

животу нашег народа. Из тога логично проистиче и њихова подела на две основне групе, на 1. привредне и 2. друштвене обичаје, с тим што би се друштвени обичаји могли поделити у две подгрупе: а) обичаје из личног и породичног живота (обичаји око рођења, пубертета, свадбе, свакодневног живота, болести, смрти, као и крсно име и б) обичаје који се обављају у широј друштвеној заједници (правни обичаји, колективне прославе и сл.). Наравно, оваква подела се може прихватити само ако се имају у виду и друге компоненте обичаја (на пример, религијско-магијске) у оквиру сваке од поменутих група.

Друго питање које се поставља јесте просторно-временски аспект проучавања промена у обичајном животу. Уопште, оваква истраживања могу се вршити на два основна начина: синхроно и дијахроно. Синхроно, уколико пратимо само текуће промене, оне које се „одвијају пред нашим очима”; дијахроно, када покушавамо да установимо, односно реконструишимо и њихов претходни развој. Позната је чињеница да свака савремена појава или процес у обичајном животу представља резултат претходног дугог и сложеног историјског развоја и да је само посматрањем из историјске перспективе могуће сагледати њихову праву природу. Самим тим у истраживањима савремене динамике обичаја не смеју бити запостављена дијахрона (ретроспективна или генетска) испитивања. Што се тиче просторне димензије, неопходно је уочити регионалну неједначност развоја и промена у обичајном животу, а то се свакако мора одразити и на конкретна истраживања, о којима ћемо овом приликом дати неколико општијих напомена.

Више пута је изражавано мишљење да је етнографске грађе до данас прикупљено већ у довољној мери и да њено даље прикупљање није неопходно. Сматрамо, међутим, да је овом приликом потребно истаћи управо неопходност перманентног и систематског прикупљања што бројнијих и детаљнијих података, по готово кад је у питању савремена проблематика као што је ова.

Промене у обичајном животу треба посматрати пре свега у одређеним локалним заједницама (у првом реду сеоским), и то тако што би се, установљавањем већег броја пресека у одређеним временским интервалима, могла реконструисати и линија развоја појединих обичаја, односно делова обичаја (истраживања овог типа су већ започета у оквиру поменутог пројекта о праћењу савремених промена у Србији). Даље, треба имати у виду да се промене у обичајном животу различито манифестију (и по карактеру и по интензитету) у разним категоријама становништва — а то се свакако мора узети у обзир. Јасно је, на пример, да се промене и процеси неједнако испољавају међу припадницима различитих полова или различитих генерација, а исто тако су значајне разлике између разних професионал-

них или образовних група, посебно међу групама различите друштвено-политичке ангажованости³⁶.

Овако усмерена испитивања омогућује даљу научну обраду прикупљеног материјала. Сматрамо да се тако пружа могућност за стварање аналитичко-компаративних пресека на неколико планова. Ту, пре свега, мислимо на констатовање општих карактеристика и општих законитости савремених процеса промена, како у обичајном животу у целини, тако и код појединачних обичаја или њихових елемената, у целом истраживаним подручју (конкретно у Србији³⁷ а, с друге стране, и утврђивање разлика и специфичности међу различитим регионима, односно у различитим структурима истог региона.

На крају још једном желимо да напоменемо да смо се, свесни ширине и сложености материје, у овом саопштењу ограничили на излагање неких општијих напомена и на разматрање неких главнијих питања, с намером да укажемо на велику важност проучавања ове, релативно запостављене проблематике и, у складу с тим, на неодложну потребу изграђивања солидне теоријско-методолошке базе што би, свакако, изискивало сарадњу и консултовање ширег круга заинтересованих стручњака.

D. Bandić et R. Rakić, Beograd

Résumé

SUR L'ÉTUDE DES CHANGEMENTS CONTEMPORAINS DANS LA VIE COUTUMIÈRE DE NOTRE PEUPLE

Ces derniers temps une considérable attention est prêtée, dans notre ethnologie, à l'étude des changements qui se produisent dans la vie et la culture populaires. Tous les domaines et toutes les branches ne sont pas, pourtant, compris dans une mesure égale. Particulièrement mégligée, sous ce rapport, est la culture spirituelle et dans les cadres de celle-ci, surtout les croyances et les coutumes dont l'étude, par leur nature même, présente du reste certaines difficultés.

Il y a, en vérité, un certain nombre de travaux qui traitent, ou du moins touchent, ces problèmes (*M. Barjaktarović, M. Filipović, P. Vlahović, D. Nedeljković, C. Kostić* et certains autres auteurs). Ces contributions, hétérogènes par les intérêts qu'elles prennent aux différents aspects de ces problèmes, sont importantes par l'objet qu'elles traitent aussi bien que par la manière dont elles abordent ces questions, mais elles n'offrent pas une base théorique et méthodologique suffisante pour les recherches systématiques de la vie coutumière.

Le but que se propose la présente communication est d'indiquer certains problèmes fondamentaux du contenu de ces recherches ainsi que de leur méthodologie et leurs techniques et non pas de donner les solutions

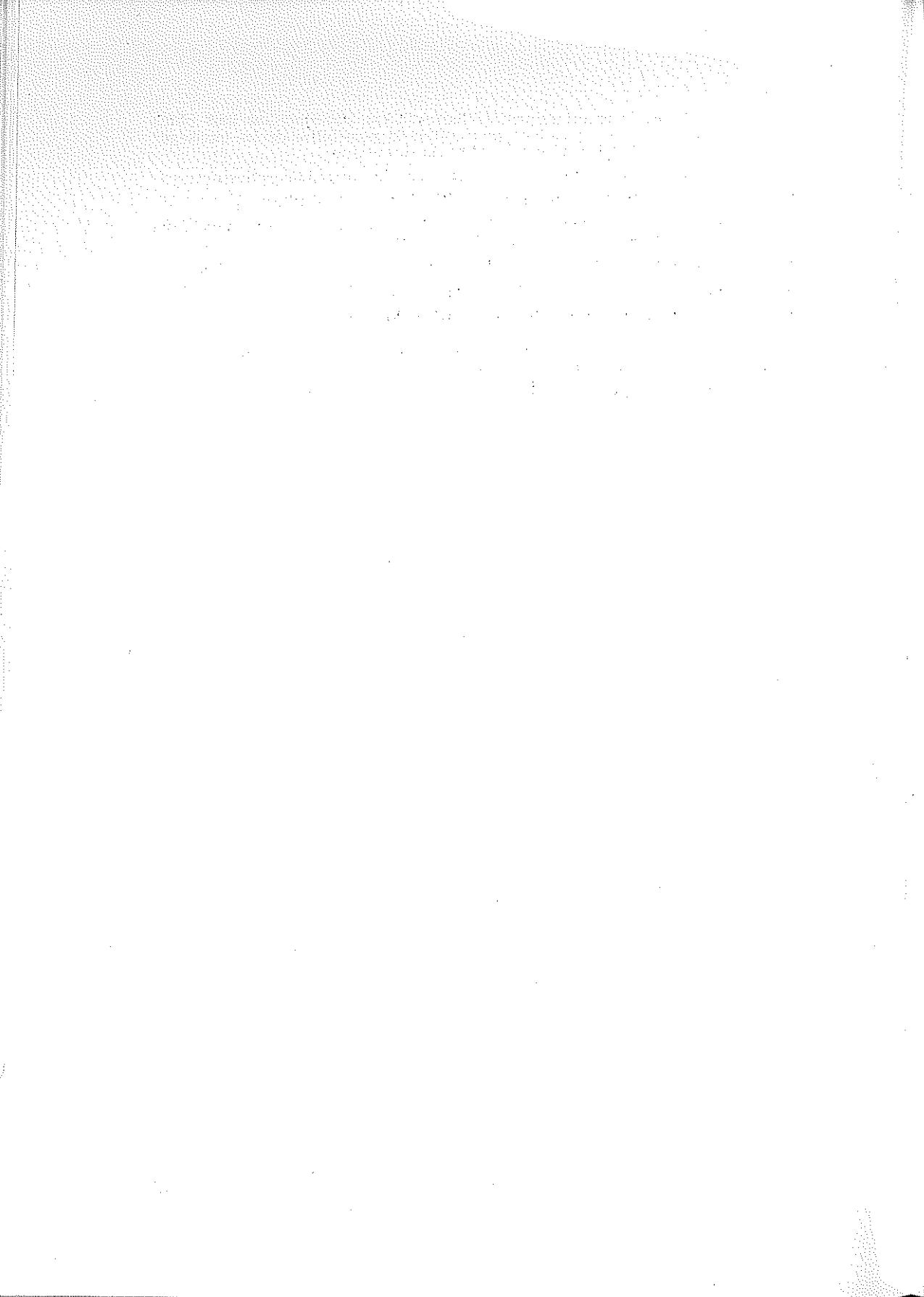
36 На ово питање се осврнуо и Е. Бимић у књизи *Социјалистичко друштво и религија*. Сарајево 1966. Такви критеријуми уважавани су, нпр., и у (међународним) етнопсихолошким истраживањима промена у схвањима и обичајима, које је код нас обављао Етнографски институт САНУ у сарадњи са професором Т. Томековићем.

définitives et les instructions toutes hâties. C'est pourquoi on hait plutôt une allusion à certaines questions pour offrir la possibilité de les envisager plus clairement et de les éclaircir à travers la discussion.

Dans la communication sont embrassées les questions suivantes:

1. Un aperçu des études antérieures (méthodologie et résultats);
2. La fixation des problèmes de l'étude des changements survenus dans la vie et la culture populaires dans leur ensemble;
3. L'analyse et la systématisation des croyances et coutumes en tant que y composants de la structure globale de la vie et de la culture populaires;
4. Quelques éléments essentiels de la méthodologie des recherches et de l'étude de la vie coutumière.

Les expositions sont basées en premier lieu sur les matériaux empruntés à la vie coutumière du peuple serbe, avec un aperçu spécial de la période d'après-guerre et de l'édification du socialisme.

СИМПОЗИЈУМ
Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури

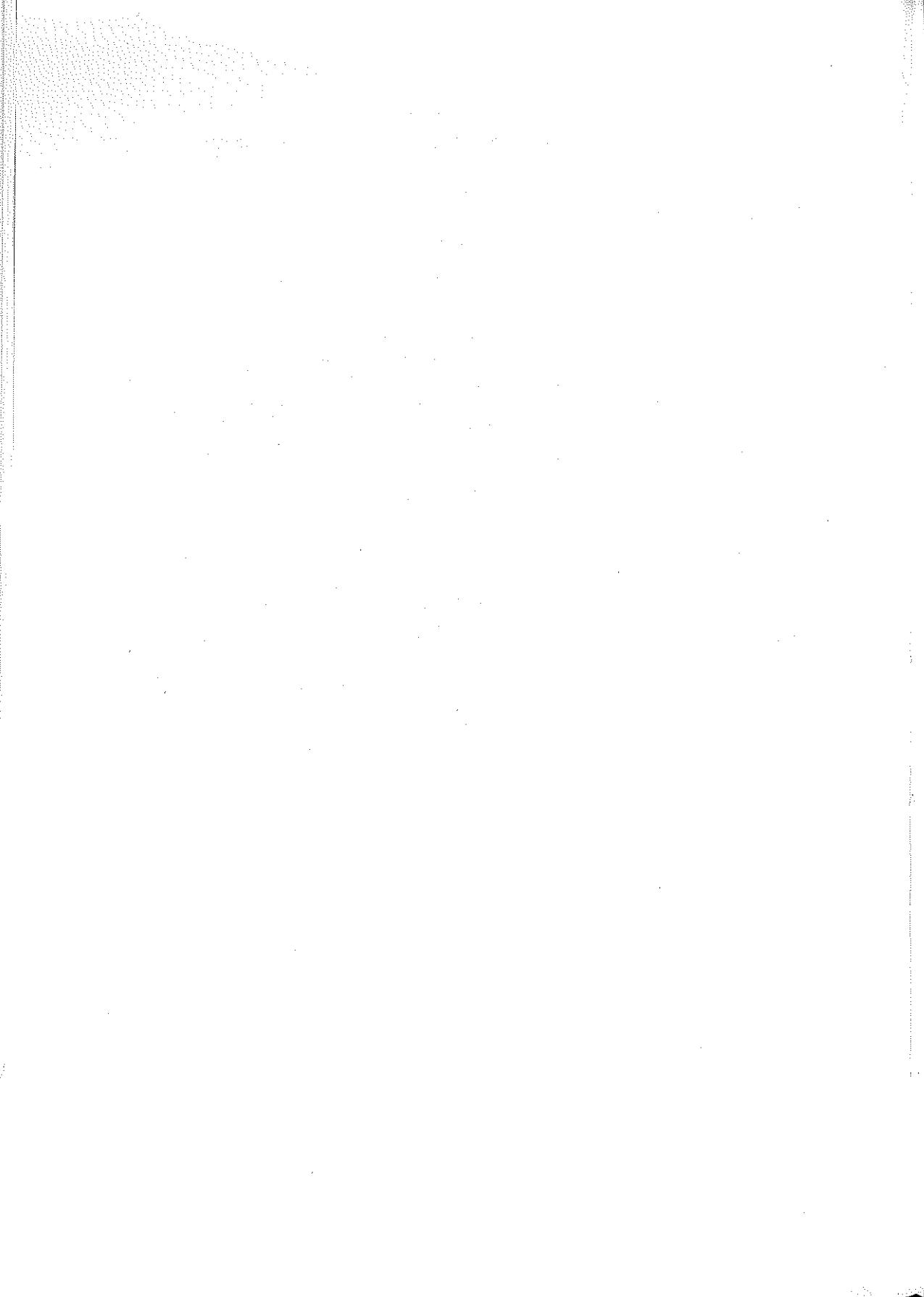
Milisav Lutovac, Beograd

Résumé

LA VIE ET LES CHANGEMENTS ACTUELS DANS NOS MONTAGNES*

La montagne, sous tous les aspects le contraste des vallées, plaines et des bas pays, possède ses propres caractéristiques dans tous les domaines et dans toutes les manifestations de la vie des hommes. Elle est la forteresse la plus sûre pour la défense aussi bien que pour l'attaque, elle était le lieu de refuge où l'on se retirait pour échapper à toutes les adversités qui apparaissaient d'abord dans les vallées. Sous l'influence de la nature et de l'alimentation une population saine et durcie par la vie venait rapidement au monde dans les montagnes. Bref, la montagne était la retraite aussi bien que la pépinière des hommes et la trésor des productions de l'esprit populaire. Sous l'action des conditions de vie et de la liberté, laquelle devait être ici toujours plus grande que dans les vallées, ont été édifiées les normes humaines et sociales qui réglaient les rapports et le comportement. Bien que la population des montagnes ne fut pas exposée aux influences de l'extérieur, car elle prenait une attitude de réserve même envers la ville voisine, elle a tout de même adopté parfois quelque chose, mais en l'adaptant à ses conditions de vie. La montagne était restée telle jusqu'à ce que les portes de cette forteresse de vie ne fussent pas ouvertes largement. Dans de nouvelles conditions, lorsque la liberté prédomina même dans les vallées, les courants qui partaient de la montagne vers les plaines, devinrent plus puissants. Les communications modernes, le développement de l'industrie, des villes et de l'instruction publique influent rapidement sur les changements qui se produisent dans la vie des montagnes et des montagnards. Par conséquent, dans la présente communication seront en général exposées les diverses manifestations de ces nouvelles conditions dans les nombreux aspects de la vie des habitants de la montagne.

* Zbog bolesti autor nije predao svoj referat

Митко ПАНОВ, Скопље

УТИЦАЈ ДЕПОПУЛАЦИЈЕ И УРБАНИЗАЦИЈЕ НА ПРОМЕНУ
НАРОДНЕ КУЛТУРЕ У ПЛАНИНСКИМ СЕЛИМА
СР МАКЕДОНИЈЕ

Да бисмо говорили о садашњем стању народне културе у селима СР Македоније као и о њеним специфичним променама, потребно је осврнути се на више фактора и услова који су на посредан или непосредан начин утицали на трансформацију руралне средине. Као основни елемент преображажа насеља на територији СР Македоније — у позитивном или негативном смислу, јесте пре свега несклад у развоју градских и сеоских насеља, а нарочито брдско-планинских, као и уопште у социоекономском развоју појединачних просторних целина, што ће рећи општина. Од 1953. године веома мало пажње поклањало се руралним насељима, иако је познато да и данас преовлађује нешто више сеоског над градским становништвом. Разлози за овакав развојни процес села различитог су карактера, као што су и по следице разноврсне, а међу којима је и промена народне културе од старе традиционалне у савремену.

Наше излагање није толико везано за детаљно описивање промена у разним етно-социјалним елементима народне културе, јер су они већ доста видљиви. Циљ нам је да истакнемо савремена социогеографска и друштвено-економска збивања која итекако врше утицај на рурална насеља. У том смислу важни фактори су депопулација, која је проузрокована из више чинилаца, промене у демографској структури, просторни развој урбанизације, економска структура и др. Међутим, данас се планинска села, па према томе и традиционална народна култура, не мењају само расељавањем, већ и обрнутим путем као, на пример, утицајем урбанизираног човека на коришћење планина као рекреативне зоне, то јест стварањем викенд-насеља и разних планинских летовалишта. Зар то није на одређен начин враћање људи планини али сада са другим савременим, културним особинама.

Као што је познато, СР Македонија је добрым делом планинска област то јест њена рељефна структура има изглед шаховске табле. Можда је баш овај природни елемент имао најважнију улогу у стварању и неговању народне културе. Ово на водимо због тога што је СР Македонија, кроз коју воде веома важне саобраћајнице, налазећи се у центру Баланског полуострва, била вековима под утицајем и струјањима разних култура, како са југа тако и са севера. Даље, доласком Турака, због многих социјалних, друштвено-политичких и економских промена и збивања, као и криза, добар део македонског становништва био

је принуђен да емигрира у више пределе да би се на одређен начин заштитио од зудума. Због тога генеза насељености у појединачним подручјима Македоније почиње баш из времена тешких могућности за живот македонског становништва. Према томе, највећи део вертикалне унутрашње миграције примиле су планине, поред исељавања у иностранство. Многа села су се формирала у теже приступачним и заклоњеним пределима а и много народне песме, тужног мелоса, имају основе у овим разлозима, као и у печалбарству. Било је и таквих насеља која су никла и егзистирала због сточарства, као у западној Македонији и то опет на планинама.

Не улазећи дубље у интерпретацију постанка и развоја планинских насеља, јер то није циљ овог излагања, морамо констатовати да су се, благодарећи структури рељефа, многи елементи традиционалне народне културе очували и развијали у планинским селима, да су многе песме, фолклор, обичаји, одећа, језичке варијанте, религиозни обреди, дечје игре, начин живота, занимање и др. неговани у насељима виших просторних зона рељефа. Овде асимилација туђих народносних утицаја није могла бити јака, те с правом можемо рећи да је македонска народна култура у прошлости имала своју јаку базу и могућност даљег развоја у планинском становништву.

Не можемо рећи да су македонска интелигенција и револуционарне сile у урбаним центрима били по страни од борбе за очување македонске народности. Они су деловали политички, револуционарно и идејно и преко традиције народне културе која је веома важно обележје једне народности. Тако је било вековима и годинама, а народна култура била је веома утицајна у процесу стварања македонске нације. Да би Гоце Делчев ширio своју практичну револуционарну активност, он је морао да буде међу народом, да би Јане Сандански постао „цар Пирина”, морао је да има борбене чете народа, да би Борче Петров ширio револуционарне идеје, он је такође морао да има инспирацију народа, а тако је било и у народноослободилачком рату, преко којег је, коначно, македонски народ добио своју слободу, самобитност и државност, а у свему томе добре основе су лежале у традицијама народне културе која има дубоке корене још из времена Клиmenta и Наuma, који су у древном Охриду поставили темеље словенске писмености и литературе.

Садашње просторно и популацијско стање планинских села у СР Македонији одакле, како спомену smo, потиче или се заражава низ елемената народне културе, доста је промењено у односу на прошлост, односно доста је забринјавајуће. Циљ нам је баш да истакнемо који су то најважнији разлози дехуманизације македонских планина, што ће рећи који су разлози нестапања неких особина традиционалне народне културе, а, с друге стране, стварања савремене народне културе.

Без сумње, основни фактор јесте интензивни развој полифункционалних центара, с једне стране, који су у садашњим условима створили хиперурбанизацију, и недовољни плански раз-

вој руралне средине, с друге стране, у којој су се формирале депопулационе зоне, нарочито у планинским подручјима. Разлози свега тога су миграције на релацији село — град, и то у неким годинама јачег, а у другим — слабијег интензитета, али ипак у једном перманентном процесу који траје и данас. Расељавања су активна како у равничарским тако и у планинским зонама, али наша пажња биће упућена планинским насељима.

Због поменутих и многих других чинилаца, ево какво је стање насељености планинске зоне у СР Македонији:

Према најновијим подацима из 1971. године, у СР Македонији, од укупно 1 658 села, на планинска отпада 301 насеље, или 17,6% од укупног броја села у Републици. Само у периоду од 10 година, то јест од 1961. до 1971. године потпуно је расељено 21 планинско село, и то из западне Македоније 10, из источне Македоније 8 и из Повардарја 3 села.

Данашњи распоред села на планинама, по већим просторним целинама, различит је. Највећи број планинских насеља лежи у западној Македонији, и то 153 села, или 50,7% од укупног броја планинских насеља у републици. У источној Македонији се налази 96 планинских села, или 31,7%, а најмање их има у Повардарју — свега 53 села, или 17,6%. Према томе, овај вид насеља је размештен на цеој територији Македоније осим у делу Тиквеша, са леве стране Вардара, у Овчем пољу и у Валандовском пољу, одакле су се скоро потпуно иселили Јуруци, турска етничка група.

У западној Македонији највише планинских села има у Погошко-мавровском подручју, то јест на Шар планини, Бистри, Корабу и њиховим огранцима, односно у подручјима некадашњег интензивног номадског сточарења. Овде укупно има 51 насеље, или једна трећина свих сеоских насеља западне Македоније. Затим, знатним бројем планинских села истиче се Пелагонија, у којој лежи 38 таквих насеља. У охридско-струшком региону налази се 24 планинска села, итд.

У источној Македонији највећи број села лежи на Осоговским планинама, око 50 насеља, или нешто више од 50% од свих планинских села ове просторне зоне. Највише их има у околини Криве Паланке и Кратова. Ова планинска села истичу се по томе што су нека од њих разбијеног, цематског типа те је разумљиво зашто се ова планина расељава. Као пример наведимо да је у околини Криве Паланке и Кратова планинско становништво опало са 22 118 лица у 1953. години на 18 417 лица у 1971. години, или за 20,2%.

У Повардарју број планинских села опада од севера ка југу. Тако, у Скопској котлини и кумановској области лежи 24 насеља, у титоведешко-тиковешком подручју 22, а у Ђевђелијско-валандовској котлини свега 7 села.

Као што има разлика у територијалном распореду планинских насеља тако је неједнак и распоред, односно број планинског руралног становништва, и то како у односу на целокупно

сеоско становништво републике тако и у односу на веће просторне зоне.

У 1971. години у свим планинским насељима укупно је живело 104 401 становник, или 12,3% од укупног руралног становништва СР Македоније- које је те године бројало 841 904 лица, или 51,2% од укупног становништва републике. У суштини, најмањи број сеоског становништва је настањен у планинским селима. Исто тако и број домаћинства, као основне и најмање радне заједнице, процентуално је најмањи у планинским насељима, односно њих је у 1971. години укупно било 18 394, или 11,7% од свих руралних домаћинстава републике (156 971). Ово истичемо стога да бисмо указали да се патријахална домаћинства распадају, што значи да се и неке одлике ранијег начина живота у већим заједницама мењају.

Међутим, планинско становништво раније је било бројније не само као популациона маса већ је у односу на целокупно сеоско становништво Македоније било процентуално више заступљено. Уосталом, то се може видети из следеће табеле:

1953.		1961.		1971.	
Становништво	домаћинства	Становништво	домаћинства	Становништво	домаћинства
142 645	23 712	122 644	21 238	104 401	18 394

Из података у табели види се да је број планинског сеоског становништва у сталном опадању. Тако, од 1953. до 1971. године сеоско становништво је опало за 38 244 лица или за 36,6%, што релативно није мало у односу на сеоску популацију у планинској зони. Од 1961. до 1971. године, продужава се расељавање планинских села и у том периоду број сеоског становништва је опао за 18 243 лица, или за 17,4%. Из табеле се види да перманентно опада и број сеоских домаћинстава. У односу на целокупну руралну популацију Македоније у 1953. години, на сеоско становништво планинских насеља отпадало је 15,3%, у 1961. години 14,2% а у 1971. години 12,3%.

Нас је интересовало каква су данашња села по величини јер то има значаја за неке особине традиционалне народне културе (сеоски празнички скупови, женидбени односи и обичаји, итд.). Резултати нам показују да већина села постају мања по броју становника, а узвеши у обзор и неповољну демографску структуру, она све мање негују народну културу. Међутим, она се ипак на одређени начин одржава, јер добар део сеоског становништва није довољно писмен да би брже схватио и савремене токове народне културе.

Од укупног броја сеоских насеља 76 су мала села, до 100 становника. Она чине 25,1%, али у њима је веома мала концен-

трација житеља: свега 3 386 лица, или 3,2% од укупне планинске руралне популације. Треба очекивати да ће добар део ових села у скорој будућности сасвим нестати, а тим и више истаћи депопулацију планинских зона. Овако малих села највише има у западној Македонији (41 село). Ако овој групи додамо и села од 100 до 300 становника (108 насеља), која такође сматрамо за мала насеља, онда би укупан број малих села износио 184 насеља, или 60,9% од свих планинских насеља, са концентрацијом од 24 570 становника или 23,5% од укупне планинске руралне популације.

Бројно најмање су заступљена велика села, са више од 1 000 становника. Њих има укупно 22, што чини 7,2% у односу на сва планинска насеља. Међутим, у њима је релативно знатна концентрација популације, и то укупно 31 461 лице или 30,2% од укупног планинског сеоског становништва. Међутим, за разлику од малих села, њихов размештај је ограничен, и то само на територији 12 од укупно 30 општина. Највише их има у доњем Пологу (7 насеља) и на Осоговским планинама (4 насеља), док у осталим планинским подручјима има само по једно до два велика планинска села.

Трећу групу чине средња по величини села од 300 — 1 000 становника. Она укупно броје 96 насеља са 48 367 становника, или 46,3% од укупног броја планинског становништва. Ова села су мања по броју од групе малих села, али зато је у њима највећи број сеоског становништва из планинске руралне зоне.

Највећи број планинског сеоског становништва живи у западној Македонији, јер тамо има и највећи број планинских села. У 1971. години овде је било 55 582 становника, или 53,2% од укупне руралне планинске популације у републици. У источној Македонији било је 34 931 становника, или 33,4%, а у Повардарју — свега 13 888 становника, или 13,4%. Интересантно је да је највећи део планинског становништва опао у Повардарју, и то од 1953. до 1971. године за 31%, затим у источној Македонији за 29% и у западној Македонији за 24%, то јест у свим наведеним зонама опада број планинске руралне популације.

Из досадашњег излагања о броју и распореду планинских села, као и о броју и размештају руралне популације у њима, види се основни показатељ о стању насељености планинских подручја. Резултати ових анализа јасно указују да се процес расељавања или депопулација одвија перманентно. Циљ нашег рада и јесте у томе да укажемо на битне факторе који су у непосредној вези и са стањем народне културе: обухвативши популацију и уопште насељеност виде се последице у одржавању и одвијању традиционалне народне културе. Значи, апсурд би био говорити о биту народне културе без оцене, без валоризације становништва.

По нашем мишљењу треба разликовати, али не и раздвајати, два вида народне културе: традиционалну и савремену. И једна и друга изражавају своју специфичност. Традиционална

народна култура везана је, с једне стране, за далеку прошлост и она је вековима одражавала бит и особине народа и народности, имајући при томе историјско-друштвену улогу у вези са формирањем самобитности нације. С друге стране, у новије доба и у садашње време традиционална народна култура није само обичан реликт већ се трансформише или даје инспирацију у развоју савремене народне културе. Због тога треба обратити пажњу на те односе јер се губе извори традиционалне народне културе на један од начина које смо горе изнели и приказали. Међутим, треба пратити и развој савремене народне културе и како се она шири и цени не само на територији одакле потиче већ и на међународном пољу.

У том смислу изнешемо још неке чињенице, а у вези са планинским насељима, о односима традиционалне и савремене народне културе.

Обично се сматра, а тако би требало и да буде, да је урбанизација посредник између ширења савремене и неговања или нестајања изворне, то јест традиционалне народне културе. У том смислу знатан утицај имају просторна повезаност, односно модернизација путне мреже, и гравитацијска функција централних насеља. Ми ћемо кроз ова два веома важна географска фактора пратити колики је њихов удео у развоју народне културе.

Можемо одмах констатовати да је саобраћајна мрежа у СР Македонији доста унапређена не само у дужинским километрима већ и у квалитету путева, но она за већи део планинских села нема неку нарочиту важност. Према томе, ако добар пут сматрамо као битну везу за бржу трансформацију једне у другу народну културу, такав случај још није карактеристичан за овај тип насеља. Може се доста говорити какву је функцију имала ранија путна мрежа, а какву има сада. У прошлости на путевима се одвијао кириџијски саобраћај. Кириџије су били одевени у топла одела, носили су са собом такву опрему која је произведена у домаћој радиности. Путовањем у групама развијао се дух храбrosti, певале су се песме, збијале су се шале јер је путовање трајало данима. Кириџије су доносили и неке новине „европејске“ културе. Интересантна су била и кретања ногадских сточара.

Лоша саобраћајна мрежа није тако активно покретала планинско становништво у градове и њихов начин живота је био типичан сеоски, народни. Људи нису могли на време да користе санитарно-здравствене услуге, те је надрилекарство било развијено, итд. Модерна путна мрежа данас је законито приближила сеоску популацију савременим токовима живота. Сада су на снази „аутомобилске“ кириџије. У куће је уведенa струја, те, према томе, и нова техничка достигнућа у домаћинства. Телевизија и радио мењају народни мелос. Стварањем мешовитих домаћинстава нестаје народна ношња јер се променило и занимање активне радне снаге, а тиме су разбијена и патријархална домаћинства у којима се губе неки народни и

породични обичаји. Куповањем прехрамбених производа у већим местима, који се могу брже пренети добрим путевима, почиње да се мења народно кулинарство, итд.

Путна мрежа у Македонији у неким планинским селима већ врши утицај на промену народне културе, но за друга још нема неки већи значај. У том смислу извршили смо детаљну анализу на колико километара растојања се налазе планинска села од главних путева.

Од укупно 301 планинског насеља, само 9 лежи на самим путевима, а то чини 2,9% од свих планинских села. У њима укупно живи 5 108 лица, или свега 5% целокупне планинске сеоске популације. До 5 км удаљености од путева лежи 81 село, или 26,8%; у овим селима живи 33 776 лица, или 33%. Остале села су на више од 5 км удаљености од главних путева, са веома дошлим приступним или прикључним путевима. Она укупно броје 211 насеља, или 70,3%, са укупно 62 365 становника, или 62% целокупне планинске руралне популације. Да наведемо и то да на више од 15 км удаљености, или на око 4 часа хода од главних путева, укупно лежи 65 села, са 21 254 становника, или 21%.

Према овим подацима знатан број сеоских насеља, а нарочито она на Осоговским планинама, која су чак разбијеног типа, као и знатан део сеоске популације, још су далеко од путева, од примене инфраструктуре, и она на одређен начин негују традиционалну народну културу. Међутим, стварањем викенд-насеља и разних летовалишта, као и грађењем малих али квалитетних путних траса, унесени су у нека планинска села елементи савремене народне културе. Такав је случај са зоном горњег слива Маркове реке у Скопској котлини, то јест на планини Китки, огранку Јакупице, затим на Пелистеру, Шарпланини и др.

Још један податак указује на то да планинска села, која леже на више од 10 км удаљености од путева, нису по броју становника велика. Ову групу, до 100 становника, чини 26 села, са укупно 982 становника, што би одговарало једном по величини средњем селу, са мање од 1% целокупне сеоске планинске популације. Према томе, она се налазе у фази нестајања, што значи да ће, ако овако продужи процес расељавања, постепено нестати традиционална народна култура и у најудаљенијим зонама од главних путева, то јест у оним зонама где је она најизворнија и у таквом облику сачувана.

Други важан географски фактор, нарочито у процесу трансформације народне културе, јесте просторно-гравитацијски и функционални однос између градова и села. То ће рећи да се у данашње време шире урбанизација ван централних места, а у неким случајевима и обратно, уношењем елемената традиционалне народне културе нарочито у мања градска насеља. То се чини интензивним досељавањем сеоског становништва. Баш у овим насељима најбоље се може сагледати судар, пружимање и промене између оба типа културе иако је то временски ограничен процес. У сваком случају, виши животни стандард брже

утиче на савремене токове народне културе, док традиционална задобија особине манифестационих атракција, али уједно представља и важан реликт бита једне народности.

У погледу удаљености од градских насеља, или већих централних насеља, планинска села у Македонији могу се поделити у три групе. У прву групу убрајају се села која су најближа градовима, и то до 5 км удаљености. Она су, међутим, по броју најмање заступљена. Таквих има укупно 25 насеља, или 8,3% свих планинских села. У њима укупно живи 10 474 становника или 10,3% укупне планинске сеоске популације. Према томе, у најближој гравитационој зони градова лежи најмањи број села и становника, а баш у овој зони су најјачи утицаји урбанизације. Међутим, ова анализа не би била целиснодна ако не поменемо да се, од 25 села ове групе, 17 налази у гравитационим зонама мањих градских насеља, на пример: око Делчева, Кратове, Криве Паланке, Радовиша, Дебра и др. Због тога се не може у потпуности рећи да ова централна места, са недовољно развијеним функцијама, са недостатком бројних квартарних делатности, интензивно мењају народну културу. Она то у суштини чине, али за сада је њихов утицај мањи. То се може објаснити и следећом чињеницом. У овим градовима је у знатној мери заступљено досељено сеоско становништво, које је надмашило аутохтоно градско становништво. Оно одржава континуитет са блијшим и удаљенијим селима, те се баш у градовима, како споменујмо, за сада врши прожимање традиционалне са савременом народном културом. Због тога се не може једноставно тврдити да је утицај града на најближу околину велики, бар у садашњој фази преструктуирања од руралног у урбално становништво.

Другу групу села чине она која леже од 5 до 15 км удаљености од градских насеља, то јест на средњој удаљености. Она укупно броје 128 насеља или 42,4%. У њима живи 50 020 становника, или 49,1% укупне сеоске планинске популације. Ови подаци говоре да је знатна концентрација сеоских насеља и становништва у такозваној сталној гравитационој зони централних места и у перспективи, ако се не раселе, она ће бржим темпом попримити елементе урбанизације, а тиме и таквим темпом губити особине традиционалне народне културе.

Трећу групу чине она планинска села која су најудаљенија од градова, више од 15 км. Она су по броју највећа, а налазе се у најудаљенијој гравитационој зони, коју можемо назвати и прелазном у односу на суседне градове. Овде укупно лежи 149 насеља, или 49,5%. У њима живи 43 907 становника, или 40,6% целокупне планинске сеоске популације. Да додамо и то да на више од 20 км удаљености лежи чак 97 насеља, што чини 32,2% свих планинских села. Према томе, велики је број планинских насеља која су прилично далеко од центра гравитације. Ако ове податке укрстимо са подацима који објашњавају удаљеност од главних путева, онда се може видети да око 50 процената ове групе села лежи и на више од 15 км удаљености од главних пу-

тева. Према томе, она се налазе у најнеповољнијим просторним условима и зато је њих процес урбанизације најмање захватио, то јест утицај савремене народне културе је најмањи, а традиционална народна култура још има дубоке корене егзистенције.

Као што се види из досадашњег излагања, покушали смо да на примерима планинских села Македоније укажемо, пре свега, на неке важне географске факторе који су, како у прошлости тако и данас, битни чиниоци у трансформацији народне културе. Циљ нам је да баш на основу емпиријских проучавања објаснимо узроке и последице у развоју и стању оба типа народне културе. Од тога је једноставније извуће и одређене закључке који треба да буду предмет даљих специјалистичких истраживања. У том смислу, и пре свега, треба истаћи да у планинском подручју Македоније, то јест у планинским селима нагло опада број становника, мењају се неке демографске структуре и занимање становништва. У вези с тим почињу да се губе неке веома важне и интересантне изворне одлике народне културе. Због тога је потребно што хитније проучити на терену те особине, регистровати их, објаснити и научном документацијом сачувати као важан материјал о биту једног народа или народности. Та ће грађа даље инспирисати развој савремене народне културе, из чега произлази и други закључак: да је потребно истаћи и вредност савремене културе, као и то колико она врши утицај на руралну средину.

Mitko Panov, Skoplje

Résumé

INFLUENCE DU DÉPEUPLEMENT ET DE L'URBANISATION SUR LE CHANGEMENT DE LA CULTURE POPULAIRE AUX VILLAGES DE MONTAGNE DE LA RS DE MACÉDOINE

Les changements qui se produisent dans la culture populaire sont une question extrêmement importante dans l'évolution contemporaine des rapports socio-économiques et sociaux dans notre pays. Particulièrement intéressantes pour l'étude sont les changements qui se rapportent à la culture populaire des zones originaires, et ce sont les villages, surtout ceux de montagne. En ce sens seront compris par la présente étude les installations humaines dans les montagnes de la RS de Macédoine.

Il y a, actuellement, dans les montagnes de la Macédoine 301 agglomérations rurales avec un total de 104.599 habitants, ce qui constitue 12,4 p. 100 de l'entièvre population rurale. Lors des recensements antérieurs ces villages étaient plus nombreux et avec une masse plus considérable de la population rurale. La distribution de ces agglomérations est différente, c. à d. certaines montagnes sont plus densément peuplées, dans certains autres la population est raréfiée, tandis qu'il y en qui sont dans la phase du dépeuplement total.

Les données relatives au dépeuplement des villages de montagne indiquent clairement qu'il se produit également des changements dans la culture populaire de ces régions que nous nommerons patriarcales.

Ce rapport n'entrera pas en détails dans l'exposé et la description des

changements survenus aux divers éléments ethno-sociaux de la culture populaire, mais il s'occupera plutôt de causes fondamentales qui influent sur ces changements, de certaines conséquences de ces changements et de manière de trouver la solution de ce problème.

Le dépeuplement est la cause principale de la rédistribution de la population rurale des zones montagneuses, ce qui sera démontré au moyen d'exemples. Pourtant, le phénomène de la division en couche des populations aux villages de montagne, où sont encore conservés suffisamment les éléments anciens de la culture populaire, se produit sous l'influence de différents facteurs qui exercent leur action sur le dépeuplement en temps différents.

Parmi ces facteurs sont particulièrement importants le processus de l'urbanisation, le développement disparate des villes et des villages, les changements de la structure économique, surtout le phénomène de désagrarisation qui signifie en même temps une modification de l'occupation de la population rurale, surtout en ce qui concerne l'élevage, ce qui exerce une influence directe sur l'état de la culture populaire, etc.

On sait, d'autre part, que l'homme urbanisé commence, d'une certaine façon, à regagner la montagne, à l'utiliser aux fins de récréation et de cette manière «importe» les caractères culturels contemporains qui, s'entrelaçant avec les caractères culturels anciens, forment un nouvel amalgame de la culture populaire. Mais c'est une question à part, à l'étude de laquelle il faut prêter une sérieuse attention.

Радмила КАЈМАКОВИЋ, Сарајево

ПРОМЕНЕ У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ СЕМБЕРИЈЕ

Проучавајући традиционални народни живот и културу становништва Семберије у једном дужем временском периоду, истовремено смо били у могућности да уочавамо и пратимо већ раније започети процес етнолошких промена код овог становништва.

Други светски рат и револуција су велике прекретнице и у развоју наше народне културе. Старо патријархално друштво, већ увеко начето продирањем капиталистичких односа, из темеља се љуља захваћено ватром рата и револуције.

После ослобођења, услед насталих друштвених промена и динамичнијег економског развоја, долази до битних измена у начину живота, у личним и породичним односима, као и у материјалној и духовној култури.

Последњих година, масовнији одлазак на рад изван свог региона, како у земљи тако и у иностранству, такође уноси нове елементе у начин живота, схватања и односе сеоског становништва.

Наведени процеси, који су евидентни у читавој нашој земљи, одвијали су се и у проучаваној области, Семберији.

Досад објављени резултати испитивања савремених промена на селу односили су се углавном на села или уопште области које су у послератном периоду обухваћене интензивнијом индустријализацијом, чиме је изменењена основа привређивања становништва, а тиме су створени услови за брже и коренитије промене у читавом начину живота, па и у традиционалној култури.¹ Семберија је, међутим, област која је и у прошлости била, а и данас је, изразито пољопривредно подручје, што говори и податак да се 1971. године 64% (а 1961. године 73%) становништва бавило пољопривредом, те да је у 1971. години 55,4% националног дохотка општине Бијељина (која се углавном поклапа са

1 Антонијевић, А., *Етнолошка структураност стихијских насеља дахиње миграције Титовог Ужица*, Гласник Етнографског института, XI — XV (1962 — 1966), Београд 1969, 77 — 95; Николић-Стојанчевић В., *Улога неких етнолошких фактора у социјалистичком преобрађају Колубарског рударског басена у СР Србији*, Гласник Етнографског института XVI — XVIII (1967 — 1969), Београд 1971, 93 — 123, иста: *Развој сеоских насеља и преобрађај живота њихових становника*, Гласник Етнографског института, XXI (1972), Београд, 119 — 136; Фабијанић — Кајмаковић Р., *Промене у народним обичајима и веровањима у Жутчи код Брезе*, Гласник Етнографског института XIX — XX (1970 — 1971), Београд 1973, 149 — 175.

проучаваним подручјем) потицало од пољопривреде². Због тога сматрамо да би било интересантно видети који су узроци и какви су резултати промена у једној оваквој још увек претежно пољопривредној области.

У овом реферату покушаћемо да у најкраћим цртама укажемо на неке карактеристичне моменте у процесу савремених етнолошких промена у семберијском селу, процесу напуштања и нестања традиционалне народне културе и уклапања у токове савременог света.

Један од битних процеса који траје у разним видовима од ослобођења до данас је интензивно миграње становништва, и то у више смерова, а све ове миграције су на свој начин утицале на промене у традиционалној култури³.

Можемо говорити о два основна типа миграција: локалним, које се одвијају унутар проучаваног подручја, и ширим, оним које су усмерене изван датог подручја. Могло би се такође говорити о сталним и привременим напуштањима подручја, али та подела није тако значајна, јер у оба случаја веза са родним крајем се, на било који начин, одржава.

Ове миграције, и локалне, као и оне изван испитиваног региона, деловале су на разне начине и различитим интензитетом на промене у традиционалној култури становништва.

Локалне миграције су пре свега премештање унутар одређеног сеоског насеља. Данашња семберијска села су велика и по пространству и по броју домаћинстава. Услед великог природног прираштаја становништва, као и дељења некадашњих породичних заједница, села су постала збијена, али са јасно одвојеним засеочима, који обично припадају једној породици, а често су засеоци и патронимичког назива. У данашње време овај поредак се нарушава. Пре свега, унутар већ постојећих заселака насељавају се домазети, појава која је до ослобођења била ретка и непопуларна, а данас већ сасвим уobičajena и нормална. Даље, дељењем породица у већ збијеним засеочима млади парови понекад излазе и насељавају се на периферији села, оснивајући засеке чији чланови више нису истог порекла, и који сад добијају називе према имени локалитета на коме су насељени (на пример Букова Греда). На овај начин мења се структура насеља; од некадашњих сродничких заселака постепено постају територијалне заједнице.

2 Попис становништва и станови 1971, Становништво и домаћинства по општинама (Упоредни подаци 1961. и 1971), Сарајево 1973, 144, 165.

3 Како је то проф. М. Барјактаровић констатовао: „После другог светског рата у нашој земљи, услед нагних аруштвених промена и брзог економског развјитка, појавила су се и сасвим нова, често масовна, премештања и кретања људи из једног места у друго или из једног краја у други. По правилу, данас се та кретања врше са земље и од села ка граду и у правцу индустријских и рударских места. Крећу се људи и сезонски или чак и дневно за својим новим непољопривредним зананима”. М. Б., Локалне миграције у правцу Титовог Ужица на примеру једног индустријског предузећа, Ужички зборник I, Ужице 1972, 249.

Иста појава — промена структуре насеља, настаје и при миграцијама изван свога села, а у оквиру Семберије. Наиме, првенствено млађи људи, и то већином они који су запослени и изван пољопривреде, миграју из удаљенијих села у близину саобраћајница или на периферију Бијељине ради лакшег комуницирања, где такође заснивају територијалне заједнице становника различитог порекла. Значајно је, међутим, да постоји тенденција да се и у оваквим насељима, тачније деловима насеља, групишу сродници (по крвном и тазбинском сродству), пријатељи или припадници истог или суседног села. Ова појава нарочито је уочљива на периферији Бијељине, на којој су нова насеља спонтано настала управо на овом систему груписања.

Најзад, као и у другим југословенским областима, и овде постоје такозване дневне миграције радника који су запослени у граду, а живе на селу и баве се и пољопривредом, па с тога свакодневно путују, што је такође нова појава у животу семберијског сељака, као и један од путева уношења савремених промена у начин живота села.

Педесетих година почиње масовније одлажење младе мушкије радне снаге на рад у Словенију, која се тамо квалификује и стално запошљава, али контакт са родним крајем је врло интензиван и чврст, па су на тај начин омогућени и утицаји на завичај радника једне, за југословенске прилике, врло развијене индустријске средине.

Друга, а по свом утицају на Семберију, далеко значајнија миграционна струја је одлазак на привремени рад у иностранство, који је отпочео пре десетак година и траје и данас, тако да се сада из овог подручја налази у иностранству на раду око 5 000 људи и жена. Утицај ових миграција је значајан јер ови радници остају најчврше везани за свој крај. Њихове уже породице обично остају на селу, те радници зараду улажу у унапређење свог сеоског домаћинства, а индиректно и читаве општине, подижући стамбене и привредне зграде, добављајући пољопривредне машине и алатке, индустријски намештај и савремене апарате у домаћинству. Унапређење свога домаћинства је и основни циљ одласка велике већине ових радника на привремени рад у иностранство. За ову врсту миграција карактеристично је што у њима, први пут у историји овог краја, веома интензивно учествују и жене, и то често удате жене (које код куће остављају мужеве и малу децу). Дакле, први пут се озбиљније рачуна на зараду коју остварује жена. Колика је то преоријентација у схватањима о улози жене у овом крају може се претпоставити када се зна да до пре десетак година девојка удајом није доносила ништа друго осим дарова и онога што је за њу саму било потребно, а за шта је свекар давао новчану накнаду (противувредност) у виду „мира”.

Најзад, постоји још једна врста миграција, сезонских, којима је обухваћено пољопривредно становништво: сваке године у доба најинтензивнијих пољопривредних радова одлази у су-

седну Војводину око 5 000 радника на сезонске пољопривредне радове.

Све ове миграције, мање или више, утицале су на начин живота и усвајање савремених промена, не само миграционог становништва него и његове уже и шире околине. Евидентне су разлике у усвајању новина између становника који живе само од прихода од пољопривреде и оних који зарађују, макар и привремено, и на други начин. У ову другу групу убрајамо и домаћинства чији је макар један члан запослен изван пољопривреде, а на подручју Семберије. Ту није значајан само повећан приход него и усвајање и примењивање онога што је виђено у другој и другојачој средини, дакле, промене не само у могућностима него и у вредновањима потреба и жеља.

И у Семберији, као и у другим испитиваним крајевима, промене у материјалној култури су врло интензивне и очигледне, а нарочито су снажне последњих неколико година.

Као што смо већ истакли, Семберија је изразито пољопривредна област, са врло напредном земљорадњом, у којој, поред традиционалних култура кукуруза и пшенице, повртарство има све већи значај. Нагли развој и унапређење земљорадње овде почиње већ у годинама после аустроугарске окупације 1878. године, тако да, на пример, ниједан од данашњих становника ове области није ни видео дрвено рало. Данас многи сељаци имају сопствене тракторе. Сви плугови које смо видели су индустријске производње. Дакле, већ пре ове најновије фазе механизације увеклико је освојила примена индустријских алатки (прва парна врчалица јавља се већ почетком овог века, 1906. године, у селу Патковачи) и примена савремених метода рада у пољопривреди. Слично је и са осталим пољопривредним спровадама; многа домаћинства су се, нарочито последњих година, потпуно механизовала, и са својим алаткама раде и себи, а за накнаду и другима.

У раније саопштеном реферату о развоју куће и зграда у Семберији закључили смо „да се данас подижу само куће од тврдог материјала, које по све изразитијем копирању савремене градске куће, како по унутрашњем распореду, обради и декорацији, увођењу индустријских елемената, осветљења и водовода, као и савременог намештаја, посуђа и електричних апарати, у ствари представљају градску кућу, која се врло често и подиже по плану стручњака архитекте“. Уочљиво је да села у непосредној близини Бијељине имају много мање зграда од слабог материјала (на пример Дворови — од укупно 431 куће, 54 су од слабог материјала, Попови — од 216 кућа, 53), док у удаљенијим селима тај број прелази 50% (на пример Доње Црњевово — од 774 куће, 401 од слабог материјала, Модран од 336, 270 од слабог материјала)⁴. Међутим, ни све куће зидане од тврдог материјала нису савремене по распореду, функционалности и опремљености, али је таква велика већина оних које се данас граде.

Процес напуштања традиционалне народне ношње траје од ослобођења и данас је у завршној фази. Мушки народна ношња је у свакодневном животу потпуно напуштена, а у свечаним приликама облаче је још понеки стари људи. Женска народна ношња такође је углавном напуштена, али су се поједини њени делови задржали (кошуља, кожух, марама) у употреби код старијих и сиромашнијих особа. Осим тога, старе жене обавезно чувају народну ношњу да их у њој сахране.

Насупрот ношњи, производи текстилне домаће радиности, ћилимови и друге простирике и покривачи од вуне, као и разне врсте платна, не само да су још увек у општој употреби него се и данас израђују, и, што је карактеристично, још увек има младих жена које се баве израдом ових предмета.

Знатне промене запажене су и у исхрани становништва, и то не само на њеном побољшању, што је са подизањем општег стандарда и логично, него и у изменама структуре исхране. До ослобођења, основна намирница био је кукуруз, па се хлеб од овог брашна јео током читаве године, док се пшенично брашно употребљавало само за мешење чеснице и славског хлеба. Данас се једе само пшенични хлеб.

Етнолози који проучавају савремени народни живот и обичаје, као и промене у њима, једнодушни су у закључку да се читава духовна култура, укључујући и народне обичаје, одржава у традиционалним облицима много упорније него материјална култура⁵. Наша испитивања у Семберији потврдила су овај закључак. Желели бисмо да укажемо на један, по нашем мишљењу, значајан аспект те појаве, коме до сада није поклоњено довољно пажње, а на који је М. Филиповић указао својим радом *Званица или узов, установа узајамног гошићења*⁶. Наиме, поред свог ритуалног значаја, извесни народни обичаји (слава, свадба, сеоска молитва итд.) имају исто тако и друштвено-економску улогу у животу одређене сеоске заједнице, у којој би пре свега требало тражити узроке одржавању ових обичаја.

Опште је позната чињеница да је одржавање ових обичаја везано за гозбе које су у тамним почецима настајања тих обичаја биле свакако ритуалног карактера, што је данас потпуно заборављено, а те гозбе данас имају углавном друштвено-економски смисао. Осим приказивања економске снаге и угледа породице, оне представљају и прилику за окупљање сродника и пријатеља, за друштвене контакте, који у изолованим пољопривредним срединама представљају до данас скоро једину могућ-

4 Попис становништва и станови 1971, Станови, година изградње и квалиитет, резултати по насељима и општинама, књ. III, Београд 1972, б 6 и 7.

5 А. А. Анохина, Б. И. Крупянская, М. Н. Шмелева, *Быт и его преобразование в период построения социализма*, Советская этнография 4, Москва 1965, 16—31; Антонијевић, Д., нав. дело, 93—94. Фабијанић Р. — Кајмаковић Р., нав. дело, 174.

6 Филиповић М., *Званица или узов, установа узајамног гошићења*, Радови XXVI, Научно друштво Босне и Херцеговине, Сарајево 1965, 149—173.

ност за такве везе. У исто време, учесници у обичају и гозби својим даровима — приносима — економски потпомажу домаћина у одржавању обичаја који изискују велике трошкове, и који би били велико оптерећење за једно домаћинство. Уз помоћ других учесника, материјални терет се лакше подносе. Такође, када за то дође одговарајућа прилика, било да се ради о слави, свадби или сахрани, домаћинство које је на тај начин било потпомогнуто, вратиће својим учешћем и даровима учињени дуг. Како је М. Филиповић указао, „узаямност дарова или приноса је у тим приликама у основи установе (званице)“.

Врло често смо у прилици да на терену чујемо од поједињих домаћина да су после ослобођења престали да славе славу. На тај начин они су се искључили из друштвеног живота већег дела своје околине, јер би на тај начин не само престали да примају свој круг људи него би и они требало да престану да њима одлазе. Како је посебивање у таквим приликама и једна значајна друштвена обавеза, нарочито када су у питању пријатељства преко удатих сестара и кћери, то није било лако одлучити се на такву врсту изолације. Неки од њих су зато опет, после извесног времена, почели да славе, док су други покушали да нађу неко ново решење.

У том смислу интересантан је пример из села Патковаче, код Бијељине. Човек је по повратку из заробљеништва 1945. године престао да слави славу. Да не би реметио сродничке односе и даље је посебивао своје сроднике и пријатеље који су га позивали и очекивали о својој слави. Међутим, он је тиме био обавезан да њих дочека на одговарајући начин, а како то није био одређен дан у години, они су му долазили када је коме било згодно. На тај начин он је био у вишеструкој неприлици: пре свега, био је принуђен да напусти започети посао ма које врсте када би му гости дошли, друго морао је да на брзину припреми гозбу, што није било ни лако нити адекватно припрема ма за унапред одређени дан и, најзад, сви они нису долазили у исто време, него се то догађало више пута годишње, па су све наведене непогодности увишестручаване, као и материјални трошак, јер је познато да мање средстава изискује припрема једне гозбе за одређен број људи него више гозби за исти укупан број присутних. Поучен таквим искуством, анкетирани је после извесног времена почeo да слави дан уселења у нову кућу. Повод је измењен, изостављен је ритуал ломљења хлеба и славска свећа, који су у овој прилици беспредметни, али очигледно и неважни. Остало је заједничка гозба сродника, пријатеља и кумова, враћен је дуг, односно извршена је друштвена обавеза која му је омогућила кореспондирање са околином. М. Филиповић наводи пример Срба — на Озрену, у Босни, од којих су неки слављење славе заменили слављењем рођендана детета.

Оба наведена примера показују да обичај слављења славе, који се код Срба који се баве пољопривредом још прилично упорно одржава, данас код једног дела становништва има пре свега друштвено-економски значај, док је његова религиозно-ри-

туална вредност код њих секундарна. То такође показује да обичај слављења славе, као и други религиозни обичаји, баш због свог друштвеног значаја неће бити превазиђени и напуштени (често и упркос политичко-религиозног опредељења слављеника) све док му се не нађе адекватна замена. Наведени примери из праксе су уједно и индивидуални покушаји у том смислу и уједно и подстицај етолозима, који су по свом познавању народног живота позвани да дају свој допринос решавању овог проблема.

Слично је и са обичајем сеоске славе — „молитве”, колективног сеоског обичаја, која се још данас одржава у Семберији. До другог светског рата на дан сеоске славе — „молитве” окучили би се сви домаћини на одређеном месту („молитвишту” ако село нема цркву, или код цркве) и заједно у поворци — „литији”, обишли сеоски атар. По повратку на „молитвиште” сељани би, заједно са гостима из других села (рођацима и пријатељима) заједнички ручали, док се омладина забављала играњем. Због забране одржавања верских поворки, од ослобођења се овај опход не одржава, нити се заједнички обедује на „молитвишту”, али се омладина и данас тога дана окупља на игру, а свим домаћинствима у селу долазе кућни гости из суседних села на ручак. У овом данашњем облику обичај је потпуно изгубио своју првобитну обредну функцију нестањем „литије” — заједничког благослова сеоског атара, као и заједничке гозбе свих учесника, али он ипак постоји као заједничко весеље и игранка омладине, и гошћење које је пренето у приватне куће.

Из свега напред реченог можемо закључити да се такви обичаји не напуштају или се споро напуштају, али да при томе ипак доживљавају трансформације, при којима најпре нестаје њихова обредна функција.

С друге стране, због изменењених друштвено-економских услова, долази до покушаја стварања и усвајања нових обичаја који су лишени религиозно-обредног садржаја, као што су: свечани испраћај ретргута у војску (обичај који је постојао и пре револуције, али сада добија већи значај), прослава 27. јула — Дана устанка народа Босне и Херцеговине, Нова година, прослава Дана школе (у коју су, зависно од иницијативе учитеља, укључени и родитељи ученика).

Занимљив је пример откривања меморијалне плоче изгинулима у рату у селу Модрану, које је село организовало. Осим откривања плоче и пригодних говора, одржан је и заједнички обед свих присутних, за који су, као некада за сеоску славу, сва домаћинства припремила и донела храну.

Данашња породица је у Семберији по правилу инокосна. Велике породичне заједнице почеле су се расипати већ почетком нашег века, а до ослобођења било је још доста синовских заједница у којима су живели родитељи са ожењеним синовима и њиховом, често многобројном, децом. После ослобођења и ове заједнице се нагло распадају, а најчешћи узрок томе су: закон о земљишном максимуму, односно стицање права на деч-

ји додатак и пензију, тако да сада са родитељима остаје да живи у заједници само један ожењени син. Остали синови, обично неко време после склапања брака, заснивају самостално домаћинство.

Као и раније, и данас је породица патријархална, са истакнутом улогом мушкираца. Иако данас и мушка деца често напуштају родитељску кућу као и женска, мушка деца се више жеље, њиховом подизању се посвећује више пажње, међу њима је мање неписмених, више их се школује и у просеку стичу веће квалификације него женска деца. Они су још увек једини наследници очевине, јер сеоска жена у Семберији још увек оставља браћи сву очевину, иако по закону и она има иста права на њу.

Положај жене је ипак побољшан, изменјен. У инокосној породици свака жена је домаћица, са свим дужностима, али и правима, и као таква има много већа права него снаха у многобројној заједници. Затим, од пре неколико година жене су почеле, како смо навели, масовно да одлазе на рад у иностранство, и тиме стекле право да самостално зарађују изван породице и да, заједно са мужем, располажу својом зарадом.

Данас је највише породица са 4 односно 5 чланова (скоро половина од укупног броја породица), што значи да се и број рођене деце по једном брачном пару знатно смањио, односно да се и овде породица планира⁷. Раније породице имале су по шесторо и више деце.

Најзад, евидентна је и једна за породицу негативна последица еманципације жене: пораст броја развода бракова, појава која је до рата била сасвим изузетна и у којој је жена увек осуђивана као кривац.

Говорити о променама а не рећи нешто и о њиховом интензитету, било би непотпуно. Јасно је да у једној области од близу 90 000. становника, као што је Семберија, промене не наступају истим интензитетом код свих становника. Покушаћемо да установимо неке законитости у томе.

Као што је напред речено, промене су интензивније код сеоског становништва које има и неки други извор прихода осим пољопривреде, јер су на тај начин њихови животни услови и материјална база изменјени. Обично је такво становништво укључено у неку од наведених миграција, па такође можемо закључити да је становништво које је покретљивије, више изложено променама од оног које остаје везано како за своје традиционално занимање — пољопривреду, тако и за свој кућни праг.

Евидентна је и класификација према старосној структури. Млади људи, као и увек и свуда, брже се и лакше уклапају у

7 Попис становништва и станова 1971, Становништво и домаћинства по општинама, 172.

токове савременог живота. Исто се може рећи и за домаћинства чији су чланови млади људи. Насупрот таквима, старачка домаћинства, којих у Семберији, као и у свим нашим крајевима, има доста, немају ни снаге ни могућности, а понекад ни жеље, да нешто измене у свом животу.

Најзад, постоји разлика у усвајању новина и међу половима. Не по својој природи, него због неједнаких животних услова о којима смо напред говорили, семберијска жена најчешће није способна да се једнако као мушкарац укључи у савремени начин живота.

Radmila Kajmaković, Sarajevo

Résumé

CHANGEMENTS DANS LA CULTURE POPULAIRE EN SEMBERIJA — (résultats et expériences)

La Deuxième guerre mondiale et la Révolution sont de grands tournants aussi dans le développement de notre culture populaire. La société patriarcale encienne, entamée déjà grandement par la pénétration des rapports capitalistes, est ébranlée dans ses fondements, gagnée par l'incendie de la guerre et de la révolution.

Après la libération, par suite des changements sociaux survenus et du développement économique, il se produisit des modifications substantielles dans la manière de vivre, dans les rapports personnels et de famille, ainsi que dans la culture matérielle et spirituelle.

Ces dernières années, le départ en masse de la population à la recherche du travail en dehors de sa propre région, dans notre pays aussi bien qu'à l'étranger, introduit également de nouveaux éléments dans la façon de vivre, les idées et les rapports mutuels de la population rurale.

Les processus susmentionnés, qui sont évidents dans notre pays entier, se sont déroulés également dans la région étudiée, Semberija, dont l'évolution nous avons suivi au cours de quinze dernières années.

En étudiant la vie populaire et la culture de la population de Semberija, nous avons fait les conclusions suivantes:

1. Un des processus essentiels qui dure, sous différentes formes, depuis la libération, est actuellement la migration intensive de la population en plusieurs directions. Ce sont, tout d'abord, les migrations à l'intérieur de l'habitat, des hameaux particuliers à la périphérie de la ville s'installent les familles récemment divisées. Ensuite, les gens des villages écartés viennent s'établir près de la ville ou le long des voies de communication nouvellement construites. Il y a également des migrations du village en ville, soit qu'on abandonne le village définitivement et déménage en ville où l'on a trouvé un emploi soit qu'on travaille en ville tout en continuant à habiter le village où l'on pratique même certains travaux agricoles ou, finalement, ce sont des migrations saisonnières et temporaires. La seconde espèce de migrations est le travail temporaire en dehors de sa propre région, au commencement le plus souvent en Slovénie et ces dernières années aussi à l'étranger. A ces dernières migrations prennent pour la première fois part en masse les femmes dont les familles restent à la maison.

2. Les changements sont de différente intensité dans les aspects particuliers de la vie populaire. On adopte le plus vite les acquisitions de la culture matérielle. Les changements dans le domaine de la culture spirituelle ainsi que dans celui de la vie individuelle et familiale s'effectuaient d'une façon considérablement plus lente. Une exception à cette règle est la désintégration des communautés de famille — zadruga, qui étaient un phénomène assez fréquent jusqu'à la libération. Cependant, la Loi sur le maximum de propriété foncière a donné lieu au partage des communautés de famille, de sorte qu'elles se sont presque entièrement éteintes dans une période très brève.

3. Toutes les couches de la population n'ont pas été affectées par ces changements avec la même intensité: ils étaient plus intensifs dans ces ménages où du moins un membre a eu un emploi en dehors de l'agriculture que dans les ménages purement agricoles. Aussi les jeunes générations adoptent-elles ces changements d'une façon plus intensive que ne le font les générations plus âgées.

Бреда ВЛАХОВИЋ, Београд

**ТРАНСФОРМАЦИЈА СЕОСКЕ ПРИВРЕДЕ У УСЛОВИМА
СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ИЗГРАДЊЕ**

(на примеру Семича)

Увођење нових производних средстава и технике само по себи означава културне промене у сеоској привреди и животу. Тим се путем у сеоску средину распростире техничка култура индустријског друштва¹. Међутим, у прошлости се на нашем селу начин привређивања врло споро мењао и прилагођавао новим условима, а са тим у вези и сам начин живота. Ипак, не може се тиме рећи да сеоска привреда у нашој земљи није пратила све битније етапе нашег друштвено-политичког развитка, што се одражавало, на једној страни, у самој производњи, а на другој, у новим друштвеним односима. Мислим да би било сувишно да и на овом месту понављамо — јер је то речено већ више пута, и на другим местима — да је послератни развој ишао убрзанијим темпом, што се одразило у свим видовима народног живота, како у индустријским регионима тако и на селу. Нови друштвени услови и нови извори економске природе одражавају се и у материјалној и друштвеној сеоској култури. Дојучерашњи чисто сеоски региони, где је пољопривреда била једини и главни извор прихода, постају у новим условима индустријски центри.

Самом чињеницом што се мења традиционални начин привређивања, мењају се из основа и културно-економске и друштвене карактеристике. Најзад, мења се и став поједињих етнолога у погледу проучавања оваквих појава. Ипак, по општем складу, ово је једна нова фаза у развоју нашег села, коју је свакако врло интересантно проучавати, јер се промене врше и дешавају пред нашим очима па их можемо непосредно пратити.

Пример једне такве трансформације је Семич са околином, у Белој Крајини. Подручје Семича се до пре две деценије убрајало у најзаосталије крајеве Словеније. Неповољни природни услови нису дозвољавали развој пољопривреде у ширим размерама, већ се пољопривреда развијала у оквиру уско породичног производно-потребничког процеса. Од краја 19. века па све до другог светског рата, потребе овдашњег становништва преостале су оквире економске могућности домаћинства. Пре свега, посед једног домаћинства, није био велики. Земља је по саставу лоша, карсна, а породице су биле бројне. Као додатно зајимање врло рано јавља се торбарење, а још у другој половини

1 Стипе Шувар, *Културне промјене у селима Југославије, Социологија села 29—30*, стр. 120.

19. века потекле су прве миграције радне снаге у прекоморске земље, пре свега у Америку. Већ 1847. године у Америци је било исељеника пореклом из Семича, који су се тамо снашли и лепо зарађивали.² Ова миграционна струја не само да није пресахнула већ је све више узимала мања, што се несумњиво одражавало на развој привреде у самом Семичу. Наиме, домаћинства су остајала без потенцијалне и главне радне снаге, а пољопривреда, једини извор прихода, остала је на инокосним женама, старим изнемоглим мушкарцима и нејакој деци.

На основу теренских проучавања и пописа становништва из 1900. године, видимо да је пољопривреда била једино и главно занимање становништва. Општину Семич је у то време чинило 26 села, која су заузимала укупно 2 056 ha земљишта. Од тога се у пољопривреди користило 2 026 ha, и то 809 ha њива, 696 ha травњака, 42 ha воћњака, 282 ha винограда, 796 ha планинских пашњака и 1 567 ha шума.³ У то време у Семичу није било никаквих индустријских објеката, већ је, поред земљорадње, значајну улогу у привреди имало и сточарство. Гајили су рогату марву и овце. Испаша за стоку била је заједничка. Обављала се на „гмајнама“ (сеоским утринама), које су биле заједничка својина једног или више села⁴. Стоку су продавали у Карловцу и на сточним вазарима који су се одржавали у Семичу и другим насељима Беле крајине. Тридесетих година овог века у Семичу ради млекара, која откупљује млеко од сељака (та млекара је радила све до педесетих година) и тиме делимично побољшава економски положај неких домаћинстава.

Једино је виноградарство било она грана привреде која је појединим домаћинствима давала веће приходе. У то време, од 820 ha укупне обрадиве површине, под виноградима је било 190 ha, и то само на ужем подручју катастарске општине Семич⁵. Пероноспора је крајем 19. века уништила винограде, а тиме и значајну економску базу. Ово је само појачавало исељавање у Америку. У периоду од 1895. до 1912. године виногради су на ново сађени (и то 288 ha на америчку подлогу, а свега 9 ha хибрида). Мада су почетком овог века виногради заузимали нешто већи простор, а средином столећа свега 5% обрадиве површине, семички крај је ипак сматран виноградарским рејоном, јер је вино било главни извор прихода⁶.

Четрдесетих година 20. века у Семичу се појављује и пољопривредна задруга, која је у ствари била само посредник за набавку вештачких ћубрива. Појављују се и прве пољопривредне машине — вршалице на моторни погон, и то на „гепел“ (машине

2 Jože Zavetnik, Američki Slovenci — Pregled splošne zgodovine Združenih držav slovenskega naseljavanja in slovenske narodne podporne jednote, Chicago 1925, str. 250 — 256.

3 Gemaindeleksikon 1900, Wien 1905, str. 169.

4 Више о томе у раду: Бреда Влаховић, Неке сеоске друштвене заједнице у Семичу (Беле крајине), Етнолошки преглед бр. 10, Јециње 1972, стр. 77 — 81.

5 Gemaindeleksikon 1900, Wien 1905, str. 169.

6 Kmetijski teden v Beli Krajini, Ljubljana 1955, str. 255.

покречу коњи, а касније и прави мотори), које су могле бити својина целог села, а и поједињих богатих сељака. Међутим, све до педесетих година овог века, можемо казати сасвим сигурно, стање се у суштини није променило. Начин привређивања тапкао је у месту, као и читав живот, мада је било покушаја са разних страна да се утиче на побољшање и осавремењавање привреде, али за то није било најосновнијих услова. Од земље се није могло добити више, нити је то имао ко урадити. Традиционални начин привређивања могао је да се мења у оквиру оних делатности и могућности које су биле, пре свега, природно условљене, јер из те посне карсне земље, са оним економским могућностима и оним радним потенцијалом који је остао код куће, преполовљен било миграцијама било ратним вихором, није се могло извукти више од оног што се добијало, а то је било веома мало. Последице тако пасивне привреде одражавале су се у свим видовима материјалног, друштвеног и социјалног карактера.

.....

Тек 1951. године „Искра“ из Крања у Семичу је отворила свој погон за израду кондензатора. Тиме у овом крају почине, можемо слободно рећи, нова ера привредног развитка. У почетку је био запослен само мали број радника, свега 12, а затим се постепено број запослених повећавао, тако да је 1972. године достигао 755 радника. Осетан привредни успон почине заправо од 1964. године, када је коначно изграђена фабрика са свим халама и погонима. Осим „Искриног“ погона, у Семичу је и погон Индустриске моторних возила (ИМВ) из Новог Места. Овај погон је израстао из столарске радионице. У њему су крајем 1972. године била запослена 83 радника. Изван „Искриног“ погона и погона Индустриске моторних возила, у појединим установама и привредним организацијама — трговини, угоститељству, школи и администрацији — запослено је још 59 радника, што је у укупном износу 897 запослених од укупно 3 025 становника, а то је за ово подручје знатан број.

У погону „Искре“ запослена је претежно женска радна снага, док је у Индустриској моторних возила запослена мушки радна снага, па је тако створена извесна равнотежа у погледу запошљавања. Становници Семича запослени су и у неким другим предузећима изван овог подручја, у чрномаљској индустрији и у Новом Месту на пример. Доста их је и на привременом раду у иностранству. Међутим, још увек више од 95% запослених живи на селу и бави се пољопривредом. Такав двојни индустриско-пољопривредни однос веома позитивно утиче на економски положај ових и оваквих домаћинстава. Природно би било да у односу на сразмерно велики број запослених пољопривреда опада или стагнира. Међутим, чињеница је да се у последње време упоредо са порастом запошљавања становништва у индустрији, по-

7 Подаци добијени у предузећима „Искра“ — погон Семич, Индустриске моторних возила — Семич и Крајевном ураду Семич.

љопривреда све више осавремењује и иде у корак са опште техничким напретком. Већа економска стабилност — стални месечни приходи бар једног члана домаћинства, а често и више њих, омогућавају набавку пољопривредних машина, које надокнађују недостатак радне снаге, и, што је веома важно, помоћу њих се посао око обраде њива и винограда знатно брже, ефикасније и целиснодије обавља. Приморани на овакво пословање, сељаци — индустријски радници су пољопривреду подигли на знатан ниво.

Сточарство данас нема велики значај у привреди овог подручја. Међутим, занимљиво је да су баш у вези са сточарством набављене прве пољопривредне машине. Биле су то косачице, и то она врста која је погодна за нераван терен као што је семички. Наиме, косидба је у селу онај посао који у датом тренутку захтева присуство великог броја радника, а баш њих у садашње време недостаје. Док је машина косачица релативно доста (има их скоро свака кућа), дотле је трактора врло мало (свега 2—3) јер се због неповољне конфигурације земљишта не могу користити. Много више машина се употребљава у обрађивању винограда, и то опет за оне послове који при обради изискују велики број мануелних радника (копање винограда, прскање и слично).

После краћег периода у коме су пољопривреда и виноградарство стагнирали, у последњих десетак година осећа се опет све веће интересовање за винову лозу. Из основа се данас мења начин сађења винове лозе. Нове машине којима се сада обрађују виногради (фрезе, моторне прскалице) захтевају широко растојање између редова, што раније није био случај. Преради и чувању вина такође се посвећује више пажње и осавремењује се и та врста технологије.

У земљорадњи су, истина, још увек заступљене све оне културе које су потребне за живот (а неке напуштене као конопља, боб на пример) — житарице, кромпир, кукуруз, крмно биље, хељда, пасуљ и друге — у количинама које су неопходне за домаћинство. За тржиште се не производи. Конфигурација, квалитет земље и ситна парцелација не дозвољавају овде плантажни начин обраде земље, као ни употребу пољопривредних машина већих размера.

Најмање је напредовало сточарство. Оно је, у поређењу са ранијим стањем, чак знатно опало. Семич, који је до пре десетак година, а нарочито до пре другог светског рата, био познат као значајан сточарски центар, и место у коме су се одржавали сточни вашари за овај део Словеније, данас је у погледу сточарства у таквом положају да ни откупна станица нема посла, а вашари су већ потпуно укинути.

Удруживањем индустрије, као новог економског потенцијала, са старим изворима прихода — пољопривредом, створена је у савременим условима солидна економска база која има вишеструк позитиван утицај на народни живот овог до скора заосталог региона, у коме су се због раније заосталости све до данас задржали многи стари елементи народног стваралаштва на које

се непосредно надовезују најсавременији облици народне културе. Овакав нови економски потенцијал вишеструко се одражава у материјалној, друштвеној и духовној култури. Запажа се то на кући, у ношњи, привреди, неким облицима друштвених обичаја који су било везани за село као заједницу, затим породицу као основну јединицу друштвеног организовања, а уз то и у појави неких савремених обичаја везаних за индустријски облик друштва, као што је прослављање 1. маја и других државних празника. Убрзаним темпом подижу се савремене стамбене зграде, које ни по чему не личе на некадашње једно или вишећеличне зграде прављене од дрвета, до скора тако карактеристичне и узимане као симбол Семича и Беле крајине. То су данас савремене зидане грађевине, урађене по савременим архитектонским принципима како у погледу материјала тако и по унутрашњем распореду и функцијама просторија (од цигле до најсавременијих грађевинских елемената, санитарне просторије, одвојене просторије за спавање од дневног боравка, централно грејање и слично). То се, пре свега, запажа у самом Семичу, као и у најближим насељима која су се више укључила у индустрију, а одатле се шири и у удаљенија насеља.

Семич на овај начин, као некадашња сеоска агломерација, данас постепено губи лик класичног села и добија карактеристичке градског насеља. Подижу се, наиме, стамбени блокови и четврти стамбених кућа без привредних зграда. У селима се поред постојећих „домачија“ (дом) подижу нове савремене стамбене грађевине, издвојене из економског дворишта јер нови услови станововања искључују данас из употребе некадашња неуређена дворишта.

У оваквим новим условима привређивања и станововања мењају се и односи у самим породицама. То се, пре свега, видно уочава на релацији стари — млади, у расподели послова, степену одговорности и темпу прилагођавања.

Сви ови процеси о којима је напред говорено имају за последицу трансформацију разних облика, према чему етнолошка наука не може остати равнодушна, јер предмет етнолошких наука нису само реликтне појаве на нашем селу, како неупућени погрешно мисле, већ исто тако и све савремене појаве које утичу на народни живот и његово даље обликовање. Примери који су овде поменути, уосталом, то најбоље, рекло би се, потврђују.

Breda Vlahović, Beograd

R é s u m é

TRANSFORMATION DE L'ÉCONOMIE RURALE DANS LES CONDITIONS
DE L'ÉDIFICATION DU SOCIALISME (SUR L'EXEMPLE DU VILLAGE
DE SEMIČ EN SLOVÉNIE)

L'économie rurale avait passé par toutes les étapes essentielles de notre développement socio-politique et par l'édification de nouveaux rapports

sociaux socialistes a subi d'importants changements évolutifs. L'édification de la société basée sur le socialisme et la création de nouveaux rapports sociaux influaient sur la transformation de tous les composants de l'économie rurale. L'édification de l'industrie dans certaines régions agricoles y a joué un rôle à part. Semič, agglomération et contrée dans la Slovénie du Sud-Est offre un exemple sur lequel il est possible de suivre les changements qui se sont produits en ce sens.

Le territoire de Semič, il y a quelques dizaines d'années, appartenait à la catégorie des régions de Slovénie le plus arriérées. Les conditions géographiques défavorables avec l'infrastructure insuffisamment développée se répercutaient négativement sur la vie économique dans son ensemble et tout particulièrement sur la vie économique du village. L'agriculture, l'élevage et la culture des fruits, en tant que branches fondamentales de l'économie rurale, n'ont pas pu prendre un essor plus considérable au passé. C'est pourquoi toute l'économie rurale restait serrée dans les limites étroites du processus familial de la production et de la consommation. Dans la plupart des cas elle était incapable même de satisfaire ces besoins les plus urgents. Pour cette raison, dans la seconde moitié du XIXe siècle encore, du territoire de Semič se mirent en marche les premiers courants migratoires de la main-d'œuvre, d'abord vers les régions avoisinantes en Slovénie et ensuite même en dehors de celles-ci, dans l'Europe Occidentale et même aux pays d'outre-mer, en premier lieu aux États-Unis et au Canada.

Les gains faits à l'étranger atténuaien momentanément la crise dans le pays natal, mais l'économie domestique rurale déclinait davantage, car les hommes les plus forts et les plus sains abandonnaient leurs maisons, laissant les travaux domestiques et les travaux de champs aux membres débiles du ménage et à la force de production féminine, déjà surchargée de travail épuisant.

Les conditions ont radicalement changé dans les années cinquante de notre siècle. C'est alors que l'usine »Iskra« de Kranj établit à Semič un de ses ateliers qui marqua une nouvelle ère dans la vie économique des agglomérations de Semič. Le surplus de la main-d'œuvre rurale restait dans la localité et trouve un emploi aux établissements d'»Iskra». Le gros de la main-d'œuvre aux ateliers d'»Iskra» est constitué de femmes, tandis que les hommes travaillent, pour la plupart à l'Atelier de menuiserie, une exploitation de l'Usine d'automobiles (Industrija motornih vozil) de Novo Mesto qui a également ouvert à Semič une de ses exploitations. Grâce à cela, à l'heure actuelle il y a à Semič beaucoup de familles dont plusieurs membres travaillent dans l'industrie locale de Semič.

La population de Semič a augmenté, dans ces nouvelles conditions du développement économique, le budget de famille, car plus de 99 p. 100 d'ouvriers et d'employés vivent aux villages, sur leurs propriétés qu'ils cultivent parallèlement au travail dans l'industrie. Cependant, la terre est cultivée aujourd'hui, pour économiser le temps et la main-d'œuvre, en fonction de la base matérielle plus développée, au moyen des machines agricoles les plus modernes (tracteurs, moissonneuses, pulvérisateurs à moteur pour les vignobles, etc.) et à cette nouvelle organisation des travaux se soumet aussi l'assoulement et s'adapte la structure des cultures sur les surfaces agricoles. Les céréales, par exemple, cèdent leur place aux cultures maraîchères et les vignobles classiques, autrefois une caractéristique de la contrée de Semič, qui exigeaient un traitement manuel épuisant, sont aujourd'hui essartés et à leur place sont, plantés de nouveau vignobles à rayons éloignés l'un de l'autre pour permettre le passage des tracteurs et des autres machines.

Tout cela est une preuve convaincante que l'économie rurale a subi, en nombre de cas, un changement profond et qu'elle s'est adaptée aux nouvelles exigences de la vie, non seulement dans la contrée de Semič, mais aussi aux autres régions de notre pays. En conformité avec cela ont subi des modifications nobreuses autres formes de la vie à la campagne.

Радмила ФИЛИПОВИЋ ФАБИЈАНИЋ, Сарајево

ТРАНСФОРМАЦИЈА УЛОГЕ НАРОДНЕ МЕДИЦИНЕ И ВИДАРА
У САВРЕМЕНИМ ЖИВОТНИМ УСЛОВИМА

Територија коју на Балкану заузима данашња Југославија била је одувек мост преко кога су се све тековине културе, па и здравствене, шириле са истока на запад, и обратно. Центар ове територије, па самим тим и овог посредовања, биле су земље данашње Босне и Херцеговине.¹ Посебни историјски услови и бурни политички догађаји дали су специфично обележје култури ових области. Та специфичност огледа се и у развоју медицине и народне медицине, чији су се развојни пут и улога нешто разликовали у истом временском периоду од развоја медицине и народне медицине у суседним областима. Овај кратак увод, и исто тако кратак и глобалан преглед карактеристика народне медицине и односа према њој кроз различите периоде историјских и аруштвених односа, неопходни су да би се разумело и схватило како су нагле промене настале у последњих сто, односно тридесет до педесет година, и каквих смо појава ми сведоци.

О медицини у нашим крајевима пре доласка Словена, зна се доста. Античка и византијска медицинска дела и расправе ко-ришћена су вековима било као преводи и извори, било као основе за дискусију и стварање нових теорија. Ова висока медицинска култура одразила се била и на организацију заштите здравља становништва. Тако је свака римска легија имала 24 лекара, наравно највише хирурга, јер су они били ратницима најпотребнији, али и других. Сваки град, и римски и византијски, имао је своје лекаре архијатросе.² Међутим, и поред свега тога, и верска и световна медицина онога времена имају конкуренте у надрилекарима, против којих се заједно боре.

С каквом су медицинском културом Словени дошли у ове крајеве, не зна се. Међутим, по неким називима за болести и речима које означавају људе који се баве лечењем и врачањем, а који су заједнички свим Словенима, може се претпоставити да су Словени још из своје матице понели извесну, иако оскудну, емпиријску или народну, и верску, односно у оно доба званичну медицину. Доласком у ове крајеве, Јужни Словени су први од свих Словена дошли у додир с хришћанством и примили га. Не напуштајући ни лако ни брзо своја стара схватања и елементе античке културе, а примајући хришћанско учење, наши далеки

1 А. Глесингер, *Проблематика хисториографије здравствене културе у БиХ*. Зборник радова I конгреса за историју здравствене културе Југославије, Београд 1971, стр. 147 — 148.

2 Р. В. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*. САНУ, Посебна издања књ. CDXV, Београд 1967, стр. 17.

преци створили су синкетизам, од кога су многи елементи дошли до наших дана. Иако су ови Словени веома рано дошли у додир с хришћанством, нити су га примили нити даље одржавали чистим. Јер, хришћанство се од свог постанка борило против лечења врачањем, гатањем и против веровања у моћ људи да исцелују болесне. Како се оно дуго и узалудно борило против свега овога, има доста доказа. Да поменемо само још Мојсијеву спомену синовима Израилевим, кад каже да врачаре треба спаљивати и да се не треба обраћати врачарама и гатарама за помоћ да се не би скрнавили.³ Већ током првих векова свога постојања хришћанска црква одбације све што није у складу с њеним учењем, али не успева сасвим у томе. Јер, сва та причања и веровања, касније уобличена у апокрифе, егзистирају и даље упорно и упоредо с правим учењем.

Осим тога, и сама црква је, иако по хришћанском учењу не постоје вештице, зли духови и демони и полудемони, имала молитве за очишћење оних који су веровали да су таквим силама опседнути; носиоци ове врсте лечења, како канонским тако и апокрифним молитвама, били су свештеници. Основ овоме су у ствари била причања о исцелењима и вакрснућима из Библије, која су, преточена у праксу и спојена с разним претхришћанским веровањима, створила обреде у којима су се користиле синкетистичке молитве, боље рећи егзорцизми. Тако у средњем веку имамо у пракси народну медицину (највећим делом емпиријску), затим верску (која се код православних и римо-католика дели на канонску и апокрифну), и, најзад, научну, која се развија на основама античке медицине.⁴ Овакво стање траје све до 15. века, до долaska Турака у наше крајеве. Тада се прекида и онако скроман развој медицине, а становништво остаје препуштено својој народној и верској медицини (у ову другу се отада све више уноси и емпирија, те поједини свештеници по манастирима узгајају лековито биље, од кога спровлају и деле лекове).

С Турцима у наше крајеве и у народну медицину продиру оријентални утицаји и знања из исламског света. Догађа се то директно, са Истока, али и посредно, из Средоземља, где су Арапи већ раније унели и проширили те утицаје, па они нешто изменјени и с те стране продиру у наше крајеве. У то време стижу и преписи дела Авицене (*Abu Ali al-Husain ibn Abd Allah ibn Sina*), познатијег као Иби-Син,⁵ посебно његов Канон, али и других познатих исламских научника. Међутим, та дела, писана арапским језиком, доступна су само уском кругу познавалаца арапског језика, и остају непозната ширем кругу.

У 16. веку у наше крајеве се уноси још један елемент дојлаком шпанских Јевреја у Босну. Међутим, и тековине културе

3 Златоје. *Нешто о празновајеру и његовим пошљедицама*, Босанско-херцеговачки источник, књ. VII, Сарајево 1893, стр. 280—281.

4 Р. В. Катић, нав. дело, стр. 37, 98 — 100.

5 Види Авицену, Енциклопедија лексикографског завода 1, Загреб MCMLV, стр. 309.

коју су они донели, не постају својина ширег слоја народа, јер су својина уског круга људи које вежу други језик и друга култура. Тако видимо да у нашим крајевима, специјално у Босни и Херцеговини, после доласка Турака остају у народу да егзистирају и да представљају једину медицинску културу и помоћ народна и верска медицина, које се, препуштене себи, узајамно све више приближавају и прожимају.

Из 16. и 17. века немамо директних података о томе каква је била та медицина у то време. Међутим, по ономе што зnamо о медицини из доба пре и после тог времена, а у чему нема много разлике, можемо претпоставити да ни медицинске прилике у 16. и 17. веку нису биле много друкчије. Да је тако, сведоче нам и ретки индиректни подаци, односно номоканони из 16. и 17. века. У њима се осуђује ношење хамајлија, па и хартија с молитвом од нежита, и забрањује се лечење апокрифним молитвама.⁶

У време од 16. до 18. века, народна медицина, и то она средњовековна, допуњена ту и тамо исламским и сефардским елементима, била је и једина у нашим крајевима. Њени носиоци су били како народни лекари емпирици — који су се бавили лечењем травама, мелемима, такозваном „малом хирургијом”, али и већим хируршким захватима (трепанација, вађење камена из мокраћног мехура, скидање мрене с ока) — тако и свештеници свих конфесија, па и врачари и бајалице који су лечили психотерапијом и принципом да је већ и чврста вера у лекара, пола оздрављења. Свештеници су се, као ретки писмени људи, бавили преписивањем терапијских зборника са упутствима за лечење, у које су и они каснији преписивачи додавали многе народне лекове и молитве, те су ти зборници на тај начин све више престајали да буду то, и све су више губили везу с првобитним узорима, а постали су такозване народне лекараше у правом смислу те речи, односно постали су зборници народних лекова и апокрифних молитава. Много више него овим радом, свештеници су се бавили лечењем умоболних и других болесника молитвама, како на познатим култним местима (Св. Василије Острошки, Св. Иво — у Подмилачју, код Јајца, црква у Чајничу с чувеном чајничком Богородицом), тако и у свим осталим богомољама па и у кућама оболелих у које су позивани. Интересантно је да овај начин лечења турске власти нису забрањивале, него су чак издавале и дозволе, такозване мураселе, да хришћански свештеници лече оболелe Муслимане.⁷ Овакав рад свештеника и народних лекара вековима су строго забрањивали православни и римокатолички црквени поглавари разним окружницама и наредбама, али без успеха. Наређивали су, због врачања и гатања, одлучење од цркве (што је повлачило сахрану без опела) и овакве радње квалификовали као смртни грех. Навешћу овде као пример

6 В. Јагић, *Словенски текстови канона*. Старине књ. IX, Загреб 1877, стр. 110.

7 Ј. Матасовић, *Фојничка регистарска споменик*, СКА, Споменик, књ. LXVII, Београд 1930, стр 191.

наредбу бискупа Милетића из 1818. године, којом одређује које грехе може жупник да разреши, а које виша инстанца.

»Čaragna, gatagna, vračagna, čini, i svaki drugi vragoluczi kojise budu suditi da su grihs smartni. Ovaka dilla vraxia akose čine S'pris. Sakramentim, olli z'drughim stvarima posvechenim, obustavgliaju se od Zakona opcheni Czarkveni pod prokletstvo veliko, u koje upadaju odma koji dilla vraxia sa stvarima svetim, oll posvechenim čine.

Obustavgliaju se i koji Hamanlie, i zapise od Turaka, i od Rischiana traxe, i uzimaju: buduchi gnoive Hamanlie, i zapisi puni vrugoluka (su).⁸

»A koji su rečena vraxia dilla priđ drughim, olli z'drughim dillovali, dok se priđ istim taki vraxii dilla neodreku, odnishiit se neimaju.

Dabise pak dogodilo, scto Bogh sačuvo i pomisliit, da je tko nepristelegia paklenoga na pomoch zazivo illi mu kakkav poklon prikazivo, ovaki zločinczi nemogu se odrishiit brez mashe osobite oblasti.«⁹

Без обзира на све овакве и сличне забране, издаване током века, видимо да је у народној медицини лечење употребом мађије, уз изговарање синкретистичких формулa, а у верској лечењу обредом, пропраћеним канонским и апокрифним молитвама, било доминантно. Заједничка и битна црта ових некадашњих народних лекара, бессребреника, била је да су радили за душу, за пропаганду своје вере, не уговарајући и не тражећи награду. Задовољни су били оним што добију, изузев сасвим ретких професионалаца видара, који су чак уговоре склапали, или веома чувених и тражених свештеника за лечење умоболних, чији се самостан или манастир онда даривао (или у случају неуспеха кажњавао), а не они лично.¹⁰

Крајем 18. века јављају се у Босни први школовани лекари, родом из Босне. (Нисам говорила о повременим боравцима дубровачких и других лекара и видара странаца на дворовима босанских владара, а касније и турских паша и везира, јер је њихово деловање остајало и временски и просторно ограничено, и јер се радило о људима који нити су користили тековине наше народне медицине, нити су њој знатније допринели.) Са појавом првих школованих лекара из Босне, који остају да живе и раде у њој, „почиње кидање са средњовековном народном медицином,”¹¹ које је, међутим веома аутогенотрајало. Иако се половином 19. века отварају у Сарајеву вакуфска и војна болница, којима су претходиле војне амбуланте, па затим и прва апотека,

8 Fra Augustin Miletich, *Naredbe i uprave biskupa namistnika apostolski...* Rim 1828, str. 89.

9 Fra Augustin Miletich, nav. delo, str. 91.

10 Др Ј. Јеленић, *Летопис фрањевачког самостана у Крешеву*, Сарајево 1918, стр. 84.

11 Р. В. Катић, nav. дело, стр. 99.

народна медицина није више једина, али је још увек доминантина.

Поред болнице и лекара постоји еснаф цераха (званичних лекара и видара), док се бербери тиме баве незванично; затим еснаф атара, то јест арогериста, који су спрavљали и продавали лекове углавном од лековитих трава. Некако у то време, 1852. године, и Турска приступа први пут међународном здравственом уговору, и 1861. године издаје Основни закон о здравственој служби, по коме од тада лекарску праксу може да врши само онај ко је дипломирао на Џарској медицинској школи у Цариграду или онај ко тамо нострификује диплому стечену у некој другој земљи.¹² Ова Закон почиње у Босни да важи од 1871, када у Сарајеву постоје три званична лекара, од којих један нема дипломе, а друга два су странци (др Кечет и Велибег). У оваквим условима јасно је зашто је аустроугарска окупација затекла у Босни још увек доминантну народну медицину, с којом се одмах озбиљно позабавила. Доносе се многе здравствене уредбе, доводи стручни медицински кадар, воде многообројни судски процеси против надрилекара, врачара и бајалица који пуне „Народне новине”, а 1893. доноси се Казнени закон, чији се чл. 343 „очитује у надрилијчењу”.¹³ Међутим, ма како ригорозна била у свему, аустријска је власт (као раније и турска) дозволила лечење на култним мектима. Наиме, одмах после анексије Босне и Херцеговине, окружник барон Лазарини обавестио је владу у Бечу о култу св. Иве у Подмилачу, код Јајца, и тражио је да влада пошаље неко стручно медицинско лице да испита шта се ту догађа. У извештају лекара, кога је влада послала, каже се да у Босни тога времена не да нема нервне клинике, него да нема ни болница, па кад је таква ситуација, ако народ ту стварно налази помоћи или олакшања, он поручује: „нека, пустити их, нека оздрављају!”¹⁴ Тако се народ и даље окупља на култним местима, док Аустрија отвара болнице, према којима је народ, као и према првим лекарима — странцима, био веома неповерљив.

Лекарима се и даље народ обраћа тек у последњем тренутку, пошто се од домаћих лекова покушало све што се знало и имало, јер лекару треба платити у новцу одмах и за услугу и за лекове. Кад се дође до лекара и до болнице, обично је већ све било касно, и тако се стварало убеђење да свако ко се упути у болницу, мора да умре. Било је потребно неколико деција рада и то лекара — наших људи, да би тај однос према лекару и болници почeo да се мења. У прво време лекару су се водили само оболели домаћин и мушкирци (касније тек и жене), који су били у пуној радиој снази, јер би њихово боловање за кућу био већи губитак од износа који се да за лечење. У то време, скоро све до другог светског рата, деца и старији људи су се ретко во-

12 А. Поповић, *Друштвени положај здравствених радника у БиХ у XVII и XVIII вијеку*. Зборник радова I конгреса за историју здравствене културе Југославије, Београд 1971, стр. 269.

13 „Народне новине” бр. 239 — 241, Сарајево 1890.

14 E. Leik, *Das Wunder in der Heilkunde*, München 1930.

дили лекару, за њих су били добри и домаћи, народни лекари. Стога је до половине нашег стоећа народних лекара, мање или више чувених, било још увек дosta. На пример, према испитивањима од 1961. — 1964. године у источној Херцеговини, области са око 140 000 становника, било је живих или скоро умрлих 75 народних лекара углавном локалног значаја.¹⁵ Од тада њихов број у селима нагло опада и своди се на видаре емпирике, који намештају преломе и ишчашења и праве мелеме, и на по неког који лечи психотерапијом. После ослобођења, када је мрежом социјалног осигурања обухваћен и део пољопривредног становништва и када се разгранала мрежа медицинских установа, на извору народне медицине, на селу, све је мање људи који траже помоћ од народних лекара.

Међутим, од пре 15 — 20 година, настала је једна сасвим нова ситуација. На пијацама у градовима никле су тезге на којима се продаје лековито биље током целе године у велиkim количинама. У Сарајеву је та традиција стара. Атари, који су били организовани у еснафе, имали су своје радње за време Турске и Аустро-Угарске. У Аустро-Угарској морали су да полажу и испите, којима је проверавано њихово знање о својствима биљака, о начину сушења и о дозирању, да би добили дозволу за продају лековитог биља. А између два рата, да би се добила та дозвола, „требало је положити низ ускостручних испита”. Код ових нама савремених травара, којих само на Баш-чаршији у Сарајеву има свакодневно по осам до десет, а има их по двоје-троје и на свакој другој пијаци у граду, није тај случај. За рад им је потребна само дозвола за бављење продајом. За сакупљање и сушење лековитог биља користе упутства из књига о лековитом биљу, како из оних објављених пре скоро сто година (В. Пелагић и С. Садиковић), тако и савременијих. Последња је изашла књига *Траве и мелеми Јове Мијатовића* с Романије, у децембру 1973. Контролу биља које продају ови травари, као и цена, инспекција ретко врши.

Мање видан, али много више на гласу је рад такозваних народних лекара који постављају дијагнозе, одређују терапију, који лече код куће, примају болеснике и имају фиксиране цене својих услуга. За разлику од својих некадашњих претходника, да употребим израз изворних народних лекара, који су углавном радили „за севап”, ови садашњи су велики сребролуцци. Осим тога, њихово знање се не заснива на емпирији или традиционалним начинима лечења. Они своје знање црпу из давно објављених разних домаћих лекара и других лекарских приручника и уџбеника. Неки чак собом воде секретарицу, као Јово Мијатовић, други, као на пример чувени Ахмет Каракица, из Стоца, „ординарају” два пута недељно, и то у Сарајеву, а један има чак и свој формулар за писање рецепата. Сви они раде данас у Сарајеву и околини, а други, слични њима, по другим градовима.

15. Р. Филиповић-Фабијанић, *Народна медицина источне Херцеговине*, Гласник Земаљског музеја БиХ књ. XXIII, Сарајево 1968, стр. 65 — 69.

По селима их више нема, бар не тих чувених. Живе и раде у градовима и поред чланова 205 и 206 Кривичног законика који кажу: „Ко се немајући прописану стручну спрему бави лечењем или пружањем медицинске помоћи, казниће се затвором до једне године или новчаном казном” и „Ко под видом лека продаје или спроводи ради продаје средства која су опасна за здравље људи, казниће се затвором најмање три месеца и новчаном казном”.¹⁶ По овим члановима Закона суди се овим тзв. народним лекарима, осуде се, казне, па опет настављају са својим радом, без обзира на високе казне и често понављање судске процесе.

Можемо да поставимо питања: докле тако и зашто? На прво питање је лакше одговорити. Овакви и њима слични лекари постојаће и радиће и поред законских забрана све док буде људи који траже њихову помоћ. На селу, међу пољопривредницима, таквих је све мање. Међутим у граду их је све више. Није ствар само у томе што се много сеоског становништва (привученог могућношћу запошљавања) населило у град. Треба видети ко су ти људи који траже помоћ од ових самозваних народних лекара. Кад човек разговара с пациентима тих лекара, види да су то две категорије људи. Мањим делом су то још мрежом социјалног осигурања необухваћени људи, који немају средстава да плате високе болничке трошкове, па се лече овако. Већим делом то је неактивно становништво и хронични болесници, који имају времена да за своје и мање тегобе чешће обилазе лекарске ординације. Због тога они и лекару и администрацији представљају баласт, те ретко ко за њих има разумевања и лепу реч. Такав начин односа према овим категоријама болесника гура их у ред пацијената такозваних „народних лекара”, који ће их увек примити и лепо испратити, пошто им дају савете и узму новац. Ова категорија болесника такође чини већи део ходочасника који на култним местима (код разних богомоља) траже и очекују побољшање или потпуно исцељење.

Тако видимо да народна медицина и народни лекари који данас егзистирају у правом смислу речи то више и нису. Народна медицина, односно традиционални начини лечења, сведени су на најмању меру и веома упрошћени. Народна медицина, истргнута из средине у којој је настала и вековима егзистирала допуњујући се и обнављајући се, пренета у град осиромашује, јер се више не обнавља и не допуњује личним уделом појединача и низа људи који су је примењивали и тако преносили из генерације у генерацију, у време када је њено постојање и примењивање имало своје оправдање. Осим тога, они такозвани народни лекари, који је данас тако осиромашену и изменујену примењују, уносе у њу елементе из научне медицине, често погрешно схваћене и интерпретиране — продају је и препродају. А сам назив народни лекари, они носе и користе не у смислу да су они емпирици или да су преузели традиционалне начине лечења и народно искуство. Не. Они сматрају да су народни лекари само

16 Кривични законик, Београд 1973, стр. 71 — 72.

по томе што верују да су народу ближи од правих лекара, што су приступачнији, и што су с пациентима стрпљивији и приснији. Са некадашњим народним лекарима не желе ни да се изједначују јер о своме знању имају веома високо мишљење и сматрају га равним знању својих „колега” с клиника и из домаова здравља. Према томе, оно што данас егзистира као народна медицина и они познати „народни лекари” чији се рад одвија у граду и чији су пациенти углавном градско и приградско становништво, представљају у ствари инфлацију (да за ову савремену појаву употребим и савремени израз) оне изворне народне медицине, која данас егзистира у много мањем обиму и данас има мањи значај него ова о којој сам сада говорила.

*Radmila Filipović-Fabijanić
Sarajevo*

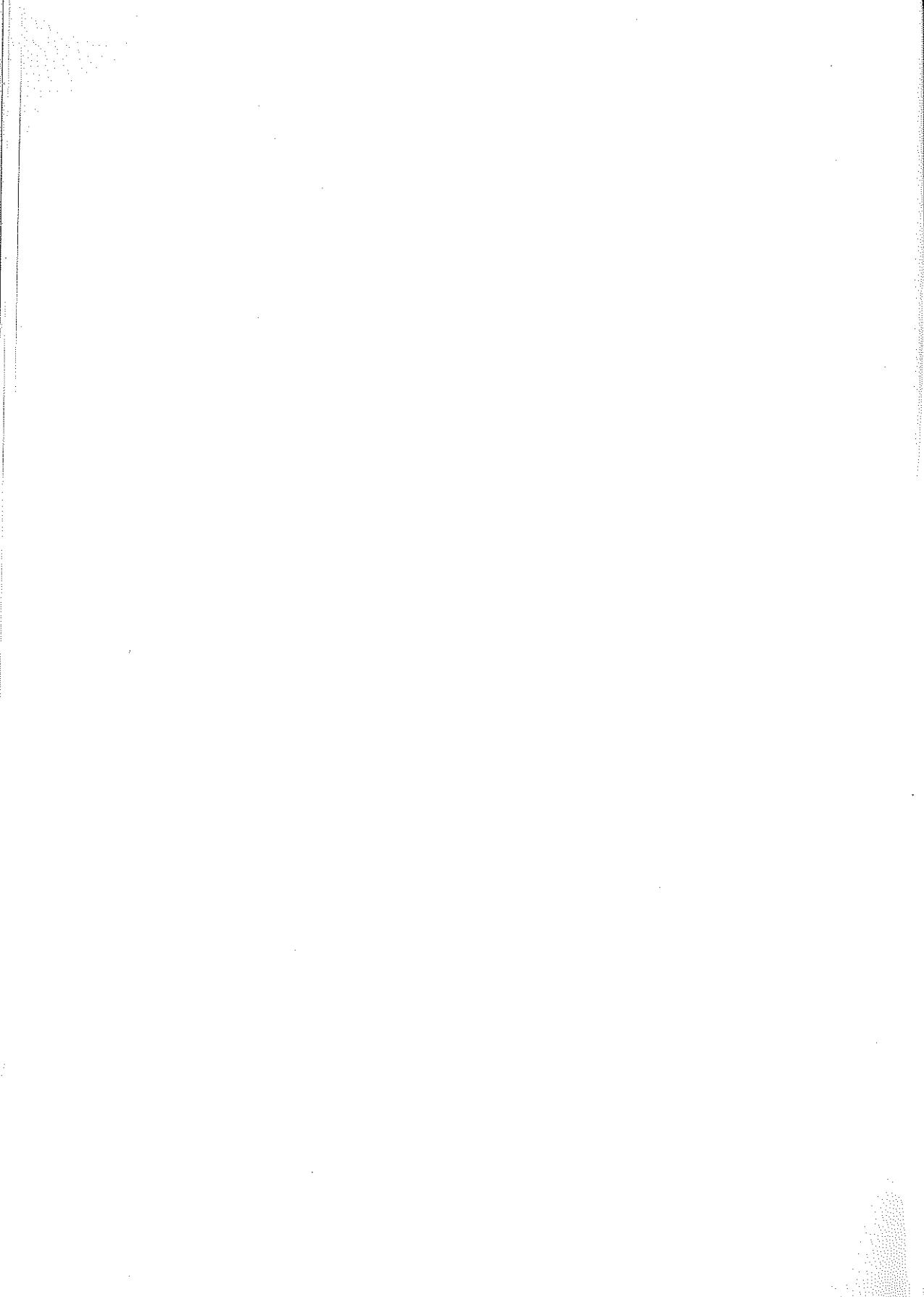
Résumé

TRANSFORMATION DU ROLE DE LA MÉDECINE POPULAIRE ET DES GUÉRISSEURS DANS LES CONDITIONS DE VIE CONTEMPORAINS

Dans le présent rapport on traite des grands changements survenus dans l'attitude des hommes envers les méthodes traditionnelles du traitement des malades, envers les soi-disant médecins populaires et du rôle modifié de la médecine populaire dans la vie des hommes à la campagne aussi bien que dans les villes. Ces considérations seront basées sur les matériaux provenant de la Bosnie-Herzégovine, mais elles peuvent être étendues et appliquées aux matériaux de n'importe quelle autre région, car la situation est à peu près identique sur un territoire plus vaste.

Pour comprendre la situation actuelle et les changements qui l'ont amenée, il est indispensable de donner un bref aperçu du statut de la médecine populaire dans le passé récent et le passé plus reculé. Après ce bref aperçu, on parle du dualisme entre les méthodes populaires traditionnelles du traitement des malades et de celles inventées, adoptées et reconnues par la véritable science médicale. C'est pourquoi la médecine officielle, pour la nommer ainsi, a lutté au cours des siècles contre la médecine populaire au moyen des prescriptions interdisant le travail aux médicastres et autres personnes sans qualification. L'activité de ces hommes se déroulait principalement au village, car dans un milieu urbain il était plus facile de les remarquer et de les empêcher de pratiquer leur métier. Cette situation, qui avait duré pendant plusieurs siècles, a changé rapidement pendant cinquante dernières années. Les changements dans le statut de la médecine populaire et des médecins populaires ont commencé à se manifester après la Première guerre mondiale déjà, pour s'épandre subitement après la Deuxième guerre mondiale. Il se produisit alors une situation plutôt absurde: le nombre de guérisseurs diminue aux villages, car le nombre d'hommes qui demandent leur aide a diminué aussi, puisque la population rurale a été aussi englobée par le réseau des institutions de sécurité sociale, le nombre de médecine à la campagne a augmenté et on a fondé beaucoup d'ambulance de secteur que les médecins fréquentes une ou deux fois par semaine. Cependant, le nombre de différents guérisseurs, surtout des herboristes (considérablement moins nombreux sont ceux qui pratiquent la psychothérapie) a rapidement augmenté dans les villes. Ce n'est pas le cas uniquement chez nous — ce phénomène est considérablement plus répandu, même à l'échelle européenne.

enne. Dans certaines villes européennes les individus entreprenants ouvrent même des instituts qui ont leur clientèle. Chez nous apparaissent de temps en temps certains diagnosticiens plus ou moins renommés (par ex. Kárajica) ou herboristes (Jovo Mijatović) que l'on juge selon l'art. 205 du Code criminel. Mais ces procès qu'on leur fait ne font qu'augmenter leur popularité: ils paient les amendes, ils paient les impôts et continuent leur activité et même écrivent des livres, avec l'aide des gens lettrés. Nous avons ainsi actuellement la situation paradoxale, que ces guérisseurs sont plus nombreux en ville qu'à la campagne, qu'ils ont leurs vaste clientèle et que certains d'eux jouissent d'une grande renommée. Ce qui est certain, c'est qu'ils ne cesseront pas d'exister tant qu'ils auront des clients. Et le fait de savoir jusqu'à quand ils auront des clients, c. à d. jusqu'à quand il y aura des gens qui s'adresseront à ces guérisseurs pour l'aide, malgré le service médicale organisé, est une question qui doit être examinée et étudiée par les ethnologues et les ethnosociologues.

Др Цветко КОСТИЋ, Београд

ПЕРСПЕКТИВНЕ ПРОМЕНЕ У НАШЕМ ДРУШТВУ И КУЛТУРИ ДО 2000. ГОДИНЕ

Данас су веома у моди разматрања о будућем развоју друштвених појава неке области или државе, па и разматрања о судбини целокупног људског друштва. То људска радозналост тражи да дозна шта ће се збити у будућности, али ти покушаји имају и реалнију вредност јер се тим путем дају извесни смерови за планску изградњу, а план и планирање су постали веома значајне активности модерног човека.

При том, међутим, треба нагласити да сви ти напори, понекад веома озбиљни и са значајним научним апаратом предузимани, немају праву научну вредност пошто се научно може проучавати само оно што се већ стварно збило, а то може бити само прошлост и садашњост, али не и будућност. На пример: са великим вероватноћом може се очекивати технички прогрес човечанства у будућности, али се при томе не може искључити ни могућност да тај исти технички прогрес употребом атомске бомбе у ратне сврхе може бити узрок потпуне пропasti човечанства.

Већина научних радника, ипак, искључује такву пессимистичку перспективу и предвиђа да до ње неће доћи и да ће човечанство, и поред тешких искушења кроз која данас пролази и која ће се, по свој прилици наставити у периоду који непосредно предстоји, наставити овај развој, који ће карактерисати нарочито огроман напредак у области технике и индустријске производње.

Управо у овом раду полази се са таквих позиција и расправљају се ови проблеми, као и још неки непосредно повезани са њима. Због недостатка простора извесни су, разуме се, само зацртани. Читав рад је, иначе, подељен на неколико одељака, и то:

I. Појам прогреса и друштвени прогрес наше земље,

II. Модел нашег друштва 2000. године,

III. Наше друштво и друштвене науке у будућности.

Тек после анализе ових проблема, у закључку ће се осврнути на резултате ових разматрања.

I

Већ сам појам „друштвеног прогреса“ идеолошки је веома споран; за неке идеологије је *regress* оно што неке друге сматрају *прогресом*, и обратно. Слично је при расправљању овог пита-

ња и у науци. Међутим, после многих дискусија, данас су ге-дишта прилично уједначена. Наиме, сматра се да у друштву, по-ред непланираних промена, у којима не учествује људска свест (земљотреси, разне елементарне непогоде и сл.) има доста и *планираних* промена, којима људи свесно утичу да се њихово друштво модернизује, да се у њему искорене разне преживелости, смањи или искорени алфабетизам, да се заостала техника у производњи замени новом, да се плански изведу мелиорације земљишта, да се уведе боли плодород и праведнији својински односи, да се рад машина прилагоди човеку, да се уведу нови облици удруживања људи и слично. Све ово постиже се планирањем разних облика прогреса у конкретном друштву.

Главни облици друштвеног прогреса јесу:

1) *научни* прогрес, којим људи стичу све дубља и употребљивија знања о природи и човеку;

2) *технички* прогрес, који се састоји у усавршавању науке и техничких оруђа, да би се природа савладала и што боље искористила за потребе људи;

3) *економски* прогрес, који се састоји у повећању производње добара и њиховој праведнијој расподели међу члановима друштва;

4) *социјални* прогрес, чији је циљ побољшање услова живота, заравља, хигијене, образовања, становаша, услова рада и слично; и

5) прогрес у погледу *побољшања људских односа* између појединача и друштвених група, усавршавање колективних вредности, повећање солидарности међу члановима заједнице, напредак глобалног друштва путем измене његових структура и усвајања техничког и економског прогреса, и слично.

Као што је споран појам друштвеног прогреса, тако је у теорији споран и смер куда стварно иде људско друштво. Данас се у науци ипак сматра да човечанство креће по моделу: од *зажеднице* ка друштву, или од неформалних односа и односа заснованих на сентиментима ка формалним односима заснованим на уговору. Тако се као типичан пример „зажеднице“ наводи *село*, а као типичан представник „друштва“ наводи се *град*. То практично значи да су процеси индустријализације и урбанизације основа савремене друштвене динамике, и да ће њихова улога у будућности, особито у подручјима у *развоју*, бивати све већи. Та подручја, уколико желе да напредују, треба да се *модернизују* и да *интеграцијом* села и града елиминишу или сведу на најмању меру вековне антиномије између њих.

Из оваквог схватања смера друштвеног развитка глобалног друштва проистиче једно практично сазнање, необично важно за планирање, а то је сазнање да процес индустријализације, који је основа и осталих, има извесне заједничке битне карактеристике. Због тога се земље које се тек индустријализацијом, у својим плановима и циљевима, могу послужити искуствима зема-

ља које су индустријски јаче развијене и које су у том смеру већ прошле одређени пут. Уосталом, то произлази и из једног од веома значајних *Маркових* ставова да „земља која је индустријски јаче развијена показује индустријски слабије развијеној земљи само слику њене сопствене будућности“!

II

Познато је колико се наше савремено глобално друштво у разним својим структурама разликује од једног свога краја до другог, не само у еколошком и економском већ и у социолошком погледу. На пример, простор у нашој земљи је доста различит: равничарски, брежуљкасти или планински; у економском погледу наши крајеви и становништво веома се разликују и у потрошњи и у производњи. Дубоке су и социолошке разлике, особито кад су у питању улоге примарних група, као и облици понашања и мишљења личности. Међутим, то глобално друштво је од завршетка другог светског рата изложено утицају доста снажних процеса индустријализације, урбанизације, модернизације и интеграције. Као резултантна њиховог утицаја јављају се многе промене, а најважније од њих су управо еколошке, економске и социолошке природе.

Пре свега, ови процеси у *еколошком* погледу доносе нову организацију простора јер се подижу нова насеља, путеви, постројења и прилази. Погони индустријских предузећа покривају не само градске већ и сеоске ареале, мењају изглед потеса и веома често мењају и односе између флоре и фауне. *Економске* последице су такође веома значајне: мења се производња и потрошња, расте национални доходак, уведе се савременији облици рада и слично. Веома су значајне и *социолошке* последице ових промена; оне се особито односе на хоризонталну и вартикалну мобилност становништва, нове облике удруживања, извесно изједначавање облика понашања, свођење на мању меру психолошких и социјалних разлика између села и града и слично.

Међутим, и поред несумљивих успеха у том погледу, ово друштво је оптерећено још многим разликама, у њему има још сувише „социјалних преживелости“, у њему се може *планским* радом још много постићи. Ово тим пре, што се на основу велике вероватноће може претпоставити да ће извесни фактори, чији значај још није уочљив, деловати у будућности великим делом у смислу кретања еколошких и социолошких промена, које доминирају у нашем савременом глобалном друштву. У томе се посебно истичу ови фактори:

а) *енергетика*, особито повећање производње и употребе електричитета, нафте и гаса, што омогућава слободнију локацију градова и индустрије; искоришћавање атомске и Сунчеве енергије омогућује у овоме посебне перспективе;

1 К. Маркс, *Капитал I*, Београд 1947, стр. XLIV.

б) *автоматизација* смањује број радника у неким привредним гранама, али продужује време доколиће, користи доста енергије и скупих апаратова у производњи и слично, а све се то снажно одражава и на планирање простора и друштва на њему;

в) *модерни саобраћај* веома подстиче ширење урбанизације по руралним подручјима а омогућује, између осталог, и планирање већих растојања између стана и радног места, *дисперзију* урбаних насеља или њихових деривата по околини (сателитска насеља, бензинске станице, мотели и сл.);

г) *туризам* све више постаје навика човека из града и она ће се урбанизацијом само повећавати, а тиме се и у села преносе навике и облици градског живота и слично.

III

И у будућности као и у прошлости, деловање разне снаге у друштву, које ће делити глобално друштво. Тада процес одвијаће се до 2000. године врло интензивно. Наше друштво ће се све јаче просторно и друштвено делити на *урбано* и *рурално* или, по начину производње и друштвености, на *индустријско* и *аграрно*. Према томе, до 2000. године наша земља ће имати четири различита друштва: индустриско, урбано, аграрно и рурално.

До стварања *индустријског* друштва код нас довешће већ започети процеси индустрјализације и модернизације. У таквом друштву индустрија је доминантна активност, а аграр постаје само једна индустрјска грана („аграрна индустрја“), социјална категорија „сељака“ се губи или своди на малу меру, али остају модернизована села као „села без сељака“. Овакво друштво, по правилу, имају земље у којима више од четвртине активног становништва ради у индустрији, а мање од четвртине ради у аграру, док остало активно становништво обавља разне терцијарне делатности. У таквом друштву производи се серијски и за тржиште, а све активности се заснивају и прожима их „научни дух у организацији производње“. Такав начин производње убрзава у таквом друштву и размену добара и *масовну* потрошњу, а то мења све друштвене односе, па и оне између села и града, као и односе између разних категорија у самом граду. Нова подела рада, његова специјализација и аутоматизација мењају, између осталог, и односе између старих и омогућавају стварање потпуно нових друштвених институција.²

Урбано друштво не поклапа се ни по пространству ни по социјалној структури са индустрјским. Његов просторни израз је *град*, чији се утицај у погледу организације постепено распростире и на читаво рурално друштво. Од других друштава оно се разликује концентрацијом људи и станова, а затим и могућно-

2 R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Paris 1962, 17.

шћу задовољавања услугама. Под утицајем различитих факто-ра, а нарочито индустрије, ово се друштво мења већ и због тога што становници града нису подједнако изложени утицају друштвених промена нити су у подједнакој мери сагласни да их приме.³

Аграрно друштво се обимом непрестано смањује, а тако ће у будуће бити и код нас. Оно производи аграрне производе и његов просторни израз је газдинство. Већ сама та чињеница открива многе његове социолошке особености, по којима се разликује и од индустријског и од урбаног друштва: тежњу за потрошњом сопствених производа, различите врсте доколице, и др. По своме обиму ово ће се друштво непрестано смањивати али ће његови остаци и даље егзистирати.

Рурално друштво је произашло из аграрног; оно је друштво у променама. Карактеришу га ове особине: близина радног места и куће, различита друштвена стратификација од оне у селу и граду, разлике у начину становља и облицима понашања. Вредности овог друштва заснивају се још увек већином на традицији и везаности за земљу. Под утицајем индустрије и града ово друштво се непрестано мења, све више усвајајући урбане моделе понашања.

Сви ови типови разних друштва веома су интегрисани.

Интеграција села и града једна је од главних карактеристика нашег друштва у том периоду развитка. То је процес спајања у целини различитих делова, фактора и акција и усмеравања њиховог развоја у истом правцу. Тада процес има три различите стране и због тога се разликује: просторна, културна и социјална интеграција.

Просторна интеграција обухвата разне делове простора, као што су села и градови и њихово повезивање. Чест пример за ово је агломерисање различитих насеља и њихово прерастање у нову целину. Један од битних услова за ово је подизање инфраструктуре, тј. сталних техничких средстава и веза између делова, који су им заједнички, као што су путеви, водоводи, електрика, топлане и сл. Она утичу да се делови све више повезују и да се временом изврши њихова и културна и социјална интеграција. Те интеграције, културна и социјална, су нераздвојно повезане и оне су извршене у моменту кад су појединци и групе различитих култура и заједница ускладили своје интересе и понашања, тако да обављају своје улоге и функције без сукоба и трвења и кад појединци и групе различитих култура и заједница прелазе из једне средине у другу без тешкоћа и сметњи. То може наступити само ако између тих личности, група и институција постоје односи стварне кооперације.

Ако се у друштву изврше све три интеграције: просторна, културна и социјална, оно делује и понаша се као систем у

3 Une image de la France en l'an 2000, (red) Jérôme Monad, Paris 1971, 26.

коме су сукоби сведени на незнатну меру. Поред планског уређења простора, међутим, има и других фактора који делују у правцу стварања оваквог система. Ти фактори могу бити битни и споредни. *Битни* фактори процеса интеграције су: сагласност вредности, подела функција и узајамна партиципација личности у разним групама и институцијама.

Постизање бар делимичне сагласности вредности, у погледу система вредности, начина мишљења и понашања између група, први је знак културне и социјалне интеграције на неком простору на коме је већ извршена просторна интеграција. Међутим, ово постизање сагласности кад су у питању основне вредности и норме понашања не обухвата баш све вредности и норме; наиме могућна су и даља разликовања у појединостима, па да ишак сагласност буде постигнута у знатном степену. Подела другвених *функција* на добровољној основи други је битан елемент културне и социјалне интеграције. Праве коперације нема без добровољног удруживања и заједничког *свесног* постизања циљева развоја. Због тога овај елемент искључује примену сваке принуде и механичког мешања личности, група и институција. *Узајамна партиципација личности* у групама и институцијама разних култура и заједница трећи је битни фактор културне и социјалне интеграције.

IV

Овакав развој пружа нашем друштву огромне могућности напретка. Тада развој, између осталог, непосредно ће се одразити и на друштвене односе и схватања. Пре свега, порашће значај организације; човечанство се раније састојало од мноштва разнотрканих насеља између којих често није било никаквих друштвених додира, док ће усавршени транспорт и *mass media* повезати села, народе, градове и регионе, тако да неки говоре о екумени као о једном „глобалном селу”⁴.

Према томе, технолошки прогрес несумњиво доводи до извесне униформности друштва у сваком погледу, особито материјалном. Из те чињенице изводе се различити закључци. На пример, неки социолози сматрају да се због тога друштво креће у правцу „универзализма” и да ће у том процесу јачати идеје и пракса међусобне *једнакости* људи, док други, обратно сматрају, да ће осећање једнакости међу људима слабити, а да ће јачати тенденција да се међу њима сваки *разликује* један од другог. До овога доводи нарочито професионализација рада и настојање разних људских заједница да сачувају своје културе, обрасце и посебности. Ову тенденцију помажу и различите идеологије и различити циљеви глобалних заједница.⁵

⁴ M. McLuhan, *Poznavanje opštila čovekovih produžetaka*, Beograd 1971, 41.

⁵ R. Aron, *Les désillusions du progrès*, Paris, 1969, 259.

Из овога се даље изводи практичан закључак да ће се технолошки развијена друштва у будућности кретати путем „дијалектичке супротности”, то јест да ће постојати заједнички елементи који спајају друштвене заједнице упоредо са елементима који их раздвајају. Тако ће технолошки прогрес изазивати ове главне промене: 1) смањивање броја запослених у агрокултури; 2) пропорционални распоред радне снаге у три сектора: примарном, секундарном и терцијарном; 3) опадање издатака за исхрану у породичном буџету; 4) убрзање процеса урбанизације; 5) продужење школовања; 6) смањивање радног времена; 7) убрзан развој електронике; 8) ширење средстава транспорта и mass media, и 9) нагли пораст трошкова за научно истраживање.

То су опште тенденције друштва захваћеног технолошким прогресом. Међутим, то никако не значи да ће та друштва у датом тренутку свог развоја бити иста и имати исте ставове, вредности и облике понашања. Различити културни обрасци, еколошки оквири, системи вредности, идеологије и погледи на друштво и свет имаје, такође, значајну улогу у социјализацији личности и ставовима група и они ће утицати супротно од прве тенденције.

Из овог става може се извући закључак, поред осталог, и о судбини друштвених наука као што су социологија, етнологија и сл. Интерес за њих ће се појачавати, иако ће оне мењати свој предмет проучавања.

ЗАКЉУЧАК

Анализа изнета у досадашњем разматрању упућује и на извесне закључке који проистичу из тога. Закључци о оном што се очекује у будућности могу бити само прогнозистичке природе, а никако и научне у правом смислу те речи. Али и као такви они су интересантни и инструктивни из више разлога.

Пре свега, с правом се може очекивати да ће и код нас, као и другим индустријским развијеним земљама, око 2000. године бити четири типа друштва: *индустријски, урбани, аграрни и рурални*. Сваки од њих биће неједнако заступљен, а главна промена ће се састојати у порасту урбаног и индустриског и у смањивању аграрног и руралног друштва. Технички прогрес довешће до изједначавања на извесним материјалним секторима друштвеног живота док ће, с друге стране, довести и до јаче поделе и одвајања поједињих сектора једног другог друштва. Друштвено науке, а посебно етнологија и социологија, унеколико ће изменити предмет свог проучавања, али ће им општи значај порасти.

Dr Cvetko Kostić, Beograd

Résumé

**PERSPECTIVES DU DÉVELOPPEMENT DE NOTRE SOCIÉTÉ JUSQU'À
ANNÉE 2000 ET LES SCIENCES SOCIALES**

Les prévisions de l'avenir des sociétés particulières sont aujourd'hui en grande vogue. Ces pronostics se rapportent généralement à la fin du siècle, c.à d. à l'année 2000. Nonobstant les objections strictement scientifiques qu'on fait à un travail pareil, il n'est pas, tout de même, superflu de dire quelques mots à ce sujet.

Selon toutes les apparences, la caractéristique de notre société à l'avenir sera le processus accéléré de l'urbanisation. A présent déjà, il y a des sociétés où la population agraire ne constitue que 6 p. 100 de la population totale. Chez nous aussi, en l'an 2000, ce pourcentage sera considérablement plus élevé, mais, de toute façon, beaucoup plus bas qu'il ne l'est aujourd'hui. Outre l'accroissement de nos villes et le changement de leur structure, il apparaîtra toute une série de nouvelles agglomérations urbaines. Certaines de celles-ci sont de plus en plus fréquentes même aujourd'hui autour des grandes villes. Ce sont soi-disant *villes-satellites*.

De même qu'aux autres pays hautement urbanisés, il se formera chez nous aussi quatre types de société:

1. société industrielle, 2. société urbaine, 3. société agraire et 4. société rurale. Chacun de ces types aura sa structure particulière et un dynamisme très différent. Pour cette raison, ils seront étudiés par les sciences déjà existantes, mais de nouvelles disciplines scientifiques feront également leur apparition.

Pourtant, ceci ne veut pas dire que l'importance des sciences particulières décroîtra parallèlement au décroissement numérique du type de société duquel elles s'occupent. Nous en trouvons des preuves dans certaines sociétés qui ont déjà fait un grand progrès dans le processus de la modernisation.

Jean CUISENIER, Paris

L' ORGANISATION FAMILIALE TRADITIONNELLE EN YUGOSLAVIE ET SES VARIATIONS

Toutes sortes de procédés sont concevables pour traiter le problème des variations dans l'organisation familiale traditionnelle en Yougoslavie et de ses changements dans le temps. Les méthodes ethnographiques classiques demeurent, pour l'ensemble du domaine européen, plus indispensable que jamais, en raison surtout de la rapidité avec laquelle disparaissent les formes les plus anciennes de l'organisation sociale. Mais un constat de la situation à un moment donné du temps n'est pas moins utile, surtout quand ce constat est dressé selon une méthode uniforme pour un certain nombre de points d'observation. C'est à un constat de ce genre que j'ai procédé en 1965 et 1966, avec la collaboration de l'Institut agraire de Zagreb, notamment M. Stipe Chuvar, et de l'Institut de sociologie de Belgrade, notamment M. Cvetko Kostić et Mme Rada Borelli ainsi qu'avec la concours de Mme Aurore Eliard, de Paris. Les données sur lesquelles reposent cette communication sont toutes issues d'une série d'enquêtes menées en commun à cette époque, dont seuls les résultats partiels ont été publiés,^{1, 2, 3} et sur lesquels nous travaillons toujours en ce moment⁴ avec la collaboration de M. François Gossiaux.

L'objectif était alors de comparer les principaux traits de la structure sociale dans la Yougoslavie des villages, en insistant particulièrement sur l'organisation familiale. Quatorze villages furent choisis, Morović (Voïvodine), Smedovač (Serbie), Brest (Serbie), Mana, Gorazdevač (Metokie), Dobra Luka (Kosovo), Putović (Bosnie), Bastasi (Bosnie), Godinje (Monténégro), Sofilari (Macédoine), Busevace (Croatie), Donje Petrcane (Croatie), Begovo Razdoblje (Croatie), Gorenja Vas (Slovénie) de manière à représenter les différentes cultures régionales. La diversité

J. CUISENIER et A. ELIARD, *Rapport général au Séminaire sur la structure sociale dans la Yougoslavie des villages*, organisé par le Centre de Sociologie Européenne, Paris; l'Institut de sociologie de Belgrade et l'Institut agraire de Zagreb, Belgrade, 21 — 23 Décembre 1966, ronéoJ.

CUISENIER, *De quelques problèmes relatifs aux comparaisons entre cultures et à la diversité des orientations schématiques en ethnologie, en économie et en sociologie, la formation sur les Sciences sociales*, Paris, vol. 14, décembre 1966, pp. 7. 35

J. CUISENIER *Systèmes de succession et de dation en Yougoslavie et en Turquie*, *l'Homme*, Paris, 1967, n° 3, pp. 25—47.

F. GOSSIAUX, *Chronologie de la vie familiale dans la Yougoslavie rurale, Essai de détermination statistique du cycle de vie à partir de données transversales*, 13ème séminaire international de recherche sur la famille, Paris 1973.

CATEGORIE SOCIO-PROFESSIONNELLE

CATEGORIE SOCIO-PROFESSIONNELLE

	0	4	5	6	8	9						
	P	S	E	P	S	E	P	S	E	P	S	E
BASTASI 08	1 84 2/7 24	1 7 1/1 6	1 17 1/2 7	1 2 0	—	—	1 2 0	—	—	1 1 0	—	—
2 9 1/3 3	2 —	2 0	2 1 0	2 3 0	—	0	2 3 0	—	0	1 3 0	—	0
3 — 0	—	3 0	3 0	7 T	—	7 T	—	0 T	—	T —	—	—
T 93	27	T 7	6	T 18	7	T —	—	0 T	—	—	—	—
GODINIE 09	1 26 2/3 16	1 1 1/1 1	1 0	—	1 2 0	—	1 2 0	—	—	1 12 1/2	6	
2 9 1/2 5	2 5	5 1/1 5	2 0	—	3 0	—	3 0	—	—	2 2 1/2	1	
3 4 1/1 4	3 1	1 0/1 1	3 0	—	T 7	—	T —	—	—	3 5 1/2	2	
T 30	25	T 7	7	T —	—	T —	—	T —	—	T 19	9	
SOEILLARI 10	1 4	4 1	— 0	—	1 5	5	1 5	—	—	1 1	—	1 1
2 7	7 2	— 0	—	2 13	13 2	3	2 3	—	2 2	1 1	2 2	2
3 1	1 3	— 0	—	3 3	3 3	3	3 3	—	3 6	6 7	3 2	2
T 12	12	T —	—	T 21	21	T 3	2	T 7	7	T 7	T 5	5
BUSEVAC 11	1 43 1/5 8	1 44 2/5 17	1 3 1/1 3	1 9 1/3	6 1	2 1/2	1 1	4 1/4	—	—	—	—
2 56 1/5 11	2 58 1/2 27	2 3 2/3 2	2 4 3/4	3 2	2 1/2	1 1	2 7	1/4	2	—	—	—
3 16 1/3 5	3 8 1/3 3	3 1 0	3 5 1/1	5 1/1	5 3	—	—	—	3 1	1 1/1	1 1	1
T 115	24	T 110	— 47	T 7	5	T 18	14	T 4	—	2	T 12	3
BEGOVYO 12	1 3 —	4 1 2 1/2 1	1 1 1/1 1	1 0	—	1 0	—	1 1	0	—	1 6	2/3
RAZDOLIE	2 7 1/2 4	2 20 2/3 13	2 2 1/1 2	2 2 1/1	2 1/1	3 1 1/1	1 1/1	3 1/1	0	—	2 10	1/2
3 — —	— 3 6 1/1 5	— 1 1/2 1	— 1 1/1 1	— 1 1/1	— 1 1/1	— 1 1/1	— 1 1/1	— 1 1/1	—	—	3 1	1 1
T 10	— 4	T 28	19	T 4	4	T 1	—	T 1	—	T 1	T 17	10
PETRCANE 13	1 18 1/3 6	1 10 1/5 2	1 0	— 0	— 3	1 2	— 0	— 1	— 1	0	— 1	7 1/2
2 39 2/5 16	2 7 1/7 1	2 2 1/1 1	2 3 2/3	3 0	— 3	2	— 0	— 2	— 1	1 1	— 1	4
3 9 1/3 3	3 2 1/2 1	3 1/2 1	3 1 0	— 3	— 3	— 0	— 0	— 3	— 1	— 1	2 25	2/3
T 66	25	T 19	4	T 3	—	T —	—	T 1	—	T 1	T 38	25
GORENIA	1 7 1/7 1	1 1 1/1 1	1 1 3 1/3	1 1 2 1/2	1 13 2/3	1 1 16 1/3	1 1 0	— 1	— 1	0	— 1	13 1/2
VAS 14	2 16 1/3 5	2 29 1/7 4	2 25 1/6 4	2 3 1/1 1	2 3 1 1/1	2 3 4 1/2	2 2 16 1/2	2 2 0	— 2	— 3	— 3	3/4 29
3 6 1/6 1	3 1 1/1 1	3 1 0	— 5	T 28	5	T 16	10	T 20	—	T 52	— 0	— 35
T 29	7	T 31	6	T —	—	T —	—	T —	—	T —	—	—

des types d'activité économique, des niveaux de revenu et des appartenances linguistiques et religieuses. Un même plan d'enquête a été appliqué à ces quatorze points d'observation. Une première équipe a recueilli la liste des habitants avec les principales caractéristiques recensées par les administrations locales; dressé le plan du village, maison par maison, pour localiser avec exactitude chaque famille; rassemble les données nécessaires pour bâtir un tableau économique d'ensemble; recherché auprès des autorités locales, des anciens du village et d'informateurs privilégiés les sources orales permettant de retracer l'histoire sociale du village, telle qu'elle a été vécue par ses habitants. Après une première normalisation de ces données et un étude sur documents, une seconde vague d'enquête a poussé l'investigation plus en détail. Pour chaque village, des »juges« locaux ont classé les familles, recensées et localisées comme on a dit, sur une échelle des positions sociales. Dans la mesure où ce jury, composé de notables, est pénétré des normes du groupe, dans la mesure aussi où ces normes ne sont pas en contradiction les unes avec les autres et où il n'y a pas d'opposition antagoniste entre les sous-cultures discernables dans la culture locale, ce classement fixe la représentation que le groupe se fait de la position de chacun de ses membres dans l'ensemble auquel il appartient. Ainsi enrichis, ces recensements ont formé une base de sondage, d'où ont été extraits des échantillons aléatoires, un par village. Trois contraintes, en outre, devaient être respectées pour la fixation du taux de sondage: il fallait, pour chaque village, pour chaque catégorie socioprofessionnelle, pour chaque position sociale ou strate, obtenir des effectifs supérieurs à cinq-quante. L'enquêtes par questionnaire se divisait elle-même en trois sans-enquêtes: une enquête de front commun pour les hommes et pour les femmes; une enquête spéciale pour les hommes et une enquête spéciale pour les femmes (tableau). Un grand nombre d'entretiens ont en outre été conduits, enregistrés et transcrits, qui livrent le matériel qualitatif nécessaire à l'interprétation des résultats de l'enquête.

Les données ainsi rassemblées permettent de poser et de résoudre un grand nombre de problèmes, et notamment d'évaluer la pondération des facteurs qui déterminent l'organisation familiale et ses variations. Je présenterai ici les types d'organisation familiale et les phases du cycle, puis j'étudierai les facteurs qui déterminent deux fonctions essentielles de l'organisation familiale dans la culture traditionnelle: la fonction de reproduction et la fonction de transmission.

TYPES D'ORGANISATION FAMILIALE ET CYCLE

L'organisation familiale traditionnelle en Yougoslavie a fait l'objet d'innombrables études, que notre propos n'est pas ici de rappeler. Elle est assez caractéristique pour que le nom qui la désigne en Serbie, *Zadruga*, soit devenu l'étiquette commode dont

on se sert, dans toutes les langues de communication internationale, pour désigner les grandes formations où, à travers toute l'Europe du Sud-Est, plusieurs générations de parent vivent en communauté domestique. Mais dans quelle mesure est-il nécessaire, pour saisir la structure et le fonctionnement des systèmes familiaux réels en Yougoslavie, de référer ces systèmes à ce qu'on nomme *zadruga*, c'est ce qui demande plus ample examen. On sait, par les travaux de Vera Erlich, par exemple, combien divers sont les états de la famille en Yougoslavie, tels que le manifeste les enquêtes de 19...⁵ Et Joël Halpern a montré, dans ses monographies⁶ comme dans ses études d'anthropologie historique,⁷ les formes concrètes selon lesquelles variaient les types d'organisation familiale.

L'investigation que j'ai conduite s'inspire d'autres soucis théoriques. L'objectif n'est pas seulement de décrire les variétés des états du système familial et les conditions concrètes de son fonctionnement, mais de discriminer aussi les facteurs qui déterminent son organisation, de saisir leur hiérarchie et dévaluer leur pondération. Il importe dans ce but d'appréhender les états du système familial réel par un certain nombre de *descripteurs*, ce à quoi pourvoit l'enquête par questionnaire, qui a porté sur 700 unités familiales. On construit ensuite un certain nombre de *caractéristiques* par groupement de ces descripteurs. On analyse enfin les rapports entre ces caractéristiques, afin de discerner dans quelle mesure ils composent une structure.

C'est ainsi que le type de famille a été décrit selon le code suivant:

Code détaillé

- 00. Non réponse
- 01. Jeune homme célibataire et sa mère
- 02. Veuf, sa mère et ses enfants
- 03. Veuf, sa soeur non mariée et enfants
- 04. Frères non mariés et sœurs, etc.
- 05. Célibataire, veuf ou divorcé
- 06. Mari plus femme
- 07. Mari plus femme plus enfants

V. S. ERLICH, *Porodica a transformaciji*, Naprijed, 1964.

J. HALPERN, *A Serbian Village*, Social and cultural change in a Yugoslav community. Revised edition, Harper Colophon Books, New York, 1967;

J. HALPERN et B. K. HALPERN, *A Serbian Village in Historical Perspective* Holt, Rinehart and Winston, New York, 1972.

J. HALPERN and D. ANDERSON, *The Zadruga, a Century of Change*, *Anthropologica*, M. S. vol. XII, n° 1, 1970.

J. HALPERN, *Individual life cycles and familial cycles*, A comparaison of perspectives (anglais), 13ème séminaire international de recherche sur la famille, Paris 1973.
Nalog 2272. Rodoljub

- 08. Mari plus femme plus mère veuve
- 09. " plus père veuf
- 10. " " neveu orphelin
- 11. " " frère non marié
- 12. " " soeur non mariée
etc
- 13. Chef de famille plus fils marié
- 14. " " 2 fils mariés
- 15. " " 3 fils mariés
- 16. " " fils marié plus enfants du fils marié
- 17. Fils et soeurs mariés avec enfants vivant sous le même toit

Code regroupé

- 0. Non réponse
- 1. Famille incomplète non partilinéaire étendue
- 2. Famille élémentaire
- 3. Famille élémentaire plus addition
- 4. Famille patrilinéaire étendue.

On obtient alors les distributions ci-jointes (tableau 1), qui font apparaître les proportions entre types de famille: pour l'ensemble des villages, 65,3% des formations familiales sont composées du mari, de la femme et des enfants, 7,2% du mari, de la femme, des enfants et d'un ou plusieurs autres parents, 18,8% du mari, de la femme, d'un fils marié ou plus. Si l'on observe que 8,7% des familles mariées sont incomplètes, la proportion des familles plus larges que la famille élémentaire est plus grande, et approche du tiers. Les variations locales, il est vrai, sont importantes: Smedovac ne compte que 23% de familles élémentaires, contre 84% à Busevac, 83% à Sofilari, 82% à Putovic et Bastasi. Les raisons sont-elles à en rechercher dans l'appartenance religieuse et linguistique, ou dans la forme d'activité économique, c'est ce que l'examen du tableau, à lui seul, ne permet de décider.

Mais l'organisation familiale n'est pas caractérisée par le type de famille seulement. Plusieurs descripteurs contribuent à en dessiner la physionomie. Ainsi en est-il de l'endogamie et de l'exogamie. Les valeurs observées sont, pour l'ensemble, très nettement distribuées: 30,4% des mariages unissent des époux nés dans le même village, 46,8% des époux dont l'un est ni dans le village, l'autre dans un village proche. Les variations locales, pour ce descripteur, sont très fortes aussi, puisqu'elles font apparaître des taux d'endogamie villageoise allant de 3% à 71%.

Il faudrait, pour compléter la description de l'organisation familiale, détailler le nombre d'adultes qui composent l'unité familiale et déterminer leurs relations, détailler le nombre d'enfants ce qu'ils adviennent et ce qu'ils sont advenus, détailler les âges, les activités et les engagements des uns et des autres. De tous ces

tableaux dont nous préparons la publication, j'extrais ici celui qui retrace la distribution de l'âge au mariage des hommes (tableau 3), où l'on note 37,9% de mariages à un âge égal ou inférieur à 20 ans, et trois tableaux retracant des opinions: l'âge au mariage souhaité pour les garçons (tableau 4), l'âge au mariage souhaité pour les filles (tableau 5), l'écart d'âge souhaité entre époux (tableau 6). Dans la mesure où les normes du groupe s'expriment à travers les opinions, on observera partout d'importantes variations locales, preuve de l'existence de cultures distinctes, mais partout aussi des distributions nettes et tranchées, preuve de l'existence de normes largement admises.

On n'aurait encore qu'une idée imparfaite de l'organisation familiale si l'on ne réintroduisait dans sa caractérisation la perspective chronologique. Les tableaux qui répartissent les types de famille fournissent en effet les données au moment de l'enquête: 26%, par exemple, de familles plus étendues que le couple et ses enfants. Mais les familles incomplètes sont de différentes sortes, les unes, parce qu'elles sont en début de cycle, d'autres, en fin de cycle, d'autres encore, parce que leur cycle a été interrompu par un accident. Le rapport entre familles élémentaires et familles étendues ne livre donc pas une estimation de la probabilité qu'ont les familles élémentaires à évoluer en familles étendues. Cette probabilité ne pourrait, au surplus, être calculée que si l'on prenait en compte aussi les chroniques individuelles, et notamment la probabilité pour un chef de famille d'atteindre un âge où il vit avec son fils narié. C'est dire que la proportion observée de familles étendues par rapport aux familles élémentaires indique une probabilité beaucoup plus forte, toutes choses égales par ailleurs, pour que les familles élémentaires se transforment, dans les phases terminales de leur cycle, en familles étendues.

L'analyse détaillée des découpages possibles du cycle de vie en phases, telle que l'a faite M. Gossiaux (4) par la méthode de la segmentation (Annexe méthodologique 1), a conduit au résultat suivant:

- A'.0 : famille élémentaire, 1 enfant adulte, aucun enfant parti
- A.0 : famille élémentaire, aucun enfant adulte, aucun enfant parti
- A''.0: famille élémentaire, au moins 2 enfants adultes, aucun enfant parti
- A.1 : famille élémentaire, au moins 1 enfant parti, mais il reste des enfants au foyer
- B : phase finale de la famille élémentaire: tous les enfants sont partis les parents restent seuls
- C.0 : famille patrilinéaire étendue, aucun enfant n'a quitté le foyer, et il y a au foyer d'autres enfants que celui qui est marié
- C.1 : famille patrilinéaire étendue, au moins 1 enfant parti, mais restent au foyer d'autres enfants que celui qui est marié

TABLEAU 1 — TYPE DE FAMILLE

MOR.	SME.	BREST	MANA	GOR.	DOB.	PUT.	BAS.	GOD.	SOF.	BUS.	BEG.	PET.	GOR.	V.	ENS.
1.	10	9	2	3	9	0	0	49	0	2	3	6	36	8,7	
2.	79	23	47	61	66	57	82	39	83	84	74	57	55	65,3	
3.	4	12	11	10	10	9	3	10	6	4	11	4	4	7,2	
4.	7	56	40	26	22	33	9	15	2	11	10	12	33	5	18,8
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100,0	

TABLEAU 2 — ENDOGAMIE — EXOGAMIE

MOR.	SME.	BREST	MANA	GOR.	DOB.	PUT.	BAS.	GOD.	SOF.	BUS.	BEG.	PET.	GOR.	V.	ENS.
1.	23	33	13	36	40	3	14	49	9	6	54	69	71	8	30,4
2.	27	61	82	56	40	80	68	32	86	23	30	27	27	46	46,0
3.	8	3	5	3	4	15	0	3	5	62	13	0	2	43	12,0
4.	11	3	0	5	8	2	18	16	0	0	3	0	0	3	5,6
5.	31	0	0	0	8	0	0	0	0	9	0	4	0	0	6,0
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100,0

TABLEAU 3 — AGE AU MARIAGE HOMMES

MOR.	SME.	BREST	MANA	GOR.	DOB.	PUT.	BAS.	GOD.	SOF.	BUS.	BEG.	PET.	GOR.	V.	ENS.
1.	5	21	43	16	4	15	4	14	0	5	0	0	0	0	9,8
2.	24	66	43	41	23	35	19	31	6	39	23	15	4	0	28,1
3.	46	13	14	27	53	47	46	32	39	40	52	58	44	24	38,9
4.	26	0	0	16	20	3	31	23	55	16	25	27	52	76	23,2
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100,0

TABLEAU 4 — AGE AU MARIAGE SOUHAITE POUR LES GARCONS, PAR LES HOMMES

MOR.	SME.	BREST	MANA	GOR.	DOB.	PUT.	BAS.	GOD.	SOF.	BUS.	BEG.	PET.	GOR.	V.	ENS.
1.	15	77	38	59	37	51	20	46	11	39	8	19	6	2	28,2
2.	72	23	62	37	59	41	74	50	78	50	82	68	71	38	59,7
3.	<u>13</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>3</u>	<u>4</u>	<u>8</u>	<u>6</u>	<u>4</u>	<u>11</u>	<u>11</u>	<u>10</u>	<u>13</u>	<u>23</u>	<u>60</u>	<u>12,1</u>
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100,0

TABLEAU 5 — AGE AU MARIAGE SOUHAITE POUR LES FILLES, PAR LES HOMMES

MOR.	SME.	BREST	MANA	GOR.	DOB.	PUT.	BAS.	GOD.	SOF.	BUS.	BEG.	PET.	GOR.	V.	ENS.
1.	1	23	8	6	13	40	3	3	11	2	0	8	0	0	7,2
2.	80	77	84	94	74	49	84	74	75	73	75	71	42	37	71,7
3.	<u>19</u>	<u>0</u>	<u>8</u>	<u>0</u>	<u>13</u>	<u>11</u>	<u>13</u>	<u>22</u>	<u>14</u>	<u>25</u>	<u>25</u>	<u>26</u>	<u>58</u>	<u>63</u>	<u>21,1</u>
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100,0

TABLEAU 6 — ECART D'AGE ENTRE EPOUX SOUHAITE, PAR LES HOMMES

MOR.	SME.	BREST	MANA	GOR.	DOB.	PUT.	BAS.	GOD.	SOF.	BUS.	BEG.	PET.	GOR.	V.	ENS.
1.	2	0	2	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0,9
2.	4	35	21	25	22	0	22	39	0	29	13	7	6	10	15,4
3.	4	26	15	3	2	21	0	0	0	5	0	3	3	0	5,9
4.	62	39	46	66	43	57	41	35	21	34	43	45	65	27	46,1
5.	<u>28</u>	<u>0</u>	<u>16</u>	<u>6</u>	<u>33</u>	<u>22</u>	<u>37</u>	<u>26</u>	<u>79</u>	<u>27</u>	<u>44</u>	<u>45</u>	<u>26</u>	<u>63</u>	<u>31,7</u>
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100,0

CODES DES TABLEAUX 1 à 6

Type de famille

1. Famille incomplète non patrilinéaire étendue
2. Famille élémentaire
3. Famille élémentaire + addition
4. Famille patrilinéaire étendue

Endogamie — exogamie

1. Les deux époux sont nés dans la même village
2. L'un est né dans le village, l'autre hors du village, mais dans la région
3. Les deux époux sont nés dans des villages différents, mais dans la région
4. L'un est né dans la région, l'autre dans une région différente
5. Les deux époux sont nés en dehors de la région

Age au mariage

1. 17 ans ou moins
2. 18 à 20 ans
3. 21 à 25 ans
4. 26 ans et plus

- D.1 : phase finale de la famille étendue, ne reste au foyer que l'enfant marié, après départ des autres enfants
- D.0 : phase finale de la famille étendue, seul vit avec les parents l'enfant marié, mais il n'y a eu aucun départ. En fait, cette phase ne concerne que les familles à enfant unique.

Le graphe orienté de la figure 1 représente les phases ci-dessus énoncées du cycle et les différents chemins qui s'ouvrent à une famille après sa constitution, en A.0. Les sommets du graphe sont les phases et les arêtes marquent la possibilité de passage d'une phase à l'autre. Sous le nom de chaque phase figurent l'effectif correspondant à cette phase dans l'enquête et l'âge moyen des individus. Les effectifs sont fonction de la fréquence du passage d'une phase à l'autre et de la durée des phases. La hauteur des sommets sur la figure est inversement proportionnelle à l'âge moyen de la phase qu'ils représentent. Ainsi une arête orientée »vers le haut« correspond-elle à un passage improbable, puisque l'âge moyen de l'extrémité est inférieur à celui de l'origine. L'arête A".0 — C.0 par exemple, est dans ce cas. Les sommets B,D. 1 et D.0 représentent les phases finales. Hormis l'hypothèse de mariage avant l'âge adulte, A'.0 est un point de passage pour tout cycle. Les chemins A.0 — A'0 — A".0 — A.1 — B ou A.0 A'.0 — A.1 — B, suivant que l'aîné quitte le foyer après ou avant le passage du second enfant à l'âge adulte — représentent le cycle d'une famille élémentaire. Pour atteindre D.1, la phase finale de la famille étendue (quand le fils aîné restant au foyer n'est pas l'unique enfant), plusieurs chemins sont possibles, se sonfondant plus ou moins longtemps avec celui d'une famille élémentaire. L'arête C.0 — D.1 correspond à des familles de deux enfants. Mais quel que soit le chemin suivi, l'évolution vers une famille patrilinéaire étendue est, au moins aussi fréquente que celle vers une famille élémentaire, les parents restant seuls comme le montre la comparaison des effectifs des phases D.1 et D.0 d'une part, B d'autre part. La pérennité de la structure familiale traditionnelle apparaît donc ici, plus nettement que par la comparaison statistique brute sans référence à la phase finale, couramment effectuée entre famille élémentaire et famille patrilinéaire étendue.

Ainsi caractérisée, comment la famille fonctionne-t-elle dans la Yougoslavie des villages? Comment, en particulier, remplit-elle les fonctions traditionnelles de reproduction et de transmission?

2. LA FONCTION REPRODUCTIVE DE LA FAMILLE

La fonction reproductive de la famille est appréciée par une batterie d'indicateurs: les souhaits exprimés séparément par l'homme et par la femme sur l'âge au mariage des garçons et sur celui des filles, sur l'écart d'âge entre époux, sur le nombre d'enfants souhaités et sur les raisons qui motivent le nombre d'enfants souhaités. Convenablement liés, les indicateurs permettent d'approcher

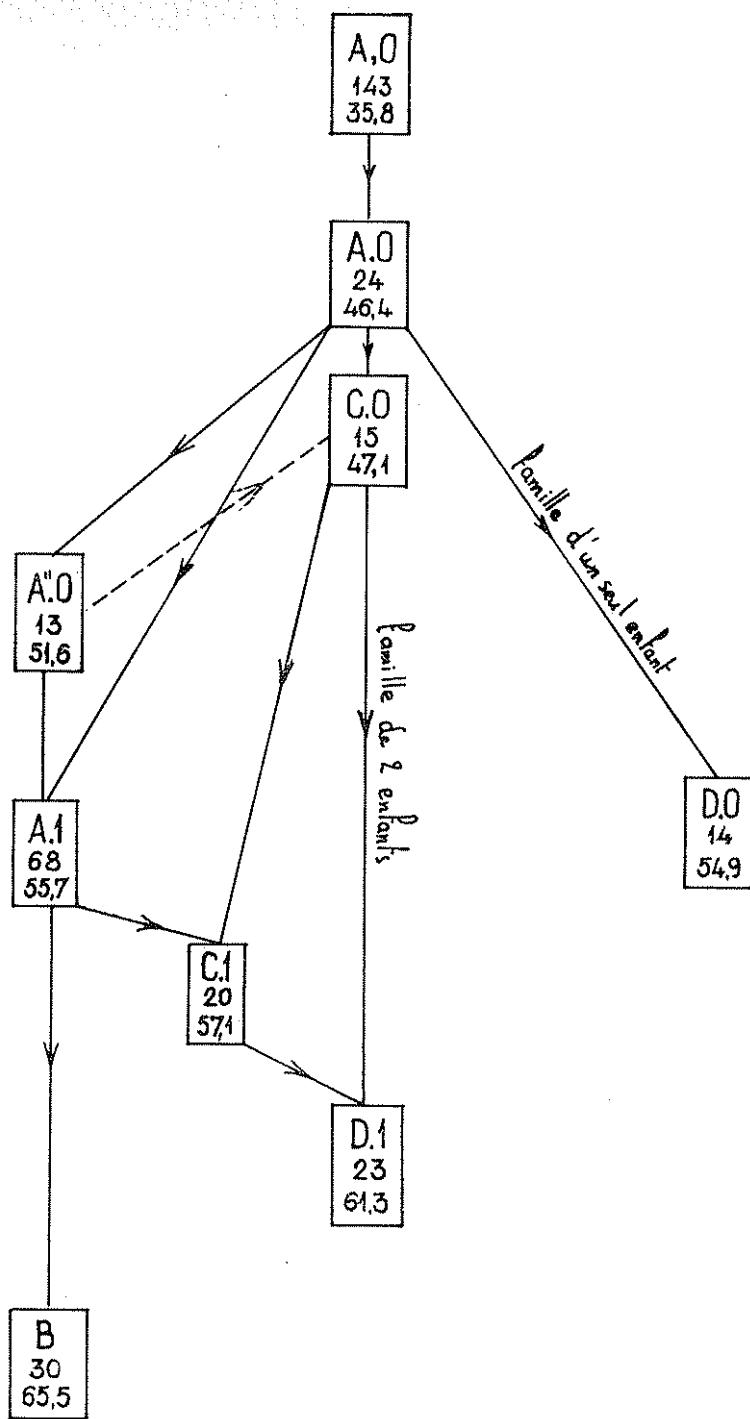

Fig. 1

la représentation que les acteurs sociaux se forment des fonctions reproductive de la famille. En fournir la description détaillée dépasserait les limites de cette étude: les tableaux 1 à 6 livrent déjà une quantité assez considérable de données pour qu'on puisse se rendre compte des matériaux que mobilisent les indicateurs. Si donc on admet que la fonction reproductive de la famille, telle que se la représentent les acteurs sociaux, est suffisamment appréhendée par ce moyen, alors on peut se demander quels sont les facteurs qui déterminent cette représentation. Une série d'analyses des correspondances, menées selon la méthodologie retracée en annexe 2, fournit à cette interrogation la plupart des éléments de réponse voulus.

Quelle est donc, pour commencer, la structure des représentations que se forment, séparément, les hommes et les femmes sur la fonction reproductive de la famille?

Il n'y a pas de différence, chez les hommes, entre l'âge qu'ils souhaitent au mariage pour les garçons et celui qu'ils souhaitent pour les filles: »le garçon doit se marier tard«, »la fille doit se marier tard«. Mais la notion de tardivité n'est pas la même appliquée aux garçons et aux filles: pour les garçons, 26 ans ou plus, pour les filles, 21 ans ou plus. L'opinion sur l'âge au mariage est li e e à l'opinion sur l'écart d'âge entre époux: ceux qui pensent que les garçons et les filles doivent se marier tôt pensent aussi que l'écart d'âge entre époux doit être petit, le groupe opposé, qu'il doit être grand, étant entendu, là aussi que la notion de tardivité n'est pas la même pour les garçons et pour les filles. Mais les hommes se divisent sur la taille idéale de la famille, les uns souhaitent une famille de deux enfants au plus, et justifient leur choix par des raisons économiques, les autres une famille de trois enfants au moins, et motivent leur choix par des raisons sociales. Ceux qui pr f r nt les familles nombreuses prônent le mariage de la femme à un âge jeune, ceux qui pr f r nt des familles réduites pensent qu'hommes et femmes doivent être relativement âgés au mariage, avec peu d'écart entre eux. Du premier côté on trouve da manière caractéristiques les musulmans, les pères de familles nombreuses et les illettrés; du côté opposé, on trouve les athées, les hommes plus jeunes ou du même âge que leur épouse, ceux qui se sont mariés jeunes, et ceux qui ont peu d'enfants.

Quant aux femmes, il n'y a pas de différence, non plus, entre l'âge qu'elles souhaitent au mariage pour les garçons et celui qu'elles souhaitent pour les filles. Leur jugement est plus divisé, toutefois, pour les garçons que pour les filles. Celles qui recommandent le mariage précoce avec peu d'écart et surtout celles qui recommandent un mariage tardif avec écart, ont tendance à préférer les familles à enfants nombreux, tandis que celles qui ont une opinion en faveur d'un âge moyen prônent plutôt les familles à enfants peu nombreux.

Telle est donc, très sch matis e e, la représentation qu'hommes et femmes se font de la fonction reproductive de la famille. Quels sont, maintenant, les facteurs qui déterminent celle-ci?

TABLEAU 7

MG4	1,73	1,01
MF3	1,34	0,08
SE2	1,02	-0,64
RNA	0,12	-0,36
MG3	0,11	0,27
NE3	0,09	0,04
NE2	0,04	-0,55
MF2	-0,09	1,05
SE1	-0,31	0,05
RNE	-0,36	0,95
SE0	-0,87	0,05
MG2	-0,89	-0,47
MF1	-1,54	-0,44

Role reproductif — Analyse factorielle des opinions masculines
 Coordonnées des modalités de réponse sur les deux principales dimensions

(Rangement dans l'ordre de la première dimension)

ROLE REPRODUCTIF — CODE DES MODALITES DE REPONSE

- MG2 Age au mariage souhaité pour les garçons : 20 ans ou moins
- MG3 Age au mariage souhaité pour les garçons : 21—25 ans
- MG4 Age au mariage souhaité pour les garçons : 26 ans et plus
- MF1 Age au mariage souhaité pour les filles : 17 ans ou moins
- MF2 Age au mariage souhaité pour les filles : 18—20 ans
- MF3 Age au mariage souhaité pour les filles : 21 ans et plus
- EE0 Ecart d'âge souhaité entre époux: épouse plus jeune, même âge, ou époux 1 an de plus
- EE1 Ecart d'âge souhaité entre époux: époux plus âgé de 2 à 4 ans
- EE2 Ecart d'âge souhaité entre époux: époux plus âgé de 5 ans
- NE2 Nombre d'enfants souhaité : 2 ou moins
- NE3 Nombre d'enfants souhaité : 3 ou plus
- RNE Raisons du nombre d'enfants souhaité : économiques
- RNA Raisons du nombre d'enfants souhaité : autres

Chez les hommes, l'analyse factorielle des correspondances montre que la dimension de l'opinion indiquée par les jugements sur l'âge au mariage et sur l'écart d'âge entre époux est liée à la position dans le cycle de vie. En revanche, la dimension de l'opinion indiquée par les jugements sur le nombre d'enfants souhaités est indépendante de la position dans le cycle. Le modèle du mariage précoce sans grand écart d'âge est la norme que recommandent ceux qui sont dans la réalité chefs de familles étendues, le modèle du mariage tardif avec grand écart d'âge, la norme recommandée par les chefs de familles élémentaires, sauf lorsque ceux-ci sont à la phase terminale du cycle de vie. On notera en outre que le modèle du mariage précoce avec faible écart d'âge, propre aux familles étendues, est plus fort quand ces familles se composent rapidement. A l'inverse, l'âge semble atténuer le modèle propre aux familles élémentaires, qui paraît n'avoir de consistance que par opposition au modèle des familles étendues.

Chez les femmes, comme chez les hommes, c'est par les familles élémentaires que sont préférés les mariages tardifs avec grand écart d'âge, par les familles étendues les mariages précoces avec faible écart d'âge. C'est aussi par les femmes mariées appartenant à des familles étendues que la préférence est exprimée, nettement, pour un grand nombre d'enfants, et que les motifs de cette préférence sont autres qu'économiques: ce qui souligne l'aspect culturel du modèle. Tandis que pour les hommes des familles étendues, c'est aux premières phases du cycle, pour les femmes de ces familles, c'est aux dernières phases du cycle que l'opinion est la plus affirmée en faveur du modèle.

Si l'on poursuit l'analyse des facteurs qui déterminent la formation des modèles culturels relatifs aux fonctions reproductives de la famille, on est amené à tenter de départager l'intervention respective des positions dans le cycle de vie et de la religion. Chez les femmes, les résultats sont très clairs: l'dimension indiquée par les variables qui mesurent l'âge au mariage et l'écart d'âge entre époux est liée primordialement à la religion. La position dans le cycle de la vie familiale intervient ensuite, pour renforcer ou infirmer le modèle culturel. Chez les hommes, il en va de même: le modèle culturel dépend d'abord de la religion, ensuite de la position dans le cycle de vie.

3. LA FONCTION DE TRANSMISSION DE LA FAMILLE

Analysée d'un point de vue plus général, la fonction de reproduction que remplit la famille est un aspect particulier d'une fonction plus large, la transmission. La reproduction est en effet la transmission, de génération en génération, d'un stock de caractéristiques génétiques, l'élargissement ou la réduction de la quantité de population porteuse de ces caractères. Mais une population humaine transmet à travers le temps, aux individus qui la composent, bien autre chose que des déterminations biologiques.

MF1

MPA

MG4

CFO

NE3

EE2 **EE0** **MF3**

REE	MOU	CO
EE1	OOJ	OPO
EE2	REA	REB
EE0	OAC	CPA
	NEI	

OFO	OOJ
OPO	OPO

MPA Musulmans-paysans
 MOU Musulmans ouvriers
 OPA Orthodoxes paysans
 OPO Orthodoxes paysans-ouvriers
 OOU Orthodoxes ouvriers
 OAC Orthodoxes commerçants-artisans
 OFO Orthodoxes fonctionnaires
 CPA Catholiques-paysans
 CPO Catholiques paysans-ouvriers
 COU catholiques ouvriers
 CAC Catholiques artisans-commerçants
 CFO Catholiques fonctionnaires

Figure 2 Analyse factorielle des correspondances
 Action de la religion et de la profession sur la
 représentation du rôle et de la profession sur la
 représentation du rôle et de la profession (opinion des hommes)
 Plan des deux premiers axes

Pour le cas qui nous occupe, la Yougoslavie des villages, la transmission se fait par toutes sortes d'agences: par l'école, par la communauté municipale, par la coopérative quant il y en a, par la famille. La famille elle-même concourt à la transmission de l'ensemble des ressources culturelles, telles que les systématisent la religion, la langue et le droit. Elle transmet plus particulièrement des biens, par l'héritage et par la donation, et des chances, par la probabilité inégale qu'elle offre à ses membres d'accéder aux ressources sociales.

On a quelque idée de la manière dont fonctionne la famille pour la transmission si on examine comment se font les partages au moment de l'héritage. Les tableaux 8, 9 et 10 résument les données obtenues sur les quatorze villages de l'échantillon. Ils font apparaître l'importance considérable des formes traditionnelles du partage, puisque 47,9% des héritages sont réglés selon la coutume traditionnelle ou selon l'ancien code civil. Ils montrent aussi que les différences entre sous-cultures sont trop fortes pour que l'on puisse agréger les résultats et produire une moyenne intervillageoise qui ait quelques signification. La lecture du tableau 9, que fournit la répartition des héritages où le chef de famille a été impliqué, comparée à celle du tableau 10, qui fournit la même répartition pour les femmes des chefs de famille, permet d'avoir une vue nuancée de la manière dont fonctionne en réalité le dispositif de transmission. Dans tous les villages en effet, sauf trois, Putović, Buzevač et Gorenja Vas, les cas de partage inégal, au détriment des soeurs, l'emportent de beaucoup sur les cas de partage égal. Mais dans tous les villages aussi, sauf trois, Morović Mana et Gorenja Vas, les cas de partage égal entre frères l'emportent sur les cas de partage inégal. Ainsi le schéma s'esquisse-t-il d'un système d'héritation au moins partielle des soeurs, mais d'égalité entre frères. Le tableau 10 confirme les informations livrées par le tableau 9. Dans tous les villages, sauf deux, Putović et Buzevač, les cas de partage inégal au détriment des femmes l'emportent, d'après les déclarations des femmes elles-mêmes, sur les cas de partage égal. Mais dans tous les villages aussi, sauf un, Smedovac, les femmes sont l'objet d'un traitement semblable de la part de leurs frères. Loin donc d'être bilénaire, comme le voudrait la loi civile, le système de transmission des biens, tels qu'il fonctionne réellement en Yougoslavie, est pour l'essentiel sous contrôle masculin. Ni comme mères, ni comme soeurs, les femmes n'interviennent substantiellement dans la régulation des biens patrimoniaux.

Quant aux prestations servies lors de l'alliance matrimoniale, on sait qu'il n'y a pas de pratique uniforme: en Bosnie, en Kossovo, en Metokie, le père de l'époux verse le prix de la fiancée; en Slovénie, en Croatie, en Serbie et en Macédoine, c'est le père de l'épouse qui dote sa fille. La règle est partout connue et reconnue, bien qu'on ne s'y conforme pas dans tous les cas. Si l'on excepte en effet Gorazdevač et Dobra Luka, où l'on verse le prix de la fiancée, il n'y a pas moins de six villages où une proportion inférieure à la moitié de la population s'est mariée sans que l'alliance

TABLEAU 8 — FORME JURIDIQUE DU PARTAGE

	M.O.R.	S.M.E.	BREST	MANA.	G.O.R.	D.O.B.	F.U.T.	B.A.S.	G.O.D.	S.O.F.	B.U.S.	B.E.G.	P.E.T.	G.O.V.	E.N.S.
1.	80	92	0	39	83	26	25	75	27	0	80	44	57	61	52,1
2.	17	8	100	61	17	74	39	0	67	100	18	56	43	25	43,4
3.	<u>3</u>	<u>0</u>	<u>25</u>	<u>6</u>	<u>0</u>	<u>2</u>	<u>0</u>	<u>14</u>	<u>4,5</u>						
Code	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100,0

1 — selon la loi officielle

2 — selon la coutume traditionnelle

3 — selon l'ancien code civil

TABLEAU 9 — REPARTITION DES TYPES D'HÉRITAGE OUNE CHEF DE FAMILLE A EFTE IMPLIQUE

	M.O.R.	S.M.E.	B.R.E.	M.A.N.	G.O.R.	D.O.B.	P.U.T.	B.A.S.	G.O.D.	S.O.F.	B.U.S.	B.E.G.	P.E.T.	G.O.V.
Part par Même	30	64	79	28	90	70	81	53	59	62	95	67	75	35
rap. aux + grande	33	14	5	59	7	10	19	42	23	7	5	20	25	19
frères + petite	<u>37</u>	<u>22</u>	<u>16</u>	<u>13</u>	<u>3</u>	<u>20</u>	<u>0</u>	<u>5</u>	<u>18</u>	<u>31</u>	<u>0</u>	<u>13</u>	<u>0</u>	<u>46</u>
<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>
Part par Même	5	0	4	0	5	9	64	0	13	7	86	25	o	55
rap. aux + grande	78	190	95	100	95	73	36	92	87	93	14	75	o	30
soeurs + petite	<u>17</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>18</u>	<u>0</u>	<u>8</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>15</u>
<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>
Part par Même	7	o	10	0	0	o	73	o	65	28	33	o	o	22
rep. à + grande	79	o	90	89	100	o	27	o	22	36	6	o	o	45
la mère + petite	<u>14</u>	<u>o</u>	<u>—</u>	<u>0</u>	<u>11</u>	<u>0</u>	<u>o</u>	<u>0</u>	<u>13</u>	<u>36</u>	<u>61</u>	<u>o</u>	<u>o</u>	<u>33</u>
<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>100</u>

o — non significatif; effectifs insuffisants

TABLEAU 10 — REPARTITION DES TYPES D'HERITAGE OU LEPOUSE DU CHEF DE FAMILLE A ETE IMPLIQUE

	MOR.	SME.	BRE.	MAN.	GOR.	DOB.	PUT.	BAS.	GOD.	SOF.	BUS.	BEG.	PET.	GOV.
part par Même	16	0	0	0	9	0	58	8	42	33	43	15	0	21
rap. aux +grande	4	14	0	8	0	0	17	8	4	0	14	5	0	29
frères +petite	<u>80</u>	<u>86</u>	<u>100</u>	<u>92</u>	<u>100</u>	<u>100</u>	<u>25</u>	<u>84</u>	<u>54</u>	<u>67</u>	<u>43</u>	<u>80</u>	<u>100</u>	<u>50</u>
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Part par Même	75	33	82	89	73	100	87	70	50	83	78	77	o	57
rap. aux +grande	8	42	6	0	18	0	113	30	13	0	11	8	o	26
sœurs petite	+17	<u>25</u>	<u>12</u>	<u>11</u>	<u>9</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>0</u>	<u>37</u>	<u>17</u>	<u>11</u>	<u>15</u>	o	<u>17</u>
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Part par Même	44	20	67	62	67	100	o	o	48	o	40	50	o	50
rap. à +grande	18	40	0	0	11	0	o	o	o	o	20	10	o	25
la mère +petite	38	<u>40</u>	<u>33</u>	<u>38</u>	<u>22</u>	<u>0</u>	<u>o</u>	<u>o</u>	<u>52</u>	<u>o</u>	<u>40</u>	<u>40</u>	o	<u>25</u>
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

o non significatif: effectifs insuffisants

ait donné lieu à versement de prestations: Morović, Bastasi, Godinje, Petrcane, Gorenja Vas. Le seul cas où l'on puisse dire que la pratique est en conformité avec la règle est celui de Smedovač, village de vignerons, où, pour éviter la division des héritages, on limite avec rigueur les naissances: chaque mariage est le résultat d'une longue stratégie tendant à la recomposition ou à l'agrémentation des vignobles. Comment donc sonder le modèle culturel?

On dispose, pour se faire, d'une batterie d'indicateurs. Le premier est le choix sondé pour les vieux jours: adopter quelqu'un, signer un contrat viager, ou un contrat avec la coopérative, donner la terre au gouvernement et aller dans un établissement pour personnes âgées, donner la terre à un membre de la famille, vendre ou louer la tere. Un indicateur voisin sonde l'attachement à la terre et ses motifs exprimés, le projet admis ou répété de vendre éventuellement la terre, et non de la transmettre. Un troisième indicateur retrace les attitudes à l'égard de la dotation des enfants, et les raisons qui les motivent. Deux autres indicateurs, enfin, sondent les perspectives d'évolution du modèle, d'après l'imagination qu'on se fait de l'avenir à travers les métiers souhaités pour les fils et pour les filles.

Or les résultats obtenus par l'analyse factorielle des correspondances sont très nets, et sensiblement différents de ceux que l'on a pour la fonction de reproduction. La représentation des normes, ici, est peu structurée: il n'y a pas de modèle culturel qui s'impose, ni chez les hommes, ni chez les femmes, mais une variété de modèles particuliers, déterminés par les variables indépendantes. Ainsi chez les hommes, on distingue une masse homogène et compacte, traditionnaliste, attachée à la terre et au village, sans ambition pour sa descendance; et une minorité moderniste, désirant quitter le village, vendre la terre, opposée à la dotation, désirant un métier intellectuel pour les enfants, et prônant l'adoption aux vieux jours au cas où il n'y a pas d'enfants. Or à ces deux modèles opposés correspondent deux types de population. Le second est le fait, statistiquement bien déterminé, d'individus instruits, fonctionnaires, commerçants, paysans-ouvriers ou ouvriers, titulaires de revenus relativement élevés, exogames, ayant peu d'enfants, nés dans la région mais hors du village, athées ou, plus rarement, orthodoxes. Chez les femmes, la modèle culturel est bâti sur l'ambition pour les enfants et le sens de la famille. Il est déterminé par les grandes variables indépendantes, au premier rang desquelles se trouve l'appartenance aux villages, et n'est pas lié aux positions dans le cycle de la vie domestique.

Telles sont donc, brièvement caractérisées, les fonctions de reproduction et de transmission remplies par la famille dans la Yougoslavie des villages. Bien des questions se posent encore, auxquels les matériaux collectés pendant les enquêtes de 1965 et 1966 permettent de répondre, sur les rôles respectifs du mari et de la femme, sur les relations entre générations, sur les rapports entre l'organisation familiale et les activités économiques. L'un des résultats les plus importants à mettre en valeur, et qui apparaît

déjà nettement ici c'est la démonstration de la part respective qu'occupent, dans la formation des modèles culturels, l'appartenance à la religion et l'appartenance au village. L'échantillon des villages a en effet été constitué pour qu'on puisse poser et résoudre la question: il compte des villages à population mixte, orthodoxe et catholique (Morović), orthodoxe et musulmane (Bastasi, Gorazdevač, Putović), et des villages à religion unique, orthodoxe (Smedovač, Brest, Mana, Godinje, Sofilari), catholique (Busevač, Begovo Razdoblje, Petrecne, Gorenja Ias), musulmane (Dobra Luka). Or, chez les hommes comme chez les femmes, les analyses factorielles montrent que *l'appartenance au village explique un pourcentage de la variance observée dans les modèles culturels plus grand que l'appartenance à la religion*, pour la fonction de transmission, mais *plus petit* pour la fonction de reproduction.

ANNEXE METHODOLOGIQUE, par François GOSSIAUX et Michel de VIRVILLE

1 — L'analyse par segmentation

Etant donné une variable numérique considérée comme »variable dépendante« et une série de variables »indépendantes« ou »explicatives« numériques ou qualitatives, l'analyse par segmentation a pour but de subdiviser l'échantillon en une série de sous-groupes homogènes du point de vue de la variable dépendante. Pour cela, la première étape consiste à diviser l'échantillon en deux sous-groupes aussi différents que possible du point de vue de la variable dépendante Y, à l'étape suivante l'opération est renouvelée sur chacun des sousgroupes ainsi définis, et la procédure est ainsi itérée jusqu'à ce que certains critères d'arrêt concernant notamment l'effectif et l'homogénéité des sousgroupes obtenus soient satisfaits. A chaque étape une variable explicative X_i devra être choisie, qui assure la différenciation la plus grande selon Y. Le partage d'un groupe G se fait en déterminant deux sous-groupes G1 et G2 dont les moyennes relatives à Y sont les plus différentes possibles. Plus précisément, le critère de choix de la dichotomie est le suivant: la variable explicative choisie est celle qui, prise isolément, explique la plus grande part de la dispersion de la variable dépendante, c'est-à-dire celle qui a la plus grande variance intergroupe. Autrement dit, on cherchera la dichotomie de G telle que si n_1 est l'effectif de G1, n_2 l'effectif de G2, y_1 la moyenne de Y sur G1, y_2 la moyenne de Y sur G2 et y la moyenne de Y sur G, la quantité $BSS = n_1(y_1 - y)^2 + n_2(y_2 - y)^2$ soit maximum.

Concrètement, la démarche sera la suivante:

une variable explicative X_i est en général polychotomique, c'est-à-dire présente plusieurs modalités. Ces modalités peuvent être regroupées en deux catégories disjointes X_i^+ et X_i^- de façon

(1) Programme A.I.D. Note méthodologique — Centre d'études socio-logiques. Publication interne.

à former une partition de G: d'une part les individus ayant la caractéristique X_i^+ et d'autre part ceux ayant la caractéristique X_i^-

Plusieurs telles partitions sont possibles pour chaque X_i . On choisira parmi celles-ci la partition telle que les deux sous-groupes correspondants soient le plus différents possible au sens explicité plus haut, c'est-à-dire de manière à ce que la variance intergroupe BSS soit la plus forte possible. La partition ainsi déterminée est appellée »dichotomie de G associée X_i «. Pour chaque variable X_i la dichotomie associée étant ainsi définie, de même que la variance intergroupe correspondante BSS_i, on choisira la variable X_k qui possède la plus forte variance intergroupe, c'est-à-dire telle que

$$BSS_k = \max_i BSS_i$$

La variable X_k sera celle qui »segmentera« à cette étape.

Cependant le critère de »réducibilité« limite le choix. La variance de la variable choisie doit représenter une part suffisamment grande de la variance de l'échantillon (selon un coefficient choisi au départ). Si cela n'est pas, le groupe G n'est pas dichotomisé et est dit »non explicable«.

A l'étape suivante, l'étude se porte sur celui qui parmi les sousgroupes déjà obtenus possède la variance interne la plus forte, c'est-à-dire celui sur lequel les valeurs de Y sont les plus dispersées. Cependant, ce groupe doit satisfaire à deux critères:

- posséder une taille suffisante, c'est-à-dire supérieure à un nombre choisi au départ;
- avoir une variance interne représentant une part suffisante de la variance totale de l'échantillon (toujours selon un certain coefficient); si cela n'est pas, il est dit »homogène«.

La procédure s'arrête quand aucun sous-groupe ne peut plus être dichotomisé, c'est-à-dire quand tous les sous-groupes étant soit non explicables, soit homogènes, soit d'effectif trop faible, sont »terminaux«.

Le résultat final d'une étude se présente comme une arborescence dont les noeuds sont les sous-groupes. La segmentation est en fait une méthode de »classification descendante«.

ANNEXE 2, par François GOSSIAUX et Michel de VIRVILLE

L'analyse factorielle des correspondances

Comme son nom l'indique, l'analyse factorielle des correspondances emprunte à l'analyse factorielle classique (ou plus généralement à la mécanique) les notions de nuage de points et de projection sur le sous-espace vectoriel engendré par les premiers axes d'intérêt. Néanmoins, son champ d'application beaucoup plus ouvert et son originalité méthodologique en font un outil puissant pour l'analyse des données.

a) Les correspondances.

On appelle correspondance (statistique) la donnée de deux ensembles I et J et d'un tableau de nombres (k_{ij}) où $i \in I$ et $j \in J$. Donnons trois exemples de situations de ce type, empruntés tous les trois au champ social.

(1) $I = J$ est une liste de groupes tribaux présents dans une région donnée;

k_{ij} = nombre des mariages unissant un homme de la tribu i à une femme de la tribu j.

(2) I est un ensemble d'individus;

J est un ensemble de caractéristiques que présentent ou non les individus de I;

$k_{ij} = 0$ si l'individu ne possède pas le caractère j;

$k_{ij} = 1$ si l'individu possède le caractère j.

(3) $I = J$ est un ensemble de caractéristiques;

k_{ij} = nombre d'individus possédant simultanément les caractéristiques i et j.

Pour l'étude d'un tel tableau on définit, comme il est d'usage, les marges:

$$k_i = \sum_{j \in J} k_{ij}; \quad k_j = \sum_{i \in I} k_{ij}; \quad k = \sum_{i \in I} k_i = \sum_{j \in J} k_j;$$

et l'on pose:

$$p_{ij} = k_{ij}/k; \quad p_i = k_i/k; \quad p_j = k_j/k.$$

b) Représentation euclidienne d'une correspondance

Choisissons maintenant n'importe lequel des deux ensembles mis en »correspondance«, I par exemple, et posons la question: de quelle manière les informations dont nous disposons (le tableau de correspondance k_{ij}) nous livrent-elles des similitudes et des différences entre les éléments i et i' de I? Par la comparaison de k_{ij} et de $k_{i'j}$, c'est-à-dire pour deux éléments i et i' qui établiront des correspondances similaires avec les éléments de J seront à rapprocher, alors qu'il faudra distinguer des éléments qui en établiront de différentes.

Plus précisément, pour comparer i et i' on comparera (p_j^i) , $j \in J$ et $(p_j^{i'})$, $j \in J$ définis par la formule (A): $p_j^i = k_{ij}/k_i$ qui sont respectivement les fréquences d'association de i et de i' avec chacun des éléments J et J. Si J a n éléments, chaque élément i de I est donc représenté par n chiffres (p_j^i) , $j \in J$ et d'après la formule (A) $(\sum_j p_j^i = 1)$.

Ainsi en représentant i par ses fréquences de combinaison avec les éléments de J on situe i comme un point d'un espace vecto-

riel de dimension n et qui est, de plus, dans l'hyperplan $\sum x_i = 1$. Pour pouvoir appliquer une technique d'analyse factorielle reste à définir une rétrique.

On choisit, ici, la distance du Chi-deux de centre $[(p_j), J \in J]$:

$$d(i, i') = \sum_{j \in J} (p_j^i - p_j^{i'})^2 / p_j^i.$$

c) Analyse factorielle

On a donc pu ainsi représenter tous les éléments de I comme des points d'un espace vectoriel qui a autant de dimensions que J a d'éléments. Néanmoins, dès que J a plus de trois éléments, cette représentation n'est pas directement accessible au regard. Il faut donc choisir un sous-espace de petite dimension (de dimension 2 en ce qui concerne les graphiques de cet article) et projeter sur ce sous-espace les points représentatifs des éléments de I . On tentera évidemment de choisir ce sous-espace, en sorte que la «carte» ainsi dressée soit la plus proche possible de la configuration originale.

On procède ici de façon analogue à l'analyse classifiante: on calcule la matrice d'inertie du nuage de points représentatifs de I , dont les termes sont donnés par la formule:

$$\tau = \sum_{jj' \in J} \{ p_j^i \} p_j^i p_j^{i'} p_j^{i'}$$

La recherche des axes principaux d'inertie (les facteurs de l'analyse factorielle en composantes principales) relatifs à la métrique du Chi-deux, revient à diagonaliser la matrice ayant pour terme:

$$\tau = \sum_{i \in I} p_j^i p_j^i$$

On prend donc comme graphiques la projection du nuage initial sur le sous-espace engendré par les facteurs de plus grande inertie. Suivant les cas on peut conserver un nombre plus ou moins grand de ces facteurs.

Le plus souvent on conserve les deux facteurs les plus importants, le résultat de l'analyse se présentant alors comme une carte repérée par deux axes, qui sont les deux directions principales d'inertie. Les points figurés sur cette carte sont les projections des points représentatifs des différentes modalités. L'interprétation d'un acteur se fera en observant, sur l'axe correspondant, quelles sont les oppositions entre caractères, quels sont ceux qui se trouvent loin du centre de gravité et ceux qui en sont proches. C'est le jeu de ces oppositions qui donne son sens au facteur.

Bibliographie:

J. P. BENZECRI et Coll, *L'analyse des données*, Tome 2. *L'analyse des correspondances*, DUNOD PARIS 1973.

Џоел М. ХАЛПЕРН
Барбара К. ХАЛПЕРН

ПРОМЕНЕ У СХВАТАЊИМА О УЛОГАМА МУЖА И ЖЕНЕ
У ПЕТ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ СЕЛА

Овај чланак даће слику о променама које су се десиле у односима муж — жена у контексту етнички различитих сеоских култура у Југославији. Приказали смо и упоредили традиционалне вредности — које припадају овој заједници — са савременим идеалним ставовима. Поменули смо и факторе који изазивају промене, као и услове који спречавају те промене у овој заједници, а истовремено смо покушали и да повежемо културне идеале са стварним понашањем.

Проучавали смо структуру домаћинства и ширих сродничких група у различитим културним регијама Југославије, идући од перспективе културно-социјалне антропологије до становишта југословенских етнолога и социолога.¹

Ова садашња веома скучена анализа представља део веће студије која се бави ауторитетом и одлучивањем у односу на социјалну структуру домаћинства. Наши закључци засновани су на подацима сакупљеним у појединим селима током деценије 1961 — 70. Они обухватају испитивања у одабраним селима, и то путем интервјуа, путем траженог аутобиографског материјала и података који су добијени на основу опсервација испитивача који су помагали ауторима.²

1 Као основну анотирану библиографију видети: J. M. Halpern, *The people and The Society* у издању Paula L. Hogeckya, Southeast Europe, a Guide to Basic Publications, Chicago, University of Chicago Press, 1969, pp. 493 — 550, pp. 571 — 81. Далеко бројнија је ауторова *Bibliography of English Language Sources on Yugoslavia*, поправљено издање, Research Reports No. 3, Department of Anthropology, University of Massachusetts, Amherst, 1969, нарочито одељци о сеоском животу и друштвеној структури. О испитивањима југословенских научника видети: *Ethnology in Yugoslavia Since World War II: A Review of Research and Publications*, East European Quarterly Vol. 4, No. 3, 1970, pp. 328 — 42, и *English Language Publications on Yugoslavia Since World War II*, у издању Z. Salzmann, East European Anthropology, Research Reports No. 5, Department of Anthropology, University of Massachusetts, Amherst, 1970, pp. 1 — 42.

2 Највећи део теренских испитивања извршен је током 1961 — 62, а накнадни теренски рад 1964, 1966. и 1970. године. Испитивање је потпомогла Фондација за националну науку, а касније и Национални институт за ментално здравље. Сарадници су били чланови Филозофског факултета Социолошког и Етнолошког семинара Универзитета у Београду, Љубљани и Сарајеву. Интервјуе на бази упитника обавили су студенти ових институција. У Сједињеним Америчким Државама помагали су у превођењу Carol и Joseph Pessař, у кодовању Вида Тарановска и Тина Прибићевић, а Carol Allen извршила је селекторски рад.

Испитивани специфични културни региони налазе се у Словенији, централној Србији, Војводини, Босни и Црној Гори. Словеначко село представља Шенчур, у северном делу централне Словеније, у равници која је у подножју словеначких Алпа и у близини индустријског града Крања. Општина је католичка. Овај земљораднички регион има сразмерно стару индустријску традицију и многи сељаци одлазе свакодневно у град. Што се тиче дохотка по глави, ова област је једна од најнапреднијих у Југославији.

Материјал из Србије прикупљен је из више културно сличних села у срцу Србије, у Шумадији, која се налазе у околини града Аранђеловца, иначе привредног центра. У тој брежуљкастој области већ дуго се као економске гране развијају земљорадња и сточарство. Последњих година све је више сељака који се претварају у сељаке раднике на тај начин што одлазе да раде у град, у нове фабрике. Ова хомогена област је српско-православна.³

Војводина, аутономна покрајина северно од Дунава, јесте плодна равница, најбогатија житница у Југославији. Село Јићија, за разлику од других села обухваћених проучавањем, етнички је разнолико. Већину становништва чине православни Срби, укључујући и послератне досељенике из брдских крајева Црне Горе и са других страна, који су заменили предратно немачко становништво. Присутне су и друге етничке мањине. Јићија је готово четири пута већа од других општина које су испитиване, има малу индустрију и спојена је железницом.

Босанско село Жупча налази се у брдовитом крају северно од Сарајева. Његово становништво је мусиманско. Многи мушкарци раде у суседним рудницима угља. Читава област се индустријализује оближњим челичанама, али сама Жупча, као и села у близини Аранђеловца, бави се земљорадњом као допунским занимањем.

Буковица, црногорско село, представља најмање село у овом испитивању. Смештено је на планинским висовима, где се сточарство допуњује земљорадњом, ограниченом на степовитим падинама. Област је слабо насељена и ћема никакве индустрије у околини. Многи сељаци, нарочито млађи, траже запослење на другој страни. Као и Срби, и Црногорци су православни.

Ни у ком случају намера није била да се са ових пет села прикаже потпуна слика етничких и економских разноликости у Југославији. Држава се састоји од шест република, међу којима највећа — Србија има две аутономне покрајине. Овде нису приказане две републике (Хрватска и Македонија) нити предоминантно албанска покрајина Косово.* Укупно 375 испитаних домаћинстава (81 у Словенији, 80 у Србији, 72 у Војводини, 119 у

3 Орашац, село у овој области, предмет је монографије *A Serbian Village*, N. Y. Harper and Row, Colophon Books, 1967. и *Serbian Village in Historical Perspektive*, N. Y., Holt, Rinehart and Winston, која ће ускоро изаћи.

* Ово је аутономна област у оквиру Републике Србије.

Босни и 23 у Црној Гори) представљају, међутим, узорак етничких група које обухватају три основне вероисповести: српско-православну, католичку и мусиманску.

Осим ових очигледних етничких, религијских и економских разлика између ових пет регија, постоји и једна значајна друштвена разлика која издваја словеначка села од осталих јужнословенских заједница: *задруга*, јужнословенска проширења заједница сродних домаћинстава у Словенији, није постојала у новијој историји. У свим осталим регијама, о којима се овде говори, ова институција била је значајна и постоји још увек мада у модификованим облику.

Ми жељимо да прикажемо смисао изменењених односа онако како их сами наши извештачи запажају.

Овај преглед не представља дефинитивне резултате, он је само наговештај онога што се одражава у односима муж — жена. Промене у овој важној вези тешко би се могле протумачити као директна промена релативног статуса међу половима у смислу једноставног напретка, од строго патријархалног ауторитета ка слабљењу мушких ауторитета а јачању женске аутономије. Постоје и овакве промене, али само као један вид општих промена.

Ако посматрамо односе између мужа и жене код сеоског становништва у Југославији, морамо имати на уму да они нису постојали као независна појава, већ унутар других сродничких односа. Оба брачна партнера имају важних одговорности у кругу широких породичних односа. То важи и за Словенију мада у мањој мери. (То је чињеница и у урбаним срединама, што иначе није предмет овог чланка, а представља богато поље проучавања.) Чињеница што је тежиште стављено на односе муж — жена, сама по себи представља модерну концепцију — с обзиром на традиционалну структуру задруге, где су очигледно најзначајније везе биле између оца и синова или између браће.

Полазна тачка за дефинисање традиционалне породичне структуре у Југославији представља опис српске задруге у раном 19. веку, који је дао српски историчар и етнограф Вук Караџић.

„Срби живе понајвише у задрузи: у гдјекојем кућама има по 4, по 5 ожењенијех људи, а једноглаваца је мало. Колико год има у кући ожењенијех људи, толико око куће има вајата, па у кући само једу заједно, и спавају у њој бабе и старци, а остали сваки са својом женом и дјецом спава у своме вајату без ватре и љети и зими. Око гдјекојијех газдинскијех кућа стоје вајати и остale зграде (нпр. амбари, чардаци, качаре) као мало сеоце.

У свакој кући има старешина, који влада и управља кућом и свим имањем, он наређује дјетиће и момчад куда ће који иницијатива радити; он иде Турцима и на сеоске и нахијске саборе и договоре; он, с договором кућана, продаје што је за продају и купује што треба купити; он држи кесу од новаца и брине се како ће платити харач, порезу и остале дације. Кад се моле Богу, он почиње и свршује; кад има у кући какијех гостију (без који-

јех се у великијем кућама слабо који дан проведе), он се с њима разговара, и с њима руча и вечера (у великијем кућама, где има много чељади, најприје поставе старијешини и гостима на једној софри, а на другој дјетићима и момчадима који раде у пољу, па онда вечерају жене и дјеца). Старјешина није свака годинама најстарији у кући: кад отац остари, он преда старјешинство најпаметнијему сину (или брату или синовцу), ако ће бити и најмлађи. Ако ли се догоди да који старјешина не управља добро кућом, онда кућани изаберу другога.

У задружним кућама свака жена преде, тка и спрема кашуље за себе и за свога мужа и дјецу; а јело готове редом свака по недјељу дана. Кад која тако редује, она се зове редара или редуша. А станарица се одређује за цијело љето, и то понајвише бива старјешинина жена.⁴

Једна од најзначајнијих тачака у овом опису је она о подели рада у домаћинству на мушки и женске послове. Баш у вези са традицијом овде је значајно приметити да где год је вршен интервју у склопу породице, одговоре су без изузетка давали мушки. То се често догађало и кад су нека питања била упућена само женама. Под извесним околностима жене су интервјуисане одвојено, и, упркос неким тешкоћама, значајна обавештења добијена су формално и неформално од жена.

Ако посматрамо коментаре по једном општем узору, чини се да одговори, добрым делом, представљају формално прихваћену мудрост главе домаћинства. Што се тиче питања која се односе на савремено понашање, изгледа да одговори имају значајну вредност; наилазимо на висок степен континуитета у свакој заједници.

Чак и неформални облици понашања у свакодневном животу домаћинства нису били, према традицији, засновани на моделу мушкиог ауторитета који се заснивао на безусловном извршавању наређења; umesto тога, као што је већ наговештено, подела рада и улога заснованих на подели задатака тежила је ка стварању посебних зона ауторитета.

Користили смо општани упитник који је захватао многе видове сеоског живота. У саставу наше теме било је и једно формално питање: „Шта сматрате идеалном поделом рада?” и слободан одговор које је оно наметало. Слична питања су, на пример: „Како су подељени послови у вашем домаћинству?”, „ко ради више, мушки или жене?”, „Мислите ли да су жене исто толико паметне колико и мушки?”, „Сматрате ли да жене треба да добију исто образовање као мушки?”, „Ко одлучује у вашој породици?”. Главни циљ оваквих питања био је да наведу на размишљање и провере чврстину тих мисли.

Одговори добијени из свих села могу да се експериментално поделе у две вредносне групе. Једна група сматра да су тра-

4 Списи из 1827. године, објављени у Вуковим Записима. Издавач В. Бурић, Београд, Српска књижевна задруга, 1967, с. 63 — 64. Одломак пре вели ЦМХ и БКХ. Сви Срби нису провели свој живот у задрузи, већ је ова институција значила идеалан прототип.

диционалне вредности — засноване на „природним основама”, које признају физичке и интелектуалне разлике између мушкарца и жене — резултат јасних облика поделе рада и одлучивања. Савременије гледиште изражава мисао да су мушкарци и жене по менталним и можда физичким способностима једнаки и да одлучивање, као и раније одређивање задатака према полу, могу и треба да буду подељени.

Једна српска народна пословица типична је за традиционални идеал: „Жена је глава куће, а муж је гост”. Навешћемо неколико савремених одговора из Србије који изражавају ово мишљење.

Жене треба да одражавају кућу и да се старају о деци. Мушкарци треба да раде у пољу, брину о стоци и да обављају јавне дужности.

Жена ради у кући и слуша свога мужа. Муж треба да штити жену од тешких физичких послова.

Жене треба да се баве домаћим пословима, а мушкарци тежим физичким радом, пошто су јачи.

Слична мишљења су изражена и у Словенији:

Мушкарци треба да ору и сеју, жене треба да оплеве (плевљење се сматра домаћим послом).

Из села Војводине, Босне и Црне Горе, редом:

Мушкарци треба да снабдевају своју породицу, а жене да се стају о кући.

Жене припадају кући и треба да се брину о њој, деци и стоци. Мушкарци обрађују земљу или раде у руднику или фабрици.

Женико је да ради домаће послове и да се стара о стоци. Мушкарци тргују и наређују.

Запажа се постојаност при помињању домаћих обавеза као женских послова. Више од 90% одговора из Босне, Србије и Црне Горе и преко 70% из Војводине подударају се у овом питању. Нешто мање подударања има у односу на земљорадњу као мушки посао: више од 80% одговора из Босне, Србије и Црне Горе. У Војводини и Словенији, где су много чешћи слушајеви мушкарца у радном односу, само 40% припада горњој категорији. Што се тиче запошљавања мушкарца изван земљорадње, свест о томе нарочито је високо развијена у Босни, која се тек у новије време индустријализује, па ипак представља само трећину таквих одговора из Војводине и Словеније, које су углавном индустријализоване области.

Старање о стоци сматра се важним допунским послом и за мушкарца и за жену, нарочито у Црној Гори, где је гајење оваци значајна грана, као и у Србији. У Босни се брига о стоци чешће помиње као женски посао. Польски и баштенски радови сматрају се важним женским пословима у готово две трећине одговора из Србије и у више од половине одговора из Црне Горе, док је само четвртина или петина таквих одговора из других области. (У Војводини и у Словенији углавном се не одређује тако строга подела послова и обе области показују и друге сличности у схватањима.)

Традиционално становиште врти се око тога шта се сматра природним физичким разликама и способностима код муш-

караца и жена. Мушкарац се признаје као наредбодавац, он је истовремено одговоран за јавне послове и трговину, и заштитник је своје жене. Што се жена тиче, схватање је да су оне одговорне за допунске радове, као помоћна снага у обради земље што је иначе посао мушкарца, и све то у оквирима међусобних ограничења према половима: „Жене не могу да раде све што могу мушкирци, баш као што ни мушкирци не могу да раде све што могу жене”.

Уобичајено оличавање мушкарца као заштитника куће, организатора, оног који је одговоран за домаће финансије и посредника у јавним пословима нарочито је снажно у оним областима Југославије које су раније биле под турском влашћу и приказано је у опису В. Каракића. Традиционални систем у свом функционисању не зависи само од експлицитног веровања у обостране физичке границе, мушки снаге и женско рађање деце, већ и од формалног ограничења сектора одговорности. С тим у вези је и српско схватање да је мушкарац гост у кући те не треба да буде одговоран за било који кућевни посао јер би то могло да умањи његову спољну улогу. У Буковици, у Црној Гори, многе куће још увек имају издвојену, специјално резбарену столицу коју употребљава само глава породице. У Словенији није тако снажно изражена идеја о мушкарцу као херојском заштитнику и представнику породице пред спољним светом, али зато постоји слично схватање да жена треба да себе посвети кући и породици.

Даћемо два одговора из Србије, из усмене анкете, који се односе на промене у уобичајеним односима између мужа и жене у послератном периоду. Први одговор добијен је од жене, а други од мушкарца.

Било је сасвим дружије. Жена је заиста тада више поштовала мужа. Кад би ишли заједно на пазар, она је увек ишла иза њега. То се више не догађа, бар не у нашем крају. Био је обичај да жена увече помогне мужу да изује чизме или опанке и да му опере ноге. То и није тако лоше било. Било је лоше само онда ако је радила цео дан, а онда морала да седи до касно у ноћ да га чека да се врати кући да би му опрала ноге. Сећам се многих случајева где је жена морала да чека мужа да би обавила ову дужност. Она није могла да оде у постелју чак и ако је он отишao у кафанду.

Односи између мужа и жене доста су се изменили. Сматрало се да муж и жена не смеју да добу у сукоб ако живе у истом домаћинству са родитељима. Морали су да се слажу. Жене су се више плашиле својих мужева него сада. Ови добри односи су се пореметили услед школовања. Сада женско заврши осам година школе и, кад се уда и нађути на мужа, једноставно му каже: „Ја могу да зарадим сама своје парче хлеба”. Раније се жена не би никада усудила да каже тако нешто!

Први коментар пружа пример формалистичког понашања удајеног с традиционалним облицима, а други пример савремених могућности за сукобе сада када је „равноправност” призната. Уобичајена подређеност не значи и формално потчињавање. Женско понашање, које ни мушкирци ни жене нису сматрали као лично понижавање, представљало је само подршку

мужу у улози главе породице. Разуме се да је њена улога била још више оптерећена супротностима у широј породици, где се један мушкарац поштовао изнад свих других мушкараца у до-мајинству.

Одговори на питања о променама у традиционалном понашању одражавају извесно идеализовање менталне и физичке једнакости жена и апстрактно схватање да је то и модерно и добро.

Жена може да ради све што може и њен муж.

(Војводина)

Сви треба да раде заједно и свако треба да ради колико год може.

(Србија)

Дужности не треба да буду строго подељене на мушки и женске. Данас муж и жена помажу један другом, тако да сваки рад може да се обави брзо и добро.

(Србија)

Неке жене сада раде у фабрикама. Ако су срећне и имају добре мужеве, мужеви им помажу у домаћим пословима. Тако би и требало да буде.

(Словенија)

Ако су муж и жена запослени, онда треба да поделе домаће послове. Ако је само муж запослен, онда жена треба да се стара о кући.

(Босна)

Са изузетком црногорског села, у свим другим областима све више расте мишљење о могућности размене дужности. Један од одговора из Србије каже да је то ефикасније. Идеја о размени односи се на велики број послова и, по свему судећи, отворено одбације старију идеју о природној подели рада. У словеначком одговору каже се да помоћ мушкарца у домаћим пословима зависи од добре воље супруга. Већина одговора, ипак, не даје никакве квалификације.

Могућност да жене са села раде ван куће, на пример као повремени фабрички радници, повећава могућност за домаће сукобе. То доводи такође и до нових врста друштвених проблема, као што је, на пример, брига о деци кад нема обданишта, или свекрве или таште, или неке друге рођаке.

Даља последица времена и ставова је да жене данас нису више поштевање тешких физичких послова. На пример, традиционални начин жетве житарица у највећем делу Југославије обављао се тако што су мушкарци ишли дуж бразда жањући зрело жито српом, а жене их следиле сакупљајући оборено класје и везујући га у спонпе. Из разних разлога — укључујући рат и осипање породичних задруга са великим бројем физички способних људи за тешке послове, уз то општа атмосфера створена владиним инсистирањем на политичкој и законској равноправности жена — могу се данас видети жене како обављају тежак рад жетве док су њихови мужеви запослени у фабрикама у граду. Тежак посао орања, грабуљања и кошења све чешће обављају такође жене и девојке. Раније су ове радове обављале жене само у време рата.

Њихова улога у земљорадњи све више расте и има за последицу исељавање омладине, нарочито младића из села, као и појаву сељака — радника који су једном ногом у фабрици у граду а другом, као повремени радници, на сопственој земљи. Релативно мале породице, са мањим бројем чланова, и прелазно стање модернизације економије представљају оптерећење како за мушкарце тако и за жене. Промена улога која је проистекла из овог, намеће нове врсте оптерећења и тежи да онемогући опстанак старих облика патријархалног ауторитета.

У свим крајевима сељаци осећају напетост између традиционалних идеала и нових вредности послератног периода, нарочито оних које пропагира политичка идеологија југословенске социјалистичке државе. Ту треба истаћи важност улоге индустријског радника у изградњи модерне државе, општег образовања законске равноправности без обзира на пол. Међутим, не могу се лако дефинисати путеви којима нове вредности врше притисак на свакодневни живот, као и средства којима се стари облици замењују новим. Напредовање нових вредности делимично је спречено непосредним потребама сеоског живота и захтевима бриге о деци, као и отпором неких људи, како мушкарца тако и жена, да напусте стари начин живота.

Доле наведени коментари пружају представу о неизвесностима и напетостима у савременим односима онако како их виде сами сељаци.

Раније су жене одиста биле експлоатисане. Мушкарци су могли да их ткук. Али данас су жене равноправне с мушкарцима, и школована жена је равна мушкарцу са истим образовањем. Међутим, жене морају да раде више, од јутра до мрака.

(Словенија)

Жене су некад сматране нечим нижим. Нису им повераване одлуке. Ми имамо пословицу: „Жена подупире триуга куће, а муж само један“. Жена увек ради више од мужа, али његов посао је тежи.

(Словенија)

Некада су мужеви строго држали жене. Бракови су били постојањи, а деца послушки и поштенија. Данас су жене равноправне са мушкарцима и то је велико зло. Данас се не зна ко је глава куће.

(Србија)

Данас су односи између мужа и жене потпuno другачији. Жена је у аруштвеном погледу једнака са мушкарцем. Она може да ради све што и мушкарца. То звучи лепо, али у пракси је остварљиво само тамо где постоји могућност за запошљавање. Овде у селу разлике су велике између оног шта ради муж, а шта његова жена. Услови сеоског живота захтевају од жене да буде у кући, док је муж у могућности да иде далеко од куће.

(Војводина)

Следећу изјаву дала је једна млада образована Српкиња, која је одрасла на селу а сада живи у граду:

Да, знате, неки мушкарци су за то да бију своје жене, а неки нису. Знам пуно мушкарца у селу који сада имају 30 или 35 година, а који мисле да би то требало. Маљи људи, око двадесет пет година, можда су се мало изменили. Али мој рођак Влада — он је мојих година и радио је у иностранству — бије своју жену, веровали или не. То бијење жене није

било тако уобичајено раније док су постојале велике задруге. Мужеви то нису чинили, већ свекар. Мајка ми је причала за једну од мојих стрина када су сви заједно живели у једном домаћинству. Једанпут је моја стрина одговорила свекру: „Опрости али ја не могу да учиним то и то“. То је све што је рекла, али због тога је он стрину заиста страховито тукао. Њен муж је ту седео, гледао и ништа није смео да учини. Ништа није могао да учини, јер да се усротивио, отац би и њега могао да истуче иако је већ био одрастао човек, ожењен и сам отац. Чак и данас у мањем домаћинству, где живе заједно свекар и свекрва и њихови син и снаха, можете наћи случајеве да кад се налути, свекар искали свој бес на снахи. Син ништа не каже оцу, осим што се можда сложи с тим да је отац у праву.

Али, мислим да се ипак у нечemu мењају односи између мужа и жене. Ово се односи на употребу имена. Моја мајка и отац, као и у свим сеоским браковима њихове генерације, никада се нису једно другом обраћали именом. Мој отац кад говори о мојој мајци каже „она“, а она за њега „он“. Када се обраћају директно једно другом мој отац каже „Же-но, дођи овамо!“, а моја мајка одговори „Е, бре, е бре“, да му покаже да га је чула и да ће доћи. Никада нисам чула своје родитеље да се једно другом обраћају именом. Наравио, то више није случај код млађих брачних парова на селу.

Кад су људи живели заједно у великим задругама, сматрало се недоличним да се супруга ословљава именом пред другим људима. Обраћајући се жени са „она“ значило је готово исто што и игнорисати је пред очима и браћом. Млади муж би се осећао постигеним, знате ако би показао близке односе са својом женом пред члановима задруге. Чак и кад је служио војску, писма која је слАО кући била су упућена оцу, а не жене. Али и ово се сада мења.

У формалном смислу највеће промене догодиле су се у мусиманском селу у Босни. Чини се да се највећи преобрежај одиграо код оних људи који су сазрели у предратном периоду. Ово се лепо види из ниже наведеног коментара једног човека из Жупче.

Већина нас се слаже да се положј жене променио од 1945. До тада све удате жене биле су под заром, наравно. Нису училе школу, нису излазиле даље од кућног дворишта, а сматране су веома послушним оруђем, машинама за производњу деце. Данас женска деца иду у школу, мада овде у селу не толико дуго колико иду девачи. У многим породицама жене се сада сматрају равноправним у доношењу одлука у вези са домаћинством. Оне такође излазе из кућа с времена на време.

Жена треба да се стара о кући док је муж на послу. Жене би биле способне да се запосле, на пример, али то би у селу био проблем јер нема никаквог обданишта које би се старало о деци. Признајемо да су жене исто толико способне колико и мушкиари. То је очигледно јер данас има жене лекара, правника, учитеља и тако даље, мада у селима жене још немају толико школе колико мушкиари и то је разлог што људи имају различита мишљења о томе.

Да ли већина Мусимана гледа на своје жене као на послушно оруђе или не гледа, горње гледиште је сувише симпалистично, чак и у покрivenом и затвореном мусиманском сеоском друштву какво је оно било пре рата. Онда као и данас жене су биле самосталне, па су оне агресивније међу њима опробале границе традиционалних стега. Облици овакве пробе виде се из извода биографија трију жена из села Жупче — старе, средњих година и младе жене.

Најстарија се сећа времена своје удаје:

Лепо се сећам кад су ме удавали. Све је било свршено за три дана. Човек који је требало да ми постане муж дошао је једно вече у кућу мога оца и видео ме. Следећег дана дошао је да ме од оца проси. Тада ми је мајка пришла, полубила ме и рекла да сам испрошена. Нисам имала ништа против удаје и нисам се опирала. Мада га нисам познавала, завољела сам га.

Сутрадан је све било готово. Била сам одевена у најлепше димије (широке набране свилене панталоне) и блузу. На глави сам имала свилену мараму и капу. Мајка ми је око врата ставила ниску дукату и ниску перли. У подне послали су кочије. Родитељи ме нису пратили, већ браћа и стричеви. И тако сам стигла у Жупчу, у кућу мога свекра. Свадба је трајала више дана.

У почетку, брачни живот био је веома тужан за мене. Одмах су ме покрили (заром). То је било најгоре од свега. Ево, стара сам жена, али и сад се сећам како сам покушала да се одурем да ме покрију. Живела сам заједно са свекром, свекрвом, два девера и двема јетрвама. Не бих рекла да ме нису волели, али нису ни много.

Те прве године биле су најтеже. А касније мој муж се одвојио од оца. Полако смо саградили своју кућу и напустили свекрово домаћинство. Онда је било лакше јер сам била самостална. Почела су деца да стижу. Родила сам деветоро. Троје је умрло, а шесторо је живо — три сина и три кћери. Проживела сам леп живот са својим мужем и данас га се сећам. Да је жив, могла бих да му отворим своје срце и било би ми лакше. Не могу деци да се пожалим као што бих њему могла. Остарила сам. Дуго сам живела, сва су ми деца пожењена и поудана и срећена, а ја бих волела да склоним очи. Не бих хтела никоме да будем на терету.

Средовечна жена описује своје несрћено детињство и како се томе опирала:

Као и остала девојчице из мого села, провела сам детињство чувајући краве и овце и играју и се по пашњацима. Било ми је само десет година када ми је отац умро и од тога дана мој живот променио. Мајка ми се ускоро преудала. Мог старији брат напустио је кућу и отишао својим путем. Ја сам остала са мајком и чини ми се да сам ја радила најтеже домаће послове. Очух ме није волео и тукао ме је кад год му се указала прилика. Мајка се правила да ништа не примећује и то ме је најтеже погађало.

Када сам напунила 15 година, усталла сам једно јутро врло рано, спремила сам нешто одеће у бошчу и кренула у свет. Целога дана лутала сам око села јер нисам имала снаге да кренем даље. Увече сам почела да се плашим и мора да сам заспала у трави. Следеће јутро пробудила сам се у својој кући. Мислила сам да ће ме тући, али нико ме није ни такао. Једино нису са мном говорили и морала сам опет да радим и радим.

Када је моя мајка родила девојчицу, постало је још горе по мене. Живот ми је био неподношљив. У то време стигло је писмо од мого брата у коме каже да се настанио у Сарајеву и којим ме позива да дођем њему. Али нису хтели да ме пусте. Отишла сам ходи (мусимански свештеник) у село и све му испричала. Он је написао мом брату да дође по мене.

Када је мија брат дошао, није чак ни ушао у кућу, већ ми је са прага наредио да се спремим и пођем са њим. У Сарајеву је становала и радио код неког трговца, а мени је нашао у близини стан код неке жене. Живела сам у четири зида, али ипак било је боле него пре. Тако сам проживела две године. Онда је једног дана дошло писмо од мајке у коме пише да ми је очух умро и да се вратим кући. Једва сам то дочекала, спремила сам се и отишла кући. Мајка ми се веома обрадовала. Моја мала полусестра била је већ порасла, имала је три године. Тако смо нас три живеле заједно све док моја удаја није била уговорена.

Удала сам се овде у селу. Муж ми је био добар, али свекар ме није никада волео. Живела сам са мужем месец дана и прошла кроз прави пакао. Једног дана свекар је успед да наговори мого мужа да ме се ослободи и они су ме истерали из куће. Ево шта ми је рекао: „Кад ниси добра

моме оцу, ниси добра ни мени". Покупила сам ствари и вратила се мајци. Касније смо се чак и судски развели.

У међувремену је дошао рат. Отишла сам у партизане. Можда сте изненађени, али ми се учинило да немам другог избора. Провела сам две године кувајући и старајући се о борцима у шуми. Затим сам се вратила у село, где сам остала до ослобођења.

Седам година је прошло откад се мој муж развео од мене. Нисам га заборавила, али ни он мене. Једно вече направила сам сијело. Пуно је света дошло, а међу њима и мој бивши муж. Рекао је: „Доста, доста, хоћу опет тобом да се оженим”. Тако смо се поново венчали. Он је возач камиона и лепо живимо. Сазидали смо лепу кућу. Он доста зарађује и доноси кући сваки динар. Ја има борачку пензију. Имамо два здрава и живица сина.

Жене у селу кажу: „Добра жена не удаје се два пута”. Мој одговор им је: „Да нисам добра жена, не би се исти човек два пута са мном женио”.

Трећи исечак изражава промене и поремећаје које осећају још неудата девојка.

Ствари су биле сасвим друкчије. Девојке нису биле слободне. Морале су да се крију. Очеви младих доносили су све одлуке. Данас је девојка слободна, може да изабере кога хоће и да иде куда хоће. Може да иде на сијела или тефериче (picnic) са пријатељима. Раније је уз девојку увек ишла мајка или тетка.

Кад сам одсекла кике и направила трајну ондулацију, било је много негодовања и оговарања. Била сам једна од првих девојака у селу која је престала да носи димије и обукла хаљину. Занимљиво је да су многе девојке, иако су негодовале, полако почеле да ме подражавају. Данас готово свака девојка у Жупчи има модерне хаљине уз своје димије. Што се жена тиче, положај им је много бољи него раније. А што се тиче домаћих послова, чини ми се да раде исто толико колико и раније. У том погледу никаквих промена! У ствари, чак и више раде. С обзиром на то што многи мушкарци раде сада у рударницама и немају времена за земљорадњу као некада, жене и девојке морају да раде и у пољу. Послови као што су сетва, жетва, берба, падају сада на њихова леђа.

Чини ми се да се живот у селу мења сваког дана. Желела бих да одем иако сам овде рођена. Волела бих да се удам и живим у граду, у Сарајеву, јер бих желела да потпуно изменим свој начин живота. То ми је велика али, на жалост и неостварива жеља. Кад бих се поново родила, само бих се школовала и не бих живела на селу.

Као што показују одговори, промене у односима између мужа и жене, а нарочито промене које сами сељаци запажају, не представљају једини напредак од ранијег угњетавајућег ка сада ослобађајућем стању. У традиционалном контексту свако је био затворен у један одређен систем, свако је имао специфичну улогу у друштвеној хијерархији. У таквом систему често су се догађали конфликти када су појединци покушавали да испробају границе или да пробију строго постављене барјере. Људи данас имају развијенију свест о својој личности и о улогама које су постављене у флексибилнијим оквирима, идеално заснованим на обостраном попуштању. Са ограничењима која више нису тако строго постављена као у прошлости, јавља се и потреба за савеснијим прилагођавањем. Данас је, пак, чест проблем у одређивању граница.

Од рата наовамо, југословенска социјалистичка револуција, пропратним појавама законодавства, напорима индустријализације као и општим напретком модернизације, утицала је вео-

ма много и на односе мушкирац — жена, а нарочито муж — жена. У селима у којима је вршено проучавање, реткост је највиши на апсолутну и формалистичку изјаву о мушком ауторитету, али постоји опште самокритично уверење да село остаје конзервативније од града. Изузимајући Словенију, проширена породица је још увек значајна и у модификованој форми, мада су нити које је везују потпуно ослабиле. Све већи значај добија витална промена у односу муж — жена као противтежа односу отац — син, чак и у оквиру проширене породице.

Опште је уверење посматрача друштвених промена у Југославији да патријархални ауторитет опада и да жене учествују у одлукама у атмосфери извесне једнакости. Ово је један вид ситуације, свакако, али држање до мушких супериорности остаје (мада није увек изражено као такво). Појам брака као радног партнёрства, иако га је и раније било, постаје значајнији откако људи почињу да мисле о себи више као о личностима, а мање као о носиоцима специфичног сродничког статуса. Као илустрација за скучене улоге служи пример сеоских брачних парова који се не обраћају нити говоре једно о другом именом.

Значајну тежњу, која се може сагледати из ових података, чини се, представља неизвесно ослобађање себе из низа добро дефинисаних улога и дужности. Неке од њих још увек постоје или у нешто изменењеној форми. Тако, на пример, док муж можда мање долази у искушење да туче своју жену, он такође мање осећа потребу да је заштити од спољног света. Жена, са своје стране, не извршава многе мање дужности којима се подвлачи статус мужа као главе домаћинства, а и мање је спремна да подупре његову самоувереност у контакту са спољним светом. То би се делимично могло повратити свесним осећањем за партнёрство, при чему се смањују снаге присиљавања у тој вези, што такође умањује кохезију у домаћинству.

У сваком случају било би корисније мислити на промене у односима између мужа и жене у контексту живота домаћинства као на варијације теме о обостраној зависности, а у нелинейарним оквирима развоја до једнакости. Док су промене које се догађају стварне и лако уочљиве, њихов свестрани смисао, у склопу постојећих комплексних нити између мужа и жене, не може се лако дефинисати. Мање формалне подређености за жену, мање строгих обавеза за мужа, веће личне самосталности за обоје, преливање области радних обавеза и одлука, можда већи конфликт ауторитета, очигледно мања употреба сile као санкције од стране мужа — овакви видови сада постоје у позадини економског развоја, вишег животног стандарда, већег образовања и већих могућности у избору животних путева. Ово доводи до опадања идеје о природним разликама између полови. Они живе. Они имају друкчији начин живота, али не значи и задовољнији.

Превела
Емилија В. ЦЕРОВИЋ

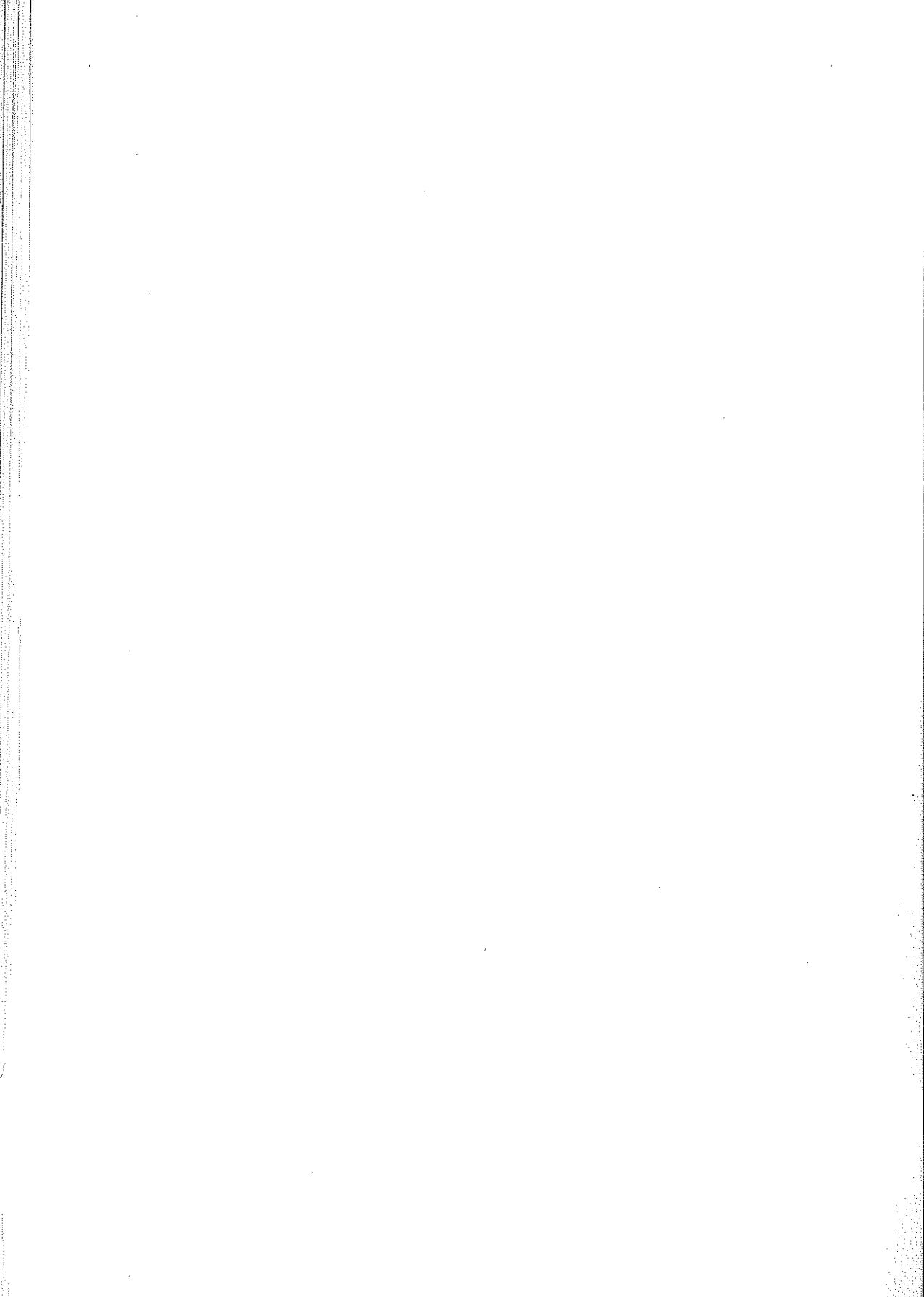
Joel M. HALPERN
Barbara K. HARPERN

CHANGING PERCEPTIONS OF ROLES AS HUSBANDS AND WIVES IN FIVE YUGOSLAV VILLAGES

This paper takes a look at change in the husband-wife relationship in the context of the ethnically diverse village cultures of Yugoslavia. Traditional values pertaining to this relationship are presented and compared with contemporary ideal points of view. Factors prompting change and conditions inhibiting altered relationships are mentioned, in an attempt to relate cultural ideals to actual behavior.

The specific cultural regions investigated are located in Slovenia, central Serbia, the Vojvodina, Bosnia and Montenegro. In no sense are these five diverse villages meant to represent the total range of ethnic and economic variation within Yugoslavia. It is intended to present a sense of changing relationships as perceived by informants themselves. This account is not intended as definitive but as an indication of something of the range which persists in the husband — wife relationship. The relationship is considered not as an independent dyad but within a nexus of surrounding kin.

Changing relationships are considered in the context of the functioning of the household as variations on a theme of mutual interdependence and not in any unilineal framework of evolution toward equality.

ТОДОРОВ Д. София

РЕЗУЛАТАТИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА ЕТНОГРАФСКИТЕ
ПРОУЧВАНИЯ НА СЪВРЕМЕНИИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ
БИТ И КУЛТУРА В БЪЛГАРИЯ

През последното десетилетие етнографската наука в България разшири обсега на своята проблематика, като насочи усилията си в едно ново, актуално и перспективно направление — изследване на съвременните процеси и закономерности при изграждането на социалистическия бит и култура на народа. Това бе естественият път на развитието ѝ като историческа наука.

Научните основания за ориентирането на етнографията към проблемите на съвременността произтичаха от необходимостта да се изследват настъпващите коренни и динамични промени в материалния, духовния и обществения бит на народа, в неговата култура. Отразявайки етническата специфика на традицията, тези преобразования се извършват на специфична социално-икономическа основа — социалистическа.

Етнографските процеси у нас протичат в едно общество, което се изгражда планомерно на научни основи и не търпи инертността и стихийността в отделните сектори на живота. То-ва важно обстоятелство обуславя в значителна степен не само характера на изследователската проблематика, но и практическата насоченост на етнографските проучвания в разрешаването на редица актуални въпроси от битово-културен характер.

Съвременните процеси на индустриализация и урбанизация, на културни преобразования засегнаха най-радикално икономическото и социалното положение на работническата класа и селячеството, като измениха съществено материалния и духовния им бит, както и културата им. Ето защо и тяхното проучване се постави като първостепенно пред етнографската наука.

Особено труден проблем в усилията по изграждането на нов, социалистически бит и култура представлят исторически сложилите си консервативни традиции, закостенели навици и предразсъдъци, които са твърде устойчиви в сферата на семейния и обществения бит. Те намират проявления в семейните и обществените взаимоотношения, в морално-етичните норми и въобще в повседневния живот. Ние считаме, че преодоляването на тези консервативни традиции в бита се явява също така една от сериозните етнографски проблеми в строителството на социалистическото общество.

Традиционната народна култура, въпреки ярко изразения процес на отмирание и окончателно разрушаване като цялостна система, все още има устойчиви и жизнени проявления в съвре-

мънността. Нещо повече, тя съставя неделима част от съвременната национална култура, която се изгражда върху прогресивните елементи на традицията. Това именно ѝ придава определено национално и етническо своеобразие. Да се проследят и разкрият закономерностите на това диалектическо единство между традиционната народна култура и процеса на формиране на съвременната национална култура беше също така един от проблемите, които си поставихме за разрешаване.

Изхождайки от подобно виждане за задачите и насоките на етнографската наука в проучването на съвременностита, преди едно десетилетие пристъпихме към тази колкото актуална, толкова и сложна проблематика. Първите изследвания започнаха в началото на 60-те години. Те бяха предимно колективни. При подбора на обектите, както и по отношение на методиката на проучванията и структурата на трудовете бе използван главно опита на съветските етнографи. Кръгът от изследвани проблеми засягаше семейния и обществения бит на коопериралото село и работническия град. Подбрани бяха типични обекти. Резултатите от работата намериха израз в два колективни труда — *Бит и култура на работническото семейство в гр. Перник* и *Бит и култура на с. Арапла, Толбухински окръг* (Добруджа). Подобна проблематика имаха и два дисертационни труда — на Р. Пешева *Материален и духовен бит на селското семейство в с. Ръжево Конаре, Пловдивско* и на Ив. Георгиева *Традиционни черти и социалистически елементи в бита и културата на работническата младеж в гр. Сливен*. Тези изследвания имат своето значение и място в българската етнографската наука като начален етап в разработването на проблематика из областта на съвременния бит. Първите опити (особено колективните трудове) показваха и някои съществени методически слабости, а също и слабости относно подобра на изследваните явления и подхода на тяхното проучване. До голяма степен те се ограничиха с една научна регистрация на настъпилите промени в бита. Твърде статично разглеждаха явленията в бита. В тях не се поставиха на анализ онези положителни и отрицателни тенденции и процеси в развитието на съвременния бит, без разбирането на които е невъзможно практическото му преустройство на по-висок уро-вен. Традиционната народна култура се интерпретира като нещо обособено, консервативно, което само задържа и носи отрицателни последици при формирането на новия социалистически бит. Най-общо казано не се разкриващо *диалектическото единство между традиция и съвременность*.

В подобра на явленията, които бяха обект на проучване, се допусна втората слабост. Това предаде на трудовете твърде универсален характер. Те съдържаха нееднакви по стойност и значение етнографски, историко-социални и фолклористични проблеми.

Третата слабост е от методическо естество. Тя се прояви особено ясно при проучването на работническия бит. При изучаването на съвременния бит на работническото семейство в град

Перник семействата, попаднали в репрезентативния избор, са разделени на три групи: т. нар. водещи (семействата на инженеро-техническия персонал, ударници и комунисти), средни и изостанали. Такъв подход е твърде формален и неизбежно доведе до известна идеализация на първата група, докато третата група се оказа носител на всички консервативни традиции и предразсъдъци. Картината, съставена по такава схема, едвали е обективна и може правилно да отрази цялата сложност на етнографските процеси и коренните промени в съвременния бит на работническото семейство.

По време и след написването на тези трудове у нас дълго се води спор за насоките, проблематиката и методиката на етнографските изследвания на съвременния бит. За известно време се спряха конкретните изследвания в тази насока. За съжаление това се оказа грешка, която постави етнографската наука в незавидно положение по отношение на назрелите нужди на живота. По това време у нас, в България се разгърна спонтанно, по инициатива на трудещите се широко обществено движение, наречено „движение за нов, социалистически бит и култура“. В същност това движение се роди като закономерен израз на назрелите условия в нашата страна, създаващи реални предпоставки за ускорено практическо разрешаване на въпросите, свързани с издигането на материалния и духовния бит на народа. Ето защо усилията и инициативите в това направление не случайно прерастнаха в обществено движение. Към Етнографския институт нееднократно официално се обръщаха с молба за компетентна научна помощ. Но понякога ние се оказвахме неподгответни за това. Очевидно етнографската наука беше дължна вече да отговори аргументирано, научно-обосновано на актуалните задачи по преустройството на бита, като посочи и практилните насоки за практическото им разрешаване. Беше решено да се пристъпи към проучването на назрелите въпроси на бита в един окръг. През 1967 — 1969 г. при активното съдействие на обществените организации и държавните ведомства колектив от етнografi извърши проучване на един от най-големите райони в България — Бургаски окръг. Резултатът от работата на колектива е трудът *Основни насоки в социалистическото преобразуване на бита и културата в селата на Бургарски окръг*. Основните проблеми, които намериха място в труда, се отнасят към онези сфери на материалния и духовния бит, които в най-голяма степен обуславят коренното преустройство на бита. В областта на материалния бит са разгледани въпросите за санитарно-хигиенното състояние и благоустройствата на селата, а така също и внедряването на по-високи хигиенни навици в семейния бит; строителството, преустройството и най-рационалното използване на селското жилище с оглед на неговото ново функционално предназначение. В областта на духовния бит са изследвани редица фактори и форми на работа, които обезпечават усвояването и разпространяването на по-висока култура. Един от основните проблеми в труда е посветен на мястото и ролята на

селската жена в семейния и обществения бит на съвременния етап на социалистическо строителство. В приложение към труда е даден проект за новите семейни ритуали в селото.

Освен традиционния за етнографската наука метод на лично наблюдение в случая бе приложен и методът на анкетиране. Но и това се оказа недостатъчно за събиране на пълна и обобщена етнографска информация. Изясни се, че без обобщени статистически данни за целия окръг, които се отнасят до някои основни показатели, не могат да се получат пълни и достоверни изводи. Ето защо окръжните статистически, административни, санитарно-хигиенни, търговски и културно-просветни организации в течение на три месеца обработиха и предоставиха на колектива обобщени сведения за всички села на окръга. Така беше изяснена пълната и реална картина за водоснабдяването на селата, състоянието на жилищния фонд, комунално-битовите обекти, организацията на библиотечното дело и пр.

Отбелязвайки забележителните успехи в областта на материалния и духовния бит на селското население, в труда се посочват и редица нерешени докрай въпроси. Независимо, че за това са налице реални предпоставки. Един от обобщените изводи е този, че съществува известно несъответствие между относително високото материално благополучие на селските стопани и уровена на културата на техния бит.

Този труд представя нов момент в изследванията на социалистическия бит и култура на съвременното село в България. В него въз основа на конкретен анализ на главните, водещите страни в областта на материалния и духовния бит се посочват пътищата и формите на стопанска, административна, домашно-битова и културно-просветна организация, които водят до нов, практически подход в разрешаването на въпросите, свързани с подобряването на бита и културата на селското население.

Нов принос в етнографските проучвания на съвременното българско село е подготовката за печат труда *Традиция и съвременост в народната култура в с. Грамада*. Колективът от полски и български етнografi приложи стационарен метод на наблюдение и проучване. Той разшири кръга на изследваните проблеми с един подход на свързване на съвременните битови процеси с традиционната битова култура.

Широко разгърната и полезна работа извършиха сътрудниците на Етнографския институт в една особена област на бита, отличаваща се с голямо практическо значение — създаването и внедряването на нови семейни граждansки ритуали при наименование на дете, женитба и погребение. Проблемът за създаването на нови граждански ритуали възникна особено остро за нашата страна, тъй като традиционната общайна система закономерно и бързо отмира и тя трябва да бъде заменена с нови съвременни, социалистически по съдържание ритуали. Това се оказа твърде трудна и сложна задача, чието разрешаване не може да се реши по пътя на администрирането.

С най-активното съдействие на етнографите вече са утвърдени и влязоха широко в практиката на цялата страна нови гражданска ритуали, изградени в духа и етическото своеобразие на традиционната обичайна система.

Такъв е накратко пътяш, който измина българската етнографска наука в своето ориентиране към проблемите на съвременния бит и култура. Резултатите, които постигнахме, са обнадеждяващи, но все още незадоволителни.

Особен положителен момент в сегашното състояние, както и за перспективата на етнографските проучвания на проблемите на съвременните битови процеси и явления е обстоятелството, че проблемите на съвременния бит залегнаха твърдо в държавната и партийната политика на България. Към Държавния съвет, ЦК на БКП, Министерския съвет и НС на ОФ се изградиха специални комисии по въпросите на битово-културното строителство на страната. Това доведе до възлагането на Етнографския институт на крупни изследователски задачи по проблеми на съвременния бит от страна на Държавния съвет. В този смисъл изследванията на съвременността все се координират и направляват од държавата и съставят част от нейната културна и социална политика. През 1972 — 1973 г. по решение на Държавния съвет Етнографският институт бе натоварен заедно с други академични институти (социологически, икономически и др.) да участва в комплексното проучаване на две задачи — *Проблемът за мястото и ролята на жената в семейството, обществения живот и производството и Антропологическа, икономическа и етнографска характеристика на населението в България*. Тези задачи се финансират централно и за изпълнението им се отпускат на институти допълнителни етнографски кадри. Пряк резултат от тази политика бе създадената към Етнографския институт специална проблемна група по въпросите на съвременния бит, която още през тази година ще се разшири в Секция и ще удвои (а през 1975 г. ще утрой) своя състав. Близката перспектива е тази Секция да се оформи и утвърди като основна секция на Института, която ще работи в тясно сътрудничество и координация с Института по социология, Института по културата и със съответните комисии към Държавния съвет. Тази перспектива ни дава гаранции и създава реалните предпоставки за разгръщане на изследванията на съвременния бит и култура не само на широка, но и на съвременна научна методическа основа. Например провеждането на етнографски анкети и обработката на огромната статистическа информация (касaeща битово-културната сфера) не е в организационните, кадрови и финансови възможности на Етнографския институт.

Нерешени те въпроси и изследователски перспективи, които стоят пред нас в настоящия момент, са следните.

1) За да пристъпим към осъществяването на комплексни етнографски изследвания от национален мащаб е необходимо правилното изясняване на теоретическите въпроси, свързани с

проблемите на съвременния бит. За съжаление все още не са достатъчно изяснени и теоретически обосновани въпросите, засягащи определението на същността, обсега, структурата и закономерностите на бита като обществено явление. Оттук произтича и сложността при определяне на предмета на етнографските изследвания, посветени на съвременността, т. е. кои явления и процеси трябва да влязат в обсега на етнографията и до къде стигат етнографските аспекти на проучването им. Това е сложен и труден проблем, който стои не само пред българските етнографи.

Нашите страни се превръщат в съвременно индустриално развити и все по-широко и динамично протичат процесите на унифициране и стандартизиране на някои форми на народната култура и това още повече затруднява нещата, но в никакъв случай не стеснява обсега на етнографските зони на проучване.

Приносът на българските етнografi в теоретическо отношение се изчерпва с няколко статии и студии. Социологическата наука у нас (макар понякога едностранично от чисто етнографско гледище) даде по — сериозни монографични приноси в разработването на теоретическите аспекти на проблемите на бита. Вероятно една научна интеграция със социологическата наука и други сродни науки ще се окаже твърде полезна за извеждането на общи теоретически възгледи относно някои съвременни процеси. Без сериозна методологическа основа и изяснена теоретична концепция за явленията от сферата на бита ние винаги ще носим риска за едностранично и повърхностно интерпретиране на битовите процеси в нашата съвременност.

2) Друг важен момент в проучването на съвременните битово-културни процеси е преоценката на традиционните етнографски методи на изследване. Нашият опит показва, че ограничната методическа система на традиционната етнография е не-пригодна за проучване на съвременните битови процеси. Главното методическо оръжие на традиционната етнография — наблюдението — не е достатъчно. Необходими са научно-издържани етнографски програми за анкетиране, прилагане на репрезентативния метод във варианти, съобразени с ареала на изследваниите обекти, електронно-изчислителни средства за обработка на статистически данни, изработването на структурни схеми на явленията и т. н. Това се налага от харектара на изследванията, които имат за обект не само определено етнографско явление, а проследяването на динамични и сложни битови процеси, засягащи определени социални групи или цялото общество. Оттук произтичат и някои съществени белези и изисквания към етнографските проучвания на съвременния живот. *Първо* — разглеждането на етнографския факт или явление като динамичен процес с качествени промени. *Второ* — Да се отчита комплексния характер на този процес, т. е. всеки битов процес да се разглежда във взаимоотношение с явленията от същата категория и с други явления от икономически, социален и културно-битов характер. Това налага някои проблеми да се разработват

съвместно с икономисти, историци, социолози, фолклористи, антрополози и др. *Трето* — да се разкрие зависимостта на етнографските процеси не само от специфичните етнически закономерности, но и от общите закономерности на социалистическото общество. В това съществено изискване се корени предпоставката за общата основа на нашите изследвания и възможността за тясно научно сътрудничество между етнографите от социалистическите страни.

Важна и съществена особеност на етнографските изследвания на съвременността е тяхната практическа насоченост, целяща не само преобразуванията на бита и културата в социалистически дух, но и регулиране и прогнозиране на тенденциите на битовите процеси.

В перспектива ние мислим да насочим изследванията главно в две направления.

Да се изследват жизнените устои и форми на проявления на традиционната народна култура в сферата на бита, а също мястото и ролята ѝ в процеса на формирането на съвременната национална култура; като се търси най-яркото, народностно самобитното и прогресивното в нея да се използува като фактор за формирането на етническото своеобразие и специфика на социалистическата култура.

Важен момент, който изисква специално проучване, е разкриването на връзките и взаимовлиянието между съвременна професионална култура и народната култура.

Едновременно с това ще се изследват закономерностите и факторите, които поддържат жизнеността на битовия консерватизъм, морално-етичната и мирогледната ограниченност, наследена от традицията, които се явяват задържаща сила при утвърждаването на новото и прогресивното в бита и мирогледа на хората.

Към второто направление биха могли да се отнесат някои по специални и диференциирани проблеми. Такива според нас са следните:

1) Изследването на семейството и семейния бит в условията на развитото социалистическо общество.

2) Проблема за мястото и ролята на жената в съвременност социалистическо общество. Запазвайки основните си задължения в семейството, тя все по-активно се включва в производството и обществения живот. От това произтичат редица сложни проблеми, които имат и определен етнографски аспект.

3) Изследванията не само на работническия, но и на градския бит изобщо. Като резултат от бурното развитие на индустриализацията през социалистическия период, урбанизацията протече твърде динамично. Градовете нарастваха за 20 — 30 години няколко пъти за сметка на селското население. Това население дойде с традициите, битовата култура и социалната психика на селянина. Тази огромна селска маса се вля в редовете на работническата класа, в обществения и културния живот на градовете и внесе своеобразна атмосфера не само в социалната

структурата, но и в цялостния духовен облик на сегашното градско население. Този голям и съществен проблем все още не е обект на българската етнографска наука.

4) Етнографските аспекти на проблема за съвременните миграционни процеси на селското население. В нашата страна миграцията на това население протича основно в три направления: а) от селото към града, б) от планинските райони към равнинните села и в) от малките, обезлюдяващи се села към най-близкото средище село. Причините за миграцията са главно икономически, обаче не трябва да се отминават и съществените културно-битови фактори. Това явление поставя редица етнографски проблеми не само за настоящето, но и за прогнозирането на тенденциите в една близка или по-далечна перспектива.

5) Проблемът за коренните промени и тенденции в изменението на селския бит. Нашата страна пристъпи към изграждането на развито социалистическо общество. В областта на селското стопанство се осъществява икономическа политика на специализация и ускорена индустриализация на селскостопанското производство. Създадоха се крупни (до 500 хил. дк) аграрно-промишлени комплекси. В твърде близко време това ще доведе до коренна промяна в професионалната структура и в бита на българското село. Последствията и тенденциите на този голям прелом в живота на селото ще представят интерес за етнографската наука.

6) Твърде важен за българските етнografi e проблемът за културната интеграция на различните инородни групи в процеса на изграждането на единна социалистическа нация. За съжаление досега върху него не е работено.

Най-общо изложено, такива са резултатите от досегашната работа, нерешените проблеми и перспективите на българската етнографска наука в проучванията на съвременния социалистически бит и култура. Ние считаме, че това перспективно направление в нашата наука трябва да се разгръща и задълбочава, за да се утвърди още повече научния престиж, актуалността и обществената ѝ значимост.

И накрая бих желал да изкажа едно съображение. Проучванията на битово-културните процеси в съвременното общество са благодатна сфера за активно сътрудничество и координация между етнографите от социалистическите страни. Въпреки етническото и национално своеобразие и особености на бита и културата във всяка социалистическа страна, ние имаме една обща основа. А тя е — социалистическият характер и съдържание на общите закономерности в развитието на нашите страни. И на второ място — марксистко-ленинската методология и методически принципи, върху които се изгражда етнографската наука в социалистическите страни. С други думи — като обект на изследване имаме общи явления и закономрости и единен научен подход в проучването им.

Слободан ЗЕЧЕВИЋ, Београд

ПРОМЕНЕ МАТЕРИЈАЛНЕ А ПОСТОЈАНОСТ ДУХОВНЕ КУЛТУРЕ У СЕВЕРОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Североисточна Србија је регион који је, услед недостатка савремених комуникација, дуго био одвојен од развијених делова земље, тако да је био окренут углавном себи, са мало промена у начину живота. Потенцијална економска снага ових крајева се, услед тога, мало користила. Живот се одвијао на традиционалан начин, онако како је текао и раније. Изградња савремене путне мреже, пруге Београд — Бор, нарастање металуршких комбината, експлоатација хидросистема „Бердап”, као и низа индустријских објеката, радикално мењају животни темпо и начин живота. Привлачност и релативно брза доступност запошљавања у граду донеле су миграциону струјања са разних страна и изазвале тенденцију сеоба из села у град. То је било узрок новим и занимљивим етничким процесима: депопулацији и старењу села, с једне стране, и стапању и међусобном пружимању различитих етничких група у граду, с друге стране.

Промене у етничкој структури становништва и отварање нових етничких процеса нису једина последица наглога развоја. Олакшано комуницирање, урбанизација насеља и општи технички напредак уносе битне промене како у начин живота, тако и у психу народа овог краја. Ипак је уочљива чињеница да промене у начину живота не теку равномерно и уједначено и да нису у довољној мери узајамно условљене. Док је напредак у материјалној култури веома буран и евидентан, промене у духовној култури су веома успорене и мало су приметне. Промене у материјалној култури лако се схватају и прихватају, пошто оне веома опипљиво доприносе побољшању услова људскога живота, доприносе да он буде лепши, лакши и привлачнији. Техничке новине су усмерене на побољшање удобности битисања, олакшања услова становања, исхране, одевања и других фактора потребних за одржавање живота.

Промене у духовној култури теку спорије, пошто се мање ослањају на елементарне и конкретне животне потребе. Народно стваралаштво, фолклор, обичаји или веровања много су више везани за традицију, која се дубоко укоренила у народну душу и није толико везана са техничким напретком или побољшањем животних услова. Ипак, овде треба начинити једну напомену. У оквиру поједињих сектора онога што се назива духовном културом промене такође не иду истим темпом. Народно стваралаштво се развија нешто брже, док су обичаји и веровања много постојанији.

Ако се баци кратак поглед на развој материјалне културе овог краја, може се рећи да тај развој не заостаје за развојем других крајева. У култури становаша лако се уочава да је село увељико зашло у процес урбанизације. Нове куће подижу се плански, са великим променама у екстеријеру и интеријеру. Није реткост ни куће на спрат. Градитељи нових објеката ретко се ослањају на традиционални моравски стил. Ентеријер је рационалан и удобан, куће и економске просторије се увељико електрифицирају и пуне модерним апаратима за домаћинство. Телевизор је сасвим обична ствар, а огњиште је већ готово постало непознато. Промене у функцији и удобности ентеријера, као и новопримљена естетска схватања, изазвали су и промене у екстеријеру. То се нарочито односи на конструкције елемената, изглед фасаде и украсе. На пример, нарочито су у моди гвоздене полихромне капије, којих раније није било у овом крају. Међутим, и овде треба запазити неке навике које не иду у корак са општим напретком. Чесма или бунар се не налазе у склопу стамбене зграде, већ у дворишту, а такозване „санитарне просторије“ су још удаљеније од просторија за становаша.

Мада се исхрана по структури није битно удаљила од традиционалне, одликује се модернијим начином припремања хране. На пример, хлеб се ретко припрема код куће већ се купује у пекари, а конзервисана или готова храна нису реткост на трпези. Зачини, избор јела и распоред оброка нису претрпели веће промене.

Начин одевања више није традиционалан. Градска мода и индустријска тканина потпуно су га потисли. Домаћа текстилна радиност, као што је ткање, предење или плетење, у смањеном се обиму још одржава, али са промењеном технологијом. У бојењу влакна, на пример, аниминске боје далеко надмашују вегетабилне.

Привредне активности, изузев донекле сточарства, које је задржало многе традиционалне облике, такође бележе напредак у технологији, организацији и пласману. Обрада земље и скидање летине обављају се углавном механичком снагом.

Ово су само неки општи примери наглог развоја и радиkalnih изменa u материјалној култури. Промене у духовној култури међутим, изгледају сасвим другачије. У овом домену процес промена је знатно успорен или је веома мало видљив.

Народно стваралаштво а нарочито народна уметност развијају се нешто брже захваљујући средствима комуникација или модним таласима. Средства израза, као што су: облик, боја или материјал иду лагано за модним креацијама али се ипак прилагођавају локалном традиционалном укусу.

Музика и игра се добро чувају и споро се мењају, задржавајући све битне карактеристике локалног колорита. Чувајући традиционалне облике, народ овог краја прима и новине посредством радија, телевизије или путујућих музичара. Занимљив је пример народне игре „парадајс“ у којој се може препознати, истина знатно изменјена, некада модерна игра „палиглајд“. На-

зив и кореографска структура су се изменили, тако да је игра постала народна. Иако је прошло више од три деценије од времена када је ова игра била модерна, она се још одржава, али трансформисана у народну игру.

Билингвизам и фонетске особине говора овдашњих етничких група допринели су диференцијацији народне музике. Свака од ових група добро чува своју игру и музiku, али се радо практикују игра и музика суседних етникона. Тако долази до симбиозе и на пољу народне уметности, а нарочито у игри и музici.

Сасвим су успорене промене у обичајима и веровањима. Обичаји захтевају одређене норме понашања, па се одржавају и стриктно поштују. Строго се пази да се у одређено време избегавају извесне радње или се предузимају одређене акције да би се избегле лоше последице прекршаја обичајних норми. Међутим, и поред спорог губљења обичаја, у извесним случајевима се види прерастање неких њихових функција у нове квалите. Узећемо за пример сеоске заветине. Поред првобитне функције сеоске богомоље за заштиту усева од невремена, ова народна свечаност добила је и нову друштвену функцију. Већ је поменута депопулација и одсељавање са села у овом крају. Заветина је прилика поводом које се у својим старим боравиштима окупљају њихови некадашњи становници, који долазе и из веома удаљених места. Ретко ће ко пропустити да дође тог дана у своје село да би се видео са рођацима и пријатељима, не само из села већ и са онима који су се одселили у друга места. На тај начин заветина је, не губећи своју основну функцију религиозног карактера, стекла и нову — друштвену функцију. Међутим, већина обичаја тврдокорно се одржава, мада већина нема своје рационално оправдање нити одређену сврху.

Народна веровања и сујеверје бележе понајмање промена, па се може рећи да их и нема. Североисточна Србија је простор у коме су се у веома јасном облику сачувала веровања из прехришћанске епохе. У овом погледу нарочито се истиче веровање у загробни живот. Контакт са мртвима одржава се редовно и у свим слојевима становништва, не обазирући се на материјалне жртве. Слање хране, пића, одеће, разоноде или других потреба мртвима сматра се за најпречу дужност живих, са утврђеним нормама о количини и утврђеним временским интервалима. То су надалеко чувене помане, изливавање воде, давање одела, коло за душу, сарандар итд. Све мора ићи утврђеним редоследом и са одређеном мером. Међутим, због тога што су прави оркести скучи, некада се на подушној трпези може наћи и радиоапарат, али само код сиромашнијих. У оваквим акцијама учествују и најнапреднији људи, који у загробни живот можда лично и не верују, али који одржавају традицију да их средина не би осудила и одбацила. Такви људи, такође, у себи потажно носе дубоко укорењену веру и традицију, која у одређеним тренуцима избија на површину. На пример, један шеф месне канцеларије, иначе напредан и антирелигиозан човек, на питање има

ли у селу вампира, одговорио је да су то глупости и сујеверје, да тога нема у селу — али да је вампира лично видео.

Веровања у митска бића као што су субјелице, змајеви или демони болести веома су се живо очувала и опште су распрострањена. Готово да нема новорођенчета или породиље на које се за првих шест недеља не обраћа нарочита пажња ради заштите од злих демона. Исто тако, ретко је село у коме се за извесне жене не прича да су у интимним односима са змајевима или воденим духовима. Уопште се сматра да су полне везе митских бића са смртним људима или женама веома разгранате. Ретко ће се ко окупати у реци у време кад се сматра да су активне русалке или други водени демони, а сусрет са шумском мајком чест је мотив прича оних људи, који су се, наводно, сусрели са њом. Митска својства поједињих животиња или биљака предмет су најдубљих веровања народа овог краја. Кукавица, буљина, сврака, змија, вук, трава расковник, дрен, глог итд. су животиње и биљке које људима могу учинити зло или их одбранити од њега. То све зависи од тренутка и повода узајамних веза са тим животињама или биљкама. Опште распространето је и веровање у постојање закопаног блага и то је веровање предмет многих злочина или сукоба са законом.

На наведеним примерима је показано да је североисточна Србија простор са наглим променама у материјалној култури, а успореним или никаквим у духовној. Из ове чињенице могла би се утврдити и извесна законитост да су промене брже ако су везане са побољшањем квалитета елементарних животних потреба, а да су мање видљиве када се ради о трансформацији психе у њеној најскривенијој дубини. Ово је најуочљивије у домену народне религије, за коју и Енгелс каже да променом у напретку друштва никада сасвим не нестаје, већ увек задржава део представа из претходних епоха.

Slobodan Zečević, Beograd

Résumé

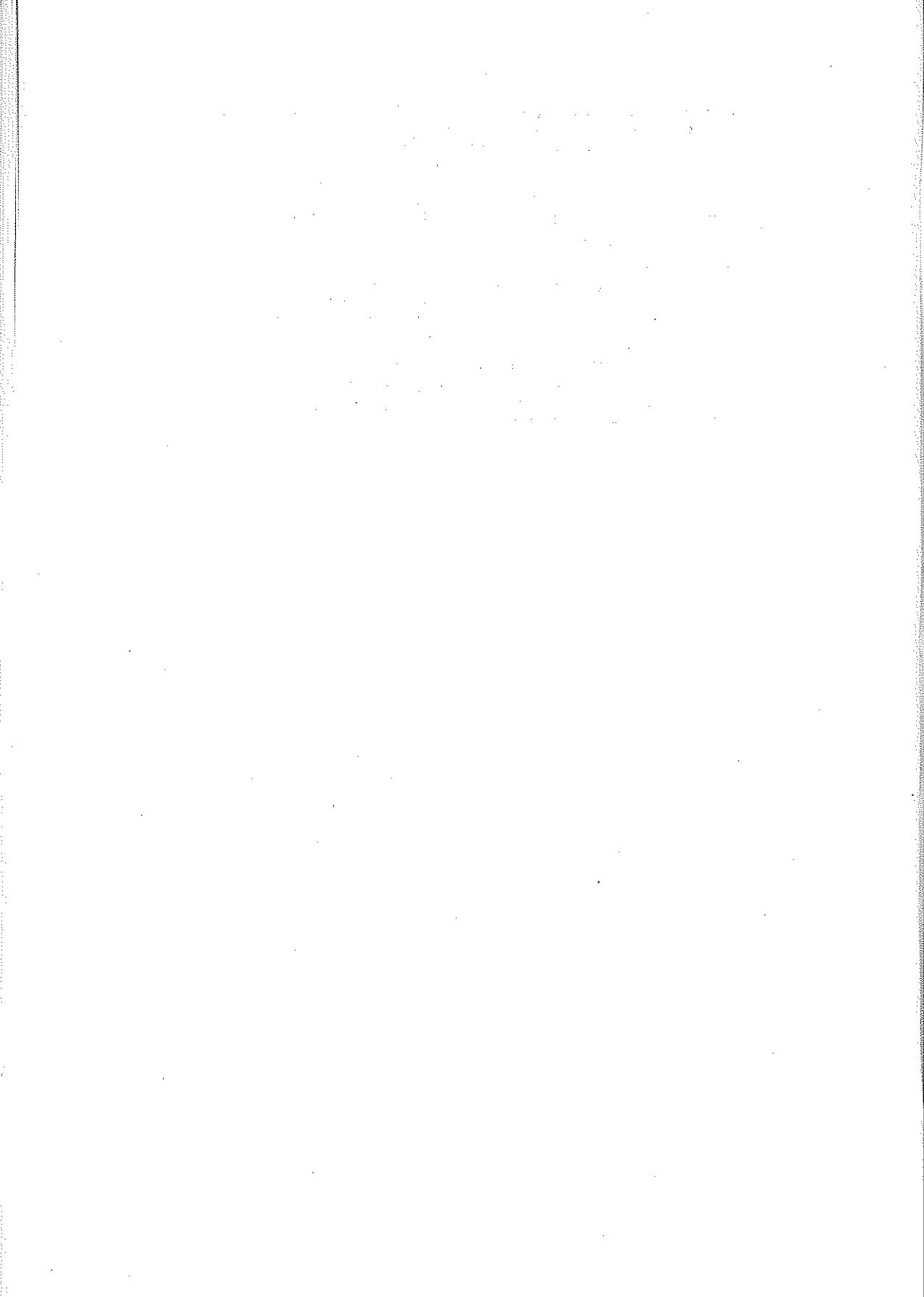
CHANGEMENTS DE LA CULTURE MATÉRIELLE ET CONSTANCE DE LA CULTURE SPIRITUELLE LA SERBIE DU NORD-EST

Si l'on parle des changements dans la vie populaire de la population de cette région on se rend immédiatement compte que ces changements sont considérablement plus brusques et plus tumultueux dans la culture matérielle du peuple que dans la culture spirituelle où ils se produisent au ralenti.

Le développement rapide de la production matérielle, la transition de l'économie naturelle à l'économie monétaire et le perfectionnement des communications exercent inévitablement l'influence aussi sur le standard de vie de la population. Le peuple s'approprie très vite la nouvelle manière de vivre en ce qui concerne la culture de l'habitation, de l'alimentation, de l'habillement, les méthodes de transportation des biens, etc. Les maisons

sont considérablement mieux équipées de nouvelles acquisitions de la technique à l'intérieur tandis que la disposition des espaces et l'aspect esthétique sont plus fonctionnels. Les produits de l'industrie textile ont presque entièrement supplanté les tissus faits à la main, la nourriture est devenue plus variée et les nouvelles voies de communication ont complètement remplacé la manière traditionnelle de transportation des hommes et des biens.

De l'autre côté, les changements dans la culture spirituelle suivent à une allure considérablement plus lente les changements qui se produisent dans la culture matérielle. Les gens même les plus progressifs s'en tiennent aux anciennes coutumes relatives à la naissance, au mariage ou à la mort. Particulièrement nombreuses et marquées sont ces dernières. Le cycle des coutumes annuels est également très constant et on célèbre de nombreuses fêtes. Les croyances en êtres mythiques inexistant sont également très développées. Toute la vie religieuse est bien loin des notions chrétiennes, de sorte qu'on peut dire que tout cet ensemble complexe date des temps païens encore. Ceci confirme la pensée d'Engels qu'l'évolution de la superstructure et des idées religieuses ne va pas parallèlement aux changements dans les rapports sociaux, mais qu'elle conserve toujours un certain fonds d'images des époques écoulées.

Видосава СТОЈАНЧЕВИЋ, Београд

САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ
ПЕЧАЛБАРСКИХ РЕГИОНА ЈУЖНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

(У областима Лужница, Власина и Врањско Поморавље)

У оквиру проучавања савремених промена у традиционалној култури Србије, која врши Етнографски институт Српске академије наука и уметности, посебно је обухваћено проучавање неких традиционалних врста занимања у савременим условима развоја, међу којима се, по специфичности проблема, издаваја печалбарство у јужним и југоисточним регионима СР Србије.

Печалбарски начин привређивања и живот печалбара представљају врло сложен проблем, а прикупљена грађа и литература о печалби и печалбарама релативно су богати. Због ограниченог простора овде ће излагања обухватати само неке од главнијих проблема у вези са печалбарским миграцијама, променама у печалбарским кретањима и животу и обичајима печалбара у завичају у новије време.

Да би се лакше уочиле и схватиле промене које собом доноси ова специфична грана занимања у животу и обичајима у завичају печалбара, и у местима њихове зараде, као и оне које у живот печалбара уноси савремени развој, неопходно је да се бар укратко прикаже стање ове врсте допунског привређивања у наведеним регионима Србије до наших дана.

I

Печалбарство као карактеристична традиционална грана допунске привреде неких балканских становника, нарочито у неким регионима Србије, све до почетка 20. века није било посебно проучавано. До тога времена ова врста привређивања, везана за миграције балканских занатлија и надничара, обухватана је углавном у оквиру општих привредних и културних кретања на централном балканском подручју. Тек је Јован Џвиђић у својим антропогеографским проучавањима Балканског полуострва обухватио печалбарство као феномен специфичних економских и миграционих кретања, и научно објаснио и одредио његово значење, место и улогу у етничком и културном развитку поједињих балканских подручја.

Проучавајући миграциона кретања на Балканском полуострву у комплексу „узамајних утицаја између целокупне при-

роде, етничких момената и људских кретања"¹, Ј. Цвијић је запазио моравско-вардарску област као карактеристично метанастазичко подручје централног дела Балканског полуострва, у коме су се извршили сложени и динамични процеси етничких преображажаја и прилагођавања². Међу овима Ј. Цвијић посебно уочава „разноврсне сезонске сеобе ради зараде”,³ које је назвао народним терминима „лечалба и аргатлук”, одређујући истовремено и њихове узроке, правце и последице, како у погледу стања у њиховом завичају тако и „у областима зараде” печалбара. Такође је извршио и главну периодизацију развоја ове врсте занимања. Генезу печалбарства као привредне гране и начина производње на Балкану он је повезао са познатом традицијом миграционих сезонских кретања занатлија каменорезаца, зидара и грађевинара цркава, манастира и мостова, пореклом из Приморја, Херцеговине, Босне и Македоније.⁴ У одређивању карактеристика ове врсте привредних сезонских миграција у новијим периодима, нарочито у 19. веку, Ј. Цвијић је као старије издвојио печалбарство становника пасивних планинских региона, а као млађе — печалбарска кретања земљорадника, пре свега „чифчија и земљорадника привредно сиромашнијих крајева”, тзв. земљорадничко печалбарско аргатовање.⁵

Као типичну балканску зону развијеног занатлијско — планинског, и земљорадничког — аргатског печалбарства, Ј. Цвијић издаваја, поред вардарског, и подручје јужне Мораве, југоисточну и источну Србију.⁶ Посматрајући печалбарство у целини као комплексан проблем антропогеографских, социјално-економских и историјско-политичких услова, он је анализирао поједине фазе у његовом постанку и развитку, као и у променама везаним за ову врсту привређивања.⁷

За нас су посебно значајни Цвијићеви закључци о печалбарским кретањима на подручју јужне и југоисточне Србије у периоду до 1878. године, о њиховим правцима, интензитету и диференцирању печалбарских региона и печалбара према специјализацији печалбарске производње и занимања. Ј. Цвијић је посебно обратио пажњу на промене у квалитету и интензитету печалбарских занимања и кретањима које су се извршиле у периоду после 1878. године до времена његових испитивања. Го-

1 Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Српски етнографски зборник, књ. I, Насеља, Београд 1903, III.

2 Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I, Београд 1922, 62, 163, 169, 233; *Психичке особине Јужних Словена*, књ. II, Београд 1931, 149.

3 Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, књ. I, 200, 201.
Јован Цвијић, *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*, СЕЗД Насеља, књ. 12, Београд 1922, 40.

4 Јован Цвијић, *Метанастазичка кретања*, 40.

5 Јован Цвијић, нав. дело, 41.

6 Јован Цвијић, *Психичке особине*, 135.

7 Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми*, 52.

Јован Цвијић, *Метанастазичка кретања*, 41.

ворећи о томе, Ј. Цвијић закључује да су се печалбари у овим регионима Србије кретали од почетка 19. па до тридесетих година 19. века као сезонски радници у бликој околини, а нешто касније, и по Србији, (после ослобођења 1830. године), и по Влашкој (Румунији) и Бугарској. Под турском управом бавили су се „најпре ситнијим и мање уносним занимањима, прилазећи постепено све крупнијим пословима”: најпре су били шећерџије, салебџије, бакали, механџије, надничари, касније су постајали предузимачи грађевина и мостова, а било их је и који су се обогатили као велики трговци и банкари.⁸ У то време су печалбари из ових крајева, уз печалбаре из других области и места Балкана, доприносили етничком шаренилу, живости и колориту у варошима ослобођене Србије, нарочито у Београду, где су, на пример (како показују архивски извори), радиле на грађевинама тајфе Пироћана и Нишлија, дунђера и ћерамиција, поред македонских и цинцарских тајфи.⁹ Многи су радили по унутрашњости Србије као ужари, мутавције, угљари и надничари свих врста, од којих су многи и заостајали стално настањени у местима зараде, најчешће као призети.¹⁰

Као значајан историјско-политички моменат, који је изменио стари начин живота ових печалбара, Цвијић истиче помењање српско-турске границе после 1878. године. Код њих се почела развијати предузимљивост у привређивању, најпре у завичају, нарочито у Лесковачком поморављу,¹¹ а такође су променили отада и правце својих кретања за зарадом. Из ових крајева печалбарске тајфе отада су могле да се крећу ка новим државним границама и преко њих само са нарочитим „тескерама” и пасошима издатим од српских власти за путовање у ослобођене крајеве, Турску и Румунију, што је утицало на све бројнија кретања ка унутрашњости Србије, а све ређа путовања у суседне заграничне земље. Година 1878. затекла је у Београду, како показују архивски извори, велики број печалбара из јужних балканских области, међу којима доста и печалбара из „ослобођених предела” ћерамиција, дунђера, ужара и надничара.¹² Под утицајем нових историјских и политичких прилика, печалбарске тајфе су се све ређе кретале према Румунији (Влашкој) и Бугарској из јужних крајева Србије, док су се ова кретања у источној Србији дуже одржала, све до првог светског рата, чијим су се посредством углавном одржавале и везе са тајфама из јужних српских крајева, које су све ређе одлазиле преко гра-

8 Јован Цвијић, *Балканско полуострво, Психичке особине* (књ. II), 135.

9 Тихомир Р. Борђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847. године*, СЕЗб, Друго одељење, књ. 15, Београд 1925, 54.

10 Јован Цвијић, *Метанастазичка кретања*, 41.

11 Јован Цвијић, *Балканско полуострво, књ. II, Психичке особине*, 150.

12 Архив СР Србије, Министарство унутрашњих дела, Регистар за 1873/78. годину.

нице.¹³ У овом периоду су, како истиче Цвијић, печалбари из јужних и југоисточних региона Србије знатно доприносили променама у културном развоју свог завичаја, а посебно у етничком и економском развитку области заrade.¹⁴

Пре Ј. Цвијића налазимо нешто података о сезонским кретањима печалбара у пределима ослобођеним 1878. године, и то код М. Б. Милићевића и његових савременика. Док В. Карић углавном уопштено говори о кретањима печалбара Нишиља и Пироћанаца у унутрашњости Србије после ослобођења од Турака,¹⁵ дотле М. Б. Милићевић даје систематичније сабране податке. Тако Милићевић наводи као изразит печалбарски регион у крајевима Србије ослобођеним 1878. године пиротски округ, за чије становнике наводи да „не могу сви да се изране у свом завичају, а да не иду куд год на печалбу на надницу”. Он истиче да у печалбу највише иду Височани и Лужничани, и да „најчешће слазе у Мораву, Шумадију, па у Румунију и Бугарску”.¹⁶ И Милићевић у кретањима ових печалбара, као и Цвијић, разликује земљорадничке печалбаре, аргате, који раде у софијском и пиротском пољу, и планинце занатлије, који махом раде по местима у унутрашњости Србије, ређе у заграничним суседним областима. Милићевић је посебно запазио печалбарство женске радне снаге у пиротском крају: жене надничарке и аргати „у великим броју слазе из височских села у Пирот” сваке недеље увече, да би сутрадан рано потражиле рада у пиротском пољу, а враћале су се суботом, у гомилама, идићи својим кућама да се преобуку и одморе, па да се у недељу поново врате у Пирот. Тако су се кретале седмично од села до града све време док трају сезонски пољски послови. Оне нису ишли на велике даљине као што су то радили мушкарци.¹⁷ Као печалбаре занатлије из пиротског краја Милићевић наводи мутавције, ћерамиције, препаре и ћумурције, за које каже да се сретају по унутрашњости Србије, нарочито у Београду и околини. Такође наводи да су се у то време из овог краја кретали и белопаланачки и пиротски лончари, који су са својим израђевинама стизали не само до Београда, него и до Бугарске и Босне.

Савременик М. Б. Милићевића, С. А. Поповић у својим *Путовањима по Новој Србији* наводи да је у време ослобођења 1878. године запазио у врањском крају „одрешитије људе у се-

13 Архив СРС Окружна Начелства. Начелство округа врањског (несрећена грађа) за 1912—1915. годину: Министарство унутрашњих дела. Полицијно одељење. Пасоши издати становницима општина: луковске, равнодубравске, предејанске, шишавачке, округа врањског, за одлазак у печаловину.

14 Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, књ. II, *Психичке особине*, 135, 150.

15 Владимир Карић, *Србија*, Београд 1887, 408, 416.

16 Милан Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, Нови крајеви, Београд 1884, 242, 243.

17 Милан Б. Милићевић, нав. дело, 243.

лу, који су поради аргатовања, или као што у овим крајевима веле, у печалштину ишли по неколико пута у Србију”, који су постали кметови, и који „пред власт изићи и одговора дато могу”.¹⁸ Примећује такође да тада у вароши Врању није било „седилаца мајстора” тесача, дунђера, који праве куће, већ да су се тим послом бавили „сељаци из планинских и врлетних места Власине и Црне Траве”, и да „у Власинској има најмање 600 душа које се дунђерлуком баве. С пролећа нешто мало засеју што им земља може родити, па оставе да жене и деца збера плод, а они иду у печалштину. Нарочито из села Златокопа има највише зидара, које ми под општим неким неоправданим именом Гоге зовемо, и који од камена зидају куће, ћуприје”.¹⁹

Све ове карактеристике печалбе и печалбарског начина приређивања и живота обухватио је и Ј. Џвијић, посматрајући печалбарство јужних и источних области Србије крајем 19. и почетком 20. века као примере балканских „примитивних форми рада и привреде, од којих неке изгледају као ендемични занати становника”. Посебно је запазио главније специфичности печалбарских занимања: сматра да су прави печалбари много „мање зависни од своје околине, но други сељаци, лакше се расељавају, ходањем по свету доносе новина у своје село и често мењају важне антропогеографске и етнографске особине.”²⁰ Зато је сматрао да је неопходно у свакој области где се јавља испитати узроке печалбе, који нису свуда исти, као и њене последице.

Почетком нашег века, печалбарство у областима јужне и југоисточне Србије, као једну од главних грана привређивања пасивних планинских насеља, проучавао је детаљно и врло стручно Џвијићев ученик Р. Т. Николић. Непосредним теренским проучавањима, у оквиру антропогеографских карактеристика, Р. Т. Николић је обухватио правце печалбарских кретања, њихову периодизацију, фреквенцију и интензитет промене, као и узроке у испитиваним областима (Власини и Крајишту, а делом и у Врањској Пчињи).²¹ Проучио је врло значачки етничке и етнопсихичке карактеристике печалбара ових крајева, посебно обраћајући пажњу на традицију и обичајни живот печалбара у прошлости, и у време испитивања. Пружио је врло систематичан преглед печалбарског годишњег календара рада и кретања, печалбарске терминологије и неких од печалбарских обичаја.

Готово истовремено вршио је истраживања живота и обичаја становника Лужнице и Нишаве савременик Р. Т. Николића

18 Сретен Л. Поповић, *Путовање по Новој Србији*, Београд 1950, 506.

19 Сретен Л. Поповић, нав. дело, 523.

20 Јована Џвијић, *Антропогеографски проблеми*, 53, 171.

21 Риста Т. Николић, *Крајиште и Власина*, СЕЗБ, Насеља књ. VIII, Београд 1912, 50—62; Исти, *Врањска Пчиња*, СЕЗБ, Насеља књ. VII, Београд 1903, 162, 163.

— Владимир Николић. У оквиру економских миграција, Вл. Николић је систематски и стручно прикупљо грађу о печалбарским кретањима и начину привређивања у пасивним планинским и земљорадничким насељима на подручју пиротског округа, у прошлости и у време његових испитивања.²²

Према овим резултатима истраживања досада изложеним, до којих су дошли Ј. Џвијић и његови ученици и сарадници, као и њихови претходници, може се закључити да су се крајем 19. и почетком 20. века па све до првог светског рата, у јужним и југоисточним крајевима Србије као подручја интензивних печалбарских кретања издвајале области: Власина, са Црном Травом; Краиште, Лужница, Нишава и власотиначки крај, Врањско поморавље са Врањском Пчињом. Врањски крај је после ослобођења 1878., у годинама после изградње моравско-вардарске железнице, постао подручје углавном ближих локалних печалбарских кретања, усмерених више ка југу, ка новој комуникацији, ка железничком транспорту и радовима на железници у време изградње железнице, која је угрозила традиционална занимања печалбара, везана за стари каравански саобраћај (кирилицу и рабацилу).²³

Посебно су значајна проучавања о пореклу и развоју печалбарских занимања у областима југоисточне Србије, која је вршио Р. Т. Николић. Према њему, у власинском и врањском крају, до 1830. године традиционална печалбарска занимања везана су била за „маденције”, копаче руда и угљаре у турским рудницима, као што су били у Рупљу, Мачкатици, Масурици. Тек са повлачењем нове српско-турске границе код Алексинца, са урбанизацијом тек ослобођене Србије, отпочео је у овим крајевима да се развија „гурбетлук”, или „печалштина, печаловина”, најпре као дунђерлук, а касније као ћермиџијски занат.²⁴ Најпре су „печаловници” из ових крајева одлазили у ближу околину на сезонски рад — у Ниц, Лесковац, Врање, по Турској и Влашкој, где су градили сва већа и важнија турска „здања” и грађевине (војничке касарне, мостове, цамије, конаке). Тек касније отпочели су све чешће да одлазе на радове у унутрашњости Србије. Од 1878. године, са постављањем нове српско-турске границе, ова су кретања печалбара постала интензивнија због велике потражње грађевинарских радника, у време нагле урбанизације Србије у периоду до балканског рата (1912).

Према Р. Т. Николићу и В. Николићу, по специјализацији поједињих врста занимања печалбара у овим регионима Србије почетком 20. века издвајала су се насеља као: дунђерска, у об-

22 Владимир Николић, *Из Лужнице и Нишаве*, СЕЗБ, IV Одељење, књ. 16, Београд 1910, 26 — 31.

23 Јован Џвијић, *Антропогеографски проблеми*, III; *Балканско полуострво*, књ. I, 200, 201.

Р. Т. Николић, *Краиште и Власина*, 60, 61.

24 Риста Т. Николић, *Краиште и Власина*, 60.

ласти Власине — Црна Трава, Дарековце, Брод, Мелна, Власина; у околини Пирота и у Лужници — Сопот, Ореовица, Станичиће, В. Боњинце, Извор, Валниш; у околини Власотинца — В. Крчимир, Равна Дубрава, Власотинце; низ босиљградских и горњопчињских села, а од врањских Ристовац, Жбевац, Тибужде, Вишевце, Барбарушице, Луково и још нека; као позната ћерамиџијска и црепарска (у власотиначком крају — Орах, Гаре, Добровиши, Свође, Дејан, Црнатова; у Лужници — Бежиште, Бојчинце, Мездраја, Модра Стена, Остатовица, Грнчар, Љубераћа, Извор, Арагинац и још нека); каменоресци су били познати у Темској, код Пирота, а власинска и врањска села давала су добре тесаре и дрводеље (Глог, Брезовица, Сливница и друга); лончарска села су била — у околини Пирота — Гиљан, Суводол, Крупац, Бериловице и друга; мутавџијска су била Сејаце у околини Врања, и нека лужничка села; угљари су били из Црвене Јабуке, Раков Дола и још неких власотиначких села, итд.

У погледу специјализације поједињих печалбарских занимања, Р. Т. Николић је запазио породичну традицију преношења неких заната у породицама с колена на колено, на пример: дунђерски занат у Црној Трави и Власини, дрводељски у власотиначким, мутавџијски у врањским селима, итд. У главнијим печалбарским занимањима запазио је елементе традиционалне, архаичне поделе рада. Као главне гране печалбарских занимања означио је дунђерски и зидарски занат, а као помоћне гране овог заната одредио је: тесарски, ковачки, ћерамиџијски, угљарски, и друге.

Како се из претходних излагања може закључити, у развоју печалбарства у периоду до првог светског рата основу је чинила, пре свега, традиционална склоност становништва ових региона према допунским привређивањима, а посебно према традиционалној подели рада по посебним врстама занимања у насељима и породицама, као карактеристика ових пасивних и неразвијених региона Србије у прошлости.

Такође је и традиционалан начин организовања радних печалбарских група до наших дана задржао неке од традиционалних обележја, као што су: формирање „тајби, тајви, друштва”, или „кумпанија”, најчешће као сродничких и суседских група, са старешином „главним мајстором”, или вођом — „драгоманом”, који се старао о групи радника, изналазио и закључивао послове за целу „тајву”. У каснијим годинама, старешина групе је „предузимач”, главни мајstor. У тајфи је било по неколико мајстора „ортака”, а калфи, или момака, по десетак, и по неколико шегрта — „чирака”. Тајфе су бројале петнаестак до двадесетак људи, ретко више.

У годинама до првог светског рата запажају се, осим сезонских кретања и појединачних насељавања, и насељеничке оазе печалбара, на пример насељавања Лужничана у источној Србији (околина Неготина, Зајечара и Бора), Црнотраваца у

околини Параћина, Бујије, Прокупља, Смедерева и Београда,²⁵ итд.

Овакве одлике миграционих кретања и организовања пе-чалбарског начина производње одржале су се на подручју јужне и југоисточне Србије све до другог светског рата. Промене које су у овом раздобљу наступиле углавном су се одразиле у све интензивнијем кретању пе-чалбара, тако да је пе-чалбарство било проширено на већи број насеља и области у неким регионима Србије, и на шира подручја области зараде, јачајући на тај начин емиграционе и асимилационе процесе, који су се јављали као последица пе-чалбарских кретања у разним крајевима наше републике. Тако је само у годинама између првог и другог светског рат у лужничком крају и пиротским селима пе-чалбом и исељавањима било захваћено око 3 000, а у босиљградским и власинским насељима око 7 000 становника.²⁶

II

Пе-чалбарска традиционална занимања на подручју јужне и југоисточне Србије остала су до данас као једна од етничких и културних карактеристика ових крајева. Ако упоредимо пе-чалбарство, услове његовог развоја, правце миграција и врсте пе-чалбарских занимања у прошлости са данашњим стањем, уочићемо низ промена, које указују управо на утицај ове традиционалне врсте привређивања на савремени економски, привредни и културни развој ових крајева наше републике.

Према подацима пописа становништва и насеља, само у последњој деценији, од 1961 — 1971. године, запажа се знатна депопулација, нарочито пе-чалбарских насеља јужне и југоисточне Србије, која у појединим насељима захвата око 20%, а у појединим чак и до 40% умањеног становништва. Ово одливање сеоског становништва вршило се, као што се види из статистичких података, углавном према градским насељима, индустријским средиштима области, што се одразило у наглом порасту градске популације. Међутим, запажа се да се ипак један део становништва ових пе-чалбарских насеља константно смањује,

25 Бура Златановић Милић, *Зла времена*, Монографија Лужнице, Бабушница 1967, 104 — 106.

Рад Константиновић, *Црна Трава и Црнотравци*, Лесковац 1968. В. Николић, *Удео Лесковчана у етничкој композицији становништва Србије у 19. веку*, Лесковачки зборник II, Лесковац 1962, 32 — 37; Исти, *Исељавање Врањанаца ван матице у прошлости и данас*, Лесковачки зборник III, Лесковац 1963, 89 — 93.

26 Бура Златановић, нав. дело, 104 — 110, 130 — 132.

Јеленко Петровић, *Пе-чалбари*, Београд 1920, 3, 4, 20 — 23.

М. Савић, *Занати и индустрија у присаједињеним областима и затати у старим границама краљевине Србије*, Београд 1914; Исти, *Наша индустрија и занати*, књ. VI, Београд 1928.

упоређено са бројем становника ових села који стално живе ван својих места рођења.²⁷

На овај начин је печалбарство у наше време нашло одража као један од значајних, а у неким примерима и пресудних фактора у даљем популационом развоју печалбарских насеља и региона Србије. Као савремене зоне пражњења и расељавања печалбарског становништва јужне и југоисточне Србије јављају се области Власине (са Црном Травом и са босилградским насељима), и Лужница, са насељима из пиротске околине. Расељавања и стална настањивања становништва из наведених печалбарских региона започета су одраније, а постала су врло интензивна у наше време, подстакнута наглом индустријализацијом у наведеним печалбарским регионима и другим центрима наше републике, која је створила услове за стално запошљавање и зараду печалбара разних струка, нарочито грађевинара и текстилних занатских радника. Као пример може се навести да је само из Лужнице у годинама после 1945. исељено више од 3 000 породица, и настањено у разним крајевима наше домовине (највише у ближим областима — у нишком, сврљишком, топличком, Алексиначком, пожаревачком, тимочком, неготинском, зајечарском и западноМоравском крају; у околини Београда, као и у разним местима осталих наших република, у Црној Гори и Босни, Хрватској, итд.).²⁸ Највише их се настанило у областима и местима где су се и до другог светског рата насељавали Лужничани, печалбари. Међутим, данас су постала готово изузетак исељавања печалбара у суседне заграничне земље, у Бугарску и Румунију, која су у прошлости била врло честа. Сличне појаве се запажају и у погледу расељавања печалбарског становништва из области Власине, Црне Траве и врањског краја. Карактеристично је да се ове исељеничке печалбарске породице и појединци ван завичаја најчешће настањују једни поред других (Лужничани, Пироћани, Врањанци, Ћрнотравци). Исељавање печалбара и настањивање у другим местима обавља се данас, као и некада; насељавају се најчешће на купљеним имањима, нарочито у плоднијим крајевима Србије, у близини неког индустријског центра. На тај начин насељена печалбарска породица постаје стално настањена земљорадничка, ратарска, а само поједини чланови налазе стално запослење у локалној индустрији (на пример у рудницима Колубарског басена, Алексиначким рудницима, фабрикама у Куприји, Светозареву, Нишу и сл.).

Спровођењем социјалистичке аграрне реформе после 1945. године, један део печалбарских породица из ових крајева колонизован је на поседима у Војводини, највише у насељима Ода-

27 СФРЈ, Савезни завод за статистику, Попис становништва 1961, књ. XII, 38 — 42, 68 — 71.

Милорад Р. Аечић, *Грделичка клисура и Врањска котлина, Становништво и миграције*, Београд 1961, 8 — 10, 13.

28 Бура Златановић, нав. дело, 104 — 110, 130 — 132.

ци, Каравуково, Книћанин, Остојићево и још неким.²⁹ Нагли развој индустрије ван завичаја такође је привукао један део пе-чалбара из ових крајева да нађу стално запослење и стално се настане у градовима наше републике. Такође је и нагли развој модерних комуникација и саобраћаја допринео већој покретљивости и расељавању пе-чалбарских региона, а нарочито мењању занимања. Тако су посебно нове комуникације и развој аутомобилског саобраћаја нарочито допринели зближавању и лакшим контактима пе-чалбара, који се и данас налазе на раду ван завичаја, са породицама у завичају и родном крају.

Изградња хидроенергетског система на Власини убрзала је индустријализацију пе-чалбарских региона и електрификацију ових крајева, као и бржу изградњу комуникација у овом пла-нинском, доскора беспутно пределу наше републике. Новим комуникацијама ови су крајеви везани са моравско-вардарском железничком магистралом и модерном аутомобилском саобра-ћајницом. Електрификација, индустријализација и урбанизација ових доскора заосталих крајева Србије пружили су могућности за развој нове привредне гране — туризам, нарочито после 1960. године. То је опет пружило могућности исељеним пе-чалбарима, и пе-чалбарима запосленим ван завичаја, да сопствени завичај користе као туристички и балнео-рекреативни центар: пример су Власинско језеро, са мрежом туристичких објеката — мотела, хотела и викендица; затим, Врањска Бања и бања Звонце, са модерним бањским смештајем и туристичким објектима, итд. Данас већина пе-чалбара, исељених или запослених ван завичаја, долази са породицама да заједнички са сродницима у родном крају проведу годишњи одмор.

Индустријализација, урбанизација и развој модерног саобра-ћаја у пе-чалбарским регионима наше републике посебно су допринели да се створе могућности за изградњу нових центара за школовање занатлија пе-чалбара, као и да се изграде центри индустрије у овим крајевима, којима су основу дала традицио-нална пе-чалбарска занимања и домаћа радиност. Тако се у по-јединим областима пришло најпре индустријализовању главни-јих грана пе-чалбарске производње, у првом реду стварању гра-ђевинске индустрије и школских грађевинских центара (у Црној Трави, Власотинцу, Владичином Хану, Сурдулици), који су да-нас заменили традиционалне занате, као: дунђерски, зидарски, ћерамиџијски и црепарско-цигларски, и старе радионице, а развојем прерађивачке индустрије дрвета и текстилних прераде-виња (у Лесковцу, Вучју, Грделици, Врању, Врањској Бањи, Пироту), замењени су старији пе-чалбарски тесачи, дрводељски, ваља-вичарски, мутавџијски и конопљарски занати и радионице. Тако је већ данас индустрија грађевинског материјала, прераде дрве-та и шамота, потпуно заменила старију пе-чалбарску производ-

29 Јован Ф. Трифуновски, *О послератном исељавању србијанског становништва у Каравуково, Раткову, Оцацима и Дероњама*. Матица српска, Нови Сад 1961, 6 — 15, 17.

њу, а развијени индустриски текстилни центри потисли су традиционалну текстилну домаћу радиност.

Упадљиво је, а свакако и значајно, да се у данашњи процес одливања радне снаге у иностранство управо ови печалбарски региони нису укључили са већим бројем радника. Напротив, из ових крајева Србије најмањи је број радника (око 2%) за последних у иностранству, у поређењу са осталим крајевима наше републике, у којима је овај број знатно већи.³⁰ То је свакако због тога што се некадашњи печалбари највећим делом даса укључују у локалну индустрију или у индустрију ван својих области, као и у друге врсте занимања, што им омогућује нагли развој индустрије у земљи.

Премда је развој индустрије у овим крајевима Србије знатно ограничио и ослабио традиционална печалбарска кретања становника ради зараде, још увек се она јављају као активан привредни фактор, нарочито на подручјима оних комуна и у оним насељима која се убрајају у најнеразвијеније и најпасивније у овом делу Србије, и која су још увек удаљенија од локалних привредних и индустриских средишта. Тако се може рећи да је традиционално печалбарство готово нестало са подручја Црне Траве и врањских села, и да је, једним делом, прерасло у дневна или сезонска индустриска миграциона кретања у области, а другим — у сезонска кретања пољопривредних радника у правцу колонистичких насеља у Војводини. За област Лужницу посебно се може рећи да је до наших дана задржала, као економски заостало и још увек индустриски неразвијено подручје, на домаку развијених индустриских басена (Лесковца, Пирота, Ниша, Врања) — дosta од традиционалног начина печалбарског привређивања. Тако је из лужничких насеља шездесетих година нашег века још увек ишло у печалбу око 4 000 становника, од којих је више од стотину остајало на раду ван завичаја и до пола године, док су остали на привременом раду ван села боравили два до три месеца годишње.³¹ Осим тога, порастао је и број стално запослених радника у локалној привреди и разним новим занимањима, који су живели одвојено од породица на селу.

III

Савремени услови развитка унели су и знатне промене у начин живота и обичаје становника печалбарских крајева. Пре свега, савремени урбанистички и индустриски развој, са наглом изградњом комуникација, савремени развој просвете и културе, доприносе најновијим појавама сасељавања из планинских насеља и заселака ка главнијим комуникацијама, па чак и изградњи сасвим нових насеља на главним комуникацијама у доско-

30 Савезни завод за статистику, Попис становништва 1961, књ. III.

31 Бура Златановић, нав. дело, 104.

ра забаченим деловима области. Све ово је такође допринело и појавама расељавања и одумирања неких старијих насеља и за- селака на данас напуштеним старим комуникацијама. Пример за ове појаве је новоподигнуто насеље на новој комуникацији која везује Власину и Црну Траву са Власотинцем и Лесковцем, са једне стране, а са друге — Љуберађу са Бабушницом и Пиротом, на месту на коме се „састају” река Власина и притоке Љуберађа и Дарковачка река, по коме ново насеље и носи име Састав Река, или само — Састав. Ово ново насеље брзо напре- дује, на рачун неразвијеног, и данас већ расељеног старијег друмског насеља Тегошнице (на истоименој реци), јер лежи на месту најпогоднијем за повезивање планинских беспутних насеља из околине са главном аутобуском линијом. За само 15 година, ово новосаграђено насеље се развило у административно и просветно средиште ближих планинских махала, засе- лака и села, потискујући све више насеље Свође, које је доско- ра имало већи значај на старој раскрсници путева између Луж- нице и Пирота, са једне, и Власотинца и Лесковца, са друге стране.

Други овакав пример је новоизграђена варошица Бабуш- ница, доскора сеоско насеље, на важној раскрсници путева пре- ма Нишу, Пироту, Белој Паланци и Димитровграду. Бабушница је, као некадашње административно и просветно средиште Луж- нице, за последњих петнаест година нарасла — од двадесетак домаћинстава на више од 500 кућа — у насеље изграђено по новом урбанистичком плану. Бабушница се развила на рачун насеља Љуберађе, некадашње сеоске чаршије, која се почела развијати у варошицу, да би последњих година нагло стагнирала, налазе- ћи се на старој комуникацији. Бабушница је, међутим, као на- сеље на средишту најновије главне комуникације Ниш — Пирот добила данас већи значај, како у погледу развоја саобраћаја тако и у погледу развоја привреде и просветно-културног преоб- ражаја области. Сличне промене данас се запажају у урбанизацији села Власине и његовог преображаја у туристички центар, важну раскрсницу на новоизграђеним комуникацијама Власотинце — Власина — Владичин Хан, и Власина — Босилград — Врање. Исте промене се запажају и у погледу урбанизације бал- нео-рекреативног центра у околини Пирота и Бабушнице — ба- ње Звонце, доскора неуређеног народног лечилишта (лековитог извора). Исто тако и Црна Трава, некадашње село, а данашњи привредни, просветни и административни центар области, већ је прерасла у урбанизовану сеоску варошицу, на новоизграђеној комуникацији која повезује област Власину са главном јужно- моравском комуникацијом и локалним индустријским средиш- тима.

Нов начин привређивања у периоду индустријализације да- нас је потиснуо старији начин и обичаје око уговорања послана и организовања радних група, старијих тајфи: данас црнотрав- ски и лужнички грабевинари уговорање послана и зараде врше преко предузећа и бироа за запошљавање, а услов за укључи-

вање у послове предузећа данас је стечена квалификација грађевинских радника, мајстора и предузимача, у школским грађевинским центрима у завичају. На тај начин се печалбарство као традиционална привредна грана укључило, интегрисало у модерну индустријску производњу, и постало сталан начин приређивања, изгубивши свој сезонски карактер. Развијене комуникације и саобраћај данас су сасвим изобичајили старински начин одласка група зидара, радника печалбара, из родних села на рад у тубину, који су некада одлазили пешице и железницом; они данас одлазе на рад камионима и аутобусима предузећа у којима су запослени или градским саобраћајним возилима, а многи већ и сопственим „лимузинама“ — путничким колима, па и сопственим камионима.

Начин становања, заједно са урбанизацијом насеља у овим печалбарским регионима, такође је данас већ знатно изменењен, углавном у ужем појасу урбанизованих насеља или делова главнијих насеља, док су насеља удаљена од комуникације и данас још задржала старински тип куће и начин живота у њој. Стога се у овим областима налази на велике контрасте у овом погледу: у сеоским центрима и варошицама налази се на новоградње, приватно изграђене куће мајстора печалбара, по урбанистичком плану, са електричним и водоводним үређајима, модерним покућством, док у њиховој близини, у старом делу насеља, и у сеоским насељима и засеоцима у околини варошице, становништво живи у старијим сеоским кућама „баксијара-ма“, са отњишта, у старијим кућама „чатмарама“ или старијим зиданим кућама од цигле, покривене ћерамидом и црепом.

Одувек су печалбари били ти који су у своје домове уносили новине: за њих је још Јован Цвијић рекао: „прави су печалбари много мање зависни од своје околине, но други сељаци, лакше се расељавају, ходањем по свету доносе новина у своје село и често мењају важне антропогеографске и етнографске особине“³². У погледу промена у начину живота, Ј. Цвијић је печалбаре ових крајева окарактерисао као веома прилагодљив централни балкански тип становника, међу којима нарочито издваја Лесковчане и Врањанце, за које каже, (у поређењу са македонским печалбарима Мијацима на пример, који су конзервативнији) да се врло брзо прилагођавају, знатно брже од Мијака, иако са њима живе у печаловини под истим условима. На крају, Цвијић закључује да „никакви утицаји новијег времена нису тако преиначавали људе централног балканског типа као печалба, тим више што су мењали печалбарске правце и долазили у земље друкчијих прилика. Ово се преиначавање најпре видело на ношњи и начину живота и рада па се тиме посредно мењао и менталитет. Многи су печалбари, мењајући место становања, променили и одело и исхрану. Посебно су се

32 Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми*, 53.

код њих губиле тзв. рајинске особине”,³³ стечене ранијим животом чивчија на турским имањима у завичају.

Данас, после Цвијићевих истраживања, слободно се може рећи да је печалба потпуно изменила менталитет ових становника, нарочито у погледу раније стеченог односа најамног радника према приватним сопственицима предузећа, и преобразила их у један нов менталитет радника, који не ради више „на дан и комад” него својим радом постају савремени индустријски радници, са измењеним менталитетом социјалистичког радника, равноправног члана радних заједница предузећа у којима су запослени.

Печалбарство је унело у ове крајеве напредне идеје о радничком покрету, које су у другом светском рату од печалбара створиле носиоце ослободилачког рата, а од Црне Траве — слободну партизанску територију, упориште бораца јужноморавских партизанских одреда.

Све ове промене посебно су се одразиле у губљењу традиције печалбарских обичаја, који су се доскора одржавали у овим крајевима у вези са испраћајем и дочеком печалбара, као и оних који су били везани за традиционални печалбарски календар; за пролећне празнике, када су одлазили у групама из својих села, пешице, са торбама алата, хране и поклона, у пратњи родбине и комшија, до прве железничке постаје, уз печалбарске песме растанка и здравице; и за прве јесење дане, када су се враћали из печалбе, дочекани весељем, гозбама, пущњавом, игром и песмом читавог села.³⁴

Данас се један старински печалбарски обичај одржао и поред губљења печалбарских навика и занимања: на Власини се, од Петровдана до св. Илије окупљају печалбари на заједничко кошење ливада, да помогну својим породицама и рођацима на селу — користећи краће одсуство и празнике за дан устанка (7. јули) и Дан борца (4. јули). Косидба се до данас обавља уз старинска печалбарска ора, и весеље грађевинских радника, које често предузећа тих дана превозе својим камионима до њивих родних села.

Нарочито се изменио савремен живот у сеоским породицама печалбара, у којима више нема задруга, које су некада биле основа печалбарског начина привређивања њених чланова: некада су задружне куће једино могле да одвоје раднике за учење заната и за друге радове и печалбарска занимања, јер су остали чланови остајали да воде кућу и задужну имовину. Некада је инокосни печалбар тешко могао довољно да заради у печалби, јер је у току године морао више да испомаже у пољопри-

33 Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, књ. II, *Психичке особине*, 135; Исти, *Аантропогеографски проблеми* 53, 111, 201.

34 Бура Златановић, нав. дело, 109 — 110.
Рад. Константиновић, нав. дело, 47.

вредним пословима код куће, на имању. У то време је основу печалбарских домаћинстава чинило пољопривредно и сточарско гадзинство, док је печалба само допуњавала приходе. Код сиромашних породица печалба је често представљала једини извор прихода. Зато је сваки печалбар на поласку у печалбу пручивао својој домаћици: „Чувай ми децу, волове и образ!“³⁵ То је било све што је тадашњи печалбар имао: децу, дом и волове — хранитеље у овим планинским селима, без којих се никакав посао није могао обавити, и своју част, поштење, образ, на коју је печалбар много полагао, више него на имање и богатство.

Положај жене печалбарке био је, за разлику од пољопривредника Моравца, Лужничана и Пироћанаца, знатно самосталнији и утицајнији у породици. Печалбарске жене су у одсуству одраслих мушкараца у свим пословима одмењивале мушку радну снагу, а такође су замењивале своје мужеве и у руковођењу газдинством. Стога су оне у породици и домаћем животу биле равноправније и самосталније од „чивчика“, жена земљорадника.

У годинама до другог светског рата изражавале су се знатније имовинске разлике међу печалбарима. По заради и стицању имовине издвојио се, као имућнији, слој предузимача и сопственика — „газда“, мајстора који су стекли сопствена предузећа, углавном црепане, циглане и приватне радионице за занатске прерадевине (конопљу, ваљавице, мутавцилук). Неки међу њима били су и први „индустријалци“ у овим крајевима.³⁶ У годинама после другог светског рата нестало је ових разлика, а стицање вишег стандарда у погледу начина становиња, зараде и организовања домаћинства створило је углавном разлике између стално запослених грађевинара у индустрији, и сезонских радника, повремено запослених ван села.

Данас је општа појава да се домаћинства у печалбарским селима у овим крајевима издржавају зарадом одраслих чланова породице (често и мушких и женских) ван села, а кућа и имање оставља се најчешће, као и у другим крајевима, на старијим родитељима и сродницима.

Знатне су разлике наступиле у ношњи и начину одевања између старијих генерација запослених радника и оних који су остали на селу, као и између мушкараца печалбара и њихових жена, и уопште мушког становништва. До данас се одржала стваринска женска ношња у овим печалбарским крајевима, коју често жене печалбара носе собом у места и крајеве где се стално настањују са својим мужевима и сродницима. Млађе жене и девојке, међутим, усвојиле су градски начин одевања, како у селима тако и у местима ван завичаја.

35 Бура Златановић, нав. дело, 109 — 110.

36 Исто.

У многим обичајима, како породичним тако и сеоским, да-
нас су изобичајени они који су везани за црквени календар. Та-
ко су, на пример, некадашњи сеоски празници и светковине за-
мењени народним скуповима о неким већим државним празни-
цима, а породична слава — најчешће дечјим рођенданима. Ме-
ђутим, свадбени обичаји, као и познате стваринске „седењке” и
мобе, нарочито приликом грађења кућа и припремања девојача-
ке спреме уочи свадбе, и данас су се очувале, уз стваринске и но-
вије песме и игре, готово у свим печалбарским селима. Бројни
радио-апарати и телевизијски пријемници унели су у живот и
обичаје печалбарских насеља многе новине, нарочито у погла-
ду песме, игре и начина разоноде.

Такође су се изгубила многобројна веровања и обичаји у
вези са грађењем куће, копањем бунара, али су се, на пример,
одржали неки од стваринских обичаја у вези са уселењем у нов
дом (као: уношење у нов дом најпре ватре и хлеба, соли и во-
де „у прво насеље”; остављање комада хлеба на постављеној
трпези за оне који су на путу у печалби, или залогаја хлеба у
торби путника-печалбара, на поласку у печалбу, итд.).

IV

Као закључак, може се истаћи да промене у традиционал-
ној култури печалбарских региона јужне и југоисточне Србије,
начин на који оне продиру и у каквој се форми јављају, до-
вољно указују на чињеницу да је још увек јак утицај традиције,
пе свега, у врсти и начину привређивања у овим крајевима, што
знатно утиче на савремени економски и културни развој ових
региона наше републике. Може се слободно рећи да је савреме-
на индустрија у овим областима углавном и поникла на осно-
вама традиционалних печалбарских занимања и домаће радино-
сти, као што су, на пример, развијена грађевинска и текстилна,
као и дрво-прерадивачка индустрија у Лесковцу, Власотинцима,
Пироту и Врању. С друге стране, развој модерне индустрије и
урбанизације изменили су менталитет и целокупан начин же-
вота и производње ових становника пасивних области наше ре-
публике, оријентишући их углавном ка средњем и вишем шко-
ковању, као и високим квалификацијама у индустријској про-
изводњи.

Несумњиво да су улога и утицај печалбарства ових краје-
ва били знатни и у њиховом етничком и антропогеографском
развоју, а посебно и улога оних места и области у којима су се
привремено или стално насељавали радници печалбари и њи-
хове фамилије из ових крајева Србије. Ово је посебан проблем,
о коме ће у етнолошкој науци свакако бити расправљано у току
будућих проучавања, као и у објављеним радовима, који ће на
основу тих проучавања осветлiti и ова питања.

V. Stojančević, Beograd

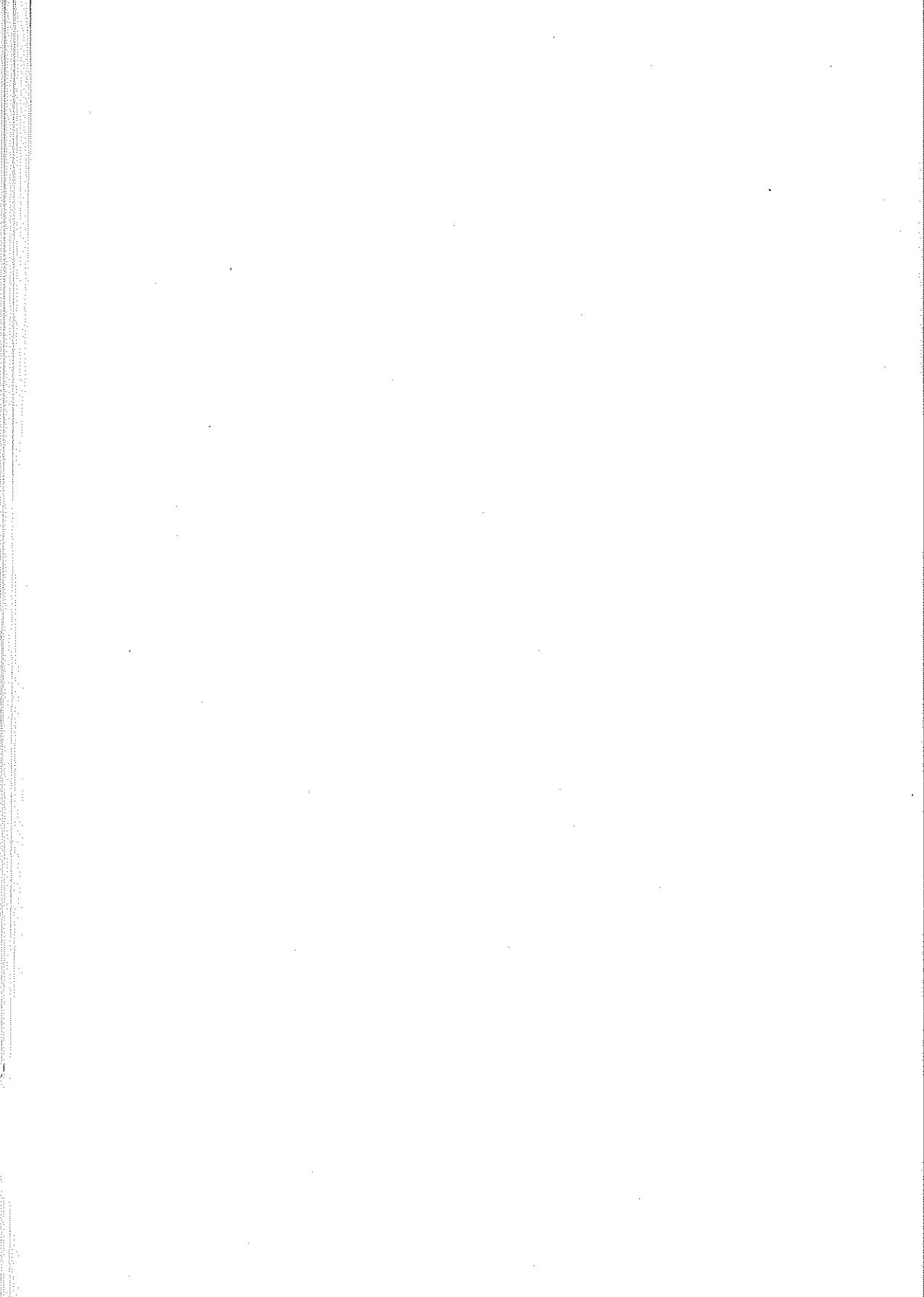
Résumé

CHANGEMENTS CONTEMPORAINS DANS LA CULTURE TRADITIONNELLE
DES HABITANTS DES RÉGIONS DE PEČALBARS DE LA RS DE SERBIE
(VLASINA, LUŽNICA, DES RÉGIONS DE PIROT ET DE VRANJE)

Dans certaines régions de la Serbie du Sud et du Sud-Est il s'est développée, dans les conditions spécifiques naturelles, historiques-politiques et socio-économiques, une façon particulière d'occupation et de production, dite »pečalovina«, »gurbetluk«, »pečalba«. C'est une espèce d'activité économique complémentaire à l'organisation traditionnelle de la population des régions susmentionnées en dehors de leur pays natal, laquelle s'est maintenue jusqu'à nos jours.

Cette espèce d'activité économique a conservé, au fond, assez d'éléments archaïques de la division du travail qui a différencié les habitants de ces régions selon la façon dont ils pratiquent cette production complémentaire en »producteurs des tuiles concaves, (ceramidžije), tuiliers, charpentiers, menuisiers et maçons, fabricants de housses (mutavdžije), chanoines, cordiers« etc. Pečalbari, »skurbeti« (gurbeti), au passé comme dans la période actuelle du développement des territoires susmentionnés de la Serbie du Sud et du Sud-Est, représentent un facteur important dans le développement ethnique, particulièrement dans la transformation de la culture populaire traditionnelle de leur pays natal. En tant que courant migratoire important, pečalbars de ces régions ont joué un rôle important aussi dans la composition ethnique et la culture traditionnelle de ces territoires de notre République dans lesquels, tout comme par le passé, ils apparaissent même de nos jours comme main-d'œuvre saisonnière ou d'immigrants.

Dans les conditions contemporaines de l'évolution de notre pays, ces espèces de professions traditionnelles dans les régions susmentionnées, se sont transformées en branches d'industrie développées des bassins industriels locaux, ce qui a eu pour résultat la transformation générale de la structure économique et sociale des régions de pečalbars, autrefois retardataires au point de vue économique, de notre République. Comme conséquence de l'industrialisation basée sur les branches traditionnelles de l'économie des pečalbars (développement de l'industrie des bâtiments, industrie textile et du cuir, industrie de transformation du bois etc.) se sont produits les changements dans la structure ethnique et les mouvements migratoires de l'ancienne population pečalbar de ces régions, ensuite les changements dans l'évolution et le type de l'habitat, et particulièrement dans le domaine de la vie populaire globale (culture matérielle, vie coutumière sociae, culture spirituelle).

Мирољуб ДРАШКИЋ, Београд

НЕКИ ПРИМЕРИ ПРОМЕНЕ ЕТНИЧКЕ СТРУКТУРЕ НАСЕЉА У СЕВЕРОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ У САВРЕМЕНИМ ДРУШТВЕНИМ УСЛОВИМА

Већ сам наслов овог саопштења нужно подразумева савремене економске и социјалне процесе посматране територије јер они управо и изазивају промене етничке структуре у насељима широм североисточне Србије, а које су стављене у први план овог саопштења.

Само саопштење је засновано на подацима добијеним приликом теренских истраживања порекла становништва и етничких процеса у следећим административним областима североисточне Србије: зајечарске, борске и неготинске комуне (општине). Све ове области су у прошлости имале мање или више уједначену традиционалну привредну оријентацију, у којој је по важности привређивања највећи значај имало сточарство, затим ратарство, па виноградарство. Развојем индустрије и рударства, привредне карактеристике ових области су се измениле: Зајечар се претвара у јак индустријски центар, са делимично развијеним рударством (рудник лигнита у селу Лубница у непосредној близини); у Бору се развило рударство и металургија; Неготинска крајина је у већој мери очувала своју традиционалну привреду благодарећи, између осталог, разгранатој преобивачкој винарској индустрији.¹

У свим овим областима, насеља су се етнички коначно формирала углавном средином 19. века. Судећи по досадашњим истраживањима културних традиција и директног порекла становништва, она су насељена српским становништвом веома различитог етничког састава. Тамо се стекло: стариначко тимочко, мањим делом стариначко шопско, досењеничко становништво косовско-моравске, вардарске, динарске и инверсне прекодунавске миграционе струје; затим влашко (такође по националности српско): стариначко, ранодосељеничко из јужних балканских области и новодосељено из прекодунавских (Царани) и

¹ Душан Масловарић, *Савремена породична прерасподела радне снаге у неким ратарско-индустријским центрима источне Србије и њен одраз на привредне односе*, Етнолошки преглед бр. 11, Београд 1973, стр. 165.

карпатских области (Унгуреани),² и коначно, прногорско и бугарско (данас такође по националности српско) које се населило током 19. века из Црне Горе и Тетевена.³ Све ово етнички различито становништво живи у суседству с једно с другим, село до села, било у немешаним или мешовитим насељима.

Њихова привредна оријентација, уопште речено, изгледала би овако: српски живаљ се у прошлости подједнако интензитетом бавио и сточарством и ратарством, док је у Неготинској крајини био и носилац виноградарске традиције, а у зајечарској околини баштованством; Власи — Царани у Неготинској крајини су ратари, а Унгуреани у околини Зајечара и у Неготинској крајини су првенствено сточари.⁴

Обновом рударства и развојем индустрије у социјалистичким условима после другог светског рата, ова привредна структура је почела да се мења. То је имало далекосежних последица на свеукупни живот становништва североисточне Србије. Између осталог, и на убрзавање процеса раслојавања сеоске породице, јер рударство и индустрија велики део потреба у радиој снази прпе са села. Процес претварања сељака у рудара или индустријског радника одвија се додуше постепено, у фазама, али незадржivo. Јер, како је констатовао Џветко Костић у својој познатој студији *Сељаци индустријски радници* — „хтео индустријски радник то или не, он је све мање „сељак” иако живи на селу”.⁵

Процес претварања сељака у рудара и индустријског радника неминовно се одражава не само на породичну структуру већ и на етничку структуру ових територија.

У првим послератним годинама сељак се запошљавао у рударству и индустрију јер је тиме решавао проблем здравственог и пензијског осигурања. У мотивацији његове стручне преоријентације од пољопривредника у рударског или индустријског радника, новчана примања добијена за његов рад нису имала велики значај, јер је он и даље живео од прихода које му је до-

3 Јован Џвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље, I—II*, Основи антропогеографије, Београд 1966, стр. 170 и 179; др Мирко Барјактаровић, *Петрово Село и живот његових становника*, Гласник Етнографског музеја у Београду, кљ. 22—23, 1960; Видосава Николић-Стожаничевић, *Петрово Село као једно од жарашта колонизационих и миграционих процеса у источној Србији у другој половини XIX века*, Развитак, бр. 2, Зајечар 1969, стр. 86.

2 Јован Џвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље, I—II*, Основи атропогеографије, Београд 1966, стр. 178—179; Мирослав Драшковић и Никола Пантелић, *Разматрање о становништву Ресаве*, Гласник Етнографског музеја у Београду, свеска 28—29, Београд 1966, стр. 13—28; Мирослав Драшковић, *Порекло становништва и етнички процеси у селима неготинске општине*, Гласник Етнографског музеја у Београду, св. 31—32, Београд 1969, стр. 11—64; Исти, *Насеља, порекло становништва и етнички процеси, Бор и околина — прошлост и традиционална култура*, Бор 1973, стр. 257—271.

4 Душан Масловарић, нав. дело, стр. 165.

5 др Џветко Костић, *Сељаци индустријски радници*, Београд 1955, стр. 23.

носио рад у пољопривреди. По свом менталитету он је и даље био првенствено пољопривредни производац. У сезони пољопривредних послова одсуствује са посла у индустрији и рударству обилато користећи „празнине“ у Закону о радним односима.⁶

Предаја фабрика на управљање радницима, а нарочито спровођење принципа награђивања према учинку у условима привредне реформе 1965. године, као и привређивање у пољопривреди применом савремене и скупе агротехнике, постепено су ревалвирали вредност рада у индустрији, а нарочито у рударству у свести сељака рудара и индустријског радника.

Првобитно се у рударству и индустрији запошљавао сиромашији, искључиво мушки сеоски живаљ, који је пре него што је постао рудар или индустријски радник, вишак новчаних средстава потребан за опстанак свога домаћинства остваривао најамним радом одласком у печалбу⁷ или надничењем код богатијих породица у селу и ближој околини. Међутим, однос према рударству и индустријском раду променио се и у схваташњу имућних домаћинстава. Савремени технолошки садржај пољопривредног рада изискује обимну примену агромеханизације. Због тога она показују тенденцију да неког мушког члана упосле у индустрији, а нарочито у рударству, како би новцем добијен од његовог рада обезбедиле интензивну пољопривредну производњу. На овакву тенденцију наилазимо код свих домаћинстава борско-рударског басена и зајечарско-индустријског региона.⁸

Сељаку је економичније да се запосли у рударству, јер му за послове које обавља као рудар углавном није потребна одређена квалификација. За рад у индустрији он мора да се преквалификује стручним образовањем, што изискује одређена матријална улагања у његово школовање.⁹

За разлику од сељака — рудара који спорије или уопште не мења свој однос према пољопривредним радовима, сељак — индустријски радник релативно брже и потпуно престаје да буде сељак. Он се одрођава од пољопривредних послова јер жели да се бави оним делатностима за које је квалификован.¹⁰

Као што је познато и у другим деловима наше земље, и у овим областима је запажена промена у понашању и оног дела становништва које се искључиво бави традиционалним пољопривредним занимањем. У напорима да технолошки и унапреди производњу, велики број сељака одлази на рад у иностранство (Аустрија, Француска, СР Немачка) на неодређено време. По

6 Закон о јавним службеницима чл. 137/б. По Д. Масловарићу, нав. дело, стр. 166, фуснота бр. 2.

7 Светислав Првановић, *Тимочки печалбари*, Развитак, бр. 2, Зајечар 1963, стр. 59 — 63.

8 Изузетак чине становници косовског порекла у селу Доња Бела Река — у околини Бора, који и даље остају верни свом традиционалном пољопривредном занимању.

9 Душан Масловарић, нав. дело, стр. 167.

10 Исти, нав. дело, стр. 167.

повратку у земљу, они не мењају свој однос према пољопривредним делатностима којима су се и пре одласка из земље бавили.¹¹ Према статистици из 1971. године, из зајечарске комуне отишло је на привремени рад у иностранство 865 сељака; из брдевачке — 450; борске — 287; неготинске — 4524; кладовске — 2158;¹² дакле, највише из пољопривредних региона.

По критеријумима привремене а евентуално и у каснијој сталној професионалној преоријентацији у овим областима, Душан Масловарић је утврдио три важније социјалне категорије сељака — радника: 1) сељаке — индустријске раднице; 2) сељаке — рударе и 3) сељаке — модерне пећелбаре.¹³ Из свих ових категорија сељака, већи део временом престаје да се бави пољопривредом.

Сељак — индустријски радник стицањем одређених квалификација настоји да се запосли у најближем индустријском центру. У почетку, станује у селу код породице. У већини случајева породица користи део његове зараде, док му остатак оставља на слободно располагање. Док станује на селу, у слободно време редовно помаже укућанима у обављању пољопривредних радова. Ова обавеза је тешка, па се код већине јавља тежња да се насељавањем у град издвоје од породице. Процес уласка у градску средину на тај начин приводи се крају. Млађи људи се пресељавају одмах после женидбе. Старији напуштају село са својим делом породице. Одласком са села они кидају непосредну економску спрегу са породицом у селу, а своју виталну егзистенцију остварују новцем зарађеним индустријским радом. Бивши сељак — индустријски радник, а сада пролетер, одржава везу с породицом у селу старог краја на доста необавезан начин. Добрим делом бивши сељаци коначно продају своју земљу и потпуно раскидају са сеоским начином живота.¹⁴

Сељаци — рудари запослени обично у Бору, и у најновије време у руднику лигнита Лубница, такође у почетку станују код својих у селу. Породица располаже његовом зарадом и користи је за набавку агромеханизације и плаћање пореза. Сељак — неквалификован рудар се ребе пресељава у град. То чине они појединци који су дугогодишњим радом стекли неку од квалификација, али ни они не прекидају потпуно везу са породицом у селу. Новчано је помажу, а у сезони пољопривредних радова се сами или са породицом пресељавају у село, где учествују у пољопривредним пословима. По завршетку сезоне, у град са њима одлази и неко од укућана, обично свекрва или ташта, која испомаже у вођењу њиховог сада градског домаћинства, заснованог у становима друштвеног сектора, а најчешће у индивидуално подигнутим кућама. И код ових лица се коначно процес се-

11 Исти, нав. дело, стр. 168.

12 *Први резултати пописа становништва и станови 1971. године*, књ. 2, Београд 1971, саопштења 75, Завод за статистику СР Србије.

13 Нав. дело, стр. 168.

14 Душан Масловарић, нав. дело, стр. 168.

љака — квалификованих рудара завршава коначним пресељавањем у град.¹⁵

Сељак — модеран печалбар, с обзиром на то што ради у иностранству, само новчаним средствима испомаже своју породицу, што представља јаку материјалну базу којом се решава добар део економских проблема читавог домаћинства. Новцем се омогућује куповина или зидање нових кућа, али ређе у свом месту становања, а чешће негде ближе граду и погодним комуникацијама.¹⁶

Ови процеси раслојавања породице у овом делу наше земље могли су се одвијати и због тога што организација и структура породице у овим крајевима има и од раније услова за такав развој. По својој архаичној организацији, у условима натуралне патријархалне економско-друштвене организације, она је у бројним случајевима била такозвана „предвојена“ породица, коју је у нашој земљи уочио и објаснио проф. Миленко Филиповић.¹⁷ Чињеница је, наиме, да су широм североисточне Србије, па делом и у Тимоку (данашња књажевачка комуна), породице живеле, па у бројним случајевима још и данас живе, „предвојено“ — једним делом у кући у центру села, а другим — на „појатама“, „салашима“, „торовима“ или „катунима“, удаљеним потесима од центра села и до 20 km у оквирима сточарско-ратарског начина привређивања. Ову појаву је социолошки инженеризно објаснио Сретен Вукосављевић у својим познатим студијама *Историја сељачког друштва*, *Социологија становља*, у којима је истакао све друштвено-економске компоненте за стварање типова предвојених насеља па самим тим и таквих породица.¹⁸ У својој недавно објављеној студији о предвојеним породицама у условима социјалистичког развоја на подручју југозападне Србије проф. Петар Влаховић је класификовао чак пет развојних типова предвојене породице код које један део остаје у матичном насељу, а други одлази изван њега и укључује се у савремене привредне процесе, а све то на основу старих традиција укључених у токове савременог друштва, чиме је недвосмислено показао како је старије друштвено језгро — породица, у изменењима привредно-економским и друштвеним условима живота витална, иако се постепено мора преобразити.¹⁹ Таква је, по моме мишљењу, и основа данашњег раслојавања породице у североисточној Србији.

15 Исти, нав. дело, стр. 169.

16 Исти, нав. дело, стр. 170.

17 М. С. Филиповић, *Несродничка и предвојена задруга*, Београд 1945.

18 Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, II, *Социологија становља*, Српска академија наука и уметности, посебно издање, књ. СССХС, одељење друштвених наука, књ. 51, Београд, 1965, стр. 289 — 324; најтипичнији примери села у којима породице у селу и на салашима су: Малајница, Сиколе и Бучје итд.

19 Петар Влаховић, *Предвојена породица у условима социјалистичког развоја на подручју југозападне Србије*, Етнолошки преглед, бр. 11, Београд 1973, стр. 131 и 134.

Све је то довело до низа манифестација: до нове прерасподеле послова у оквиру саме породице (потпуно се губи традиционална подела рада на мушки и женске послове, на послове за млађу и старију чељад, остајање само старијих људи на имању, необраћавање зиратне земље, и др.) и, што је најважније, до најоштријег експонирања проблема недостатка радне снаге у већини домаћинстава. Примери таквих односа су скоро сва села борске комуне.

Овај последњи веома важан проблем решава се упошљавањем најамне радне снаге из веома пасивних планинских села истих региона или јужних области источне Србије: Заглавка, Буџака, Бабушнице, Сврљига и Лужнице (шира околина Пирота). То је у даљем процесу довело до данашњег померања етнички различитог становништва у овом делу наше земље по већ одранице утврђеним миграционим токовима са планина у низије и са југа на север, и делимичним етничким променама у већ одранице етнички стабилизованим насељима овог дела Србије, који обухвата данашњу зајечарску, борску, неготинску и кладовску комуну, односно — део Тимока и Црне реке, Неготинску крајину и Кључ као антропогеографске предеоне целине.

Ове области, у којима се још и данас, у овом тренутку, одвијају процеси претварања сељака сточара или ратара у сељаке — раднике, као и процеси њиховог коначног преобрађаја у праве раднике — пролетере, налазе се северно од планине Ртања и Тупижнице. Оне су и из раније антропогеографске и етнолошке литературе познате као метанастазичке.²⁰ Показало се да и савремено испитивање порекла становништва и етничких процеса у тим областима потврђују ову одранице констатовану чињеницу. Напред истакнути економско-социјални процеси у тим областима отворили су у периоду после другог светског рата и етничке, који се манифестију, с једне стране, пресељавањем становништва из сеоских насеља у њихове привредне гравитационе рударско-индустријске градске центре, а с друге стране, насељавањем испражњених села у тим областима из поменутих јужних предеонах целина источне Србије, јужно од Ртања и Тупижнице, а које су takoђе из антропогеографске и етнолошке литературе познате као аметанастазичке.²¹

Етничке промене у овим и метанастазичким и аметанастазичким областима истражују сарадници Етнографског музеја у Београду и Етнографског института Српске академије наука и уметности у Београду.

Ове промене на територији североисточне Србије северно од планине Ртања, која је по карактеру метанастазичка област,

20 Јован Џвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I, Београд 1922, стр. 229 — 230.

21 Јован Џвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I, Београд 1922, стр. 229 — 230; Маринко Станојевић, *Заглавак*, Српски етнографски зборник, књ. XX, Београд 1913; Исти, *Тимок*, Српски етнографски зборник, књ. LV, Београд 1940, стр. 425.

одвијају се, према моме запажању, углавном на три начина који се, природно међусобно пружимају: 1) непосредним пресељавањем сеоског становништва са широког подручја источне Србије у најважније индустријске и рударске центре североисточне Србије (Зајечар, Бор, Мајданпек, Неготин, Кладово) могућношћу њиховог сталног запошљавања у примарне, секундарне па чак и терцијарне привредне делатности ових центара; 2) класичним миграцијама сеоског сточарско-ратарског становништва из поменутих привредно пасивних аметанастазичких, понегде и пренасељених региона југоисточне Србије, у изразито земљорадничке, данас недовољно насељене и за живот повољније регионе метанастазичке североисточне Србије, које се, међутим, етнички и културно битно разликују; и 3) пенетрацијом планинског економски сиромашнијег становништва у земљорадничке економски имућније регионе путем брачних веза (удајом и дома-зетством).

Ови процеси — социогеографске, демографске, антропогеографске и етнографске природе — одавно су у науци запажени. Налазимо их у бројним публикацијама Српског етнографског зборника, које су засноване на Цвијићевим научним концепцијама. Наше савремено доба — карактеристично сложеним друштвеним збивањима — само је обогатило форме и садржаје ових процеса. Ми их данас, дакле, наилазимо и у оквирима нашег још постојећег сељачког, аграрног друштва, као и у оквирима преобрађаја нашег друштва од аграрног у индустријско, и то управо у условима класног престројавања социјалистичког самоуправног друштвеног система.

Процесе ових насељавања, а самим тим и делимично промене етничке структуре насеља у североисточној Србији посматраћемо по редоследу који смо изложили.

Миграција становништва из села у градове

а) Данашња зајечарска комуна, заједно са градом Зајечаром, броји укупно 42 насеља. Од почетка овог века број становника у целој комуни бележи сталан, али релативно мали пораст. Године 1900. износио је 62 925 становника, а 1971. године 73 190 становника. Уочљива је важна чињеница: од 41 сеоског насеља, 33 показују пад броја становника, а само 8 мало повећање (од којих два скоро незнатно). Без града Зајечара, сеоска насеља су 1900. године имала 54 645, а 1971. године 45 513 становника. Овај демографски показател карактеристичан је за период између пописа становништва 1931. и 1948. године, дакле, углавном за послератни период. Очигледно је да град Зајечар, поред поменутих 8 села, својим развојем у индустријски центар одржава овај укупан раст свег становништва комуне. Зајечар је, наиме, 1900. године имао 8 280 а 1971. године 27 677

становника.²² Према попису од 1971. године, Зајечар је имао 5 151 индустријског радника; 1 354 грађевинских; 3 570 саобраћајних; 1 435 пољопривредних и шумских радника; 1 781 стручњака; 4 444 пензионера итд.²³ Ови показатељи су нарочито карактеристични после привредне реформе, од 1965. године. Према попису становништва 1961. године Зајечарска комуна имала је 68 616 становника, од чега села 49 926 становника, а сам Зајечар 18 690. Већ 1971. године, Зајечар има 27 677 становника према 45 513 сеоских становника. Између 1961. и 1971. године 5 насеља зајечарске комуне повећавају стопу раста становника: Зајечар — 48,1%; Грљан — 5,9%; Николићево — 0,4%; Ртотина — 1,8%; и Чокоњаар 2,1%. Број становника у тој деценији у преосталим селима опада релативно мало до стопе од 20%. И поред исељавања и малог периодног прираштаја (систем једног детета) у овој комуни нема знатног пада становништва што се може објаснити насељавањем новим становништвом из поменутих области југоисточне Србије у том периоду. То јасно показује да се Зајечар и његова околина попуњавала делимично становницима зајечарског административног подручја, а што је још важније — његовог економског гравитационог ареала. То још више добија на вредности ако се зна да се и данашња комуна Зајечар, са свим осталим у североисточној Србији, убраја у такозване депопулациона подручја наше републике.²⁴

Према личним истраживањима порекла становништва у Зајечару, што недостаје у званичној статистици (има података по националној определености, што за ово саопштење нема битног значаја) — могао сам да констатујем да су се у највећем броју, углавном од шездесетих година, у Зајечар насељили Буџачани и Заглавчани. Први су становници 14 села јужног дела књажевачке комуне, а други — из 22 села северног дела исте комуне. Само у једном приградском насељу Котлујевцу има 3 531 Буџачана са 1 052 домаћинства.²⁵ Ако се узме у обзир да се Зајечар од 1961. до 1971. године увећао за 8 987 становника²⁶, и то очигледно не природним прираштајем, јер је стопа живорођених и читавој зајечарској комуни мања од стопе умрлих кроз читаву поменуту деценију,²⁷ онда је процент ових насељеника, који износи скоро 26%, доиста висок. Ако се томе додају исти ови

22 *Број становника по насељима*, Преглед статистичких података по годинама за општину и град Зајечар, Завод за статистику, Зајечар, 1971, стр. 1—4.

23 *Попис становника и станова 1971. године*, Резултати допунских обрада становса за град Зајечар, 1973. године, Завод за статистику СР Србије, Београд 1973. године.

24 *Претходни подаци виталне статистике за 1962. годину*, Билтен, бр. 34, Завод за статистику Србије.

25 Према подацима из пописних кругова 171 — 178 од марта 1971. године, Претходни резултати Завода за статистику града Зајечара.

26 *Преглед статистичких података по годинама за општину и град Зајечар*, Завод за статистику, Зајечар 1971, стр. 2.

27 *Природно кретање становништва општине Зајечар*, Преглед статистичких података за општину и град Зајечар, Завод за статистику, Зајечар, 1971, стр. 16 — 17.

насељеници изван поменутог Котлујевица, којих такође има и другде у граду, онда је тај процент сасвим сигурно већи. То показују статистички подаци из 1971. године за зајечарску комуну према миграционим обележјима. Према њима 1971. године у комуни је од рођења живело 41 985 становника. Из исте општине доселило се 8 780 становника; из других општина Србије (не каже се којих) 20 793, и тек је минималан број досељеника — 1 590 из других република.²⁸ Највише их се доселило у периоду привредне реформе: 1961 — 1965. године — 6 465; 1966 — 1969. године — 4 907 становника. Један део од 20 793 досељеника свакако се односи на оне из поменутих аметанастазичких области јер да то нису они, већ неки други насељеници, то бих својим личним истраживањем у граду лако утврдио. Зајечар је, према мишљењу зајечараца, пун такозваних „Пироћанаца”, као се означавају сви насељеници из Заглавка, Буџака, Сврљига, Бабушнице, Димитровграда и Пирота. Свакако да се у самом Зајечару нису населили сви од поменутог броја, већ и по селима зајечарске комуне. Међутим, с обзиром на то што је раст становника у Зајечару највећи у овом периоду, дозвољава се претпоставка да је од тог броја највећи процент отпао на сам град, што свакако увећава укупан број етнички и културно друкчијег српског живља у односу на староседеоце. Овај високи процент насељеника битно мења етничку структуру града, што уосталом и сами Зајечарци на свој начин коментаришу. Како су ови насељеници као грађевински и индустријски радници веома вредни и на послу приљежни, упорни у остваривању својих животних услова, намећу се новој средини, која их, као што је већ уобичајено, па и описано у етнолошкој литератури, често исмева или истовремено и поштује због свих тих њихових особина (нпр. Котлујевац називају „Канада”, а њих „Канађанима”, што би отприлике значило висок степен њихове адаптивности до ста лошим животним условима у новој средини).

Сви ови подаци се слажу са најновијим публикованим резултатима етнолошких испитивања Заглавка и Буџака колегијница др М. Радовановић и др Оливере Младеновић, по којима су ове области данас изразито емиграциона подручја, одакле је од шездесетих година струја исељавања становника добила особит интензитет, првенствено из насеља планинског дела области.²⁹ Из забачених села, као што су Алдина Река, Татрасница и друга исељавају се комплетне породице, а не само млађе становништво. Неки крајеви ових села данас су сасвим опустели, чак су и куће порушене ради преношења грађе на место где ће се зидати нова зграда. Насупрот некадашњем живом комуници-

28 Попис становништва и станова 1971. године. Основне структуре становништва и домаћинстава по општинама, Статистички билтен, бр. 738, Београд 1972, Савезни завод за статистику, становништво према миграционим обележјима.

29 Милана Радовановић и Оливера Младеновић, Проблеми етнолошких испитивања Заглавка и Буџака с обзиром на савремене антрополошке и демографске промене, Гласник етнографског института САНУ, књ. XXI, Београд 1973, стр. 142 — 143.

рању становништва буџатских села са пиротским крајем, данас је Буџак сав окренут миграционим кретањима северном делу источне Србије.³⁰ Индекс опадања становништва услед исељавања у Буџаку у целини, за свих 14 села износи, између 1961. и 1971. године, 67,7%³¹. У многим селима Буџака индекси становништва износе и испод 50% (Алдина Река — 46,0%; Габровница — 33,0%; Татрасница — 23,4%; Јања — 51,4%; Равно Бучје — 61,6% итд.³² Становници Буџака одсељавају се у Зајечар, Звездан, Грљан, Рготину, Грлиште, Мали Извор и друга села зајечарске комуне, а има их и даље у Мајданпеку, Војводини итд.³³ Скоро исти случај је и са Заглавком, чијих становника има и у граду Зајечару и његовим сеоским припадајућим насељима. У периоду 1961 — 1971. године у заглавским селима нема индекса ниже од 50, али има приближних том броју (Репушница — 52,2; Папратна — 58,8; Алдинац — 64,0; Дејановац — 66,8 итд.). Из заглавских села становништво се пресељава у Књажевац и његова приградска насеља, али и у низ насеља североисточне Србије: Зајечар, Звездан, Грљан, Рготина и Бор.³⁴

Сви ови становници, као што утврђују поменуте ауторке, насељавају се у новом месту према припадности села, што у њиховој свести представља трагове некадашње повезаности у оквирима сеоске заједнице, па се на тај начин једном старијем садржају дају нови облици и функције у измененим животним условима.³⁵

б) Свима је добро познато како је Бор, који је добио статус града 1948. године, од сеоцета у кратком временском периоду постао један од најпознатијих светских центара за производњу бакра. Године 1900 Бор је био сеоце са 775 становника у 146 кућа.³⁶ Године 1971. Бор је имао 30 948 становника и 10 139 кућа. Осталих 13 села његове кумуне имало је укупно 23 775 становника.³⁷ Пресудан период за Бор је било време између 1900. и 1910. године, када је 1903. године отворен рудник. Од сеоцета са незнаним природним прираштајем постаје варошица, у којој је број домаћинства већи од броја кућа; дакле, насељавају се породице које више не живе од пољопривреде, а поред стално настањених има и радника који долазе са стране, из околних насеља. Други пресудан период у демографском погледу — не рачунајући и онај када је борски рудник национализован у послератној социјалистичкој Југославији — настаје после привредне реформе, од када комуна а и сам град слободно располажу

30 Исте, нав. дело, стр. 143.

31 Исте, нав. дело, стр. 144.

32 Исте, нав. дело, стр. 144.

33 Исте, нав. дело, стр. 143.

34 Исте, нав. дело, стр. 143.

35 Исте, нав. дело, стр. 147.

36 *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године, први део, Београд 1903.*

37 *Лична карта Бора, 1972. године, Скупштина општине Бор 1972., стр. 7 — 8.*

својим економским потенцијалом. Године 1961. Бор је имао 18 496 становника са 6 869 домаћинстава³⁸, док је у 1971. имао већ више од 30 000 становника. То је највећи раст у току његовог развоја а који износи 12 452 нова житеља или 21,6%. Тај број се свакако повећао усељавањем, а не природним прираштајем, пошто је релативно мали број породица са више деце. Године 1971. у граду је са једним чланом било 2 473 домаћинства; са два члана 1 661; са три — 2 544; са четири члана — 2 430; са пет — само 717 итд.³⁹ Данас је Бор, са својим рударско-топионичарским басеном, привлачан за многе грађане Југославије разних националности. По последњим публикованим подацима, од укупног броја становника — Срба има 84,59%, а 15,41% отпада на све остале националности.⁴⁰ Индустриских радника и рудара има највише — 8 954; грађевинских радника 1 890; саобраћајних радника — 3 022; стручњака 2 396; наставног особља 500 итд.⁴¹ Према миграционим обележјима 1971. године, од рођења станују само 26,7%; са подручја исте општине 5,1%; са подручја других општина из СР Србије 59,1%, а са подручја других република 8,3%. Званични статистички подаци не показују из којих је општина Србије досељен више од половине укупног броја становника данашњег Бора. Подаци наводе да се највише досељило из сеоских насеља — 48,4% а из градова 19,6%.⁴² Због тога смо били упућени да личним истраживањима, колико нам је то било могуће, утврдимо који су то насељеници. Консултоване су месне заједнице у граду и кадровско одељење РТБ Бор. На свим овим местима потврђено је да у граду живи око 3 200 досељених Лужничана, и то из села Студене, Стрелац, Валниша, као и из околине Димитровграда: Звонца, Раките и др. Миграције су потекле пред сам други светски рат, када су се запошљавали као грађевински и транспортни радници или спољни момци код Француза — ондашњих власника рудника. Међутим, све су то ипак били само печелбари. После ослобођења настају праве миграције. У то доба је годишње долазило и по 80 дечака из Лужнице на школовање, где су коначно остајали запошљавајући се и оснивајући породице с девојкама из старог краја. После реформе, 1965. године, у Бор се насељавају као грађевински радници, по правилу са целом породицом. Запошљавају се у борској сајмсталној јединици „Тимоградња”.

Насељених Лужничана има највише у V месној заједници или на такозваном „четвртом километру”, које је данас велико насеље са претежно приватним кућама. Има више од 50 породица са око 200 становника. Насељени су и у Месној заједници Старо Селиште, са око 30 кућа и више 120 становника. Групи-

³⁸ Становништво општине Бор 1961, Општина Бор у бројкама, Бор 1970, стр. 2.

³⁹ Лична карта Бора, 1972. стр. 8.

⁴⁰ Исто, стр. 8.

⁴¹ Попис становништва и станови 1971. године, Резултати допунске обраде станови за град Бор, Београд 1973, Савезни завод за статистику.

⁴² Лична карта Бора, 1972, стр. 10.

шу се по породицама које су у сродничким односима. На једном месту је груписано 30 таквих породица из села Звонца. Остали живе у друштвеним становима. Ове досељенике становници Бора без изузетка називају „Пироћанцима”. За стари крај су веома везани, па та за време годишњег одмора посећују са целом породицом. Иако чувају одређена посебна обележја старог краја (обичаји, домаћа радиност и др.), брзо се уклапају у нову средину, а нарочито у социјалистичке друштвене токове.

Осим Лужничана, у Бору су насељени и становници из околине Врања, којих има око 1 000 (у Бору их погрешно сматрају Македонцима). Населили су се у периоду 1960 — 1965. године. Затим Сврљижана, којих има око 500. Најзад, осим ових досељеника са југа — шопске и поморавске миграционе струје, у Бору је у истом периоду насељено и око 1 000 Топличана.

Ако се узме у обзир да је у периоду између 1961. и 1971. године у Бору насељено укупно 12 452 становника, овај број по-менутих досељеника од 5 700 износи скоро 45%, што није мали процент; довољан је да мења етничку структуру града.

в) У послератном периоду Кладово је такође привлачило сеоске становнике, и то углавном из своје околине. То не би било ништа значајно са етничке тачке гледишта, да међу тим насељеницима није било Црногорца насељених одране у оближњем Петровом Селу, на планини Мирочу. Још крајем педесетих година проф. Мирко Барјактаровић уочио је овај процес. Они, чији су дедови побегли из равнице око Кладова, где их је српска државна администрација првобитно населила средином 19. века, почели су се спуштати у равницу око Кладова или у само Кладово. Неки су то чинили постепено, а неки одједном. У то време је у Кладову била 21 црногорска породица.⁴³ Међутим, већ 1965. године било је око 30 породица, које су у свом родном селу продале земљу и сазидале куће у Кладову. Мушкирци су се запошљавали у грађевинарству и индустрији, а жене углавном у угоститељству.⁴⁴ Званични статистички подаци доказују ову појаву. У Кладово је досељено према подацима из 1971. године, из исте општине 8 166, а из друге општине СР Србије — 7 132. Управо у периоду 1953 — 1960. године досељено је 3 036; 1961 — 1965. године — 2 722; 1966 — 1969. године — 2 989.⁴⁵ Знатно усељавање пада, наравно, у периоду изградње хидроелектране „Бердан”. Насељавају се житељи из разних крајева наше земље, што је констатовао 1972. године проф. Мирко Барјактаровић посматрајући кретање становништва њерданских насеља.⁴⁶

43 Др Мирко Барјактаровић, нав. дело, стр. 137.

44 Ове податке ми је уступила колегиница Бреда Влаховић, виши стручни сарадник Етнографског института Српске академије наука и уметности, на чemu јој захваљујем.

45 Попис становника и станова 1971. године, Основне структуре становништва и домаћинства по општинама, Статистички билтен 738, Београд 1972, Савезни завод за статистику, становништво према миграционим обележјима.

46. Др Мирко Барјактаровић, *О становништву њерданског насеља*, Развитак, март — април, Зајечар 1972, књ. 2, стр. 84 — 90.

Миграција становништва из села у сеоско насеље

О класичним сеоским миграцијама сточарско-ратарског становништва у земљорадничке регионе наше земље у послератним условима написано је доста радова, нарочито за подручје Војводине. Мало има комплетног материјала о оним неопаженим, „сталним”, или „тихим” миграцијама — како их у својој студији *Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости* назива⁴⁷ проф. Милицав Лутовац за подручја североисточне, па и шире области источне Србије. Према личним истраживањима, имиграције су у току и одвијају се данас углавном у области Тимока, Црне реке и спорадично у Неготинској крајини. Највећи број ових нових досељеника, жељних земље, са које ће већ у наредној фази или наредној генерацији добрим делом да пређу у најближе градске центре, чини шопско или торлачко становништво од села Вратарнице па на југ све до испод Пирота, из Црне Траве и околине Лесковца.

а) У зајечарској комуни, у којој испитивање порекла становништва још није завршено, има села са већим бројем тих насељеника. Поменућу само нека која ћу следити са југа на север комуне.⁴⁸

Заграђе је село насељено косовском и моравско-вардарском миграционом струјом и такозваним „Бугарима” током 17. и 18. века, (њих називају „Маџацима”). Године 1961. било је 224 куће са 818 становника, а 1971. године 205 кућа са 642 становника. И у овом селу се изражава тенденција исељавања у градске центре. Усељавањем нових становника ипак се одржава популација. Из околине Пирота (село Нашушковица) досељено је 19 домаћинстава. Из Будака (Буштица и Станинци) — 13; Соко Бање — 1; Сврљига — 1; укупно 35 кућа са 150 становника. То је 1/5 од укупног броја домаћинстава.

Вратарница је гранично село између Тимока и јужних аметанастазичких области. Насељено је српским, тимочким и торлачким становништвом. Настало је од села Заграђа у 19. веку и сада се попуњава углавном истим становништвом: Будака — 11 домаћинстава; Заглавка — 1; Пирота — 1; Сврљига — 1. Године 1971. имало је 349 са 1 361 становником.

Шљивар је насељено староседелачким влашким становништвом по националности такође српско. Године 1971. имало је 162 куће и 547 становника. Из Заглавка се доселило 11 кућа са око 50 становника.

⁴⁷ Др Милицав Лутовац, *Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости*, Гласник Етнографског института САНУ, VII, Београд 1958, стр. 1—11.

⁴⁸ Статистички подаци на насеља зајечарске комуне коришћени су из: Броја становника по насељима, Преглед статистичких података по годинама за општину и град Зајечар, Завод за статистику, Зајечар 1971. године, као и подаци добијени непосредно од шефова месних канцеларија из наведених насеља.

Лубница је насељено стариначким влашким становништвом. У атару села експлоатише се угаљ лигнита. И из њега се исељава староседелачко становништво, што показују следећи подаци: 1961. имало 594 домаћинства, са 2 176 становника; 1971. године 550 домаћинства, са 2 001 становника. Међутим, ову празнину попуњавају управо у протеклој години нови насељеници који су концентрисани у такозваном „Радничком насељу“. Године 1972. било је 73 домаћинства из разних крајева Југославије. Највише их је из околине Пирота, Сврљига, околине Пећи, Крушевца и Ваљева; затим из Босне, Лике, Баната, па чак околине Трста.

Грљан је насељен стариначким и досељеничким влашким и тзв. „бугарским“ становништвом (по националности такође Срби). Године 1961. имало 911 домаћинства, са 3 526 становника, а 1971. године 973 домаћинства, са 3 733 становника. За једну деценију село се повећало за 62 домаћинства. То се тумачи досељавањем „Пироћанаца“. Према подацима из Месне канцеларије, досељено је чак 66 кућа, и то: из Буџака — 36; околине Бабушнице — 17; Заглавка — 11; Црне Траве — 1; Сврљига — 1. Са староседелачким становништвом почели су да се мешају брачним везама.

Звездан је насељен косовским становништвом у 17. веку. У последњој деценији или нешто раније насељавају се Пироћаници и Власи. Пошто из села има знатног исељавања у Зајечар и даље (чак и у Београд), да није ових нових насељеника доста би опао број становника у њему. Године 1961. имало је 446 домаћинства са 1 804 становника, а 1971. године — 53 домаћинства мање са 1 792 становника. Досељеници су из: Буџака — 65 домаћинства; Заглавка — 28; околине Пирота — 42; осталих — 60, са око 804 становника, Влашких новодосељених домаћинстава има 11, са 33 становника. Староседелаца је остало само око 230 кућа.

Вражогринац је насељен одранице такође косовским и старијим тимочким становништвом. У знатном броју су исељени у Зајечар, Бор и друге градове Србије. Године 1961. имало је 610 домаћинства, са 2 273 становника, а 1971. године 640 домаћинства, са 2 210 становника. Према подацима Месне канцеларије, у село су досељени: из околине Пирота — 63 домаћинства, са 229 становника; влашких — 19 домаћинства, са 80 становника; Рома — 30 кућа, са 135 становника, што износи укупно 112 етничких нових домаћинстава са 464 становника и чини 30% од укупног броја житеља у селу. У последње време највише се насељавају Роми, који подижу кућу од новца зарађеног у иностранству.

Рготина је насељена одранице косовским и старијим тимочким становништвом. И из овог села, које се налази на раскршћу путева Бор — Зајечар — Неготин исељавају се староседеоци. Новодосељено становништво одржава углавном исти број до-

маћинства и становника. У последње време се чак и повећава због постојања мањег индустријског погона. Године 1961. имало је 696 домаћинства, са 2 539 становника, а 1971. године 727 домаћинства, са 2 585 становника. Према подацима из 1972. године у село се у последњој деценији доселило укупно 127 домаћинства, и то: из Црне Траве — 51; околине Пирота — 25; Заглавка — 6; Буџака — 6; Сврљига — 10; Подујева — 29, која не припадају овој шопској миграционој струји. Нарочито Подујевчани имају даста деце. Вучета Анђелковић, који се с породицом доселио 1960. године, има чак 9 синова. По броју кућа, ових нових насељеника има око 1/6, што, наравно, мења стару етничку културу насеља.

Из наведених примера јасно се види да се ново становништво у већем броју насељава у селима лоцираним на северном делу зајечарске комуне, што значи у равничарским. Миграције теку источним обронцима Тупижнице и долином Тимока, односно главном саобраћајницом Зајечар — Рготина — Салац — Неготин. Ова струја још није захватила села са западних обронака Тупижнице (Ласово, Леновац, Планиница, Лесковац), али није невероватно да ће се и ту насељити јер се и из ових села исељава старо косовско и поморавско становништво у градске центре.

б) У 13 села борске комуне која су насељена влашким становништвом (осим Доње Беле Реке) нема већих насељавања Пироћанаца; бар се не јављају као миграционе струје. Насељавају се углавном склапањем брачних веза; има их: у Доњој Белој Реки — 2 домаћинства; Таңди — 1; Горњану — 4; Бестовцу — 2; Оштрељу — 5; Кривалу — 12.

в) У неготинској комуни етничке промене структуре насеља одвијају се првенствено брачним везама. Директног насељавања Пироћанаца 1967. године, када су вршена испитивања становништва, било је мало. У српском селу Чубри насељено је 25 кућа зидара из следећих села: Калне, Добровиша, Радосина, Црвене Јабуке, Јаловог Извора, Раковог Дола, Стрелца, Јаловине. У влашком селу Буковче насељене су три породице; Карбулову — 4; Михајловцу — 1; Дупљану — 1; Мокрању — 5; За ових седам година свакако има и већег броја насељеника из поменутих аметанастазичких области.

Промене етничке структуре путем брачних веза

За промену структуре насеља веома су значајне миграције путем удаје или домазетства. Ови процеси одвијају се на целој територији североисточне Србије. Готово да и нема села у којима нема снаха и што је важније зетова из суседних или пак удаљенијих области. Осим економско-социјалних разлога, ова појава, по мом мишљењу, потиче из специфичне структуре породице која је карактеристична за овај део Србије. Према детаљном истраживањима етничке структуре породице овог дела

наше земље која је обавио Никола Пантелић, карактеристична породица је релативно велика или састављена од неколико генерација, са израженом вертикалном димензијом, која се састоји од неколико брачних парова који представљају 3 — 4 генерације директних потомака и њихових супружника.⁴⁹ Из једне генерације произлази само један потомак (мушки или женски) са својим супружником. Ако, ипак, у некој генерацији има више браће (или сестара) они излазе из породице и улазе склапањем брака у неку другу породицу или заснивањем новог домаћинства, које ће после одређеног времена имати исту вертикалну структуру. Очигледно да из овакве структуре породице произлазе две последице као веома упадљиве појаве свакодневног живота: матрилокални брак (домазетство) и систем једног детета.

Међуетничка мешања становништва свакако се примарно одвијају у оквиру брачних веза. У једном свом ранијем саопштењу већ сам истакао да су породична структура, као и поменуте секундарне појаве, погодни мостови преко којих се одвијају сложени етнички процеси, како у оквиру сваке етничке групе понаособ, тако и између њих самих. Ти сажимајући процеси одвијају се и у оквиру српских и влашких етничких трупа разних миграционих струја управо овим путем, и, истовремено, између те две основне етничке групе. Дакле, на различитим етничким нивоима.⁵⁰

Оваква, изузетна вертикална породична структура не до-звољава да се одржава ни етничка ни сеоска ендогамија. Евентуални вишак полова једне генерације — са чим се увек мора рачунати — упућен је на мешање са становништвом другачије и привредне и етничке структуре. Тако долази до процеса силачења и девојака и момака из планинских сточарских у низинска земљорадничка села, или, пак, до измене девојака и момака из села различитог етничког састава исте или различите привредне делатности. Конкретни примери из различитих села веома добро илуструју процесе оваквог етничког мешања. Влашка унгуреанска села испод Дели-Јована дају момске влашким подунавским селима насељеним Царанима. У српском селу Поповици, испод Дели-Јована, опет, читаве генерације девојака и младића не одлазе у друга села, већ узимају зетове и снахе из планинских суседних села. Колико је матрилокални брак развијен најбоље илуструје то што у неким селима Неготинске крајине број домазета који су се пријенили од 1920. до 1967. године достиже чак и 50% укупног броја породица у селу, а никада није мањи од 10%. У Радојевцу 559 зетова на 619 породицама

49 Никола Пантелић, *Истраживање породице и породичних односа у североисточној Србији*, Радови, I, Народни музеј, Зеница 1970, стр. 249; Исти, *Нови резултати истраживања структуре породице у источној Србији*, Етнолошки преглед, бр. 11, Београд 1973, стр. 151 — 157.

50 Мирослав Драшковић, *Специфична породична структура као један од услова за етничка мешања и културно изједначавање становништва у источној Србији*, Етнолошки преглед, бр. 11, Београд 1973, стр. 159 — 164.

дица, у Кобишици 248 зетова на 605 породица, у Малој Каменици 18 зетова на 362 породице, у Плавни 280 зетова на 500 породица итд. У овако постављеној традиционалној породици, уз дејство економских фактора, мора долазити до биолошке немогућности да се сви синови призете и све девојске ѡадају било у истом селу или у неком етнички и привредно сродном. Услед тога долази до преласка из српских села у влашку, чак црногорских у влашку (у новије време), влашких у „бугарска”, „бугарских” у српска, и обратно.

Систем једног детета такође је важан за етничке процесе у овом делу наше земље. Смањеним наталитетом, проузрокованим и економским разлозима, произлазе битне етничке последице. Поједина села на овом широком простору просто немају довољан број деце ни за саму есоску ендогамију. Ради очувања породичног континуитета, породице су принуђене да се орођавају и из удаљених села у којима постоји генерацијски вишак деце. У томе предњаче села зајечарске комуне (нпр. у влашком селу Градскову скоро ни једна породица не даје децу неком суседном селу). Свака породица чува дете за себе, па доводи снаје или зетове из околине Пирота, Калне и јужних делова књажавачке комуне, српског етничког порекла. Исте појаве се запажају и у српским селима западно од Тупижнице (Ласово, Леновац и др.) која се орођавају и са суседним влашким и српским селима. На тај начин настаје снажно етничко мешање као и предавање и преузимање етничких карактеристика.

Анализирајући све ове чињенице, чини се да села у североисточној Србији, која данас дају радну снагу оближњим индустријским центрима, неће ипак остати пуста. Биолошки фактори и дубљи архаични културни комплекси прилагођавају се новим условима живота.

Miroslav Draškić, Beograd

R é s u m é

QUELQUES EXEMPLES DE CHANGEMENTS DE LA STRUCTURE ETHNIQUE DES HABITATS DE LA SERBIE DU NORD-EST DANS LES CONDITIONS SOCIALES CONTEMPORAINES

Le territoire de la Serbie de l'Est est peuplé de population de nationalité serbe d'une composition ethnique très variée. Les événements historiques spécifiques dans cette partie de la Serbie ont donné lieu à un concours de la population aborigène serbe de la région de Timok et de la population chope et des immigrants appartenant aux courants migratoires des régions de Kosovo et de Morava, des régions de Vardar et dinarique ainsi qu'aux courants migratoires inverses d'outre-Danube; ensuite de la population vagabonde (aussi de nationalité serbe): aborigène des régions de Timok et de Braničevo, des immigrants appartenant à l'immigration ancienne des régions méridionales des Balkans et ceux appartenant à l'immigration

récente des régions d'putre-Danube (Tsarans) et karpatiques (Ungureans) et finalement de l'immigration monténégrine et bulgare (actuellement aussi de nationalité serbe) qui est venue s'y installer à une époque relativement récente des Montagnes Monténégrines et de Teteven.

Toute cette population vit, ou plus précisément vivait en voisinage, en agglomérations soit compactes soit mixtes, définitivement formées vers le milieu du XIXe siècle. Les processus de son interpénétration, mélange et fusion, d'après les recherches ethnologiques récentes, se déroulaient depuis toujours — au cours des décennies et même des siècles.

Pourtant, dans l'évolution social socialiste d'après-guerre, particulièrement depuis les années soixante, dans les conditions de la réforme économique qui a inauguré l'industrialisation plus rapide et plus puissante de certaines villes de cette région (Bor, Zaječar, Negotin, Kladovo) et l'urbanisation des villages il se produit de nouveaux phénomènes dans la vie sociale globale de toute la population de la région et, entre autres, aussi le déplacement de cette population et, sous ce rapport, aussi le changement plus rapide de la structure ethnique ancienne, déjà stabilisée, des agglomérations urbaines et rurales.

Ces changements ethniques rapides qui sont précisément en phase d'observation et de recherche — se déroulent généralement de trois façons: 1) par des migrations classiques de la population rurale d'éleveurs et d'agriculteurs des régions passives de montagne en régions d'un caractère agricole prononcé, plus favorables à la vie, de la même province qui, pourtant, sont substantiellement différentes au point de vue ethnique; 2) par la pénétration de la population pauvre des régions montagneuses dans les régions agricoles plus riches au moyen des liens matrimoniaux (mariage des jeunes filles et entrée du jeune marié dans le ménage de ses beaux-parents-domazetstvo), causée par des motifs économiques aussi bien que par la structure spécifique, déjà traditionnelle, dite «verticale» de la famille parmi la population de cette partie de la Serbie et 3) par la colonisation directe et l'embauchage de la population d'éleveurs et d'agriculteurs dans les centres industriels les plus importants et les plus développée de la région considérée. Les changements de la structure ethnique sont produits, bien entendu, aussi par une combinaison de ces trois manières.

Le changements de la structure ethnique a, naturellement, pour conséquence aussi les changements culturels aux différents niveaux: changement dans les cultures traditionnelles, mélange et interpénétration des cultures traditionnelles, adaptation des habitants ruraux à la manière de vivre urbaine, assimilation des connaissances ethniques et même nationales parmi ces populations d'origine ethnique différente Ce dernier fait, cependant, dépasse les cadres du sujet proposé pour cette communication, et, par conséquent, il n'y est pas considéré directement.

Милка ЈОВАНОВИЋ, Београд

ПРОМЕНЕ У НАРОДНИМ НОШЊАМА СРБИЈЕ У САВРЕМЕНО ДОБА

У недавној прошлости, за наше село била је карактеристична мања или већа затвореност продирању тековина модерне цивилизације, па је традиционална култура била много мање изложена судару са цивилизацијом уопште, а етнолошке промене у својој непрекидности, дешавале су се лаганије и постепеније. Данас, међутим, сведоци смо убрзанијег темпа, нарочито у неким на први поглед уочљивијим видовима народног живота. Међу њима је, свакако, народна ношња, што је и предмет овог саопштења.

Пре него што пређемо на излагање о данашњим ношњама у Србији и променама које су настале у вези са тим потребно је, свакако, да се за коју деценију вратимо у прошлост да бисмо, пре свега, у поређењу са савременим одевањем, показали у којој мери су се и којим темпом формирали, мењали или губили поједини делови или ношње у целини, а затим и због тога да бисмо се подсетили на један неповратни период шаренила и богатства народних ношњи, разуме се, у склону народног живота на селу који је у непрекидном развоју био и остао.

Полазећи од чињенице да је Србија крајем 18. и почетком 19. века била углавном насељена бројним досељеницима са различитих страна, свакако је и у погледу одевања владало велико шаренило, које се, као једна од главних етничких одлика становништва, за извесно време и задржало. Стога се и Цвијић¹ у својим проучавањима становништва ослањао на ношњу, тврдећи да му је она била од велике помоћи у истраживању етничких особина, јер је промена ношње увек означавала и промену у психичким особинама становништва. Стога је, сматрамо, сасвим логично да ношњу у том периоду посматрамо у оквиру етничких група, односно према њиховом распореду на тлу Србије.

Једна од најкарактеристичнијих области у етничком погледу у Србији свакако је подручје динарског становништва, које захватава област од Дрине — на западу, и пружа се на исток до линије која иде од Авала преко Космаја, Венчача и Опленца, Рудника, Самара и Тикве, прелазећи западну Мораву код Трстеника, одакле продужава до Гоча, Жељина и Копаоника, па све до Лаба на Косову.² С обзиром на то што су наведене обла-

1 Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље, књ. II, Психичке особине Јужних Словена*, Београд 1966, с. 349.

2 Јован Цвијић, наведено дело, с. 175.

сти наставак ширег динарског подручја, сасвим је разумљиво што и ношња овог становништва носи печат динарске културе и што се као таква, под истим или сличним условима за живот, дуго одржала, па чак и утицала на суседне области. Током 19. века, нарочито у његовој другој половини, одело се полако асимиловало и мењало, тако да слободно можемо рећи да се оно готово уједначило, задржавајући у себи мање особености у погледу назива, кроја и начина ношења. Насупрот мушкиј, женска ношња је била и остала разноврснија, нарочито у погледу чешљања и покривања главе, што потврђују и ранији испитивачи народног живота (Вук Карадић, Карић, Милићевић и др.). И Ердељановић је, путујући по Србији, закључио да је мушки ношња, осим неких изузетака, свуда једнака — од Шапца до Мораве и од Београда до Краљева и Ужица.³ Међутим, ова тврђа је мало категорична и свакако би могла претрпети извесне измене. Наиме, посматрајући ношње у делу северне Србије (Мачва, Посавина и Подунавље, делимично Шумадија, па преко Мораве области тимочко-браничевског становништва) осећа се утицај панонских ношњи, нарочито у женској ношњи (тип кошуље, ношење предње и задње прегаче, ношење разних врста конфи), а затим у мушкиј, у којој је уочљива употреба кожних огргата.

На подручју такозване зоне динарског становништва, издвојили бисмо шумадијску ношњу, насталу на једном етнички веома сложеном подручју које је чинило прелазну област између динарске ношње, с једне, и ношњи источно од Мораве, с друге стране. Према Ердељановићу, ношња у Шумадији током 19. века зависила је од порекла становништва које је населило Шумадију. Она је такође резултат познатих историјских и друштвено-политичких и културних односа у каквим се Србија нашла у 19. веку. При томе се не сме заборавити ни специфичан географски положај овог дела Србије у оквиру Балканског полуострва, који је чинио и чини мост између Запада и Истока. Стога није случајно што се у тој познатој и веома распрострањеној ношњи сусрећу елементи разних ношњи (динарских, панонских, градских, војничких и др.) што ју је учинило складнијом, једноставнијом одећом, у којој више није било тешких, гломазних хаљетака нити често компликованих фризура и капа. Била је мање китњаста и упадљива, али зато веома практична. Због тога се она, као и због неког посебног пијетета уопште према Шумадији и Шумадинцима, брзо ширila и усвајала и ван граница Шумадије: на запад — преко Дрине, на југ — Моравском долином и на исток — преко Мораве и даље.

Територија источне Србије — од Мораве на исток до аржавне границе, због сложености етничког састава становништва, веома је занимљиво али, истовремено, и веома компликовано подручје за проучавање народних ношњи.

³ Јован Ердељановић. *Етнолошка грађа о Шумадинцима*, Српски етнографски зборник LXIV, Београд 1951, с. 122.

Налазећи се између две политичко-административне границе, румунске и бугарске, затим између Панонског басена и Шопске области, ове ношње су се развијале под различитим утицајима, различитог интензитета. Због тога се ношње у источној Србији не подударају са распострањењем етничких група које се ту налазе. Ношње српског, влашког и шопског становништва не издвајају се у својим битним карактеристикама по етничким групама, већ на основу ширих типских карактеристика, у овом случају без обзира на ужу регионалну, етничку или националну припадност.⁴ И овде, као и на подручју динарског становништва, можемо рећи да је мушки ношња била уједначенија и једнотавнија у односу на женску, китњастију, са много веза (на зубунима, прегачама, а нарочито на кошуљама и сукњама код Влахиња). Утицај шумадијске ношње, нарочито током првих деценија нашег века, осетан је и на овом подручју више код српског, а понекде и код влашког становништва.

Посебну групу ношњи у југоисточној Србији чине ношње такозване шопске области, која се делом простира и у западну Бугарску, а делом и у Македонију. Ово старијачко становништво, налазећи се по страни од већих комуникација, задуго је остало етнички непромењено, што је био један од важнијих разлога за очување веома архаичних делова ношње. С обзиром на композицију женских одевних елемената, овај тип ношњи био би прелазни између северних — панонских, и јужних — централно-балканских ношњи. Два основна елемента: литак (сукман) и кошуља припадају панонским ношњама, с једне, и централно-балканским, с друге стране. У сваком случају, ове ношње генезом својих одевних елемената као што су сукман, затим шуба, која је по Мошинском специјалан тип хаљетка распострањен „од Балканског полуострва до североисточних крајева Великорусије и до Пољске”,⁵ указују на њихову велику старину, а такође и на сложена етничка збивања у овом делу Балканског полуострва. Међутим, касније, у првим деценијама нашег столећа, чешћим додирима са напреднијим Поморавцима и светом уопште (макар и посредством печалбе), у ношњама и у животу Шопова настају извесне брже и знатније промене.

Најзад, да се са неколико речи осврнемо и на ношњу моравско-вардарских досељеника, распоређених у области од Варварина — на северу, до жупе Прешево — на југу. За етничку прошлост ових области веома су значајна историјска збивања, која су условљавала честа померања становништва. Дуга турска владавина и економска потчињеност народа оставили су дубоког трага у целокупном животу људи, њиховој психи

⁴ Мирослав Драшкић, *Прилог проблему типологије народних ношњи у СР Србији*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 26, Београд 1963, с. 104—105.

⁵ Kazimierz Moszyński, *Kultura ludova Słowian*, Krakow 1929, с. 429.

и тековинама. Године 1833.⁶ Србији је припојена Алексиначка нахија, а тек 1878.⁷ године, одлуком Берлинског конгреса, четири округа: топлички, нишки, врањски и пиротски.

Захваљујући природним својствима и погодним комуникацијама, долина Јужне Мораве одувек је била добро насељена. Заузимајући повољан правац пружања, она је спајала области на северу и оне на југу, чинећи на тај начин прелаз између двеју различитих култура. Ако се ово име у виду, сасвим је нормално што се ношња Алексиначког подручја развијала и формирала под већим утицајем ношњи северне Србије. Међутим, становништво нишког, лесковачког и врањског подручја, живећи у другачијим друштвено-историјским и економским условима, под јаким утицајем турских господара, носило је простију, грубљу ношњу од домаћих клашићних тканина, без много украса и веза. Џвијић наводи да је ова „проста ношња“ моравских девојака била узрок да се Косовци са њима не жене и обратно, да се Моравци радо жене девојкама са Косова, које, у новој средини, Морави, задржавају своју лепу, богату ношњу, која после прелази и на њихове кћери.⁸ На ношњи врањског становништва у прошлости се, осим оријенталне (антерија, бојелек, фута, јашмак и др.) запажају утицаји македонске, крајишко-ћустендилске и злетовске ношње. Исто тако, у знатној мери у овим ношњама налазимо и старобалканске и словенске елементе (пресни опанци, тоска, тесне беле чакшире, литак, сукман, завијача, која много подсећа на поњаву у ношњи старих Словена). И — да то још једанпут поновимо — као што географски долина Јужне Мораве чини мост између области на југу наше земље са онима на северу, тако можемо рећи да и јужноморавски тип ношње чини прелаз између ношњи вардарских области и ношњи северне Србије и, даље, панонске ношње, садржавајући у себи елементе и једних и других.

Диференцијација народних ношњи, као што смо видели, уочава се углавном по селима, док је ношња по градовима уједначенија и чини групу за себе. Оно што је посебно значајно у народним ношњама када је реч о мењању, односно новим културним утицајима, јесте нова терминологија, која долази са усвајањем нових материјала и нових кројева у ношњама. Осим сачуваних старих словенских, у мањој мери романских назива, доста је распротрањена и дуго се одржала оријентална терминологија за многе делове ношње, на пример: шубара, јечерма, цемадан, копоран, бошча, фес итд.

Готово до краја 19. века, негде и касније, ношња сеоског становништва била је највећим делом домаће производње. То је један од елемената који је био заједнички за целу Србију,

6 Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III (1827 — 1835), Београд 1912, с. 482.

7 Милан Б. Милићевић, *Краљевина Србија, Нови крајеви*, Београд 1884.

8 Јован Џвијић, наведено дело, с. 498.

па и шире. Због тога се често чује да је та ношња имала одлике домаће радиности, за разлику од касније или данашње, када се у ношњи нађу можда само један или два елемента те врсте (плетене чарапе или цемпери). У другој половини 19. века, када је сточарство све више уступало место земљорадњи, и у ношњи ће се осетити мање вунених хаљетака у корист влакнених (конопљаних, ланених или памучних). Дакле, недостатак сировине, вуне, условио је промену материјала.

Израда тканина од вуне, лана и конопље, доцније памука и свиле, унеколико бојење, плетење и шивење, све су то били женски послови, као и шивење одела за себе и укупљање све до појаве одговарајућих заната. Променом у привређивању (прелазак са сточарства на земљорадњу), а нарочито распадањем породичних задруга, жене су све мање биле у могућности да се баве ткањем, плетењем, везом и израдом одела, радећи више ван куће, на пољима. У другој половини 19. века био је знатан број занатлија на селу. Само понеки од њих имао је своју радионицу, а остали су радили по приватним кућама идући од села до села. То су абације, који су шили сукнено одело (гњеве, чакшире, јелеке, зубуне), а народ их је још називао и терзијама. По Вуку „терзије су сељаци као и остали људи, па кад коме што затреба, онда зове својој кући те онђе ради”.⁹ Осим терзија, пред крај 19. столећа по селима је било још кожухара, ћурчија, кројача и кројачица, што значи да су већ у то доба шили делове одела од индустријских тканина. Касније, у првој половини 20. века, са усвајањем све већег броја градских хаљетака, кројача народног одела биће све мање, а многи од њих, да би опстали, преоријентисаће се на израду савременог одела. Кожухарски и ћурчијски занат био је мање развијен од абацијског, јер су кожуси у Србији почели да се носе доста касно, и то под утицајем из „прека”. Опанчарски и обућарски занати били су развијени по варошима, јер су људи по селима углавном сами израђивали опанке од пресне коже или су их куповали у граду. Када је већ реч о занатима, сеоским и варошким, веома је важно истаћи да су занатлије најчешће, бар у прво време, израђивали мушки народну ношњу и да су на тај начин уносили новине у материјалу, кроју и украсавању, за разлику од женске, која је још увек имала одлике домаће радиности.

Посредством трговине такође су уношене новине у ношњу. Путујући по Европи, најчешће као трговци стоком или сточним производима, наши људи би у повратку доносили нове материјале или готове делове одеће и тако, свесно или несвесно, полако уносили елементе европског одевања. У условима све бржег општег напретка земље крајем 19. и почетком 20. века трговина је, нарочито увозна, узимала све више маха. Тако већ 1862.¹⁰ године, из једног прегледа увоза робе у Србију, ви-

9 Вук Ст. Каракић, *Српски речник*, IV државно издање, Београд 1935, с. 760.

10 Аргавопис Србије, I, Београд 1863, с. 111.

димо да се у великим количинама, поред осталог, увозио разноврstan материјал, на пример: сукно, поркет, чоја, циц, платно свилено и памучно; шалови и мараме, роба абацијска, гајтани свилени и вунени, ципеле, чарапе, папуче, амрели, брошеви, венци, гривне, ћердана и још много сличних производа. Наредних година увоз се повећавао, све до појаве наше индустрије иако скромне и недовољне. Иако су ови производи првенствено увожени за потребе градског становништва одакле се посредством венчаних и празничних хаљетака преносило и на село, може се закључити да се пред крај 19. века у Србији, нарочито у граду, усваја европски начин одевања, а самим тим и индустријски производи. У то време пада развој саобраћаја и изградња железница, што је омогућавало лакшу и бржу трговину са новим областима Србије, а истовремено и промену њихове економске структуре.

Што се тиче сеоске народне ношње у Србији, можемо констатовати следеће: у општем напретку Србије и народна ношња доживљава у другој половини 19. века знатне промене, једном речју, она је у том периоду достигла савршенство у лепоти и декоративности. Нешто касније, а особито на почетку 20. века, услед нових друштвено-економских односа и развоја индустрије, она добија обележје полусеоске полутргадске ношње и тако губи своје основне карактеристике. Фабрички материјал, крој и занатска израда у многоме су јој одузели карактер до маће радиности, а самим тим и њену оригиналност коју је до тада имала.

Последице првог светског рата осетиле су се, поред осталог и на ношњи. Услед бежања испред непријатеља, паљења и напуштања огњишта, многи делови одеће неповратно су пропали. У послератној немаштини носило се оно што се спасло, а током времена усвајали су се нови одевни елементи махом фабричке производње. Повратници из рата доносе новине у погледу кроја одела. Отада су у све чешћој употреби панталоне војничког кроја и доламе од сукна, као и војничке ципеле, цокуле. Утицај војничког одела умногоме ће допринети уједначавању мушких ношња, наспрот женској, која ће у периоду између два рата све више примати утицаје из града посредством материјала, кроја, боје и начина ношења, који је, зависно од културног степена и менталитета средине, приман на веома различите и специфичне начине (на пример у компоновању боја, материјала — опанци и свилене чарапе, свилена блуза и ткана сукња и прегача, итд.). И поред доста интензивних утицаја фабричких тканина и утицаја моде ипак, у овом периоду, није могло доћи до потпуног уједначавања јер је од начина привређивања, климатских утицаја, менталитета становништва, њихових потреба и укуса, зависио и темпо мењања и усвајања нових одевних елемената. Такав је случај, на пример, са ношњом у Врањском Поморављу, која се и поред новина у погледу материјала, кроја и ново примљених делова одеће, задруго задржала као специфична етнолошка карактеристика тог

подручја, а затим и са ношњом у Шоплуку, нарочито женском, која је због неких сачуваних елемената била позната као једна од архаичних, старих ношњи. И у западним деловима Србије (у Азбуковици и Рађевини на пример) поред осталог и услед патријархалног начина живота, делови народне ношње очували су се све до после другог светског рата.

У процесу друштвено-културне унификације народне ношње карактеристично је да се издржљивији и подеснији делови одеће за рад задржавају из старе ношње (сукнене чакшире, на пример, код средовечних и старијих људи), а да се нови, лакши усвајају као празнични. Овакав процес могао би се применити на већи део мушких одела. Међутим, такав случај није и са женском ношњом, или не бар у привредно развијенијим пољопривредним областима као што су Мачва, Колубара, Шумадија, Јунеколико и Поморавље. У многим од ових домаћинстава одавно су избачени разбоји за ткање платна и вунених тканица (понекад још служе за израду ћилимова). Цемпери, прслуци и понекад чарапе једини су производи домаће радиности, док се све остало купује у граду.

Резултати праћења промена у животу и обичајима нашег села у послератном периоду, а и данас, када је наш интерес све већи и непрекидан, потврђују ове закључке. Наша непосредна посматрања у 27 одабраних насеља на територији ужег Србије за последње три године дају нам могућности, да барем за сада, иако још увек на почетку наших дугорочних проучавања народног живота, изнесемо нека запажања, да не кажемо закључке.

Прво, у ношњи влада приметно шаренило у погледу комбинација градских и сеоских одевних елемената, што значи да процес формирања, односно изједначавања са градским оделом још није завршен. Узроци томе су познати, па их не бисмо поново износили.

Друго, делови традиционалне ношње само су делимично сачувани код старијих особа, првенствено мушких, који се облаче о празницима, обредним свечаностима, на културно-уметничким приредбама, а такође зими и при обављању поједињих послова (то су чакшире, гуњ, сукнени капут и шубара). Код жена се народна ношња много мање сачувала (вунена сукња коју старије жене носе кад захлади, а можда и понеки срмени јелек који се чува за укоп). У случајевима када затреба старије одело у целини веома га је тешко наћи у једној кући. Тако, на пример, у селу Добри — на Дунаву, још увек се одржава обредно магијска игра *краљице*.¹¹ Аутор чланка пише да „у последње време (1971) највећу тешкоћу у току припрема представља набавка одеће и украса, које ни једна жена у селу није сачувала у целини“. И у мушкиј и у женској ношњи

¹¹ Оливера Младеновић, *Добранске „краљице“*, Гласник Етнографског института САНУ књ. XIX — XX (1970 — 1971), Београд 1973, с. 124.

због своје практичности, задржао се кожух са и без рукава. Кожухе набављају тамо где се овчарство још негује. То је пример како се неки хаљеци и због недостатака сировина изобичавају (престанак гајења оваца), а не због престанка потребе за њима.

Треће, веће промене у оделу запажају се у оним областима где се становништво умногоме преоријентисало на рад ван куће (индустрија, рудници, хидроелектране, саобраћај, грађевинарство, јавне службе). Често се плава радничка одела могу видети успут на људима док послују око куће или у пољу, која они користе и ван радног места у предузећу или фабрици. По угледу на њих и многи други из села усвајају ова одела као радна, јер су, у првом реду доста јефтинија од осталих, а и веома су издржљива и практична.

Четврто, свакако је занимљиво поменути и то да са новим тканинама и кројевима у ношње улази и нова терминологија и да и ту влада превирање и недоследност (на пример, сукнени капут у Процерини називају сакоом). Исто тако, задржавају старе називе за нове делове одеће као што је случај у Врањском Поморављу, где штофант или памучну сукњу називају футом, а у околини Сокобање — опрегом.

Пето, напуштањем традиционалне ношње нестаје и стварнији накит ношен уз познату стару српску ношњу, која је у селима усвојена крајем прошлог и почетком нашег века. Реч је о скупоценој тепелуци са бисерима, грани, прстену, наушница-ма, гривни, оглици од бисера или дуката. Данас свега овога нема на селу, јер нема ни хаљетака уз које се носило. Међутим, делови овога накита данас су веома модерни у граду па се, ту и тамо, може видети грана и прстен са дијамантима, скрупоцена стварнијска наруквица или минђуше. Млађе жене и девојке данас на селу носе нешто златног накита (ланчић, минђуша, прстен или ручни сат), док сиромашније на вашарима купују јефтине перле и пластичне украсе. Изузетно, у источној Србији се још увек могу видети ниске великих и малих дуката, што у првом реду означава економско стање породице, а тек онда има и украсну функцију. Последњих година повратници са радова из иностранства доносе дукате, нарочито они из Аустрије. Када је већ реч о повратницима, треба рећи да је њихов утицај, поред осталог, видан и у одевању (често су у питању неукусне комбинације демодираних и јефтиних делова одела од синтетике или од имитације лака и коже).

Шесто, да поновимо још једанпут чињеницу да се мушки ношња у почетку брже развијала и мењала, што је било и логично, а да су се током нашег столећа улоге измениле. Наиме, савремена жена на селу, ослобођена традиционалних норми живота, упућена често на изворе зараде ван куће или насеља, умногоме је постала самосталнија, што се огледа у првом реду у одевању, вођењу домаћинства, васпитању деце, итд. Многе од њих са задовољством говоре о предностима савременог, град-

ског одела, поредећи га са старијом ношњом, за чију је израду требало много труда и времена. Међутим, старије, пак, тврде, да је народ био много здравији док се та ношња носила и да је она за обављање неких сељачких послова била практичнија и издржљивија. Ово потврђују и тиме што уз конфекцијско одело набављају барем сукнене или шајкане чакшире да им се нађу за одређене радове.

Ових неколико последњих редова намећу нам и одређена питања, на која бисмо ми у овоме тренутку тешко и у потпуности одговорили. Једно од најважнијих је, свакако, колико су промене у одевању — посматране у једном ланчаном процесу промена у животу и традиционалној култури — позитивне, а у којој мери су оне негативне. С обзиром на то што се и процеси промена различито одвијају зависно и од средине и не само од ње, и резултати промена свакако ће се неједнако показивати: неки су приметни одмах, а неки ће се показати тек после одређеног времена. Што се тиче последица, односно њиховог карактера, са становишта користи или штетности, и ту је битно питање оцене, оштре или индивидуалне, а неопходна је и дистанца да би та оцена била релативно што објективнија. Тако ће, свакако, бити и са ношњом.

И, најзад, после овог кратког и непотпуног прегледа, долазимо ипак до закључка да је народна ношња на селу (јер народ живи и у граду) током времена, постепено губила етничке и регионалне карактеристике, а самим тим и одлике појединачних дијалеката са којима се углавном територијално поклапала, а да примање новина из града, које све више потискују или су сасвим потисле традиционалну одећу, доприноси постепеном уједначавању народних ношњи на ширим подручјима.

Milka Jovanović, Belgrade

Résumé

CHANGEMENTS DANS LE COSTUME POPULAIRE DE SERBIE À L'ÉPOQUE CONTEMPORAINE

Bien que le sujet délimite tout-à-fait nettement, au point de vue chronologique, la période dans le cadre de laquelle on traitera du costume paysan contemporain en Serbie, l'auteur a essayé dans son travail de présenter d'abord brièvement les principales caractéristiques du costume populaire en Serbie dans l'intervalle entre les deux guerres mondiales. Une telle coupe était indispensable pour montrer, d'abord, par comparaison au costume actuel, dans quelle mesure et à quelle allure différentes parties du costume ou le costume dans son ensemble changeaient ou disparaissaient, et ensuite pour nous rappeler une période irréversible de variété et de richesse du costume populaire, quoiqu'alors déjà avec certains ingrédients du costume urbain.

Sous l'influence de l'industrialisation intensive dans notre pays, les agglomérations rurales et leur population sont en train de devenir de plus en plus urbanisées. La conséquence de ce processus est l'interpénétration de la culture traditionnelle avec la civilisation moderne et la disparition graduelle de celle-là. En tant que partie intégrante de la culture traditionnelle, le costume populaire change également, en certaines endroits plus vite et en d'autres plus lentement, en fonction de nombreux facteurs (historiques, sociaux, économiques, géographiques, etc.). De nouvelles formes du costume dit semiurbain — semipaysan sont en train d'être créées ou bien adopté-t-on directement diverses parties du costume urbain confectionné (les jeunes gens en premier lieu).

L'amélioration du standing rural, l'intensification des contacts entre le village et la ville changent, entre autres choses, aussi l'attitude envers le costume, ce qui a pour résultat d'accélérer chaque jour le changement du costume paysan tandis que les différences entre le costume de la population rurale et celui de la population urbaine diminuent graduellement.

Душан ДРЉАЧА, Београд

ЕТНОЛОШКЕ ПРОМЕНЕ У НАСЕЉИМА СРБИЈЕ КОЈА СЕ ИЗМЕШТАЈУ

Међу насељима изложеним убрзаним променама посебно место заузимају она села која се измештају у вези с градњом великих речних брана, услед чега се потапа део сеоског атара у њиховој близини.

У Србији су интензивнији радови на стварању речних акумулационих језера почели пре десетак година. Ти велики трајевински подухвати наметнули су потребу потпуног или делимичног потапања насеља, сеоских атара, као и пресељења становништва из њих. Задатак етнолога био је да, уз друге стручњаке, проуче убрзане процесе промена у насељима и међу становништвом где су се ти процеси одвијали. Може се одмах истаћи да су промене и по разноврсности и по интензитету веома значајне. Посматрали смо их у подунавским — Ђерданским насељима,¹ а од пре две године и у Расини и на Моравици.²

Иако су слична проучавања у социјалистичком државама почела, колико је нама познато, најпре у Чехословачкој, ипак се о интензивнијим етнолошким испитивањима ове врсте у тој земљи може говорити од пре десет година. Тако је, свакако, случајна подударност да се у последњој деценији проучавају угрожене области у ЧССР и СФРЈ (поред Ђерданског и Мирушки басен),³ у СР Румунији и НР Пољској. Слична по свом основном концепту, ова истраживања се у по нечemu и разликују, што је и разумљиво с обзиром на особене путеве у социјалистичкој изградњи сваке земље и, на пример, наслеђену породичну организацију. Стога су и настале разлике у односу на

1 Резултати Ђерданских испитивања I, Зборник радова Етнографског института књ. 6, Београд 1973.

2 Д. Дрљача, *Нова етнолошка испитивања у насељима Србије која ће потапањем потпуно или делимично нестати*, Гласник Етнографског института XXI (1972), Београд 1973, с. 169—192.

3 Етнолози из Земаљског музеја Сарајеву обухватили су својим проучавањима знатан део источне Херцеговине, то јест много ширу област од непосредно угроженог Мирушки басена (може се рећи сферу изложену убрзаним променама). За ова испитивања и за наша проучавања у Ђердану веома је важно што се нису ограничила само на изучавање материјалне културе народа. У њима је нејасно једино то што се не зна да ли ће се настале промене пратити и по пресељењу у ново насеље или се предвиђа њихово бар делимично касније бележење.

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, N. Serija, sv. XXII, Sarajevo 1967.

Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, N. serija, sv. XXIII, Sarajevo, 1968.

чехословачка испитивања, нарочито у погледу неопходности истовременог приступа проучавању друштвене и духовне културе у угроженим насељима,⁴ уз детаљно испитивање појава у материјалном животу становништва. А ове последије су заиста упадљиво сличне, ако не и истоветне, у свим социјалистичким земљама у којима се спроводе етнолошка испитивања угрожених насеља.

У овим проучавањима свакако је потребно разликовати два вида тих промена, које теку напоредо: једно је убрзавање промена у животу села и његових становника, започето продором узора градског живота у сеоску средину, а убрзано социјалистичком револуцијом и преобрађајем,⁵ а друго су тек настале промене, условљене припремом за градњу и самом изградњом бране. Сасвим је разумљиво што је наше занимање било више усмерено на овај други вид процеса и промена.

За већину угрожених насеља, која смо проучавали у Србији важи да су слична по свом топографском положају, из чега произлазе одређене антропогеографске последице. Сва угрожена насеља су, по правилу, у речним долинама или котлинама. У тој долини, сеоском атару припада само мањи део изузетно плодног земљишта, погодног за интензивну обраду, углавном равномерно расподељен по домаћинствима. На околним странама су терени погоднији за воћарство и виноградарство, као и за стварање пашијака. Најзад, споменута насеља су готово редовно окружена шумом, од које скоро свако домаћинство има по један део. Такви природни услови створили су различите моделе привређивања, али их је све могуће свести на једно: коришћење разноврсних извора, или народски речено „сваштарство“. Запошљавање ван пољопривреде је сасвим ретко, са изузетком Ђерданских насеља, где су били повољнији услови за рад у бродарству, а затим у рударству, а каменоломима.

4 Слажемо се, дакако, са тамо наглашеним, а у етнологији врло присутним постулатом о већој изложености променама облика и појава материјалне културе и о потреби њиховог што потпунијег захвата у овим проучавањима, као и о неопходности једновремених испитивања у заљебу.

Неприхватљив је, међутим, бар за нашу средину, став да се проучавања друштвене и духовне културе могу успешно обавити и касније, то јест, по пресељењу у ново насеље, ако то раније није могуће остварити. Код нас, на пример, још у току припремних радова за изградњу бране почињу померања у породици и долази до неједнаког реаговања њених чланова на процесе којима је изложено месно становништво. Видети: J. Vařeka, *Die Erfassung materiellen Kulturgutes in untergehenden Dörfern*, Sonderdruck aus Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Band 13, Jahrgang 1967, Teil I, s. 123—127.

5 Земља без прихода од рада у индустрији, рударству и др. означавала је, по речима пољских социолога, вегетирање. На селу су се, у вези са запошљавањем ван пољопривреде, појавили не само градски облици построје већ и начини коришћења слободног времена. Н. Kubíak, W. Kwaśniewicz *Przed ostateczną decyzją*, Polska 11, за 1966, с. 3 и 37. Видети, у истом часопису: A. Łaski, *Harmonijne współistnienie*, s. 4 i 37; A. Majewski s. 36, а такође: A. Zimęny, *Na Pięknym dnie*, Świat nr 43/744, г. XV, Warszawa 1965, s. 3—5.

Остало угрожена насеља нису се одликовала ни, изузетним по броју, одласцима на привремени рад у иностранство. Једино се масовније ишло на сезонске пољопривредне или грађевинске радове.

Премда су у питању речне долине, становништво се ту по следњих година углавном није досељавало, већ се претежно исељавало из ових места. Угроженим насељима у Србији заједничко је и то што су њихови приобални делови претежно млађег постанка, основани пре 80 — 100 година.

I

Процесе промена у угроженим насељима у Србији пратили смо како у сфери материјалног живота становништва тако и у области друштвених односа и духовне културе. У материјалним основама живота, промене су започеле најраније, најброжније су и најупадљивије, мада се може поменути да процеси промена у другим сферама нису много изостајали. Појимо зато од оних најизраженијих.

С променом положаја, величине и изгледа насеља, у непосредној су вези и промене у професионалном саставу становништва, привреди и њеној структури, животном стандарду мештана и њиховом начину живота, у односима између суседа у новоформирanoј локалној заједници у месту.⁶

Почетку радова на речним акумулацијама претходи експлоатација већ поменутих најплоднијих површина у речној долини и добијање новчане накнаде за њих. Како смо већ истакли, ту је скоро свако домаћинство имало по део површине на којој је гајило житарице или повртарске културе. Убрзо после тога експроприше се и део ливада, па и шума на месту будуће бране, као и површине за пут који треба преселити из речне долине. Откупљене површине мештани обрађују још годину-две, све док радови не отпочну и на експроприсаном земљишту.

Упоредо с тим, појављују се могућности за трајније запошљавање ван пољопривреде, пре свега на самој градњи. У Бердапу је, на пример, већина одраслих мушкараца добила посао на градилишту, али се на мањим бранама, започетим 1971, ситуација битно изменила. Највећи део послова обавља се уз помоћ механизације, којом рукују специјално обучени радници, док највећи део физичких послова, за које није потребна нарочита стручност, обављају омладинци сврстани у радне бригаде. Осим тога, већини мештана недостаје, по правилу, потпуно осмогодишње образовање, неопходно за заснивање трајнијег радног односа. Стога се и десило да је у прве две године радова на брани „Белије” и акумулацији „Бован” посао доби-

6 А. Шејњановић, *Друштвене промене у једном насељу изазване његовим пресељењем*, Београд 1968 (рукопис), с. 87.

ло само по неколико становника из угрожених насеља. До краја 1973. из најугроженијег засеока Марковићи, на Моравици — само тројица. Остаје, ипак, тврђања да се један број мештана, углавном мушкараца, почетком стварања акумулације запошљава ван пољопривреде, што је веома значајна промена у односу на раније стање. У вези са запошљавањем је и податак да се домаћини труде да буду што ближе куће како се неке од далекосежнијих одлука не би донеле без њиховог учешћа. (У 1973. из Марковића није нико отишао на сезонске радове.) Све то, као и припреме за градњу нове куће утиче да се макар и привремено ограничавају сезонски одласци на пољопривредне и грађевинске радове ван села. Исто тако, пољопривредне послове, изузев оних најтежих, мушкарци препуштају углавном женама, старцима или деци.

Експропријација земљишта, запошљавање ван пољопривреде и припреме за пресељење су чиниоци који утичу на то да се домаћинства опредељују за измене у броју стоке и саставу грла, с тим што се у том погледу имућни и сиромашни неједнако понашају. Док они мање имућни сматрају да после експропријације најплодније њивице готово и немају чиме да хране стоку, па је углавном распродају (нпр. Милић у Бовану), дотле имућнији мобилишу све расположиве снаге, делимично ослобођене ратарских обавеза, не само да одрже већ и да повећају свој сточни фонд. Тако су неки, на пример у Моравици, докутили још оваци и дали чобанину да им чува у јеку најинтензивнијих пољских послова и у току припрема за селидбу (на пример Здравковићи, у Бовану). На преосталом земљишту напушта се гајење повртарских култура, а гаје се више житарице.

Пресељење становништва, измештање куће и помоћних зграда највећа је промена око које је, разумљиво, и највише потреса. Што се тиче самог пресељења, ту се пре свега мора истаћи недостатак расположивог обрадивог земљишта у околини, које би се могло откупити и дати као накнада најугроженијим мештанима; ово је такође једна од основних заједничких одлика за сва угрожена подручја у Србији. Зато се увек у првој, почетној фази радова, помиšља на пресељење становништва у неке удаљеније крајеве или се од накнаде за експрописано земљиште купује трактор. Међутим, нашим испитивањима утврдили смо да се угрожени становници на подручју акумулације одлучују, по правилу, за измештање у непосредну околину дотадашњег места становања, с тенденцијом приближавања граду. У удаљенија места одсељавају се појединачне породице или 2 — 4 домаћинства, и то у места у којима имају неког од рођака. Само су се становници Ђерданских насеља одсељавали у подунавска места у којима су се, као бродари, дуже задржавали са својим шлеповима. Процент ових домаћинстава која иду даље није обично већи од 10%. Од новчане накнаде двадесетак домаћинстава у Бовану купило је трактор. Такође је карактеристично да се угрожено становништво нерадо и готово само изузетно пресељава у оквиру истог насеља на оне узвишене делове се-

оског атара, где иначе многи од њих имају своје преостале поседе. При свему томе, отежавајућа околност је и то што језеро које настаје раздаваја, бар за прво време, сеоски атар на два дела и тако просторно удаљава мештане од неких њихових њива.

Мада свако од угрожених домаћинстава жели и труди се да подигне нову и већу кућу, од тврдог материјала и на новој локацији, ипак је прва реакција готово увек иста: захтев власника да се постојећа кућа пренесе. За инвеститора је то, дакако, најскупљи посао. Покушај сличног решења, у које је уложено много стручности и добре воље, претрпео је потпуни неуспех. Становници Сипа — чије су куће већином мале, али са обавезним тремом („ћинда“) и карактеристичним „моравским“ луковима, саграђене од трошног материјала — поставили су управо такав захтев. Ангажован је архитекта — стручњак за сеоску архитектуру, који је пројектовао четири типа зграда по локалним узорима, задржавајући код свих карактеристични трем. Иако се мора признати да је извођач, користећи савремени грађевински материјал, сазидао доста несолидне кућице, ипак су оне личиле на зграде које ће прекрити воде будућег језера. Међутим, сви ови власници (24), одмах по пресељењу у тако саграђене куће, зазидали су и затворили тај дотле тако функционалан трем, на коме су обављали многе послове, лети на пример, ручавали, па чак и спавали („пат а фар“ — кревет напољу) и извршили друге знатне измене у унутрашњем распореду просторија. Они, пак, који су после овог неуспеха добили накнаду у новцу и сами градили куће у новом Сипу, трем нису ни подизали. Њихове нове куће у свему су сличне „планинским“ кућама које се граде широм Југославије. Сада и једни и други јади кују због недостатка тог полуутвореног одељења, тако потребног за њихов начин привређивања и живота. Свакако да поједини узори важе за једну средину у одређено време; мада корисни и у новим условима, они уступају под притиском онога што се сматра друштвеним престижом и што диктира мода.

Поучен овим случајем, инвеститор предлаже одређену врсту накнаде: власницима с новијом и бољом кућом — већу; онима с мањом и старијом — мању накнаду. После краткотрајних спорова, они имућнији то и прихватају. Они, по правилу, имају по две куће у дворишту — старију и нову, што им омогућује да на новој локацији граде готово увек велику спратну зграду, а понекад и две. Сиромашном се за малу и у приличној мери „амортанизовану“, па ипак за њега добру кућу, нуди накнада с којом ни у ком случају не може да направи ни сасвим скроман кућерак од новог материјала. Он се зато суди, у чemu му пролази време које други рационално користе, припремајући селидбу или се већ пресељавајући, док он остаје у дилеми, јер решење зависи од суме којом ће располагати. Зато се поново, овога пута у Расини, јавио захтев угрожених сиромашних сељака да им се пренесе постојећа кућа. Инвеститор је приступио том послу, али се већ сада јављају први знаци недовољства досадашњих и будућих становника тих кућа. Не-

споразуми свакако настају из превелике жеље онога који се пресељава да преко накнаде за експроприсано коренито изменити своје стање и реши многа суштинска питања своје егзистенције, што је у нескладу са објективним материјалним и другим условима и могућностима инвеститора.

II

Промене у сфери друштвених односа такође су многобројне и веома значајне. Запажа се, пре свега, да се у првим годинама градње, рађања незнатно ограничава у односу на годишњи просек до тада. Али већ у прве две године по пресељењу број новорођенчади у староседелаца знатно је већи од просека, да би се после тога убрзо свео на првобитну средњу вредност. Смртност се, док је насеље за време градње предвођено, нарочито не повећава, али зато нагло расте у прве две године по пресељењу у ново насеље (умиру старије особе!). Непосредно после почетка радова, услед присуства већег броја младих радника — потенцијалних брачних кандидата, број венчања се повећава, да би при крају градње опао испод просечног броја. Има се, наиме, утисак да се многа венчања одлажу док се куће не заврше и породице коначно преселе. У вези с претходним је макар и привремено превазилажење локалне и подручне ендогамије у избору брачног партнера. Такође се мења и схватљење мештана у погледу најпогоднијег доба супружника заступање у брак. Мада се и даље удају малолетне девојке, оне више не одлазе за своје вршњаке по годинама већ за знатно старије од себе раднике или нарочито имућне земљораднике. Све ово се у највећој мери односи на Ђерданско подручје, првенствено на насеља најближа брани, али се такође осећа и на другим местима где се стварају акумулације, а посебно у вези са измештањем саобраћајница и градњом нових путева на угроженој територији.

Породица у овим изузетним околностима као да најпре збија своје редове, а затим се у току тих неколико година — по свему изузетних за живот насеља — поједини њени чланови, зависно од способности које откривају у себи, као и личних интереса, почињу особено да понашају и различито да реагују на питања која су заједничка за све. Неспоразуми почињу већ од пријема прве накнаде за експроприсану земљу и избора начина на који ће се тај новац утрошити. Док су старији по правилу (али не увек!) за то да се од новца за оранице и ливаде обавезно купи земља, млађи се одлучују за куповину трактора, или чак за улагање за побољшање животног стандарда. Кад неко од млађих искористи могућност да се запосли, с перспективом дуготрајнијег радног односа, долази до нових потреса, поготову ако је породица сиромашна. С једне стране, поремећен је устаљени распоред ангажовања у ратарским пословима, а, с друге стране, чини се разумљивим, што на корист

од дотад непостојећих новчаних примања почиње више да рачуна онај који зарађује. Многобројни су и неспоразуми око избора нове локације за кућу и начина градње, па све до опреме будућег станишта. У већој мери то је захватило призетску породицу у подунавским насељима, затим кућну заједницу и проширену породицу у Расини, а најмање се осећа у такозваним сједињеним домаћинствима у Моравици, где су представници старијих генерација и онако подредили своје интересе једином у породици млађем брачном пару, па и ту има случајева да се млађи пресељавају у град, а старији у приградска села. У Расини су, у вези с новоствореним условима, неке кућне заједнице пред поделом; у проширеним породицама очеви настоје да задрже непромењену структуру, али и они на новој локацији зидају по правилу кућу за сваког од синова. Живеће се на новом месту у једној кући, али се градњом показује спремност да се син одели чим постави такав захтев.

На новој локацији поремећени су најчешће, и то из разних разлога, дотадашњи суседски односи, засновани по правилу на родбинској основи, без обзира на то што је већина угрожених мештана у првим анкетама изјављивала да жели, и то по сваку цену, да се ти односи ни у новом насељу не ремете. Стиче се, међутим, утисак да се после селидбе много и не жали што се велики број обрео међу новим суседима и да се сматра да то спада у обавезни квантум промена којима су изложени. Неке млађе жене чак изјављују да су се тако срећно ослободиле терета сталне контроле којој су их подвргле свекрва и јетрове. Тамо, опет, где су се слагали било је при избору плаца на другој локацији руковођења другим разлозима, итд. Овај процес и став забележен је у Бердапу, а сада се живо манифестије и у Расини.

За процес у духовној култури несумњиво је најбитније побољшање општих услова за школовање деце из претходно угрожених насеља. Изградња нових путева, појачање саобраћаја још у време градње акумулације, примицање граду — све то повољно утиче на могућности да деца из некад угрожених места обавезно заврше осмогодишњу школу, па чак и продуже школовање.

С друге стране, пресељење на нову локацију, односно не-посредна припрема за тај чин, према нашим досадашњим посматрањима, није бар засад довело до знатнијих, то јест суштинских промена у оним најукорењенијим обичајима. Славе се прослављају на начин који је дотада био уобичајен, и то: „празник“ код Срба и Влаха у Бердапу; двострука слава и обичај испуњавања више „прекада“ у Расини; и тастова и зетова слава и сједињеним домаћинствима у Моравици. Иако нешто ређуковано, највише због заузетости, обавља се циклус посмртних обичаја — у Бердапу од многобројних помана до оних што се дају за живота („саандар“), а које се практикују и у новом насељу; у Расини — од седења уз покојника, преко материјал-

не партиципације за даћу, до постављања барјака на гроб умрлих сродника.

Необично је занимљиво, али тешко објашњиво настојање у Бердапу да се у ново насеље обавезно пренесу дотада прилично запуштене богомоле, односно захтев мештана да се заштите њихова прилично занемарена гробља. Цркве су пренесене у ново насеље, освећене, али су и даље углавном празне. Неће бити сувише смело ако се каже да се Ђердапско становништво у свом обичајном животу придржава у већој мери паганских нега хришћанских норми, па су му свештеник и црква углавном мање потребни.

У новим насељима, обичајни живот биће, без сумње, изложен новим процесима, у складу са битно изменењеним животним условима. Промена начина привређивања, затим становања, запошљавање ван пољопривреде неоспорно ће утицати бар на редуковање земљорадничког обичајног календара. Међутим, промена свести под утицајем општег побољшања просветних прилика биће свакако знатна.

*

Није потребно посебно истицати да је у забележеним процесима много заједничког, али и особеног, и да у законитости ма ових промена, изазваних градњом великих речних брана и тиме наметнутим измештањем насеља и пресељењем становништва, делује и огледа се дијалектички закон јединства супротности, као и да су те промене друкчије у имућним и сиромашним домаћинствима, на шта смо покушали да укажемо у овом кратком саопштењу.

Dušan Drljača, Beograd

Résumé

CHANGEMENTS ETHNOLOGIQUES DANS LES HABITATS DE LA SERBIE QUI SONT SUJETS AU DÉPLACEMENT

Parmi les habitats exposés aux changements accélérés une place à part est occupée par ces villages qui sont sujets au déplacement en rapport avec la construction de grands barrages qui a pour conséquence la submersion d'une partie des finages appartenant aux villages, située à proximité de ces chantiers de constructions. Il y faut, de toute façon, distinguer deux aspects de ces changements qui ont lieu simultanément: le premier, c'est l'accélération des changements dans la vie du village et de ses habitants, inaugurés par la pénétration des modèles de la vie urbaine dans le milieu rural et favorisés par la révolution et la transformation socialistes, et l'autre, ce sont les changements à peine commencés, en fonction des préparatifs pour la construction et la construction du barrage elle-même.

Un trait commun à la plupart des habitats menacés par ces travaux est l'analogie de leurs situations topographiques respectives d'où résultent aussi certaines conséquences anthropogéographiques. Dans le domaine de l'économie, c'est l'orientation vers l'agriculture et l'utilisation des cultures variées ou, selon un expression des indigènes eux-même, «un pêle-mêle». L'emploi en dehors de l'agriculture est tout-à-fait une chose exceptionnelle, à l'exception des habitats des Portes de Fer, où les conditions étaient plus favorable au travail dans la navigation fluviale. Pour le choix du nouvel emplacement pour les habitats à déplacer d'une importance capitale était le manque des terres cultivables qui seraient disponibles aux environs, vu le désir général de la population menacée à ne déménager qu'à proximité immédiate de leurs résidences anciennes, avec une tendance à rapprocher leurs nouveaux habitats autant que possible de la ville voisine.

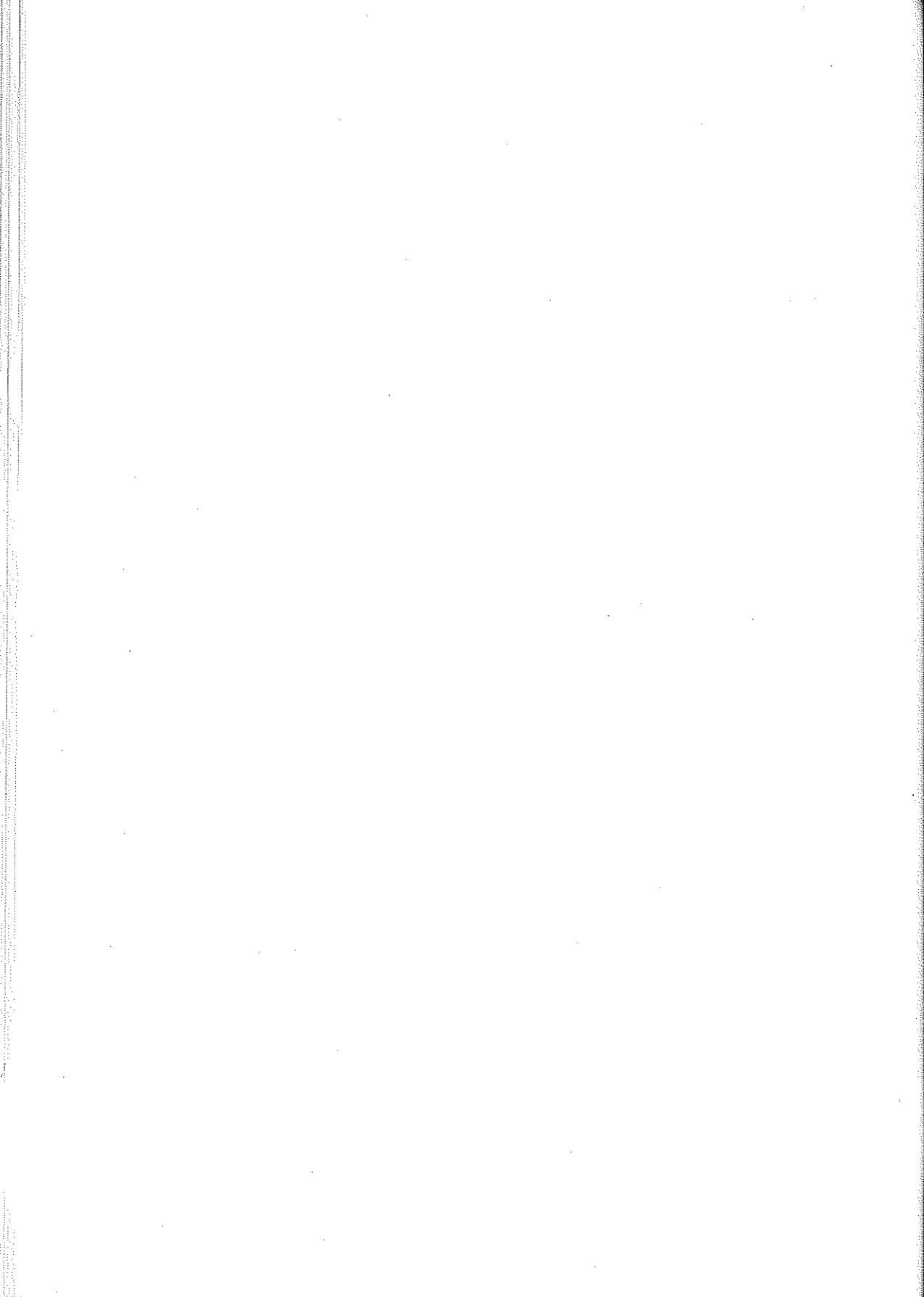
Bien qu'il s'y agisse des vallées fluviales, la population ne venait pas généralement s'y installer, mais plutôt abandonnait ces localités. Un autre trait commun à toutes les agglomérations menacées est le fait que leurs quartiers niverains étaient en règle générale d'une origine plus récente, fondés il y a 80—10, ans.

Lorsque les travaux à la construction du barrage eurent commencé, un certain nombre d'habitants de ces lieux obtinrent la possibilité de prendre un emploi en dehors de l'agriculture. Les préparatifs de déménagement et l'emploi susmentionné influaient sur la décision des ménages relative au nombre de tête de bétail et à la composition des troupeaux, les familles aisées se comportant différemment des familles pauvres à ce sujet. Le déménagement lui-même causait les plus grands ébranlement qui se manifestaient le plus souvent par un désaccord entre le désir de posséder une maison à étages, bâtie »selon le plan« et la tendance de transférer la maison d'habitation existante telle-quelle, sans modifications.

Dans la sphère des rapports sociaux peuvent être considérés comme conformes à certaines lois les changements suivants: une limitation insignifiante des naissances — dans les premières années de la construction; la mortalité augment immédiatement après le déménagement dans le nouvel habitat et le nombre de mariages augment également. En rapport avec la présence des ouvriers venant de tous côtés il se produit, du moins temporairement un dépassement de l'endogamie locale et régionale dans le choix du partenaire conjugal. Les idées populaires concernant l'âge le plus approprié à l'établissement de la vie matrimoniale changent également. Dans ces circonstances exceptionnelles la famille semble d'abord serrer ses rangs et il se produit ensuite sa division en couches graduelle. Les rapports de voisinage sont le plus souvent bouleversés sur le nouvel emplacement, bien qu'ils soient, en règle générale, basés sur les liens de famille. La plupart des habitants déménagés semblent pourtant ne pas déplorer ce changement.

En ce qui concerne la culture spirituelle, ce qui est, de toute façon, le plus important, c'est l'amélioration des conditions générales pour l'instruction publique. En outre, le déménagement sur le nouvel emplacement, c.à.d. les préparatifs de ce acte, sont accompagnés d'une réduction, pour le moment insignifiante seulement, des coutumes les plus invétérées (fête du saint patron de famille — *slava*, cycle des coutumes funèbres). Il est intéressant d'observer, par exemple, la grande insistance mise à déplacer les églises assez négligées jusque là ou à protéger également les cimetière de village abandonnés.

Il ne faut pas, probablement, mettre particulièrement en relief le fait que dans les changements enregistrés il y a beaucoup de traits communs, mais aussi des spécificités et que dans la conformité aux lois de ces changements, causés par la construction de grands barrages sur la fleuve et le déplacement des habitats et le déménagement de leurs populations qu'elle a imposés, agit et se reflète la loi dialectique de l'unité de contrastes ainsi que le fait que ces changement se produisent de façon différente en divers ménages, en fonction de leur aisance.

Оливера МЛАДЕНОВИЋ, Београд

ТРАДИЦИОНАЛНО ИГРАЧКО НАСЛЕБЕ И САВРЕМЕНОСТ

Традиционално играчко наслеђе народа и народности Југославије у савременим условима живи даље и развија се несметано, али не изоловано од своје друштвене средине и промена које се у њој дешавају. Етничке, економске, друштвене, етнопсихичке и друге промене, неке директно а неке индиректно, делују на народне игре, њихово одржавање и развијање, губљење и обнављање, као што су, уосталом, деловале и у прошлости.¹ Само, данас су ти процеси снажни, нагли, бурни и компликовани, па се под њиховим налетом врше брже и видније промене него некада. Стога, ако се упореде, макар у главним цртама, само два слоја народних игара у размаку од 40 — 50 година (данашњи и онај између два светска рата, на основу садашњих теренских истраживања и већ објављених збирки народних игара), могу се утврдити извесне квантитативне и квалитативне промене, и то више у укупности појава у вези са играњем него у самој структури појединачних игара.

Те се промене манифестишу на више на начина, од којих овом приликом наводим само неколико:

1. Смањен је обим играња, јер су, пре свега, прилике за традиционалне игранке знатно ређе и друкчије распоређене него у прошлости: отпала је већина црквених празника; сабори, сајмови, вашари, дернеки, заветине и слични скупови не само да се ређе одржавају него и краће трају (обично један дан, док су раније трајали три, па и седам дана); понегде се јавља и пребацање традиционалне игранке (па и самог празника) са радног дана на недељу. Међутим, ни недељом није више у многим сеоским насељима редовна игранка, јер или нема ко да свира или, што је озбиљнији разлог, нема ко да игра. То није случај само у планинским, „остарелим” селима, из којих је миграција млађе становништво у вези са променом занимања, него и у већим, имућним сеоским насељима, у којима омладина на друге начине користи своје слободно време (фудбал, телевизија, кафана, на пример, а много мање радне акције, учешће у разним секцијама културно-просветних друштава). Уз то, игранке у затвореном простору, махом вечерње, које омладина одржава у свом или задружном дому повремено, окупљају сразмерно мањи број учесника.²

1 Те промене нису остале незапажене. М. Б. Милићевић, на пример, наводићи игре стављао је: „најстарије”, „старије”, „садашње”, и слично (*Кнежевина Србија*, Београд 1876, *Краљевина Србија*, Београд 1884).

2 Мада на овим омладинским игранкама постоје сви услови да се играју и модерне игре страног порекла, коло је као облик и садржина доминантно.

2. Још пре седамдесетак година скоро за све крајеве Југославије било је карактеристично изузетно обиље играчких типова и њихових појединачних игара са посебним кореографским обележјем, посебном мелодијом и, често, текстом песама које се певају за време игре. Само у Србији је констатовано више од 150 типова игара, и то забележених и класификованих углавном пред други светски рат.³ Данашња непосредна посматрања показују да играчи запостављају карактеристичне типске одлике игара, да број типова опада и да се упрошћавањем структуре игре елементи сливају у један, често хибридан тип, који постаје карактеристичан за једно насеље или групу насеља, односно кореографску област. Тада се тип стално игра а мелодије се само мењају на тај начин што коловођа, који наручује и плаћа игру, каже свирачима какву игру жели (а не: коју), или још једноставније: „Свирај за двеста! За петсто!” (динара, направно, старих), а свирачи свирају шта хоће. Неки од њих стекли су велику популарност, па се данас кола чешће називају по свирачима (*Савино, Радојкино, Мијино коло*) него по изузетним играчима — „мераклијама”, као у прошлости.⁴ Томе до-приноси и широка распрострањеност грамофона, уз чију се музику обично игра на домаћим весељима, а неке мелодије прихватају и свирачи на јавним игранкама. Осим тога, постоји тежња да свако село добије грамофонску плочу са колом, као што су *рипањка, врбичанка, обреновачко коло* и др., и то у духу такозване нове народне музике, којом се углавном баве композитори са више комерцијалног него уметничког смисла. У ствари, то је наставак и савремена верзија старије традиције, пренесене из варошке у сеоску средину, са нешто изменљеном функцијом. Наиме, првих деценија нашег века, на варошким забавама у Србији, после званичног отварања колом *србијанка* (касније: *краљевим колом*), играло се коло које је носило име града (*бограђанка, шапчанка, неготинка* итд.); за нека од њих са сигурношћу се зна да су их створили *тада* савремени композитори *тада* „нове народне музике“ (најчешће војни капелници). Улога оваквих кола била је церемонијална, па је донекле и данас таква у новој средини: имају почасно место на репертоару, представљају једини тип који се у месту игра или имају тенденцију да одређени тип игре наметну. Осим тога, преко њих се могу домаћем типу накалемити и друге нове мелодије. Ево једног примера. Пре неколико година, када је на врхунцу популарности била песма коју је снимио Сафет Исовић *Ја у клин, ти у плочу*, у једном Ђерданском селу (данас је под језером), на игранци код некадашњег записа посматрала сам коло уз ову мелодију у извођењу свирача из оближњег села. Издалека све

3 Љубица и Даница С. Јанковић, *Неке карактеристике орских игара у Србији*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901—1951, Београд 1953, стр. 278—283.

4 Милица Илијин и Оливера Младеновић, *Народне игре у околини Београда*, Зборник радова Етнографског института САН, 4, Београд 1962, стр. 162—218.

је било у реду: коло се таласало складно, полетно. Изблиза, међутим, слика је била дружица: играчи су, сваки за себе, савладавали мелодију (у основи неиграчу), уклапали је у традиционалне калупе свога омиљеног типа игара — *старе влахиње* и то прво у музичко-кореографским одсекцима који донекле одговарају правцима кретања кола, јер је корак у суштини остао произвољан, неспретан у тражењу склада између мелодије и игре. У тој фази одиста је било тешко рећи да ли ће то што се са несумњивим задовољством игра остати као ново коло (и какво?) или ће бити само пролазна појава.

3. Треба споменути и замену вокалне пратње игара инструменталном, која се већ поодавно врши, и у већини слушајева је и завршена. Осим тога, дошло је до замене појединих народних инструмената, особито оних слабијег звука, као што су свирале и гајде, снажнијим инструменталним саставима, или их је заменила универзална, практична хармоника.

Према музичким инструментима данас се одређује и „ниво“ игранке или свадбе (уосталом, тако је и раније било), али значајну улогу не играју само инструменти него, много више, популарност свирача, а то се опет изражава новчаном вредношћу, то јест ценом по коју је домаћин свираче набавио.

4. Савременом појавом може се данас сматрати и један етнокореографски церемонијал, који се у последње време доста нагло шири из Подунавља према Шумадији, а састоји се у томе што до коловође не игра стално једна девојка (обично његова изабраница), него коловођа у току игре коју је поручио повремено мигом или гестом позива у извесном интервалу другу девојку до себе, па трећу итд., услед чега настаје у првој половини кола ланчано померање играча. На тај начин се утврђује ранг коловође (његов углед међу присутнима и његова куповна моћ) и „вредност“ девојака (према томе колико је пута која играла до коловође и колико дуго).⁵ Одмах треба рећи да ова појава негативно утиче на квалитет играња: играчи су сувише забављени сменом девојака поред коловође, и коло не може да се разигра. Зато се нестрпљиви младићи, уколико нису стасали за женидбу, радије групно хватају до кеца, те се тамо, супротно традицији, боље, сложније, полетније игра него у првој половини кола. То, узгред речено, појачава репутацију иначе потцењиваног кеца, опаша, онога „што држи крај”.

5. Са овом последњом констатацијом у тесној вези је још једна. Савремена теренска истраживања показују да се донекле променила, односно стално мења, улога појединача у колективној игри у облику кола. Коловођа се више цени по томе колико пута поручи и плати коло него по квалитету играња; по расла је улога такозваног трећака као коловођиног помоћника (то је коловођин друг који игра до коловођине девојке с њене леве стране), јер он и коловођа, поред осталога, могу да пору-

5 Ibid.

че и плате заједнички коло и да га воде наизменице; такође, расте улога кеца. У крајевима у којима се игра „на два танца”, „на два краја” улога левог „танца”, „краја” (уколико је уоби- чајено кретање кола удесно) повремено се изједначава са улого- гом „танца” на десној страни.

6. Традиционална подела играча по полу и узрасту данас је већ изгубила сваку важност. Подела по полу и у мусиман- ској средини нагло нестаје, мада је ту много више услова него другде да се очува. Мешовито коло је обична појава свуда, без обзира на то да ли играју млади или стари; ипак је еманципа- ција жена само површина, јер за жену у колу важе још многа ограничења, и то не само она која се сматрају стилским ка- рактеристикама играчица једне кореографске области. На при- мер, истина је да жена може водити мешовито коло у свакој прилици, али за њу плаћа муж, момак или рођак (што није знак „каваљерства” него остатак „власништва”). Данас је те- шко рећи и где је најнижа граница за улазак у коло, тим пре што се тим уласком више не означавају добни разреди, на при- мер, женске иницијације на прелазу у девојаштво, па се сада и деца сасвим слободно хватају у коло одраслих.

7. Туризам као све моћнија привредна грана подстиче да- нас, у много већој мери него икад раније, организовање фести- вала изворних народних игара у локалним, обласним или још ширим оквирима, на којима долазе до израза, у првом реду, играчи старијих генерација са својим репертоаром. Оживљава- ју се, такође, опет у туристичке сврхе, витешке игре, а ако њих нема, онда обредно-магијске игре. Њихов живот се вештачки одржава, независно од функције коју су некада имале у жи- воту друштвене заједнице. Оживљавање оваквих игара има оп- равдања само ако су у питању игре од несумњиве уметничке вредности.⁶ Уколико се то врши стручно, реконструкција је вер- на старијем моделу, али ако се препусти да то изврше сами извођачи по народном схватању, запазиће се лако врло инте- ресантна одступања, промене детаља које игру приближавају савременом друштву, и то најпре у текстовима песама, затим у радњама које игру прате, па тек затим у самим кореограф- ским компонентама. У сваком случају, оживљавање обредних игара, као што су *краљице* — *љеље*, или обичаја у чијем се оквиру такве игре са извесним драмским елементима изводе, представља један вид народног театра, јер захтева поделу уло- га, временско и просторно ограничење, режију, увежбавање; њихова се функција битно мења, на неки начин осавремењује, а оне саме се упућују на нове путеве развитка.

Све ове промене, а могао би се навести читав низ других, показују, с једне стране, изузетну виталност традиционалног иг- рапачког наслеђа, способност адаптације условима живота а, с

6 Покушаји да се на сцени приказују аубочке русаље заслужују осуду као неукус и кич.

друге стране, релативну конзервативност, неку врсту отпора према променама. Зато у области народних игара промене нису ни брзе ни радикалне; оне се не јављају свуда у исто време, различитог су интензитета у разним крајевима у зависности од разных фактора, па немају ни свуда исти значај.

Главну промену, међутим, представља нов однос наше друштвене заједнице у целини према народној игри данас. Прво, због своје стваралачке снаге, народна игра је код нас предмет широког и успешног научног истраживања и проучавања. С друге стране, као естетско-културни феномен нашу народну игру и данас одликује етничка изражajност, богатство, разноликост и лепота у кореографском, музичком и поетском смислу; зато она улази у домен уметности и осваја хиљаде људи. Међу њима се формирају изразите две категорије: сразмерно малобројни извођачи и готово безбројни гледаоци. Први се удружују у групе, друштва, установе са циљем да што успешнијим извођењем народних игара на сцени задовоље своје играчке амбиције, мада играју у првом реду за друге, а не за себе. Од њих се ствара слој играча, особито по градовима и међу омладином, који имају извесна преимућства над играчима из народа (од којих по правилу уче игре), јер успевају да савладају технике и стилове играча из разных крајева и разных етничких група, дакле, имају широку играчку културу (у техничком смислу). Они обично са истом лакоћом кврцају у буњевачком момачком колу, изводе скокове у македонском ору, играју дрмеш или ситне шопске игре. Другу категорију, несравњено бројнију, чине гледаоци — публика у концертним дворанама, на фестивалима или пред ТВ екранима, која је такође састављена од стварних или потенцијалних љубитеља народних игара; у сваком случају, та је публика све сигурније верзирана, па и критички расположена према ономе што гледа, јер је и њена култура, бар што се тиче знања о народним играма, на знатно вишем нивоу него раније, а то је у непосредној вези са порастом нивоа општег образовања и великих могућности средстава комуникација. Тако су тој широкој публици у Србији сасвим познате и присне игре из других крајева Југославије: горењске полке, посавски дучец, гламочко немо коло, крчки танац, итд. Захваљујући телевизији, та се публика све мање дели на градску и сеоску. Уосталом, и само одабирање најбољих играча са репертоаром од старијих игара и песама за приказивање на специјализованим фестивалима сведочи о раслојавању сеоских играча а не само публике.

Ми данас стварно присуствујемо првим, или тек првим почецима сценске уметности на темељима традиционалне народне игре разных наших крајева, разных етничких група, па и разных епоха, и та се уметност мора развијати по специфичним законима сцене, у чему знатна улога припада кореографу као уметнику ствараоцу (под условом да одиста има талента и знања за то), али се не сме потцењивати ни улога публике као консумента. У тим новим условима неминовно ће се сценска

народна игра (нисам сигурна да ће се тако звати) удаљити од оне спонтане, неконтролисане игре народних маса, која и даље остаје саставни део друштвених и породичних скупова и развија се у специфичним условима своје средине, градске и сеоске подједнако. Такав паралелизам у развоју логичан је пут даљег живота народне игре у вези са савременим развитком нашег друштва. То не значи да ће се између њих створити неприменица провалија. Међусобни утицаји могу бити и корисни. Спонтана народна игра биће и даље коректив и ризница знања и умења за сцену, а сама ће од сценске игре примати оно што може даље да се као њено развија. То, уосталом, није ништа ново. У историји игре у светским оквирима познато је да су кроз овакве фазе пролазиле игре старијих цивилизација: индуска, на пример, или, територијално нама најближа, игра стarih Хелена, са оштрот поделом између сакрално-сценске и жиже народне игре.

Olivera Mladenović, Beograd

R é s u m é

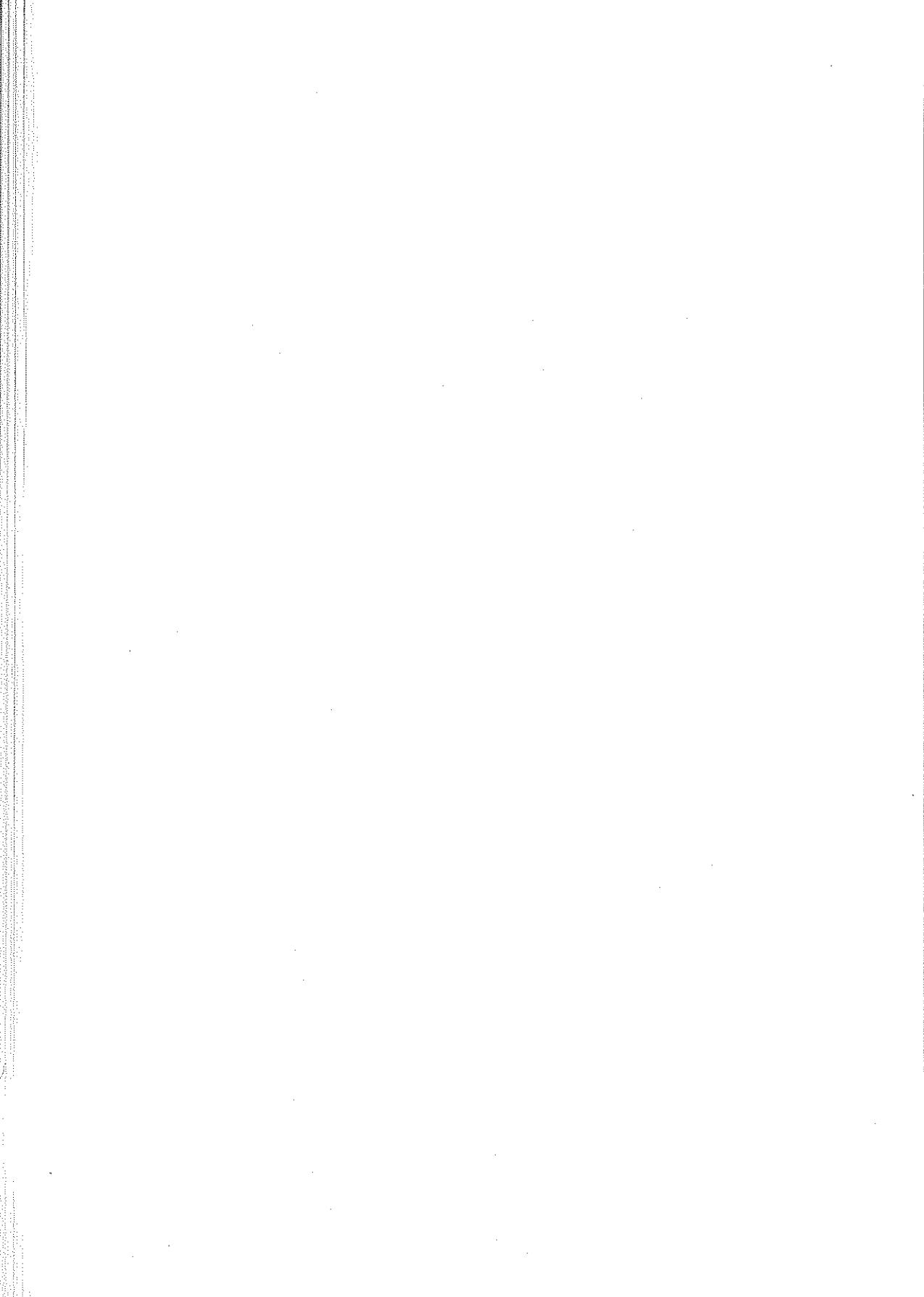
L'HÉRITAGE DANSANT TRADITIONNEL ET LE MOMENT ACTUEL

Le riche héritage dansant des peuples et des nationalités de Yougoslavie vit et se développe sans obstacles dans les conditions contemporaines, mais point du tout isolément de son milieu social et des changements qui s'y produisent. Par conséquent, si l'on compare, en grandes lignes, deux couches de danses populaires dans l'intervalle de 40—50 ans (la couche actuelle et celle entre deux guerres mondiales), on peut établir certains changements quantitatifs et qualitatifs, plutôt dans l'ensemble de phénomènes ayant trait à la danse que dans les danses particulières elles-mêmes.

Ces changements se manifestent de plusieurs façons: le volume de la danse a été réduit, en premier lieu le nombre d'occasions pour la danse (elles sont considérablement moins fréquentes que par le passé et leur distribution est différente) et, en rapport avec ceci, aussi le nombre de participants directs à la danse collective; le nombre de types et de leurs danses aux dénominations particulières a également diminué; la division des danseurs selon le sexe et l'âge a été refoulée: le rôle des danseurs particulier dans le *kolo* (par. ex. celui de *kec*) a augmenté; dans la plupart des régions l'accompagnement vocale de la danse a été remplacé par l'accompagnement instrumental et il y a un changement visible aussi dans le choix des instruments de musique, etc. Il est caractéristique que tous ces changements ont lieu plutôt lentement, surtout si on les compare aux changements tumultueux dans certains autres domaines de la vie populaire.

Le changement principal, pourtant, c'est la nouvelle attitude de la société contemporaine vers la danse populaire. A cause de son antiquité, de la conservation de ses propriétés structurales et de sa vitalité, la danse populaire est aujourd'hui l'objet des recherches et études scientifiques. En tant que phénomène esthétique et culturel, elle se distingue par l'expressivité ethnique, la richesse, la variété et la beauté; c'est pourquoi elle entre dans le domaine de l'art et fait conquête de deux catégories de nos contemporains: danseurs-membres de divers ensembles de danse populaires et de groupes folkloriques (qui ont, dans une certaine mesure, maîtrisé non seule-

ment de nombreuses danses, mais aussi les différents styles de danse) et tous les spectateurs mieux versés — dans les salles de concerts, aux festivals ou devant les écrans de la télévision. Nous assistons aujourd'hui aux premiers débuts de l'art dansant scénique basé sur les danses populaires traditionnelles de différentes régions de notre pays, de différents groupes ethniques et même de différentes époques et cet art continue à se développer conformément aux lois spécifiques de la scène où un grand rôle est joué par le choréographe en tant que créateur (s'il possède en effet du talent et des connaissances nécessaires), mais il ne faut pas sous-estimer le rôle des spectateurs en tant que consommateurs. Dans ces nouvelles conditions la danse populaire scénique s'éloignera inévitablement de cette danse spontanée, non-contrôlée des masses populaires qui reste à l'avenir aussi la partie intégrante des réunions familiales et sociales et se développe dans les conditions spécifiques de son propre milieu. Un tel parallélisme dans le développement est la voie logique que suivront nos danses populaires dans leur vie ultérieure, en conformité avec l'évolution contemporaine de notre société, mais cela ne veut pas dire que les possibilité des influences réciproques sont en train de disparaître.

Marija MAKAROVIĆ, Ljubljana

DANAŠNJE POZNAVANJE, RABA, PREVZEMANJE IN POMEN PREGOVORNIH OBRAZCEV (PRI SLOVENCIH)

K pisanju daljše, na osnovi pilotske ankete in lastnih spoznanj osnovane razprave o današnjem poznavanju, rabi, prevzemanju in pomenu raznih pregovornih obrazcev pri Slovencih (ki sledi zbirki¹ stotih pregovorov, večinoma izrečenih v obdobju zadnjih desetletij v resničnih situacijah), katere krajši povzetek je pričujoči referat, so me pravzaprav vzpodbudila podobna nostalgična mnenja o stanju današnje ljudske kulture, kot se npr. kažejo v uvodu k zbirki pregovorov in rekov Ljudska modrost trden je most:² »Ob vsem tem pa čutimo, da v našem stoletju usihajo v novih pogojih življenja in dela vrelci ljudskega mišljenja in čustvovanja... Nove usedline kulturnih tokov potiskajo v pozabovo vse tisto, kar se je našim prednikom tako živo oglašalo iz ljudskega izročila...«³

Vse takšne in podobne ugotovitve, na osnovi katerih bi morala etnologija postati kaj kmalu arhivska veda, saj po dokončanem zbiranju gradiva za polpreteklo dobo ne bi imela več kaj početi, naj zavrnem z naslednjim:

Res je, da se način življenja ljudi po deželi in po mestih nenehno spreminja. Vse oblike so se neprestano spreminjale in se spreminjajo v zgodovinskem razvoju. Tako so na eni strani starejše tradicionalne oblike nenehno izginjale in odstopale mesto novim, na drugi strani pa se tudi danes spreminjajo in prilagajajo mlajšim oblikam, ki so prav tako del človeške, kmečke, delavske, mestne ali kakršnekoli kulture že. In tako lahko vedno in povsod, pa naj bo v preteklosti ali sedanosti, spoznavamo različne značilnosti v načinu življenja ljudi in posameznih družbenih skupnosti.

Povedano velja tudi za najrazličnejše pregovorne obrazce (pregovore, izreke in welerizme), o katerih bo tekla v nadaljnem beseda.

Odgovor na nekatera vprašanja, ki zanimajo v zvezi z raznimi pregovori etnologa, nam posreduje pilotska anketa,⁴ izvedena v letu 1972 na osnovi stotih večinoma po slučajnostnem vzorcu izbranih starejših in mlajših pregovornih obrazcev v 57 naseljih (mestnih in vaških) pri 64 anketirancih. V vsakem naselju je bil praviloma izprašan po en človek, ponekod tudi po več ljudi. Polovica izprашancev (32) je kmetov, drugo polovico na sestavlja nekmečki poklici: obrtniki, uslužbenci raznih vrst in šolarji.

1 Makarović, Marija: *Pregovori in mi*, Ljubljana 1974.

2 Prek, Stanko: *Ljudska modrost trden je most*. Maribor 1972.

3 Borko, Božidar, *Predgovor v knjigi Stanko Prek*, o.c. str. 5 — 6.

4 Makarović Marija, o.c. »Anketa« (dodatek).

Z anketo in na osnovi lastnih spoznanj smo skušali ugotoviti kar najbolj okvirno:

1. katere in koliko od navedenih stotih pregovorov poznajo še danes po deželi in po mestih v raznih pokrajinskih območjih;
2. današnjo rabo, spreminjanje, prevzemanje in pomen pregovornih obrazcev.

1

Od stotih v anketnem listu navedenih pregovorov so jih v povprečju anketiranci p o z n a l i 51,59%. Najmanjše poznavanje je doseglo 28%, pod 50% pa 29 vprašanih. Pri 32 anketirancih kmečkega poklica je poznavanje pregovorov doseglo 49,18%, torej nekaj manj, če primerjamo poznavanje pregovorov z drugimi 32 anketiranci, ki so dosegli povprečje 57,40%.

Čeprav z anketo nismo imeli namena ugotavljati poznavanja pregovorov pri raznih starostnih stopnjah, se je pokazalo vsaj pri omenjeni orientacijski anketi, da poznajo v povprečju največ pregovorov ljudje različnih poklicev med 50. in 70. letom; ti dosegajo od 44% do 98%. Poznavanje pregovorov pri mlajših (16) in najstarejših (80) pa je približno enako; prvi jih še niso slušali in jih zato ne poznajo, drugi pa so jih že pozabili.

Ob izpolnjevanju ankete, ki je tudi pokazala, da poznajo približno 25% istih pregovorov v vseh naseljih, pa so se ljudje spomnili še podobnih ali povsem različnih pregovornih obrazcev. Tako je število dodanih pregovorov po naseljih (upoštevali smo seveda tudi tiste, ki se ponavljalo) doseglo 1 202.

Tudi to je številčno jasen dokaz, da razni pregovorni obrazci še polno živijo v spominu ljudi, ki jih izrekajo ob ustreznih situacijah.

2

Glede r a b e pregovorov (tu nam anketa bore malo pomaga) sem lahko edino na osnovi lastnih opažanj ljudi na podeželju in v mestih prišla do naslednjih splošnih ugotovitev.

Čeprav velja, da poznavanje pregovorov presega dejansko rabo, dejanski repertoar pregovornih obrazcev, izrečenih ob vsakdanjih ustreznih priložnostih, vendarlahko opažamo, da jih izrekajo tudi še danes tako kot v preteklosti ljudje najrazličnejših poklicev na deželi in v mestu.

Eni kot drugi, seveda z različno intenzivnostjo, krasijo svoj govor z raznimi pregovori, uporabljajo tiste pregovorne obrazce, ki ustrezajo današnjim podeželskim ali mestnim razmeram in predstavam, čeprav z enakimi pregovori označujejo različne (raznovrstne) situacije.

Nasploh vsekakor bolj izrekajo pregovore starejši in stari ljudje, moški kot ženske, in se ob njih uporabi največkrat sklicu-

jejo: »Tako so rekali stari ljudje, naša mama, oče, teta«. Mlajši pa pregovore za zdaj samo še poznajo. Izrekanje poznanih pregovornih obrazcev ob primernih priložnostih »pride kasneje, z leti, ko si mladina nabere dovolj izkušenj«, so največkrat zatrtili starejši ljudje. Ob tem pa je povsem očitno, da so rekla, predvsem pa na novo ustvarjene metafore, tudi danes veliko bolj priljubljene in poznane pri mlajših kot pa pri starejših.

Nadalje naj navedemo, da se uporablja vrsta pregovorov samo pri določenih skupinah ljudi. Tako boš slišal samo v mestu za označevanje stopnje inteligence v razmerju sina do očeta: »To je mali sin velikega očeta«, (ker na primer sin uglednega znanstvenika ni niti senca svojega očeta).

In spet samo vozniki avtomobilov, pa naj bodo doma na deželi ali v mestu — v njihovih vrstah se je tudi izoblikoval pregovor — označujejo z omalovažajočo metaforo mali Fiat 600 ali 750: »Fičo ni avto, s pantakamom ga posuješ, pa ga ni več«, ali »Baba in fičo nista za na cesto«.

Na deželi kot v mestu imamo nadalje vrsto pregovornih obrazcev, ki so v zadnjih treh desetletjih pogosteje v rabi. Samo za ilustracijo navajam, da je v času druge svetovne vojne, zlasti pa po njej zaživel pregovor: »Vsi za enega, eden za vse« in geslo: »Tujega nočemo, svojega ne damo.« Med vojno pa so s pregovorno metaforo »je oprezna rit« označevali pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja ljudi, ki se niso politično opredelili ne za eno ne za drugo plat. In spet neštetokrat lahko beremo ali slišimo prav v zadnjih letih »Na napakah se učimo«.

Nadalje velikokrat popestrijo svoje pisanje in govore, namenjene podeželskim ali mestnim ljudem, s pregovori vseh vrst, tako kot so to delali v preteklosti, današnji novinarji, pisatelji in govorniki. S pregovori se srečujemo v dnevnom časopisu, slišimo jih z radia in televizije. Tudi na tukajšnjem simpoziju smo se srečali z živo rabo pregovorov, ki so jih vpletali diskutanti med svoj govor. Navedem naj samo dvoje primerov: »Svaku riječ mjeri na bolandžu, da ne padneš pod lafice kandžu« (prof. dr P. Vlahović) in »Na mlađima svet ostaje« (dr M. Jovanović).

Po drugi strani opazujemo, da se nenehno izločajo iz govornega in poznavalskega repertoarja ljudi nekateri pregovorni obrazci, ker postaja njihovo besedišče glede na kako opuščeno delo v preteklosti nerazumljivo ali se pregovori ne skladajo več z raznimi predstavami in možnostmi ljudi, na priliko: »Ni očevine brez krčevine«, ki ga je danes zamenjal splošneje uporabljeni, prav tako starejši pregovor: »Brez muje se še čevelj ne obuje«. Nadalje med mestnim prebivalstvom nekdaj zelo razširjenega pregovornega vodila: »V novo stanovanje pošlji prvo leto sovražnika, drugo leto prijatelja, tretje se pa seli sam« — danes, nedvomno zavoljo stanovanske stiske in pa drugega načina »suhe gradnje« ne slišimo več. Navadno ga izrekajo le starejši, da opozorijo na njegovo nekdanjo veljavno ali pa da z njim dopolnijo danes splošno znan pregovor: »Stanovanje je polovica življenja.« — In že precej pozab-

ljeni pregovor: »Dolge lase, kratka pamet«, je ponovno oživila in osplošila moda dolgih las v zadnjih letih.

Na vprašanje, zakaj je raba pregovorov, seveda odvisno od načina izražanja posameznika, tako priljubljena in mnogostranska tudi še danes, odgovarjamo: Marksikaj je težko ali sploh nemogoče izraziti v običajnem pogovornem jeziku. Zato uporabljamo za ustrezno izražanje razne pesniške oblike, med katerimi so najbolj preproste in najbolj pri roki jedrnate formule, razni pregovorni obrazci. Z njimi na kratko povemo tisto, kar bi sicer morali na dolgo in široko razlagati in kljub temu največkrat ne bi mogli ustrezno izraziti.

Po drugi strani kar precej ljudi skuša tudi danes poperstriti, vsaj včasih svojo govorico in deloma zablesteti z njo ali jo vsaj podkrepiti. Z uporabo pregovora ali podobne formule to najbolj jedrnato in učinkovito dosežejo. Tako s pregovorom pritegne pozornost kmečki očanec, pa navdušita govornik na govorniškem odru in televizijska napovedovalka, pa te na kratko odpravijo današnji mladostniki, ki med besedovanje od časa do časa vpletejo vrsto pregovornega obrazca, s katerim podkrepijo in okrasijo svoj govor.

Mimo tega pa so pregovori vseh vrst, zavoljo svoje, največkrat ritmične, kratke in jedrnate oblike primerni za rabo in si jih zato večinoma mimogrede zapomnimo. In jih potem, če ne takoj, pa mogoče čez čas ob podobnih situacijah, kot smo jih slišali, izrečemo.

O prevzemaju starejših pregovorov naj na kratko povemo: ker se pregovor sestoji iz določene misli in spoznanja — vsebine — in iz določenega načina izražanja — oblike, se lahko prevzame od starejšega obrasca samo vsebina ali pa samo oblika, ki zadobita v raznih časih, v raznih situacijah različne pomeni. Za primer navajam evangelijski izrek: »Če slepec slepca vodi, oba v jamo padeta«, ki je prvotno pomenil označevanje konkretnega stanja, z njim je bilo obsojeno neznanje in nesposobnost farizejev za duhovne voditelje ljudstva. Vse do danes pa je bil isti pregovor neštetokrat uporabljan in se je nanašal na vedno nove in nove situacije. Tako je npr. slikar Pieter Brueghel st. isti pregovor upodobil. Z upodobitvijo pa je izrazil več pomenov.⁵ In spet na slovenskem ozemlju tudi še danes precej splošno poznan in formalno enak pregovor uporabljamo za označevanje spet drugačnih situacij.

Ob vsem tem nam tudi pregovorni obrazci dokazujejo, da ni bistveno raziskovanje, ali so enake oblike pregovorov znane pri različnih narodih, in ugotavljanje, da so razni narodi prišli do istih spoznanj, izraženih v pregovorih, bistvo je v tem, *kako ljudje neki pregovor povedo in kaj jim pomeni*. Bistven je specifičen način izražanja. Isti, formalno nespremenjeni pregovorni obrazec je imel v različnem zgodovinskem času in situacijah različne po-

⁵ O upodobitvah pregovorov slikarja P. Brueghela, glej tudi Bausinger, Hermann: *Formen der »Volkspoesie«* Grundlagen der Germanistik 6, Berlin 1968, str. 93.

mene in je tedaj tudi bil vedno nekaj drugega. Zato nam katera-koli pregovorna formula, iztrgana iz govornega konteksta, pa zgolj uvrščena v slovarsko zbirko pregovorov, pove kaj malo.⁶

Ker je dejstvo, da so vrednote v raznih obdobjih pri raznih narodih in slojih različne — tako je ponekod in v določenem obdobju vrednota delo, drugje premetenost, junaštvo, bogaboječnost itd. — nastajajo v duhovni tvornosti ljudi temu primerne specifične stvaritve.

Tudi pri pregovorih se pokaže, da je vsaka umetnostna tvorba v nekem smislu odsev določene družbene situacije. Tako tudi lahko razumemo, zakaj je vrsta pregovorov danes nujno samo še arhivsko gradivo. Na drugi strani pa opažamo, da je vrsta starejših, včasih že skoraj pozabljenih pregovorov še vedno v rabi. Preprosto: ker še vedno ustrezajo današnjim potrebam, predstavam in situacijam. Tako na primer že omenjeni pregovor: »Ni očevine brez krčevine«, ki sodi v arhivsko gradivo, nadomešča »Brez muje se še čevelj ne obuje«. In podobno: »Lisica iz pasti ušla, v past zopet ne pojde« ima sodobnejšo zamenjavo »Na napakah se učimo.«

Zaključujem: tako so tudi raznovrstne pregovorne formule, nastale bodisi v preteklosti ali tudi že v sedanjosti, ki so v prejšnji meri poznane in v rabi še danes na slovenskem ozemlju, nedvomno del današnje slovenske kulture in eden izmed načinov izražanja in mišljenja današnjega Slovencev. Pa naj vidimo v njih del frazeologije slovenskega naroda ali miniaturne okraske slovenskega jezika ali iščemo izraze mišljenja, čustvovanja, moraliziranja, vzugajanja oziroma odnos slovenskega človeka do sveta v preteklosti in sedanjosti.

In dokler je v neki družbeni skupnosti pregovorna formula primerna za označevanje nekega stanja in je torej tudi razumljiva, je v živi rabi. Ko pa postane nerazumljiva, nepotrebna, izgine iz vsakdanje žive rabe, velikokrat pa jo ljudje nadomestijo s podobno razumljivejšo starejšo ali pa na novo ustvarjeno obliko.

Marija Makarovič, Ljubljana

Résumé

CONNAISSANCE, EMPLOI, RÉCEPTION ET IMPORTANCE ACTUELLES DES MODÈLES PROVERBIAUX (CHEZ LES SLOVÈNES)

Le présent rapport est l'extrait d'un traité plus ample sur la connaissance, l'emploi, la réception et l'importance différents modèles proverbiaux chez les Slovènes.

Les conclusions sont basées sur les observations personnelles de l'auteur et l'enquête pilote, effectuée au cours de l'année 1972 avec 64 personnes enquêtées en 57 habitats ruraux et urbains.

6 Primerjaj tudi: Poslovici, podgovorki, zagadski v rukopisnih zbornikah XVIII—XX vekov. Moskva 1961, str. 16.

Cette enquête a montré que la connaissance de diverses formules proverbiales, citées dans l'enquête, est encore aujourd'hui très grande, puisque le nombre de réponses affirmatives a atteint 49, 18 p. 100 chez la population des villages et chez les différentes autres professions même 57, 40 p. 100.

Bien qu'il soit entièrement clair que la connaissance des proverbes dépasse même de nos jours l'emploi réel, le répertoire réel de conversation, on peut tout de même remarquer que différentes formules proverbiales sont employées même aujourd'hui, de même que par le passé, par les hommes des professions les plus variées en circonstances déterminées.

Les uns et les autres, à dire vrai avec une intensité différente, ornent leur langage de divers modèles proverbiaux, utilisent ces modèles (proverbes dictos et welerismes) qui correspondent aux conditions et idées actuelles à la campagne et en ville, bien qu'ils désignent par les mêmes proverbes les situations différentes.

L'auteur conclut ses considérations: Les différentes formules proverbiales, créés au passé ou même à l'époque contemporaine, qui sont connues et employées dans une grande mesure même aujourd'hui en Slovénie, sont sans doute une partie de la culture slovène actuelle et un des moyens d'expressions les plus variées en circonstances déterminées.

Et tant que la formule proverbiale, dans une communauté sociale, est adéquate pour désigner une situation, donc, compréhensible, elle est en emploi vivant. Pourtant, lorsqu'elle devient incompréhensible, disparaît de l'emploi vivant quotidien, les hommes la remplacent par une formule analogue, plus ancienne mais plus compréhensible ou par une forme nouvellement créée.

Емилија ЦЕРОВИЋ, Београд

УТИЦАЈ ДРУШТВЕНИХ, ПРИВРЕДНИХ И КУЛТУРНИХ
ПРОМЕНА НА РАЗВОЈ И ОРИЈЕНТАЦИЈУ АЛКОВНОГ
СТВАРАЊА САВРЕМЕНИХ СЛИКАРА-СЕЉАКА У СРБИЈИ

Наше данашње саопштење представља извод из једног много већег рада о савременим самоуким сликарима — сељацима у Србији. Ограничени временом, ми ћемо се задовољити тиме што ћемо изнети само нека наша запажања, и то узевши у обзир само српске самоуке сликаре, одричући се такође и приказивања илустрација, због чега ће наше саопштење несумњиво бити оштећено.

Наивни, или изворни, или самоуки, или примитивни, или празнични сликари нису ништа ново ни у свету, а ни у нас. Тридесете године овог века обично се узимају као почетак наивног сликарства у Југославији. Иако нам није намера да овом приликом говоримо о имену и почецима ове уметности, ипак морамо рећи да су њени почеци код наших народа били далеко ранији. Слике и иконе на стаклу, слике на кошницама, крајпуташи и др. или лик Милоша Обилића међу светитељима из XVIII века у једном манастиру у Србији, а затим његов лик поново насликан у једној цркви у Потисју у средини XIX века, представљају творевине самоуких сликара.¹ Богата традиција, богат обичајни живот, народна ношња и, нарочито, богато и разноврсно народно стваралаштво били су плодно тло где се варница њихове спонтане инспирације и талента могла запалити, а касније, у погодним условима, претворити у стваралачки племен који плени не само непосредну околину већ и срца и укус интелектуалног света и заокупља интересовање уметника и уметничке критике.

Године 1933, у селу Опарићу, у срцу Србије, јавља се самоуки сликар, земљорадник по занимању, Јанко Брашић, који својим сликарством започиње нову еру процвата сликарства самоуких сликара у Србији.

Нешто раније, у близини Загреба, у селу Хлебинама, јавља се група сељака — сликара, која ће касније образовати хлебинску школу наивних сликара и ући у историју светске наивне уметности.

Међутим, сви они заједно на почетку свога рада нису могли да изборе своје место и признање, углед и подршку. Тадашњи друштвени систем и друштвени укус нису били заинтересовани за све скромне или талентоване људе, осим малог круга напредних интелектуалаца. Тако после другог светског рата, у

1 Милан Кашанин, Уметничке критике, Београд 1968, с. 269.

контексту великих збивања, почевши од друштвеног преобрађаја, технолошког и културног развоја, наивно сликарство доживљава прави процват. Природност и непосредност, искреност и наивна фантастика, једноставна лепота и снага простодушног израза и колорита, привлачи и одушевљава промењени друштвени укус и љубитеље ликовне уметности. До тада благонаклоно сматрана облашћу којом треба да се позабави етнографија, наивна уметност данас постаје предмет теоријских расправа историчара уметности. Мада, говорећи баш у овој прилици, сматрамо да треба да кажемо да је она исто тако и предмет етнолошких проучавања, као што може да буде предмет и социолошких и психолошких разматрања.

Рат, а нарочито социјалистичка револуција, донели су велике промене у југословенском простору. Нови демократски друштвени и економски односи довели су до различитих кретања становништва, а с тим у вези и до нових социоекономских, социопсихолошких и социокултурних промена.

Близина урбаних и индустријских центара, развитак све ближих односа село — град, саобраћајне, трговачке и културне везе, затим средства масовних комуникација, доприносе преображају и културном развоју села.

Привредна реформа, као и побољшани услови привређивања и могућност сеоског становништва да се поред полнопривреде бави и ванпљо-привредним делатностима, утицали су на стварање сигурније и боље економске основе и стабилности. Добро повезана саобраћајним везама са околним центрима, села су у могућности да остваре бољу економску ситуацију, а тиме и боље услове за виши стандард и културни развој.

Домови културе, средства масовних комуникација — радио и телевизија, затим штампа, организовање културних приредби — допринели су културном развоју села. (Ево, на пример, наредних дана, одржава се ФЕСТ — Велики филмски фестивал у Београду, чији ће се програм одвијати, осим у неколико београдских дворана, још и у два села у околини Београда.) И не само ово већ и многи други елементи утицали су на развој села. Сеоско становништво одлази да се запосли у град и враћајући се у село доноси измене схватања и нове навике.

Све ово представљало је основ за културни преображај села и сеоског становништва, као и за посебне утицаје на даљи развој наивне уметности на селу. Село Опарић, центар савременог српског наивног сликарства, налази се у близини града Светозарева, који је истовремено и индустријски центар. Међутим, Опарић и њему суседна села повезана су са још два градска индустријска центра — Купријом и Параћином. Близина ових центара несумњиво је била значајна за општи развој средине у којој се развијало наивно сликарство. То, међутим, не значи да је овај утицај био и пресудан. Такав закључак био би површан, јер би умањивао аутентичност ове врсте уметничког стваралаштва.

У Опарићу већ пуних четрдесет година слика, у свету поznати самоуки сликар Јанко Брашић, земљорадник, који никада

да није напустио сеоски начин живота и своје село. Сликао је он и раније, али, како сам каже, „због своје оштре оцене, све што сам с времена на време нацртао од 1914 — 1933. године, ја сам бацио, за чим данас жалим”.² Од 1933. године до данас Брашић је насликао само у уљу више од 300 слика. Осим тога, радио је фреске, а успешно се огледао и у вајарству. Чика Јанко, како га сви зову, припрема за штампу своју збирку песама. Говорећи о песмама, рекао нам је да је и у поезији реалиста баш као што је и у сликарству. Радознао дух, Брашић је веома разноврстан у тематици. Он слика село, радост и тугу, рад и природу, народне обичаје, сеоске свечаности, разне догађаје (*Поплава, Помрачење сунца*), ноћи, зиме, пролећа. Брашић је такође и сликар изванредних психолошких портрета и један је од ретких међу самоуким или изворним сликарима који се инспирише и народном историјском прошлочију.

Самоиницијативно, у време када није имао подршке и разумевања чак ни окoline, Брашић је окупљао сеоске таленте да их поучава сликању. Један од првих Брашићевих ћака, Јеремија Радивојевић, његов најближи сусед, кога су за време другог светског рата убили Немци, оставио је за собом неколико слика. После рата Брашић је наставио овај рад и под његовим утицајем или поучавањем настало је више сеоских сликара. Било да је био узор или учитељ, подстрек или инспиратор, Јанко Брашић је створио круг сликара из Опарића и околних села, познат под именом *опарићка школа*. Карактеристично је што су сликари који припадају овој школи веома индивидуални, како у начину изражавања и доживљају тако и у технички и колориту, и готово само неиспрена тематика сеоског живота јесте оно што их спаја и што им је заједничко. „Опарићка школа је једна од најчистијих од утицаја школованих сликара, и то не само у нашој земљи него и у свету”.³

Данас опарићка школа има знатан број сликара, међу којима су: веома интересантни и пун оптимизма Милан Рашић; затим, један од најстаријих њених представника Мирослав Маринковић; Милосав Јовановић — сликар оригиналног стила; Радослав Стевановић, Будимир Марковић, Алекса Поповић, Милутин Арсић, Драгица Гајић и др. Под делимичним утицајем опарићке школе су Мирољуб Милошевић, Будимир Рајковић и Љубинко Каматовић.

Из године у годину број самоуких сликара расте. Они се сада јављају из разних крајева Србије: Степа Сирковић, сељак из Дрлупа — под Космајем, непокретни инвалид, налази у сликању, како сам каже, задовољство и смисао живота; његов брат Милорад Сирковић; Михаило Мирјанчевић из Адројевца — код Ариља; Добропав Милојевић, из околине Пожаревца, на чијим сликама доминирају куће и дрвеће, и то редовно накошене уде-сно; Мијат Мијатовић, из Тополе, ученик Брашићев, који је ос-

2 Милутин Југовић, *Од уметника се грађи рад, несебичан рад, Багдала, год. XV, бр. 168, 1973, с. 14.*

3 Ibid. с. 15.

тао најсличнији учитељу; сликар сремског сеоског живота Крста Савић, из Марадика — код Новог Сада; Велимир Михаиловић, чију инспирацију највише заокупљају свадбе и народна кола; Томислав Јовић и многи други.

Ако осмотримо сликарство српских самоуких сликара — сељака у целини, можемо да кажемо следеће. Сви они као основну инспирацију за своја ликовна стварања и стваралачки доживљај имају село и живот села — „живу истину која помага нестаје”⁴, како они сами кажу. Због тога су њихове слике у већини уједначене садржине: сеоски живот у свим манифестијама, од рођења до смрти; нарочито је чест мотив крштење, свадба и погреб, затим, игранке, сеоске свечаности, весеља, клање свиња — колине, мечкари, туче у крчми, обичаји од пролећа до зиме, рад у кући, на њиви, у пољу, жетве, бербе, народна ношња у својј својој живописности. Дакле, најчешћа тематика ових сликара су жанр-слике, а затим природа — пролеће, зима или јесен. Самоуких сликара такође интересује портрет, и то психолошки портрет, који често, својим примитивним начином изражавања, веома успешно остварују (Брашић на пример). Предмет њиховог интересовања је и историјска прошлост, као и легенда. Сликари који за собом имају већ много година рада прихватају и апстрактне теме и алегорије као свој ликовни доживљај. Све у свему, уочава се богатство мотива, садржаја, сликарске радозналости и инвентивности, а све то приказано је са пуно духа и фантазије. Време нам не дозвољава да се упустимо у аубље анализе тема, уосталом и слика уопште, што иначе представља интересантно поље истраживања. На питање шта најрадије сликају, готово редовно одговарају да желе да насликају село онако како су га они запамтили, оно што су некад доживели, и то све по сећању. Та љубав, али и носталгија за сеоским животом нарочито се осећа код оних сликара који напуштају село и прелазе у град.

Међутим, сликари — сељаци су заинтересовани и за промене које се догађају у селу па се на њиховим сликама, уместо волујских кола, сада могу видети насликани трактори или аутомобили. Као илустрацију узећемо слику Алексе Поповића, која се назива *Стари и нови свет села*. У првом плану слике интензивна жута боја доцарава богато зрело жито. На десној половини приказано је много радника: мушкарци који српом жању жито и жене које га везују у снопље. На левој половини само један трактор који за собом оставља цакове пуне не само пожњевеног него и овршеног жита. Сликар Милосав Јовановић сматра, на пример, да је „село прави рај за сликање”.⁵ Међутим, Сава Секулић Србин одваја се за тренутак од сеоске тематике и слика *Град будућности*.

5 Небојша Томашевић, *Наивци о себи*, Београд 1973, с. 151.

Самоуки сликари највише раде у уљу, мање у темпери, а ретко, углавном у почетку, акварел. Раде на платну, ређе на стаклу, а сасвим ретко на папиру. Перспектива их веома мало или, боље речено, уопште не занима. Њихови ликови, ствари, природа одишу наивношћу, безазленошћу, упрошћеношћу и спонтаним доживљајем.

У колириту су веома разноврсни, веома богати, али и највише индивидуалисти. Нежни или снажни ружичасти преливи, кадифено зелене шуме, природно жути цветови који као да опијају мириром, жутозлатасти тонови који доцаравају атмосферу лета, представљају опште карактеристике.

А њихова порука? Они свесно желе да поруче да живот не треба сматрати тужним, он је леп и може да буде и лепши, затим да је човек срећнији и здравији у природи и да села не треба да остану „пуста” а њиве необраћене. То су њихове поруке, укратко изречене.

Ако се сада начини ретроспективни поглед, враћањем на почетак ове обнове наивног сликарства у нас пре четрдесет и више година, не може се углавном констатовати развој у сликарском смислу у српских самоуких сликара, што значи да они, и поред културног и друштвеног напретка који је и њих захватао, у својој уметности остају изворни — наивни.

Готово да нико од наивних сликара не воли називе наивна уметност и наивни сликари. Тумачећи различито израз наиван и дајући му различита објашњења, они се радије изјашњавају за назив изворни, или самоуки сликари, иако кажу да им је познато да је термин наивно сликарство „устаљено у свету”.

Веома су занимљиве и пуне садржаја њихове изјаве о томе како сликају, да ли је тешко сликати, да ли су задовољни собом и својим сликарством, да ли то нешто вреди. Милосав Јовановић објашњава свој начин сликања: „Почињем да сликам широким потезом, скица саме слике на платну може да буде за себе слика... Касније на тој слици самој настају други детаљи”.⁶ Добротлав Марковић сматра да је сликарство тежак посао. Док он верује да ретко нешто лоше наслика, његов колега Михајло Марјановић никад није задовољан сликом коју заврши.

Милан Рашић није само интересантан као сликар, као што смо већ споменули, већ је и велики уметнички ентузијаста. Са новцем од продатих слика Рашић подиже Дом уметности на прилазу Светозареву, свој приватни музеј, „Хирам” како га је називао, где поред збирки, намерава да смести и уметничке радионице.

Интересантне су промене које су настале у односима и схватањима непосредне околине наивних сликара према њиховом раду и стваралаштву. У почетку они нису били схваћени и осуђивани су их и најближи чланови породице. Говорено им

6 Ibid. s. 152.

је да треба да раде паметније послове, а да се ману „мацкарања”. Суседи су их исмевали. Сада имају не само подршку породице већ уживају поштовање и углед у селу. Крста Савић прича како му жена помаже саветом, а кад треба да „кречи” куће на слици или да обоји дрвеће, онда она то уради.⁷

Да завршимо наше саопштење са неколико запажања: у општем друштвеном, економском и културном развоју и наивно сликарство налази пут за обнову и процват. Круг самоуких сликара из године у годину све је већи. Несумњиво је да њихово сликарство проистиче из њихове духовне потребе и побуде, из унутрашњег нагона за ликовним изражавањем. Своју инспирацију они највећима налазе у селу и сеоском животу, мада, последњих година, уводе и друге теме, алегорије, атомско доба, итд. Њихова дела и даље одишу свежином и чедношћу. Развоја, у смислу уобичајеног развоја код сликара, у њих готово да нема, па утолико више остају изворни и наивни. Елементи и колорит њихових слика одају етничке карактеристике краја у коме живе. Па ипак, повећање броја сликара наиваца и измене ставова њихове околине у односу према њиховом раду, сматрамо да нису уследили само због угледа који су стекли самоуки сликари већ и због финансијског ефекта који није ни мали ни незнатан.

Међутим, на сваки начин можемо слободно закључити да наивна уметност и наивно сликарство самоуких уметника, самоуких сликара — сељака, није више ствар појединца, већ је она постала значајна компонента општенародног стваралаштва.

Emilija Cerović, Beograd.

R é s u m é

INFLUENCE DES CHANGEMENTS SOCIAUX, ÉCONOMIQUES ET CULTURELS SUR L'ÉVOLUTION ET L'ORIENTATION DE LA CRÉATION PICTURALE DES PEINTRES PAYSANS CONTEMPORAINS EN SERBIE

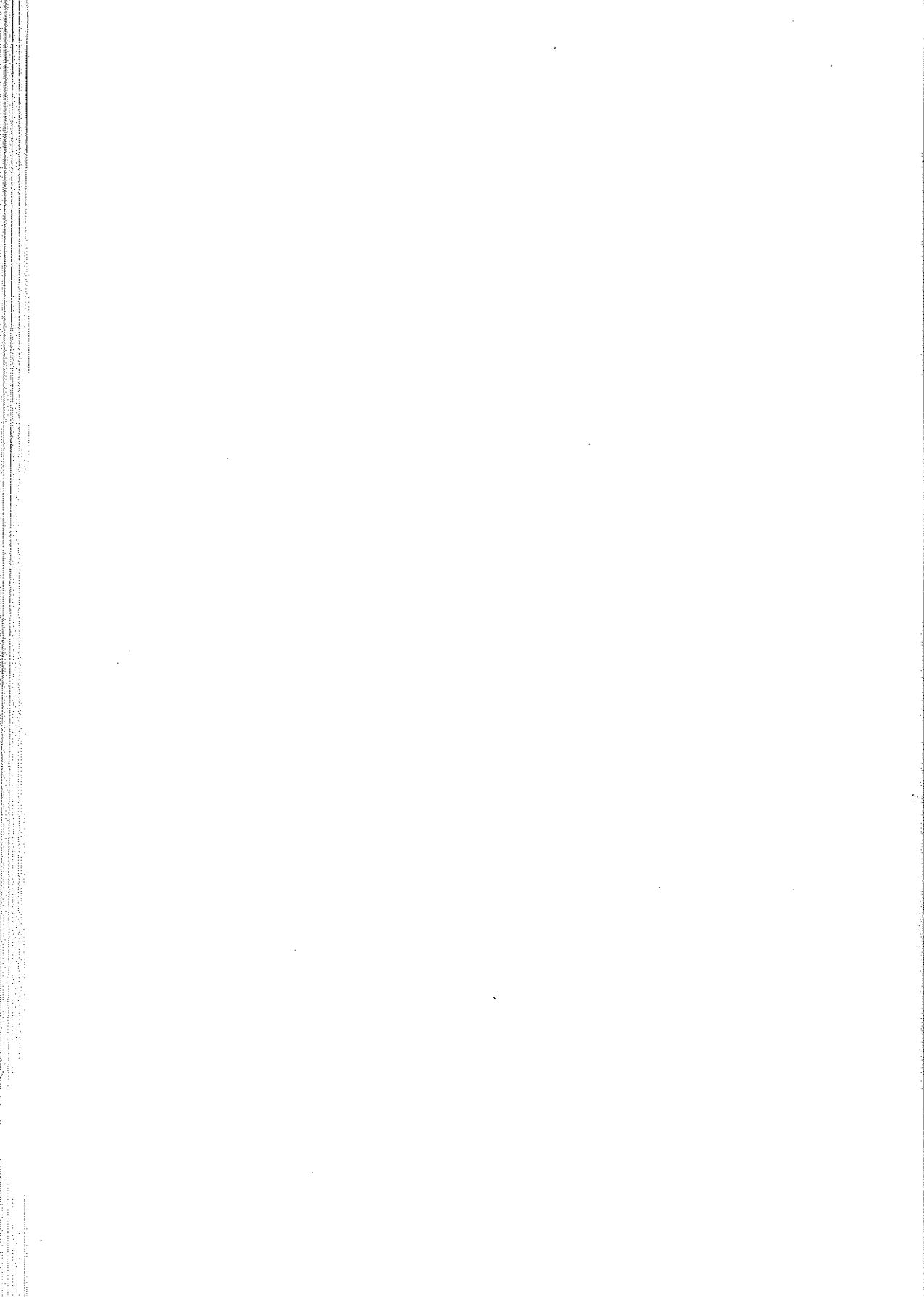
Cette communication constitue une partie du travail plus ample sur les peintres autodidactes paysans contemporains en Serbie.

Dans les années trente de ce siècle commence une nouvelle ère dans le développement de la peinture des peintres autodidactes paysans en Yougoslavie. Presque simultanément firent leur apparition les peintres autodidactes au village de Hlebin, en Croatie — Ivan Generalić et Franjo Mraz, et en Serbie, dans une contrée qui abonde en monuments de l'ancienne peinture serbe, au village d'Oparić — Janko Brašić. Cependant, la peinture naïve n'eut son plein épanouissement qu'après la Deuxième guerre mondiale. Sous l'influence de grands changements qui s'étaient produits dans notre pays et qui ont été causés par l'évolution sociale, économique et culturelle, la peinture originale trouve chaque jour de plus en plus son sens et son inspiration, gagne sa valeur et sa popularité.

7. Ibid. s. 316.

La proximité des centres urbains et industriels, le développement des rapports de plus en plus étroits entre la campagne et la ville, les relations de commerce et de culture, ensuite les moyens de communications de masse, la radio et la télévision, contribuent au développement culturel du village et, par là, aussi à l'évolution des conception des peintres autodidactes et de leur environnement. Sous l'influence de l'activité picturale de Janko Brašić et des circonstances susmentionnées il apparaît, dans son village et aux environs de celui-ci, un nombre toujours croissant de peintres paysans qui acquièrent avec le temps leur individualité. Ils forment tout un groupe connu sous le nom d'»école d'Oparić« dont Janko Brašić devint chef de lignée. Pourtant, dans certaines autres régions de la Serbie, commencent également à faire leur apparition des peintres autodidactes solitaires. Au commencement exposés même aux râilleries du milieu où ils vivaient et créaient, les peintres autodidactes paysans sont devenus l'objet de l'intérêt non seulement de leur propre environnement mais aussi des hommes cultivés et leurs œuvres sont de plus en plus en grande demande sur le marché artistique.

Qu'est-ce qui se produit dans la création des peintres autodidactes? Il reste définitivement établi que la peinture est leur besoin spirituel et leur impulsion, un instinct intrinsèque de l'expression picturale, le désir de noter et de conserver la vie qui les entoure et qui disparaît de plus en plus, le pays natal qui est en train de se changer, mais, semble-t-il, aussi une mode et une conscience de la grande demande susmentionnée. Leurs œuvres continuent à être pénétrées de candeur et de fraîcheur, mais ils élargissent le cercle de leurs sujets et perfectionnent leur technique et leur coloris.

Десанка НИКОЛИЋ, Београд

ПРИЛАГОБАВАЊЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ ТКАЧКЕ РАДИНОСТИ УСЛОВИМА ТРЖИШТА И ЊЕН УДЕО У ОСАВРЕМЕЊАВАЊУ НЕКИХ НАСЕЉА ГОРЊЕГ ДРАГАЧЕВА

У садашњим условима привредно-културног преображаваја сеоских насеља, традиционална ткачка радиност на селу све интензивније уступа место занатској и индустријској производњи.

Међутим, не може се рећи да је потпuno угашена. Мада је изгубила од свог некадашњег значаја за сеоску породицу, она и у наше време траје, али у нешто модификованим виду. Као и многе друге категорије традиционалне народне културе и домаћа женска радиност унеколико мења своје облике, материјал и колорит, а и потрошаче.¹

Нас тренутно интересује феномен њеног оживљавања и прилагођавања савременом тржишту. Такве појаве забележене су и у литератури и у пракси. Осим примера из неких, чак и забаченијих села, у којима се ткачка радиност прилагођава савременом сеоском укусу, али се задржава у тим, локалним оквирима, постоје и докази о успешном продирању сеоских женских рукотворина на градско тржиште.² Лепота народног плетива жена из Сирогојна, изражена на савременом одевању, већ неколико година задивљује гледаоце на модним ревијама. Сличне примере бисмо нашли и у другим крајевима наше републике, а и у целој земљи, без обзира које гране женске радиности су у питању.³

Овом приликом је реч о неговању и примени женске ткачке радиности из Горњег Драгачева. У насељу Доњи Дубац, удаљеном 16 km од варошице Гуча, а 37 km од Чачка, постоји За-

1 М. Јовановић — Ј. Бјеладиновић, *Женска домаћа радиност*, Јадар — Вуков завичај, Гласник Етнографског музеја, бр. 27, Београд 1964, стр. 345 — 358.

2 М. Радовановић — О. Младеновић, *Проблеми етнолошких истраживања Заглавка и Буџака с обзором на савремене антропогеографске и демографске промене*, Гласник Етнографског института, XXI, Београд, 1973, стр. 146.

Предузеће „Домаћа радиност“ у својим продавницама у граду продаје бројне народне рукотворине; службеници су у сталном радном односу, осим три откупне станице у: Сјеници, Понишављу и Пироту. Захваљујемо на саопштењу Јованки Лазаревић — Големовић, службенику За- друге примењених уметника Србије у Београду.

3 Осим плетених производа, »Inex Zlatiborka« ради и танке штофове, који су изванредног квалитета (према речима Ј. Лазаревић — Големовић, из Београда).

друга ткаља, која окупља жене из околних, а и удаљенијих села (Горњи Дубац, Милатовићи, Каона, Вича, Губеревци, Лиса и др.). Оне се баве израдом функционалних и декоративних предмета, везаних за покућство и одевање.

На основу мемоарских података оснивача Задруге, Рајке Боројевић и анкетног испитивања становништва Доњег Дубца, које врши Етнографски институт САНУ, покушаћемо, у најкраћим цртама, да прикажемо ту, данас актуелну и занимљиву појаву, која је још у процесу истраживања.

Постављају се питања: шта је допринело реконструисању ткачке радиности у том крају и како се та допунска женска делатност, као друштвена појава, рефлектује на становништво?

Као полазна тачка за обнављање и активирање домаће ткачке радиности Горњодрагачеваца свакако је ослањање на ткачку традицију. Донедавно је занимање жена ткањем било веома развијено у том крају. Условљавали су га: погодни природно-економски фактори, а и етничко-друштвена структура становништва.

По свом положају, Горње Драгачево је изразито планински крај, богат текућом водом.⁴ Велики делови земљишта су под ливадама, суватима и утринама, погодним за испашу стоке.⁵ Зато је испитивач тог краја, почетком нашег столећа, сматрао да је сточарство и за време Турака у Горњем Драгачеву било искључиво занимање становништва.⁶ Од стоке, највише су се гајиле овце, а то је важан предуслов да се овча вуна користи као сировина за обраду у домаћој радиности. С друге стране, занатство и трговина били су заступљени само са неколико самоуких занатлија, механција и дућанција, па се са мим тим и њихова роба минимално користила.⁷ Евидентно је и то да се ова област, скоро до наших дана, сматрала у друштвено-културном погледу, изолованом. Услед недостатка комуникација била је издвојена од околних крајева, а нарочито од блиске Моравице. Осим пута Ивањица — Чачак, који је ишао западним крајем области, сви остали су, у првој десетини 20. столећа, представљали само пешачке и коњске стазе.⁸

У таквим природним условима и у таквој средини домаћа радиност могла је да се развије у значајну грану занимања, а што је нарочито важно, да се дуже одупире савременим струјањима из града и утицајима са стране. На тај начин и објашњавамо још и данас сачувано сећање у народу о тој некада свакодневној делатности жена овога краја, које су се, већ као девојке, сматрале добрим ткаљама.⁹

4 К. Јовановић, *Горње Драгачево*, СЕЗб књ. 11, Насеља књ. V, Београд 1908, стр. 314—320.

5 Ibid., стр. 326.

6 Ibid., стр. 331.

7 Ibid., стр. 333.

8 Ibid., стр. 325.

9 Р. Боројевић, *Из Дубца у свет*, Београд 1964, стр. 106, 189.

Томе је допринео и етнички моменат. Током миграционих кретања у прошлости становништво се у ове крајеве досељавало такође из планинских области, у којима је сточарство било основно занимање, па је било навикнуто на тај посао.¹⁰ Највише породица дошло је из Старог Влаха.¹¹ Међу њима је, по Џвијићу, било неких, који се, по презименима, везују за некадашња влашка сточарска братства из Старог Влаха и суседних крајева.¹² Можда није претерано смело констатовати да се ткачка радиност Драгачеваца, својим пореклом, ослања на традиционалну вештину влаха сточара при обради и ткању вуне.¹³ У сваком случају ту чињеницу не би требало изгубити из вида при утврђивању дубљих корена ове радиности у Горњем Драгачеву.

Други, веома значајни подстицај за реконструисање до маће ткачке радиности у Горњем Драгачеву треба потражити у друштвено-економским условима. Наиме, у складу са привредним развојем земље у послератним околностима, а нарочито последњих десетак година, на градском тржишту указала се потреба за такозваном примењеном домаћом радионишћу, која је нарочито тражена у вези са полетом туризма у нас. Предмети фолклорног садржаја и са народним мотивима добијају све већу вредност и у трговачком смислу. У вези са задовољавањем тржишта тежи се не само њиховом омасовљавању већ и што вернијем преношењу елемената са оригиналa, уколико су у питању копије. (Овом приликом нам није задатак да говоримо о примерима неадекватности у том погледу, које убрајамо у кич.) Самим тим и села у којима је традиционална женска радиност раније била развијена могла су и у наше време да се укључе у општи ток привредних кретања. Такав је случај био и са горњодрагачевским селима.

Осим побројаних предуслова, за откривање и презентовање јавности горњодрагачевских женских рукотворина не сме се пренебрећи лични удео просветног радника Рајке Боровјевић. Она је организовала и донедавно руководила том делатношћу, борећи се и за комерцијални успех ткачких производа на тржишту. Пошто је заволела те људе, за које су је везивале ратне успомене (као партизански борац боравила је у Доњем Дубцу), а уверивши се у смисао жена овога краја за домаћим радовима, ова предузимљива жена имала је основну намеру да оживи стара ткања, чувана у многим кућама по сандуцима, а, са друге стране, да жене подучи ткању, прилагођеном потреб-

10 К. Јовановић, оп. cit., стр. 331.

11 Ibid., стр. 362

12 Ј. Џвијић, *Доње Драгачево*, СЕЗБ књ. 4, Насеља књ. I, Београд 1902, стр. 110.

13 На средњовековним феудалним газдинствима у Србији обавеза влаха сточара била је да у корист манастира обрађују вуну. — Н. Вучо, *Привредна историја Србије до I светског рата*, Београд 1955, стр. 36, 84.

бама тржишта.¹⁴ На тај начин драгачевске шаре добиле би ширу примену и могућност да њихове изворна лепота допре и до савременог потрошача.

Ту своју дугогодишњу замисао Р. Боројевић 1954. године излаже у свом *Дневнику* речима: „Одавно размишљам о развоју кућне радиности у горњодрагачевским селима”; и затим: „Могла би се успоставити лепа сарадња између овога Завода (мисли на Завод примењених уметности у Београду — напомена Д. Н.) и села”... и закључује: „Завод би имао ванредну корист — у Београду је троструко скупљи ручни рад него што би био у Дубцу”.¹⁵

Први озбиљнији кораци учињени су 1954 — 55 године активирањем жена у Доњем Дубцу, кроз њихово просвећивање и учење општем образовању, а истовремено и кроз обнављање ткачких традиција.

Тај сложени процес у привредно заосталој, планинској области какво је било Горње Драгачево, текао је уз многе тешкоте, од којих помињемо најбитније: недостатак финансијских средстава, застарелост средстава за рад, неприступачност терена при транспортима, неприхватање од стране околине, лоше здравствено стање Р. Боројевић и др. Уз све те сметње одвијала се и борба за тржиште.

Таква упорна настојања утицала су како на поступно унапређивање технике рада и средстава за рад тако и на побољшавање квалитета израђевина. Стари разбоји преправљали су се за већу ширину ткања.¹⁶ Радило се и на уштеди времена при бојењу, па су се жене научиле том послу на реци Ђелици, у самом насељу.¹⁷ Побољшавала се и организација рада. Она се заснивала на *Правилнику о правима и дужностима задругарки*, које су, од 1955. године, ткале у оквиру секције при Земљорадничкој задруци у насељу Доњи Дубац.¹⁸

Поправља се и однос према раду. Ткаље се већ придржавају рокова за испоруку готових производа, што раније није био случај. Постале су свесније „и мере и времена”, како их похваљује Р. Боројевић у свом мемоарском тексту.¹⁹

Све то утиче и на квалитет радова. Ткања постају знатно боља него у почетку, а нарочито штофови за одећу, у којима је половина мерино-вуне. За један производ, такозвани „мебл-штоф”, прозван „шубараш”, према истом таквом стваринском ткању из овог краја, Р. Боројевић каже „да је направио сензацију у Београду...”, а и да је постао надалеко познат. Назиме, радови задругарки из Доњег Дубца већ до 1957. године излагани су на многим европским изложбама примењене умет-

14 Р. Боројевић, оп. cit., стр. 153, 213.

15 Ibid., стр. 83.

16 Ibid., стр. 220.

17 Ibid., стр. 182.

18 Ibid., стр. 153.

19 Ibid., стр. 214.

ности у: Москви, Француској, Женеви, а на сличним изложбама у земљи учествовала су скоро редовно.²⁰

На тај начин, раније богато искуство појединих вештих ткаља за протеклих 10 — 15 година претварало се у организовани рад, са савременим производним навикама, али са типизираним карактером израђених предмета, типичним за серијску производњу. Изворни, локални елементи, са већ заборављених ткања, а и сировина, претежно из народа, постају основа за модерну технолошку и ликовну обраду нових предмета, потребних човеку у граду.

Некадашња Секција ткаља, у данашњим условима прерасла је у радну организацију под називом „Арагачевска задруга жена”, за коју, на основу креираних модела, тка 800 жена из десет села око Доњег Дубца. Према речима директора, Задруга успешно послује са 5 сталних службеника, а са прометом од 2 милиона динара. Имају сопствена средства, добре купце, а и тражени су на тржишту.²¹

Задруга је смештена у живописном амбијенту насеља Доњи Дубац, у адаптираној зградици на ћелицу, уз саму воденицу, поточару, под планином Чемерном. У просторији која служи за разговоре, али и као стална мала изложба радова и признања (медаље, похвалнице), налазе се узорци тканина за мушки и женски одећу, срећени у албумима. Разних су боја, са складно укомпонованим дезенима, какви се не могу увек наћи ни у продавницама у граду. Ту су и мушки кравате, затим бројни прекривачи од лике (подметачи за чаше, зидне покривке, столњаци, корпице), све оно што се данас подразумева под производима предузећа „Домаћа радиност”. Посебне пажње вредни су прекривачи и ћилими од вуне, већих и мањих димензија, украшени ситијализованим народним мотивима. Нарочито импресионирају неки модерни таписи, на којима је орнамент преузет са фреске из цркве у Ариљу (12. стогодишњи). Касније смо сазнали да је управо тај средњовековни мотив из ариљске цркве коришћен при ткању 300 квадратних метара тапиха, које су арагачевске ткаље израдиле за хотел А категорије у Крушевцу.²²

Сви ови подаци недвосмислено указују на то да арагачевску Задругу жена у Доњем Дубцу, с обзиром на њен дужи развојни пут и данашњу активност, можемо сматрати допунском сеоском делатношћу. Мада се њени производи у знатно већем обиму користе ван насеља у коме се стварају него у њему, она има видних утицаја на становништво овог краја.

То нам потврђују, иако за сада само у уопштеном смислу, одговори на анкету у насељу Доњи Дубац из 1972. и 1973. године. То насеље, које се до пре десетак година убрајало у такозвана неразвијена подручја, удаљена од већих градских цента-

20 Ibid., стр. 221.

21 В. А., *Ткањем до стандарда*, „Политика”, 28. VIII 1973.

22 Ibid.

ра, са веома архаичним појавама из народног живота,²³ данас показује тенденције убрзанијег развоја. Мада не сматрамо да за то искључива заслуга припада женској ткачкој радиности, ипак је њен удео очигледан.

Највише новина могли смо да запазимо првенствено у кућама ткаља. Од десет испитаних домаћинстава само из три жеће не не учествују у арагачевској Задрузи. У кућама ткаља, у којима је изворска вода спроведена до станова, а уведено је и осветљење, имали смо прилике да се уверимо да новчана средства, која добијају од Задруге за свој рад, користе да побољшају свој економски положај. Многе су, вредно радећи за разбојем, снабделе своја покућства савременим електричним апаратима. У кући једне од њих осећали смо се као у лепо уређеном стану у граду. Стара кућница адаптирана је на савремени начин и опремљена узиданим ормарима (тзв. „плакари“) и намештајем из града.²⁴ Чак и старије жене новац од ткања трошиле су за дотеривање својих домова. Тако се и једна бака хвалила шта је све, како она каже, „унапредила“ откако тка „Доживјећу“, вели она, „макар под старост да ми кућа биде покривена цријепом, све једно што је чатмара“.²⁵ У кућама ткаља већином смо наилазили, осим старинског, и на савремен, индустријски намештај, допуњен детаљима, који упућују на на вике градског начина живота (стаклени сервиси, вазе са вештачким цвећем; једна Дубчанка нам је показала вагу за мерење и велико огледало, а друга *Кувар*, приручник за спровођање јела и др.).²⁶

Ови и многи други примери илуструју ткачку радиност као важан извор прихода у овом крају, па својим новчаним ефектом појачава тежњу за урбанизовањем стамбеног простора као основног елемента за унапређивање домаћинстава.

С друге стране, већа материјална сигурност женског дела становништва условила је почетак њихове постепене еманципације и ослобађања од парижархалних друштвених оквира под којима су вековима, а донедавно живеле.

Мења се и спољни изглед задругарки. Готово све, а нарочито млађе, одбацију ношњу, а прихватају савремено одевање, које, већином саме израђују, то јест шију и плету, а служе се и занатским услугама. Некадашња ткаља, а данас пословођа

23 Најближа варошица Гучка, по речима М. Барјактаровића, педесетих година нашега столећа још се није била „сасвим одвојила од сеоског начина живота и менталитета“. М. Барјактаровић, *Гуча, Глајник Етнографског института САН, I — III (1953 — 54)*, Београд 1957. стр. 312. Забелешке Р. Боројевић такође указују да се донедавно становништво Доњег Дубца придржавало веома старих народних обичаја, пропраћених празноверицама, нарочито у вези са сахрањивањем, свадбама и рођењем. Недостатак основне медицинске заштите условљавао је коришћење богатог искуства народних видара. — Р. Боројевић, оп. cit., стр. 62, 113.

24 Домаћинство Радисава Тадића, из Доњег Дубца.

25 Р. Боројевић, оп. cit., стр. 281.

26 Домаћинство Милоша Живковића из Доњег Дубца.

Арагачевске Задруге, Драгојла Тадић, саопштила нам је да је прва у селу одсекла косу. За њом су се повеле и остале.²⁷

Може се запазити да им је временом порасла и свест о значају и месту у породици, што је врло значајна чињеница. Раније су се неке жене жалиле на неповерење супруга. „Никако”, говорила је једна ткаља, „да признаду да смо ми мајстори, од којих породица има велику корист”.²⁸ Међутим, временом је дошло до измене у понашању тих људи. Каснији подаци нам потврђују да су мушкарци почели да помажу својим супругама, ткаљама, у тежим пословима око набавке и обраде сировина, а и при преносу готових израђевина.²⁹

Веома је важно указати и на промене које су наступиле у схватању жена тога краја. Наиме, потискује се празноверје, а напуштају се и неки обичаји, којих су се оне досконо придржавале, а ради заштите и бољег успеха ткања. Најбоље ће нас у то уверити запис Р. Боројевић. „Ничу нове жене”, каже она. „Нема више ни затакнуте перушке за кочић када снују... Задругарка сада слободно прекорачи и преко оснутка ако треба. Не боји се да ће се ради тога сновање замрсити. „И када огладни”, наставља своја изванредна запажања Р. Боројевић, „појеш-ће онако за разбојем парче сира и хлеба. То се пре није смело чинити”.³⁰

Чини нам се да овом нешто дужем изводу из Дневника Р. Боројевић није потребан коментар, јер убедљиво документује скоро револуционарне промене које захватају Горње Арагачево посредством ове, организовано усмерене женске делатности каква је „Арагачевска задруга жена”.

На крају бисмо, уместо закључка, а на основу својих импресија додали, да осим Доњег Дубца и нека друга села Горњег Арагачева, из којих су ткаље, а која су по својим основним одликама такође припадала традиционалном типу сеоских насеља, постепено мењају свој лик. Сматрамо да у том процесу значајно место припада ткаљама из арагачевске Задруге. Као ће се та насеља, а и Доњи Дубац, у будуће развијати, показаће каснија истраживања.

За сада је неоспорно, бар судећи по овом примеру, да савремено друштво и неки облици традиционалне културе не морају увек да се међусобно искључују. Напротив, њихово пројимање може да допринесе стварању новог квалитета, који у себи садржи елементе и старог и новог. У овом случају то је реконструисана ткачка радиност. Чини нам се да би она могла да има перспективе даљег развоја, па и да очува елементе своје изворности, само уколико одговара потребама општег друштвено-економског и културног развоја савременог човека.

27 По саопштењу Драгојле Тадић, из Доњег Дубца, август 1973.

28 Р. Боројевић, оп. cit., стр. 222.

29 Ibid., стр. 28.

30 Ibid., стр. 224.

R é s u m é

ADAPTATION DE LA TISSERANDERIE TRADITIONNELLE AUX
CONDITIONS DU MARCHÉ ET LA PART PRISE PAR CELLE-CI À LA
MODERNISATION DE CERTAINS HABITATS DANS LA RÉGION DE
GORNJE DRAGAČEVO

Dans les conditions actuelles de transformation économique-culturelle générale des habitats ruraux l'activité traditionnelle de tisseranderie à la campagne cède sa place de plus en plus intensivement à la production artisanale et industrielle.

Cependant, ces dernières années il y a des cas de sa reprise et de son adaptation aux besoins du marché urbain. Nous avons observé ce phénomène aussi dans certaines localités de la région de Gornje Dragachevo. Au village de Donji Dubac, non loin de la petite ville de Guča, il existe, depuis plus de dix ans, la Coopérative des tisseuses qui fabrique divers objets fonctionnels et décoratifs de laine, de coton, de lliber et d'autres matériaux, utilisés pour le vêtement et l'ameublement (étoffes, cravattes, tapis, couvre-lits lampes etc.). Ces produits ont fait la preuve de leur qualité aux expositions de l'art appliquée dans le pays et à l'étranger. La Coopérative des femmes de Dragachevo à Donji Dubac qui rassemble aussi les tisseuses des villages avoisinants, représente une petite organisation de travail qui fait efficacement des affaires.

Le point de départ pour la reconstruction de l'art de tisser dans la région de Gornje Dragachevo et son adaptation aux conditions contemporaines est de toute façon le fait qu'il s'appuie sur la tradition. Jusqu'à récemment la tisseranderie était très développée dans cette contrée, en fonction des facteurs économiques très favorables et de la structure ethnique et sociale de la population.

L'autre moment est de caractère économique. Conformément au développement du pays dans les conditions d'après-guerre, sur le marché urbain s'est manifesté la demande des produits de l'art appliquée, particulièrement en rapport avec l'essor du tourisme dans notre pays. Les objets à sujet folklorique et aux motifs empruntés à l'ancien art populaire assument une importance croissante aussi au point de vue du commerce. Dans le désir de satisfaire les besoins du marché, on tend non seulement vers une production massive, mais aussi vers une transposition aussi fidèle que possible des éléments esthétiques de l'original. C'est pourquoi les villages où l'activité traditionnelle des femmes avait été développée, ont été capables de s'inclure dans le courant général des mouvements économiques.

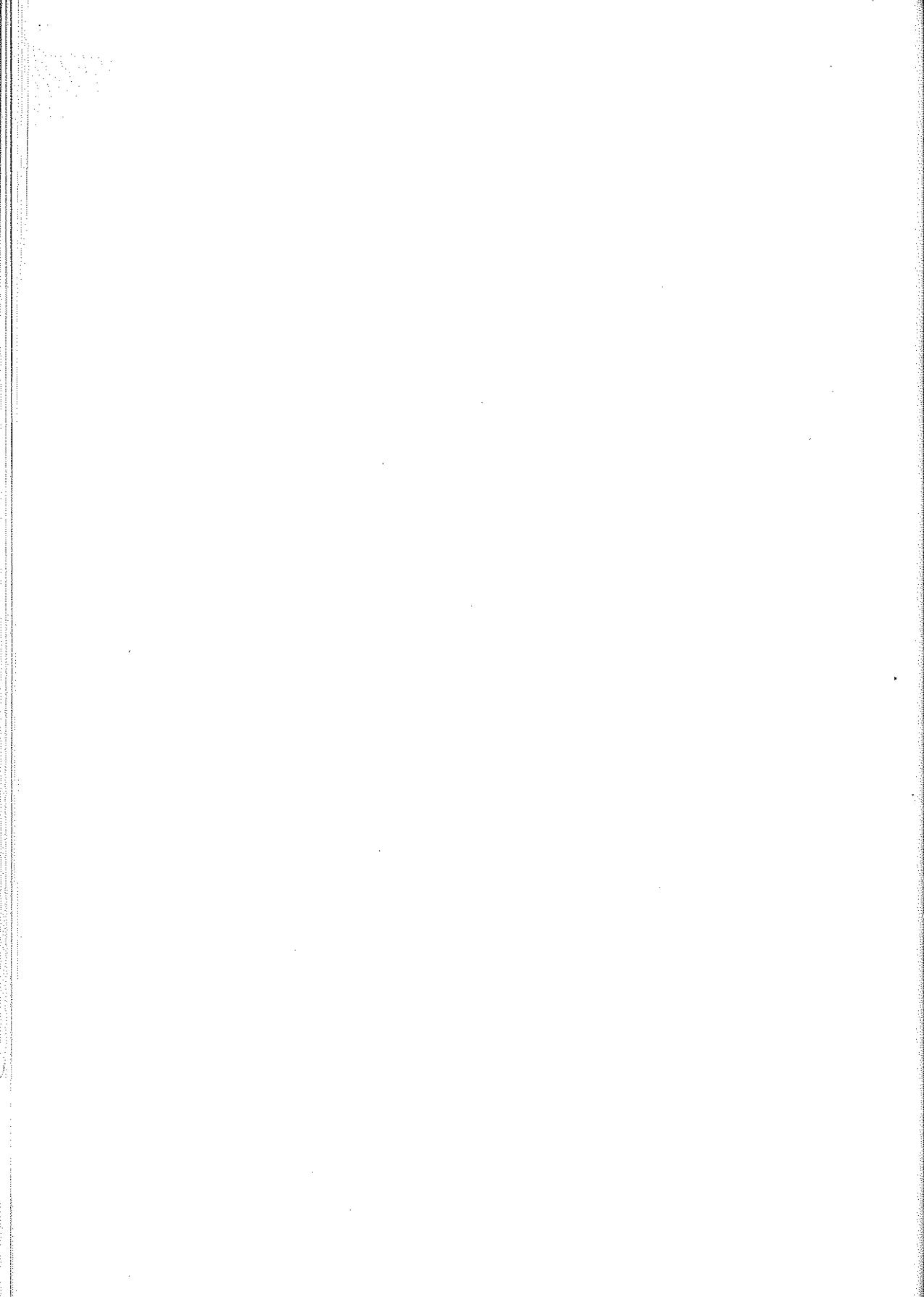
C'était précisément le cas des villages dans la région de Gornje Dragachevo. Le plus grand mérite de la découverte et de la présentation au grand public des ouvrages des femmes de Gornje Dragachevo doit être attribué à l'ancien combattant d' cette région, institutrice de profession, Rajka Bošojević. Elle a posé les fondements à cette activité et l'a dirigée jusqu'à récemment, luttant aussi pour son succès commercial.

Le premier pas sérieux a été par l'activation des femmes à l'aide de l'instruction qui leur fut donnée en même temps en renouvelant les traditions de la tisseranderie. Ce processus complexe se déroulait, dans cette région montagneuse, jusqu'à récemment économiquement arriérée, parallèlement à la lutte pour la conquête du marché urbain. Ceci influait non seulement sur l'avancement graduel de la technique du travail et des moyens de production, mais aussi sur l'amélioration de la qualité des produits. La riche expérience de certaines tisseuses habiles se transformait, au cours de dix dernières années, en travail organisé, aux habitudes modernes dans la production et au caractère typifié des produits, caractéristiques de la production en série. Les éléments origineux, de caractère local, provenant des tissus anciens, déjà tombés dans l'oubli, et des matières premières employées pour la plupart par les tisseuses du peuple, deviennent la base pour le traitement technologique et artistique des objets dont l'habitant des villes contemporain avait besoin.

La coopérative des femmes de Donji Dubac que nous pouvons considérer justement comme une activité rurale complémentaire, bien qu'elle soit appliquée en dehors de l'habitat où elle se déroule, exercent des influences visibles sur la population de cette région.

On remarque les effets de ces influences en premier lieu chez les productrices-tisseuses elles-mêmes. Les moyens pécuniaires qu'elles gagnent par leur travail, les femmes de la Coopérative utilisent pour améliorer leur propre situation économique, c.à.d. pour s'approvisionner elles-mêmes avec leurs ménages, en produits industriels des villes. Ceci confirme leurs tendances vers l'urbanisation, avant tout de leurs habitations. De l'autre côté, une plus grande sécurité matérielle de la partie féminine de la population de cette région se reflète également dans leur émancipation et les débuts de libération des cadres de la société patriarcale, dans lesquels leur vie se développait jusqu'à récemment. Leur aspect extérieur change aussi (elles abandonnent le costume populaire, se font couper les cheveux, portent les objets de parure modernes, etc.) et, en même temps, changent leur situation et leurs idées. Ces changements survenus dans la façon de vivre des tisseuses servent de modèle aux autres femmes.

De cette façon les villages anciens de Gornje Dragačevo, qui appartenient, par leurs caractéristiques fondamentales, au type traditionnel des habitats ruraux, changent graduellement leur aspect. Dans ce procassus, une place importante appartient aussi à la Coopérative des tisseuses de Dragačevo.

Милорад ВАСОВИЋ, Београд

НАРОДНА КУЛТУРА И ТУРИЗАМ

У овом раду изложићемо неке мисли о утицају савремених привредних делатности и урбанизације на народну културу. Затим ћемо се осврнути и на неке негативне последице тих чинилаца, пре свега на појаву угрожавања човекове животне средине. Та нас појава неминовно одводи на разматрање туризма, једне сложене делатности, која више од свих других ублажује бројне негативне последице савременог привредног и урбаног живота мада понекад и сама угрожава тај живот. Ту ћемо се мало више задржати на туризму као значајном чинионцу очувања па и озбиљнијег валоризовања неких елемената материјалне и духовне културе. Разматрање ћемо завршити погледом на однос нашег села, сеоске куће односно домаћинства и туризма, а учинићемо и осврт на етиопаркове као својеврсне музејско-туристичке објекте.

Утицај савремене привреде и урбаног живота на народну културу. — Убрзани привредни развитак неминовно проузрокује промене и у народној култури. Неслуђени напредак технологије и индустрије, а пре свега саобраћаја као најзначајније полуге целокупног привредног и културног развитка, довео је до наглог потискивања бројних обележја традиционалне народне културе и код нас. Сведоци смо чињенице да ишчезава народно градитељство; стога су стари типови кућа (сибара, лубара, брвића, дашчара, метохијска камена кула, панонска кућа од набоја са кровом од сламе или трске, моравска кућа, „осаћанка“ и друге) или ишчезли или су сасвим ретки. Ишчезавају или се битно преображавају и неке споредне зграде (вајати, пивнице, млекари и друге). Старо покућство, некада битно другачије у брвићима као кући шумарско-сточарских предела, од оног у моравској кући, својственој плодним ратарско-пovртарским и воћарским рејонима, у приличној мери је потиснуто производима „белe техникe“ и електротехнике. Стара пољопривредна оруђа све се брже замењују машинама и практичнијим алаткама. О наглом преображавању народне ношње, игара, песама и осталих старих умотворина да не говоримо. Понегде је толико свестран преображај да се временом изменио читав лик сеоских насеља, па и сеоског атара.

Незауставни ход савремене технологије, саобраћаја, привреде и урбанизације доноси велике благодети свим деловима наше планете. Мало који човек би се могао одрећи најважнијих индустријских производа: машина, железница, возова, моторних бродова, авиона, електричне енергије, водовода, канализације, асфалтних путева, телефона, телеграфа, лифтова, планин-

ских успињача... Тада, међутим, има и своје наличје, које све више смета људима, па их чак озбиљно забрињава. Јер, он неминовно преображава животну средину и у негативном смислу, угрожавајући њене равнотежне односе, а пре свега воду, ваздух и земљиште — три природна елемента без којих не може опстати човек ни као природно ни као друштвено биће. Да-нас је у атмосфери за 10% више угљен-диоксида него пре 100 година. Око 2 000. године биће га и за 25% више, што би могло изазвати „отапање глацијалних калота на половима као и значајне промене у екологији мора. И милиони тона отпадних вода из индустрије и домаћинства опасно угрожавају воде у природи. Додајмо да су количине воде на Земљиној површини фиксиране и да се сваког дана становништво света повећава за 200 000 нових житеља... Ерозија и даље чини своје иако је до сада у разорном дејству ерозивне стихије нестало преко 500 милиона хектара обрадиве површине и око 2/3 шумске површине Земљиног глобуса” пише Ж. Јовичић.¹ Уз ово се јавља све већи број разноврсних отпадака, који се опасно гомилају у земљама „потрошачког друштва”. На пример, у САД годишње се упути на отпад око 7000000 аутомобила, 20000000 тона хартије и 48 милијарди лимених кутија — конзерви. Изгледа да све ово не угрожава животну средину толико као 142000000 тона дима и отровних гасова које у САД за годину дана избаце аутомобили и фабрике.

Тако се савремено људско друштво некако почело хватати у сопствену замку; из морбидне средине коју је само створило, оно настоји да бар повремено побегне, по могућности у санаторије просторе „који на принципу вакуума привлаче туристе”. Туризам, с једне стране, „потенцира потребу заштите природе, али у знатној мери и резултира из аерозагађених простора...”²

Стотине милиона људи путује преко године у циљу одмора и рекреације као животних потреба овог нашег доба брзог животног ритма, велике буке и загађености. Још у 1971. години било је око 180000000 страних туриста у свету, који су потрошили више од 18 милијарди долара. Те су цифре знатно превазиђене у последње две године.

Туризам као чинилац валоризовања народне културе. — Временом је туризам израстао у веома сложену делатност, која има своју привредну страну, али и спортску, здравствену, културно-образовну, политичку, хуману... У неким земљама њему се поклања толика пажња да су поодавно основана министарства за туризам и бројне специјализоване организације; он је тамо избио међу прве привредне делатности јер доноси огромне приходе (у Италији и Шпанији више од две милијарде долара годишње), упошљава бројну радну снагу, а подстиче и

¹ Ж. Јовичић, *Основи туризма*, скрипта за студенте туризма, Институт за туризам и просторно планирање, Природно-математички факултет, Београд 1973, стр. 127.

² Ж. Јовичић, *Исто*, стр. 129.

развитак неких грана индустрије, приградску пољопривреду, све видове саобраћаја, неке врсте трговине и заната. С друге стране, он је једина људска делатност која искоришћује оне елементе природе и историје, које не може искористити ни једна друга привредна грана (леднике, снег, природне лепоте, чист ваздух; пећине, јаме, клисуре, кањоне и друге природне реткости, историјски значајна места, археолошка налазишта, итд.). С треће стране, он индиректно чува особености предела, насеља и народне културе у њима. Штавише, он валоризује те особености — од аутентичних фолклорних елемената у угоститељско-смештајним објектима, преко градње хотела и ресторана у народном стилу, продаје народних рукотворина у облику сувениира, до уређивања „музеја под отвореним небом“ или етнотаркова. То се може бар унеколико сагледати из следећих примера.

После другог светског рата настале су огромне промене у планинском туризму. Оне се запажају и у изградњи смештајних објеката. У Алпима су раније грађени масивни, вишеспратни хотели, махом од камена, са раскошним аркадама, терасама и крововима стрмог забата, са којег снег лако склизне. Те велике грађевине, понегде типа „паласа“, што ће рећи највише туристичке категорије у недавној прошлости, после другог светског рата скоро се и не граде. Њих замењују јевтинији и функционалнији објекти — до пола у камену, од пола у дрвету. У току последњих двадесетак година скоро свуда, пре свега у Француским и Швајцарским Алпима, раширио се „шале“ — смештајни објекти практичнији од свих до тада познатих. То је, у ствари, типична алпска кућа, врло пространа, увек на спрат, са темељом од камена, са зидовима и кровом од дрвета, понегде са „ганговима“ дуж чеоног зида и собом у поткровљу. Овај тип куће није се вековима битније мењао — осим што је у њега уношено новије покућство, уведена електрика и водовод. По материјалу од којег је грађена у потпуности је одражавала околну географску средину. С друге стране, она је била сасвим функционална: грађена са великим запремином, дуго је служила брђанину како за становање тако и за смештај сена, планинског жита и других пољопривредних производа, алатки, запрежних кола, резерви огrevног дрвета за дуге зиме, а понегде и за смештај стоке. Брђанин је, dakле, сва своја покретна добра морао да ставља под кров јер би на отвореном простору била брзо оштећена превеликом влагом, снегом и наглим временским променама својственим планинама. Уколико се Европа брже привредно опорављала од ратних пустошћа, утолико је расла заједница, са њом се повећавала моторизација, интензивирао животни темпо, а с њим замор и потреба за физичком и психичком рекреацијом. Милионске масе људи почеле су се упућивати из задимљених градова ка сунчаном Средоземљу и живописним Алпима, у две макрорегије у којима се остварује више од 70% свег европског туристичког промета. Тако је у лето 1973. го-

дине кренуло само из Западне Немачке 12000000 људи ка овим двема географским целинама.

За смештај све већих, вишемилионских маса „моторизованих номада” требало је градити многобројне, практичне, функционалне и релативно јевтине смештајне објекте. Јер, прошло је доба „туризма класа” и хотела „паласа” који су доминирали у 19. и почетком 20. века. Сада се нагло шири „туризам маса”, можемо рећи и „социјални туризам”. Традиционална алпска кућа, у којој су измењени унутрашњи распоред и намена просторија, а незнатно њена спољна обележја, почела се градити на све стране. Кортина д'Ампецо, Монтана Вермала, Межев, Бреил-Сервинија, Вербије и десетине других чувених алпских „станица” испуњено је данас шалеима. За чувени скијашки центар Вербије, у југозападној Швајцарској, каже се да је „station-chalets”, па се чак препоручује као „модел за целу Швајцарску”. Још 1962. године овде је било 720 разних кућа за изнајмљивање туристима, од којих 650 шалеа са више од 5000 туристичких лежаја. Међутим, у 30 хотела и пансиона овог места било је пет пута мање лежаја.³

Аустријски Тирол представља знатно сложенији и поученији пример. Одмах да кажемо ово: Тирол, планинска регија нешто простиранја и виша од Црне Горе, остварује огромне приходе од зимског и летњег туризма. Још 1965. године имао је приход од 232000000 долара, а то значи бар два пута већи него читава Југославија — са својим приморским, планинским, бањским и „градским” туристичким местима.⁴ Да би привукли и што дуже задржали стране госте, поготову током оних доших зимских дана када је опасно скијати се, када су вејавице, магле или друге непогоде, Тиролци организују бројне приредбе. У већини случајева оне се изводе у сликовитом колориту њихове ношње, уз јединствене песме и оживљавање старих народних обичаја и празновања. Тиролска народна ношња свакако одражава и пејзаже вечно зелених четинарских шума, пашњака и ливада: зелене кратке панталоне, зелене блузе, зелени шешири од грубог филца са пером од птице, беле доколенице и дубоке ципеле носе се на целом простору од Салцбурга — на истоку, до Арлберга — на западу. Запажено је да је носе катаkad у канцеларијама установа, по школама, а поготову у туристичким објектима. Ако смо добро обавештени, прешло се и на индустриску производњу неких делова те одеће јер је и туристи радо купују. О популарности и распрострањености тиролских народних песама, пре свега чувеног „јодловања”, скоро је непотребно говорити. Ако се лети путује кроз Тирол, може се готово у сваком туристичком месту суботом и недељом присуствовати бесплатним приредбама под ведрим небом: туристе забављају певачи у народној ношњи или оркестри старинске блех-

3 М. В а с о в и ћ, — Ж. Ј о в и ч и ћ, *Важније туристичко-географске регије Европе*, издање „Рад”, Београд 1974.

4 Исто.

-музике. Тиролци наступају у својој старинској одећи на разним националним и верским свечаностима, у току војних или музичких дефилеа.

Тиролска насеља као Имст, Телф, Назерајт, Таранц, а нарочито Таур — близу Инсбрука, надалеко су позната по ста-ринским карневалима („Schemenlaufen”, или ходање под маскама, „Schlicher” и др.). Они привлаче не само стране туристе него и хиљаде домаћих посетилаца. Тада се пред посматрачем отвара јединствена слика народне ношње, маски, старих инструмената, весelog народа и јединствене буке. За уморног становника гаравих индустриских градова западне Европе то је непоновљив утисак.

Неки стари занати и врсте домаће радиности, као значајни елементи народне културе, доживели су праву ренесансу захваљујући управо туризму. Тачније, са настанком туризма развили су се до уметничког савршенства. Вековима је тиролско становништво израђивало разне украсне скулптуре од камена, дрвета и кованог гвожђа. Тако се у 14. и 15. веку развила врло оригинална уметничка израда предмета религиозног култа и ситнијих скулптура од дрвета. Под утицајем знаменитог тиролског сликара Михаела Падера развило се и сликање разних предмета религиозног култа, који су били веома тражени у доба средњовековне верске опсесије и ходочашћа. У наредним вековима ове две делатности скоро су замрле, да би са настанком туризма унеколико оживеле. Туристи, наиме, радо купују ове ситне израђевине као сувенире. Сличну судбину имала је једна друга делатност — израда кацига, металних штитова, ратничких оклопа и разних украсних предмета од кованог гвожђа. У 15. веку у Тиролу је цветала ова делатност. Метални оклопи и кациге израђени овде имали су светски углед, носили су се не само у рату него и на витешким турнирима и свечаностима. Са променом ратничке опреме, оружја и начина ратовања, нестало је потреба за кацигама и оклопима, па су се занатлије постепено окретале изради ситнијих предмета од кованог гвожђа. Данас је та делатност најпрогресиретнија управо у познатим туристичким центрима, у којима се читава поколења у породици баве истим послом. То се запажа у Кицбијелу, Цел-ам-Зеу, Бад-гаштајну и другим великим туристичким центрима, који су просто претрпани таквим израђевинама — ситнијим деловима по-кућства (столицице, пепељаре, украсне чиније, врчеви и чаше од дрвета), приручним ситницама које се радо купују за успомену (табакере, а нарочито луле, понекад толико изрезбарене да се види читава композиција са призорима из лова или сеоског живота). Разноврсни лустери, лампе, кваке, држачи судова за цвеће, рамови за слике и многи други ситни предмети од кованог гвожђа свакодневно се израђују и продају у великим количинама.

Можемо, дакле, закључити да Тирол нема премца међу планинским регијама Европе по туристичком валоризовању ни-

за елемената народне културе: народног градитељства (и у најлуксузнијим туристичким местима граде се хотели и виле у типичном алпском стилу), занатства, домаће радиности и народне ношње која се унеколико враћа из села у град, народних песама, народне забаве... Андора и Земља Баска, у Пиринејима, где се такође чине напори за валоризовање сликовите народне ношње, игара, песама и старих обичаја (рецимо чувених баскијских сабора „фуероса“ по шумама), далеко заостају за овом алпском регијом. То је унеколико и разумљиво. Јер Тирол је просечен широком и проходном долином Ина правца запад — исток, а такође попречним превојима којима воде путеви правца север — југ. Милионске масе туриста из Скандинавије и западне Европе овуда се лако крећу ка Средоземљу или у остале алпске регије. Њима је требало понудити још нешто осим сликовите алпске природе. То су производи народне културе из алпске географске средине.

Nаше село и туризам. — За овај део проблематике можда ће нам бити посебно корисно ако укажемо на нека запажања из Словеније, где туризам има дugu традицију. Пре седам година М. Шоштарић је упозорио на штетне тенденције у неким паневропским селима Словеније у која продире туризам. „Домаћини са недовољно култивисаним укусом и без поштовања традиције мењају изглед својих газдинстава. Тако, на пример, замењују дрвене ходнике бетонским плочама, стављају велике прозоре који одударају од ниских фасада сељачких кућа; кровове са традиционалним нагибом замењују равним плочама, живе ограде око кућа замењују жичаним; нестају леје, дрвеће и путевици око кућа, и село губи своју лепоту и оригиналност. Ово опонашање градских кућа руши хармонију и интимност сеоског амбијента и брише локалне карактеристике које су незамењив туристички капитал. Нарочито је актуелан проблем очувања културно-историјских и етнографских споменика, старих млинова, пилана, пчелињака. Задњих неколико година почело је све интензивније одношење етнографског материјала (шкриња, столова са интарзијом, слика на стаклу, посуђа, намештаја) од стране љубитеља тих ствари, прекупаца и снобова... Ишчезавају народни обичаји као што су жетва, брање воћа и други...“⁵

На сличан начин изнео је свој револт на нашу небригу за народну културу и Б. Кухар. Он трезвено вели да од сељака „не можемо захтевати да и у будућности живи у чађавој кухињи, а да осветљење употребљава луч или да има мале прозоре, који пропуштају премало светла у станове...“⁶ Кухар вели да сељак морамо убедити економском рачуницом. „Ако хоћемо да сељак не поквари стару традиционалну архитектуру с модним неестетским допунама, морамо му саветовати како најбоље да

5 Marko Šoštarić, *Gorske kmetje u luči turizma*, Turistički vestnik, br. 4/67.

6 dr Boris Kuhar, *Turizem in kultura*, Turistični vestnik, br. 6/69, str. 183.

обнови своју кућу, која би очувала, на једној страни, све особености традиционалне архитектуре, а на другој, укључила све благодети савременог доба и уз то сав комфор, којег захтева данашњи турист...” Он се залаже не само за очување саме сеоске куће него и свих објеката који јој припадају: толико типичних, словеначких козолеца, воденица итд.

Кухар умесно указује и на остале народне особености погодне за туристичко валоризовање. Сајмови су, на пример, знатно погоднији него разне наше фолклорне приредбе, на којима је мало изворности. Народне обичаје, а пре свега оне који су и данас „живи”, треба неговати и укључити у туризам (у Словенији маскирање и обичаји с њим у вези, „курентовање” у Птујском пољу, „лауфарије” у Церкном, „шемла” у Костањевици и други). Што се тиче народне ношње, Кухар примећује да се у Словенији „данас облачи фолклорни или музички ансамбл у лажне словенске ношње, које немају... праве подлоге у народној ношњи места одакле је ансамбл...”⁷ Етнолози су позвани да тамо где се изгубила народна ношња помогну да се она стручно реконструише и тек онда користи за споменуте ансамбле; чак је последњи тренутак да се изради атлас народних ношњи — сматра Кухар. Уопште, питању изворности ношње, игара, песама и ситних занатских израђевина погодних за туристичко валоризовање треба посветити осбиту пажњу у туристичкој политици.

Шта рећи о нашем шумадијском, подринско-ваљевском, поморавском или брдском селу? Има ли оно било каквих туристичких привлачности? Ако има, шта би се од народне културе у њему могло валоризовати?

Најпре желимо да кажемо ово: савременом градском становништву је преко главе стешњености улица, тротоара — који су умногоме закрчени паркираним аутомобилима — стешњености станова, сивила асфалта, плочника и кућа, одсуства зеленила и тишине. Стога је за њега право психофизичко окрепљење боравак изван градског амбијента, поготову у таквој географској средини, у којој је предеона слика садржајна и променљива на кратким растојањима. Ма колико то звучало апсурдно, тврдимо да је туристички привлачнији онај пољопривредно-сеоски простор у којем су куће разбијене или разређене, окружене шљивацима, где се смењују оранице рас прострте по плећима и шумарци по падинама коса. Некадашња „шумадијска“ и „јасеничка“ врста разређених села у нас променила се утолико што су саграђене савременије куће са новијим покућством, што су повезана бољим путевима, што су добила по неки објект општепартизанског значаја — школу, продавницу, амбуланту, месну канцеларију. Међутим, куће су још разређене, осунчане, окружене зеленилом воћњака и ливадица, ограђене плотовима. Што се више иде ка југозападу и југу, то је србијанско село тури-

7 dr Boris Kuhar, *Isto*, str. 185.

тички све привлачније: уз више шуме и површинске воде оно је разбијеније, са чешћим старим типовима кућа, са више привредних зграда, старинског покућства и старог пољопривредног алате, по правилу са екстензивнијом пољопривредом и уз све већи удео сточарства. Градски човек често осећа потребу за „одмором од цивилизације“ како је једном лепо рекао велики француски књижевник Малро. Боравак у једном селу подринско-ваљевског краја за њега може бити угоднији него у некаквој приградској викенд-зони (а наше викенд-зоне нису могле избеги судбину „згуснуте градње“). За умornог грађанина најчешће је прави доживљај да упозна сеоско домаћинство, да види разне врсте стоке, биљних култура, начине обраде земље, да на „лицу места“ конзумира свеже пољопривредне производе. Било је случајева да су неки скандинавски туристи захтевали да им се у Тиролу приреди ручак на ливади, заједно са косачима и само са локалним специјалитетима. Тиме објашњавамо чињеницу да су фарме у широј околини Париза, у Прованси и неким другим регијама Француске постале предмет јагме грађана који их масовно купују. Слична је потражња за рибарским колибама на југоисточним и јужним обалама Шведске: становници градова много радије закупљују такве колибе него што граде викендице или виле. Када спомињемо Скандинавију, онда да кажемо и ово: у Шведској је законом забрањено да се било шта гради у појасу удаљеном 300 метара од ивице села. За најмање нарушување изгледа села, па чак и атара, плаћа се селу одштета — рецимо, ако се изнад атара изграде линије далековода.

Етнопаркови и туризам. — И поред оваквих могућности валоризовања у туризму, многи од спомињаних елемената народне културе неминовно морају ишчезнути. Привреда и урбанизација нездаржivo грабе у будућност, потирући добар део народне баштине. Многе развијене земље прегле су да део народне културе сачувају у музејско-туристичким комплексима званим етнопаркови. М. Драшкић указује на то да се стварању „музеја под ведрим небом“ приступило још крајем 19. века у многим земљама Европе, те они данас постоје у Шведској, Данској, Норвешкој, Финској, Белгији, Холандији, СР Немачкој, Пољској, Чехословачкој, Совјетском Савезу, Албанији и Румунији. Показало се да ови музеји односно етнопаркови врше значајну културно-просветну и туристичку улогу.⁸ Њихов задатак није само у томе да сачувају од пропадања, заштите и конзервишу једну изванредну вредност, део националног богатства и достигнућа народног стваралаштва, већ и да створе известан континуитет у култури. Многи градови попут Београда уредили су класичне народне музеје, музеје модерне уметности, отворили привлачне уметничке галерије... „Међутим, народна уметност, која по својим објективним вредностима заузима вероватно истакнутије ме-

⁸ Др Мирослав Драшкић: *Друштвена оправданост изградње етнопарка — етнографског музеја под ведрим небом под Авalom код Београда*, Инвестиционо-техничка документација за изградњу етнопарка под Авalom код Београда, стр. 4.

сто у свету него савремена југословенска уметност, до сада није била репрезентативно представљена, нити су постојали услови за такве акције...⁹

Пројекат етнопарка под Авалом може послужити као изврstan путоказ заштите дела народног стваралаштва и његовог валоризовања у туризму. У овом етнопарку, који ће се уредити вероватно уз село Бели Поток, имамо аутентичне националне стилове кућа, привредних објеката, школа, цркава, „аутентичан ентеријер и амбијент одговарајућег типа, локалитета и времена”. У првој фази у њему ће се приказати етнографски материјал са територије СР Србије, а у другој — из осталих подручја СФРЈ. Један део објекта биће чак и „оживљен”. Наиме, неки објекти као кафане, бурдаљи, пивнице, кафецинице и слично, биће реконструисани у аутентичном облику и оријентисани на аутентичну националну кухињу и пиће, те ће... служити за обављање стварне угоститељске делатности. Такође ће бити створена и једна чаршија састављена од 22 објекта са ћепенцима, занатским радњама и амбијентом трговачког дела стarih градова, у којој ће бити обављене извесне занатске делатности, које се налазе у одумирању, а по свом колориту и атрактивности представљају прворазредну етнографску туристичку сензацију...”¹⁰

Овим пројектом чак се предвиђа и један туристичко-угоститељски део етнопарка, у којем „сви изграђени објекти треба да служе за стварно обављање угоститељских и хотелских делатности...”¹¹

Туристе ће у Југославију увек мамити њено бистро море са прекрасним обалама, острвима и плажама, њене живописне планине, питомо воћарско-виноградарско побрђе, пријатна клима са доста сунца, бројни термоминерални извори, а надасве њена изузетна пејзажна разноликост. То су њене постојане, са становишта дужине људског века непроменљиве туристичке вредности. Али, неки туристички драгуљи антропогеног реда ишчезнуће неминовно. Наша даља покољења и страни гости у будућности неће много распознавати ареале турско-источњачких утицаја у народној култури које још запажамо у подручјима Македоније, Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе. Неће много разазнавати ни средњоевропско-панонске, ни приморско-медитеранске, а можда ни алпске на територији Словеније. Потрудимо се да им оставимо успомену на нас и наше претке у облику „музеја под ведрим небом” или етнопаркова. Је наши потомци ће вероватно желети да у етнопарковима задовоље две жеље: да нешто науче о народном животу у прошлости и да се рекреирају.

9 Основна концепција изградње етнопарка под Авалом, Инвестициони програм изградње етнопарка под Авалом код Београда, Економски биро, Београд 1967, стр. 11 и 12.

10 Основна концепција..., стр. 9.

11 Основна концепција изградње етнопарка под Авалом, стр. 9.

Résumé

CULTURE POPULAIRE ET TOURISME

Le développement économique accéléré cause inévitablement les changements dans la culture populaire. Le progrès inattendu de l'industrie et de la technologie, et avant tout des communications, comme levier le plus important du développement entier culturel et économique, a mené au refoulement rapide de nombreuses caractéristiques de la culture populaire traditionnelle, dans notre pays aussi. Il disparut l'architecture populaire et avec elle disparaissent presque tous les types anciens de maisons *sibara* (maison en bois de cornouiller), *lubara* (maison dont le toit est recouvert d'écorce de bois), *daščara* (maisons en planches) *brvnara* (maisons en troncs de bois), maison moravienne, »osačanka« (maison construite selon les plans des maîtres-maçons d'Osat) et autres et de bâtiments annexes (*vajat* — dépendance de la maison principale, *pivnica* — cave et une série d'autres bâtiments économiques). Les instruments agricoles anciens sont de plus en plus souvent remplacés par les machines et les outils plus pratiques. Le mobilier ancien, autrefois essentiel — différent dans la maison en troncs d'arbres, caractéristique des régions forestiers avec l'élevage comme occupation principale, de celui dans la maison moravienne, propre aux régions agricoles, de maraîchage et de culture des fruits, a été partout remplacé, avec le temps, par des produits de la »technique blanche« et de l'électronique (frigorifiques, fourneaux de cuisine électriques, chauffe-eau et chauffe-bain, appareils de T.S.F. et de télévision). Il nous semble superflu de parler de la transformation rapide et même de la disparition du costume populaire, des danses, chants et nombreux autres produits anciens de la culture populaire. Beaucoup plus frappant est le changement de la physionomie des agglomérations rurales et souvent aussi du paysage agraire en-tier.

Il existe, cependant, une activité contemporaine qui conserve d'une certaine manière et même valorise certains éléments de la culture populaire. C'est le tourisme. 700—800 millions d'hommes voyagent aujourd'hui chaque année par toute la terre en vue du repos et de la récréation, ce que est un besoin vital à notre époque, caractérisée par le rythme rapide de la vie, par le grand bruit et la pollution du milieu de vie. Les pays touristiques gagnent environ 20 milliards de dollars par an. Le tourisme emploie la main-d'œuvre dans une mesure croissante et s'appuie de plus en plus à une série d'autres activités — sur l'industrie et encore davantage sur les communications et le commerce, sur l'agriculture spécialisée (particulièrement le maraîchage, la culture des fruits et l'élevage) etc. De l'autre côté, il estime, dans la plus grande mesure, les propriétés régionales des contrées particulières, les habitats et la culture populaire dans celles-ci. Cette estime varie de l'application des éléments authentiques du folklore dans les hôtels et restaurants qu'on construit dans le style national, par la vente des produits de l'art populaire comme souvenirs jusqu'à l'aménagement des »musées à ciel ouvert« ou des ethnoparcs. Presque tous les pays touristique en Europe et dans la Péninsule Balkanique prêtent une grande attention à l'application de la création populaire dans les domaines de la culture matérielle et de la culture spirituelle au tourisme, particulièrement l'Autriche (Tyrol) qui a conservé au maximum et même utilisé les produits manuels et spirituels de ses régions montagneuses et de sa campagne dans le tourisme. Dans notre pays se sont les Slovènes qui font des efforts les plus sérieux en vue de conserver l'authenticité village alpin et du paysage rural et d'y développer le »tourisme rural«. L'auteur distingue certains territoires dans notre pays où l'on pourrait valoriser dans le tourisme l'ambiance rurale avec les particularités régionales de la culture populaire. A la fin il plaide l'établissement des parcs nationaux d'une vaste destination muséale-touristique.

ДИСКУСИЈА

Ненад ХАЦИДЕДИЋ, Сарајево

На почетку, претходно, хтио бих да изразим своју радост и задовољство, као и захвалност организаторима што су покренули разматрање ове проблематике, јер мислим да је заиста дошао тренутак да се њоме заједнички позабавимо.

Унапријед, се извиђавам данашњим референтима што нећу обратити дужну пажњу њиховом труду и њиховим рефератима, што је, иначе, била наша досадашња пракса, већ ћу рећи неколико ријечи о општој проблематици истраживања савремених промјена у народној култури, а затим ћу изнијести нека своја искуства из тих истраживања, као свој скроман прилог успјеху овог изванредног симпозијума.

Промјене у народној култури дешавале су се увијек и мислим да то није ни спорно. У наше вријеме, у питању је само интензитет тих промјена, који у нашој земљи, инициран брзим посљератним напретком и изградњом социјализма, нарочито по следних година, добива све већу акцелерацију. Те су промјене свакодневне и ту, пред нашим очима, и мислим да не постоји дилема да ли ћemo их проучавати или не, јер су оне саставни дио живота и културе наших народа и нашег друштва. Једино се поставља питање како ћemo их проучавати или, можда, ко ће их проучавати. Наравно да на таква питања, као и друга која нам се сада намећу, не може дати одговор, а нити рјешења, овај симпозијум, али их можемо овде почети рјешавати. Са овим и оваквим проблемима сукобили су се и други народи и њихове науке. Сличне расправама које ми оваје водимо у САД су вођене прије четрдесетак година, а како смо чули у излагању проф. Буршта из Польске, они су већ раније, прије неких десетак година, учили или извјестан заокрет у том правцу. И код нас у Словенији, према ономе што нам је изнео колега Кременшек, отишло се на пријед у истраживању приградских и мјешовитих насеља. Остаје, као што рекох, да се и у осталим нашим крајевима учине напори на рјешавању искрсле проблематике.

За ступање у ту, могли бисмо условно рећи, нову етапу у нашим истраживањима ми смо, по мом мишљењу, учинили већи дио неопходних предрадњи.

Прво, наши претходници и учитељи обавили су огроман истраживачки посао на пољу истраживања народне културе у готово свим нашим крајевима. Створене су и истраживачке школе са врло значајним резултатима, мјерено и европским мјерилима. Још већи значај тим истраживањима даје примјена јединственог методског поступка, који нам данас омогућује дијахрону

поређења. У билансу, односно критичкој оцјени тог претходног рада, прошлих дана, чули су се и дисонантни тонови, који међутим, не могу битно утицати на горњу општу констатацију.

Друго, у социјалистичком периоду наши етнолози су, између остала, обавили један грандиозан посао, којег на жалост није нико спомињао, а то су истраживања за Етнолошки атлас Југославије. Та истраживања, конципирана и обављена по најсавременијим методолошким поступцима, са огромним узорком од 10% сеоских насеља у читавој Југославији, могу нашој посљератној етнологији служити на част, јер таква истраживања, у том обиму, и на такав начин, нису обављена ни у једној од других друштвених наука у нашој земљи. Том приликом је инвентарисана готово сва материјална, духовна и социјална култура наших народа. Тиме је, заправо, створена основа за проучавање насталих промјена.

Остаје да се заједнички учине још неке предрадње које би омогућиле даљу афирмацију и бржи напредак наше науке; при том мислим на израду опсежних библиографија, на којима већ раде многе институције, само је потребно тај рад синхронизовати и уобличити, јер би израда таквих библиографија била један егзактан биланс досадашњег нашег рада, како по тематици тако и по обиму. Потребно је, такође, још порадити на изради једног етнолошког терминолошког речника (и на том пољу има почетних радова), јер, а то је карактеристично, овде је, иако је томе посвећен читав овај симпозијум, само једном споменут термин акултурација, и то од стране проф. Влаховића, ако се не варам.

Етнолозима, односно њиховим истраживачким методама, друге друштвене науке стављају приговоре да за истраживање савремених промјена њихове методе нису дostaтне, јер се сада не ради више о малим и затвореним заједницама са једноставном технологијом и једноставним друштвеним структуирањем, итд. За истраживање савремених појава, каже се, потребне су друге, нарочито квантитативне методе, велики узорак, итд.

Прије него што бих говорио о споменутим замјеркама, хтио бих да напоменем неколико ствари. Прво, промјене, баш зато што су промјене, дешавају се на одређеном или међусобно различитом културном супстрату. Тај супстрат је, у ствари, традиција и традиционално друштво. Традиција са доласком промјена сасвим не нестаје него се поново у њима јавља у једном преобликованом виду. Традиција, заправо, приказује слојеве прошлости у самој садашњости и „чини садашњим увек оно што је било, јесте и биће“. Ту традицију, као и њене нове појавне облике најбоље познају баш етнолози посредством својих истраживачких метода.

Тим методама, посебно методи директног посматрања, којом се етнолози и највише служе, не може се стављати приговор да нису егзактне; то је обично неразумјевање. Метода, директног посматрања, за разлику од других, подразумјева врло интензивна и продубљена истраживања на малом броју случајева, су-

протно мање интензивним истраживањима на већем броју слу чајева, која се примјењују у другим друштвеним наукама. Слична првој врсти истраживања су и истраживања у медицини, којима нико не оспорава егзактност. Код ових наших истраживања не ради се само о промјенама у материјалној сferи живота, које је релативно лако евидентирати и претворити у бројеве, већ се ради о далеко суптилнијим промјенама које није могуће, по себи у нашим срединама, открити без директног контакта и боравка истраживача у дотичном медију. Наша властита ситуација у којој, и поред свег напретка и промјена, још увијек има велик број неписмених, у којој постоји евидентна аверзија и бојазан од свих врста формулара, анкета, и др., говори у прилог томе да ће још током дугог низа година метода директног посматрања на терену бити главна у истраживању поменутих појава. Свакако да је, као што је то чињено и раније, потребно с њом комбиновати и све друге етнолошке, као и методе других друштвених наука кад се за то укаже прилика. Разумије се да та истраживања не би смјела бити сама себи циљ, већ би из њих морало произићи, поред утврђивања културног супстрата на којем се те промјене дешавају, и утврђивање законитости по којима се одвијају ти процеси. У томе ја видим наш практичан допринос нашем друштву (о чему је овде било говора), јер модели по којима градимо југословенско друштво су јединствени, а долазе на вишеструко различите културне подлоге.

А сада бих, као што сам на почетку рекао, говорио о мојим властитим искуствима у истраживању савремених промјена у народној култури.

У протекле двије године, за потребе Земаљског музеја у Сарајеву, вршио сам поменута истраживања у околини Дервенте. Не бих желио да понављам оно о чему су претходних дана већ говорили, на заиста импресиван начин, моје колеге у истраживањима у Србији, а што се, у већој или мањој мјери, очитује и у нашим истраживањима. Хтио бих само да скренем пажњу на неке појаве које овде нису или довољно истакнуте или нису ни помињане, а које, по мом мишљењу, могу имати значаја и за друга оваква истраживања.

1. Значај комуникација (њих је овде помињао проф. Ва совић) за брзину и интензитет промјена. При том не мислим само на главне комуникације већ више на оне регионалне и сеоске, које се највише граде мјесним самодоприносом, а које, ос пособљене за аутомобилски саобраћај, директно повезују сеоска насеља са градовима у регији и даље. У току наших истраживања грађени су и изграђени такви путови. У само једној години послije њихове изградње крај је толико мијењао изглед да га је тешко било препознати. У тој једној години прескочена су стоећа изолације и учињен је незапамћен напредак у многим видовима материјалне културе. Истина, овај напредак је остварен у комбинацији и са великим приливом готова новца и девиза у село запошљавањем у индустрији код нас и у иностранству. Колико за село значе те нове комуникације најбоље пока

зују акције за изградњу путева у које мјештани улажу огромне физичке напоре и велика властита финансијска средства. Но ве куће са граде чак и поред тек трасираних комуникација у тежњи да се заузме што бољи положај према тим путевима.

2. Желећи да утврдимо путеве продирања промјена, установили смо да ти утицаји из града посредно, најчешће, преко периферије, долазе у село. Наиме, и контакт са градом, у највећем броју случајева, посредован је преко рођака, комшија, земљака, који су се доселили у град и обично се настанили на градској периферији. Ти становници периферије су узор сељацима: у моди, у намјештају кућа, у понашању, у закључивању, у погледима на свијет, итд., а сама њихова култура је хибридна, састављена, у разним комбинацијама и степенима, од елемената сеоске и градске културе. Дакле, село прима посредовану културу, а иновације стижу са закашњењем. Рецимо, у селу је модеран намјештај онај који је у граду био у моди прије тридесетак година и који су они видјели код својих рођака и пријатеља у граду, а ови су га набавили као рабљен и демодиран. Неке наше творнице намјештаја и сада производе такав старији тип намјештаја баш због постојања сеоског тржишта. Слични примјери се могу извести и са другим културним промјенама. То посредовање и закашњење дифузионисти називају „маргинални анахронизам”.

3. У разматрању мотива и снага које покрећу и тјерају људе да се напрежу — и изван својих стварних могућности — у прибављању материјалних добара, констатовали смо да је, поред стварне жеље за бољим животом, престиж тај тако јак мотив због којег људи улажу те огромне напоре. То је често и мотив за одлазак на рад у индустрију и у иностранство. Нова кућа се гради и наручује не по властитим критеријума већ као у судјела који има исти или сличан статус у селу. Резултати борбе за престиж могу бити и жалосни и смијешени: ТВ антене на кућама у којима нема телевизора, фрижидери у селима у којима нема електричног освјетљења, скупе хармонике на којима нико не свира, итд.

4. Оваје је у више наврата констатовано да су промјене у материјалној култури знатно брже и интензивније од промјена у духовној сфери живота. Желим да додам да су наша истраживања показала да процеси урбанизације села који су сада у току и промјене које настају обухватају домен становиња, и то не сасвим, јер ново изграђене и лијепо намјештене куће највише служе гостима или за какве кућне свечаности, док њихови власници и даље већи дио живота проводе у подрумским или помоћним просторијама, правдајући се тиме што су прљави због рада на земљи и са стоком. Даље, поменуте промјене обухватају још у знатнијој мјери ношњу, а сасвим мало подручје исхране, на вика и вриједности.

Slavko Kremenšek, Ljubljana

Dovolite mi, da se ob zaključni diskusiji še enkrat oglasim. Nikakor namreč ne morem mimo nekaterih pesimistično zvenečih besed prvega dne naših razprav, ko je šlo za vprašanje družbenega pomena etnoloških in tudi historiografskih preučevanj. Z zgodovinopisnega in etnološkega vidika si ne morem kaj, da ne bi izrazil vere v pomen našega dela, tudi vere v možnosti našega vpliva na družbeni razvoj. V naših šolah je dnevno nekaj tisoč ur zgodovine, učenci in dijaki osnovnih ter srednjih šol poslušajo tedensko poglavja iz zgodovine kot učnega predmeta. Tolmačenje družbeno-ekonomskega razvoja je naloga še nekaterih drugih učnih disciplin. Etnologije res ni med njimi. Toda nihče nam ne more niti iz ideo-loških niti iz kakih drugačnih razlogov braniti, da bi se ne zavzemali, da bi se ne borili za vključevanje etnoloških spoznanj v zgodovinske učne ure in tudi v druge družboslovne učne predmete. Današnje stanje je namreč v tem pogledu povsem neustrezno. Zato si moramo prizadevati, da ga sprememimo.

Eno temeljnih pedagoških načel je: od znanega k neznanemu. Vsakomur je najbolj poznano njegovo ožje okolje, način njegovega življenja, življenjski stil družbene skupine, razreda, kateremu pripada. Etnologija pa je veda, ki razkriva in tolmači prav podobo majhnih, bolj ali manj zaključenih regij, posameznih življenjskih stilov, načina življenja omejenih območij in družbenih skupin skozi različne faze družbenega razvoja. Vzemimo za primer včerajšnji referat kolegice Brede Vlahović, ki je spričo upoštevanja temeljnih ekonomskega in družbenorazvojnih determinant zelo zanimiv in temu užtrezno koristen prispevek k razkrivanju etnološke podobe nekega kraja na Slovenskem. Kaj more biti za belokranjskega šolarja iz Semiča ali njegove okolice bolj poučno pri razlagi družbeno-ekonomskega razvoja, kot tolmačenje zgodovinskih določil na primeru spremicanja v načinu bivanja, oblačenja, prehrane, v načinu življenja v družini, v vaški, trški ali podobni skupnosti, ki ga izpričuje ustrezna etnološka študija. Tovrstne etnološke obravnave kompleksnega značaja, ki se ne izogibajo temeljnih določil današnjega načina življenja, so oblika etnološkega strokovnega dela, za katero se moramo samo zavzeti. Študij bolj ali manj zaključenih mikroregij ali socialnih skupin v njihovi dinamiki, v njihovem spremicanju, z upoštevanjem vseh določil tega spremicanja, je prav gotovo eden načinov dela sodobne, moderne etnologije, ki mu nihče ne more odrekati prvorazredanega družbenega pomena.

Zelo verjetno je, da smo glede omenjenih raziskav še vse pre malo načrtni, da je naše delo, vsaj v jugoslovanskih okvirih, še vse preveč razdrobljeno, vse pre malo primerjalno usmerjeno, da bi bili lahko zadovoljni. Zato kaže samo četitati Etnografskemu inštitutu Srbske akademije znatnosti in umetnosti in se mu zahvaliti, da nam je nudil priliko, da smo se lahko širše pomenili o problemih, ki niso zanimivi le za nas etnologe, temveč so velikega pomena za naše družboslovje nasploh.

Владимир Стојанчевић, Београд

Пре свега треба поздравити идеју Етнографског Института САНУ што је дошло до одржавања овог Симпозијума. Велики одзив учесника, бројни реферати, разноврсна тематика доказ су и добро спроведених организационих припрема, тим више што је ово први Симпозијум у двадесетпетогодишњем раду Етнографског института. Заслуга за то, свакако, припада целокупном институтском чланству, али такође и др Милораду Васовићу, директору Института, који је са много спремности, енергије и одговорности допринео сазивању и одржавању овог стручног и високо научног Скупа.

Нисам етнолог по струци, али сам на студијама слушао етнологију, а бавио сам се, у више наврата, и питањима историјске етнографије, процесима миграција у 19. веку, проблемима друштвених и културних веза балканских народа са Србијом после првог и другог устанка. То ми, унеколико, и даје слободу да изнесем нека своја запажања.

Рекао бих да су читав Симпозијум карактерисала два момента: широки и разнострани приступ у обради бројних етнолошких процеса у нашем времену, и нови истраживачки приступ у познавању етнолошке и културне баштине нашега народа. Пријатно изненађује сазнање о стално новим сагледавањима проблема и појава етнолошког карактера, који живе у народу, и који добијају, изнова, нова или допунска тумачења.

Карактеристична је, релативно очувана „етнографска свежина“ — конзервираност неких народних обичаја и навика — за поједине крајеве Србије, нарочито међу Власима и у народу југоисточне Србије. С друге стране, значајни су и резултати у етно-социјалним променама од завршетка рата до наших дана. Научно су знаменити и налази о новим миграционим процесима, затим о реликтима печалбарења, о прилагођивању исељеника у новим друштвеним, културним и економским срединама. Интересантни су били и реферати који су износили и разрађивали методска и теоријска питања из области етнолошке науке. Исто тако и реферати који су додиривали интердисциплинарни однос етнологије са другим наукама.

Садржајност реферата, стручност у обрађивању тематике, обавештеност о расправљаној проблематици, поред осталог, били су видно заступљени код готово свих референата. Дискусија је, такође, подвукла ову страну рада Симпозијума.

Сумирајући своје утиске и налазе са овог Симпозијума, моје је уверење и то да наша етнолошка наука поново осваја позиције у научном свету истраживања, које су донедавно, чини ми се, биле доста опале. Види се — уосталом из целокупног рада Института за последњих годину-две — да нове, послератне, стручне етнолошке снаге долазе све више до изражавања, при чему их карактерише, рекао бих, не само мање-више тематска, идејна и

методолошка везаност за старе ауторитетете етнологије од Џвијића до Б. Дробњаковића и М. Филиповића већ и смелост и спремност за новим прилазима, схватањима и оценама етнолошких појава и проблема. Етнологија се све више окреће савременим процесима у животу нашег народа, и стално изналази актуелне проблеме етнолошких појава и процеса које, све више, тумачи на један нови и више оригиналан начин. То је оно што је ново у научној оријентацији садашњег Етнографског института, и што се, великим делом, показало и на овом Симпозијуму управо учешћем и његових чланова — референата. Овај Симпозијум је један знак више да је дошло до регенерације етнолошке науке, и да етнологија као наука изналази стално нове тематске и методолошке реализације.

Да резимирам: овај Симпозијум Етнографског института САНУ постигао је два или три задатка:

— окупљао је велики број научника из млађе генерације етнолога и презентирао је широку палету етнолошке проблематике;

— посветио је велику пажњу садашњем стању етнолошке проблематике проширивши јој домен, обим и правце истраживања;

— ова истраживања посматрао је, углавном, у ширем контексту научних кретања уопште, указујући да етнологија (са етнографијом) може да буде корисна и за „садашњи тренутак“ у креирању државне политике у области планирања општег друштвеног и културног подизања нашег народа и унапређења његовог живота.

Имајући у виду горе речено, време је, уверени смо, да Етнографски институт буде носилац рада и писања једног далеко обимнијег, целовитог и синтетичког дела о животу и културно-националном стању, цивилизацији, нашега народа савременог социјалистичког периода, отприлике онако као што је то Вук Карадић, у свом целокупном стварању а посебно у *Животу и обичајима народа српског* изнео за историјски период патријархалне организације српског народа (пре ослобођења и на почетку 19. века) или Јован Џвијић својим укупним делом, а највише *Балканским полуострвом и јужнословенским земљама* за грађански период наше историје до првих година после завршетка првог светског рата. Овај Симпозијум показао је да је Етнографски институт у стању, уз разумљиву помоћ стручњака са стране, да организационо, стручно и кадровски предузме овај многострано значајан подухват као најпозванија научно-истраживачка установа у републици Србији.

Искazuјући своје задовољство што сам био позван да присуствујем раду Симпозијума, и да се користим неким резултатима саопштеним у рефератима других његових учесника, слободан сам да још једном подвучем признање Етнографском институту САНУ за оно што је пружио, у току три дана корисног рада, и нашој науци и нашем друштву.

Драган МАРКОВИЋ, Ниш

Пажљиво и са знатним интересовањем саслушао сам скоро сва излагања са дискусијама наших најеминентнијих познавалаца народног живота, обичаја, културе и народне уметности. Драго ми је што смо на Симпозијуму имали прилике да чујемо представнике етнолошке науке са Познањског универзитета, Сорбоне и Софијског универзитета.

Од првог дана рада Симпозијума питао сам се зашто међу етнолозима нема и других прегалаца који раде и истакли су се на проучавању народног живота, народне културе и најсавременијих промена у нашим сеоским насељима.

Ретки су били изузети да су нам се придржали малобројни љубитељи нашег фолклорног блага. Организатори Симпозијума су можда учинили пропуст што нису позвали на овај значајан скуп представнике (секретаре) Културно-просветних заједница, Међуопштинских заједница културе и „Расковничаре”, као и остале истакнутије познаваоце нашег традиционалног народног културног наслеђа.

Многе чињенице и подаци који се односе на културу, живот и обичаје наших народа били су нам довољно познати, јер је већина од нас (ако не пети пут), али бар по трећи пут могла да буде упозната са низом података на разним састанцима, саветовањима Етнолошког друштва Југославије, затим органцима истог друштва или у току наставе у току студија на факултету. Поред бројних нових драгоценних података које смо и први пут чули на овом Симпозијуму, ако прихватимо старо дијадетичко начело *Repetitio est mater studiorum* ни извесна понављања која смо имали прилике да чујемо неће нам бити сувишна.

Иницијатори и организатори овог Симпозијума на први поглед нису у потпуности сагледали све видове нашег културног наслеђа и указали, у посебним саопштењима, на значај објекта фолклорне архитектуре са споменичним својствима и на степен њихове угрожености. Овај проблем био би потпуно запостављен да није др Милорад Васовић бар површино указао на то колико су угрожени многи наши споменици народног најмарства и да им кроз туристичку пропаганду морамо озбиљније обратити много већу пажњу као што је то већ одраније учинио у неколико европских земаља.

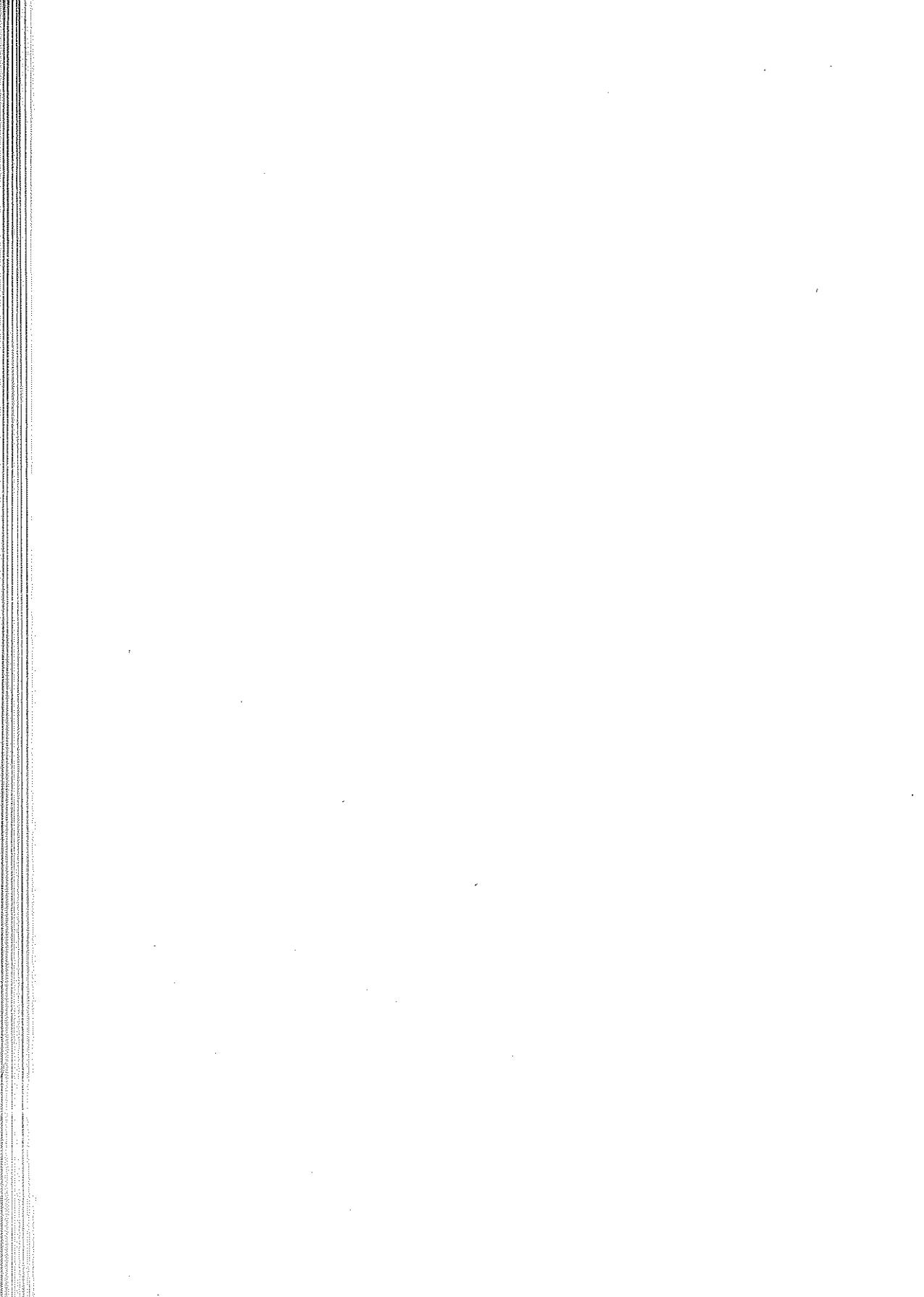
За многе објекте наше народне архитектуре најдостојније место би било у музеју у слободном простору, или етнопарку. Нагло пропадање и нестанак оваквог народног блага обавезује нас да што хитније сачувамо и заштитимо бар још оно што је расејано по многим нашим сеоским насељима. По речима др Васовића локација за будући етнопарк је већ одраније одређена и налази се испод Авале, код Белог Потока. Однедавно било је предлога да се језгро етнопарка формира на простору Топчидера и Кошутњака. Пошто на падинама Авале до сада није било никаквих значајнијих захвата, не би било лоше да се анкетом о подизању етнопарка код нас изјасне наши научници,

уметници, културни радници и јавно мнење да би се јасније и аргументованије указало које су погодности и предности за локацију код Белог Потока. Свакако да присталице подизања етнопарка у Топчидеру сматрају да би етнопарк за домаће и стране посетиоце и туристе овде био приступачнији и посећенији. Неоспорно је да овај простор не би био најпогоднији, пошто је и ограниченији за смештај разних типова сеоских кућа, привредних зграда и осталих објеката народног градитељства.

Са задовољством сам прихватио вест да се чине покушаји и припреме и да ће се ускоро нешто и спасти од нашег културног наслеђа које су нам оставили анонимни неимари и да ће то бити приступачније ширим народним слојевима. Међутим, ипак са мало скептицизма прилазим и прихватам слична обавештења, пошто се ми више од једне деценије заваравамо и надамо да ће доћи до реализације пројеката овакве врсте. Стручњаци и сарадници Етнографског института вероватно су до сада дошли до неких теоретских решења и закључака о изгледу, уређењу и одабирању објеката који би се могли налазити у комплексу нашег будућег етнопарка.

Аудиторијум који је пратио реферате — саопштења на Симпозијуму значајан је представник нашег културног и јавног жи вота; саопштења су била на довољној научној бази, а закључци корисни и прихватљиви за унапређење етнолошке науке и проучавање традиционалне народне културе, па ми се у току рада Симпозијума наметало питање: „Зар су и зашто поједине ногометне, рукометне и остale спортске утакмице и поједини политички догађаји значајнији од овог нашег научног саветовања?” Зашто они који су позвани да информишу нашу јавност о овом скупу културних радника нису придали ону важност коју скуп овакве врсте заиста заслужује? Осим конвенционалних обавештења, веома концизних, у дневној штампи и можда преко Радио-Београда, колико сам био у могућности да пратим, изгледа да других информација за нашу јавност скоро није ни било о раду Симпозијума посвећеног проучавању традиционалне народне културе и савремених промена у културном преображају наших сеоских насеља.

С обзиром на то што су реферати и саопштења занимљиви, јасни, приступачни и за оне који се не баве науком као професионалци и што ће бити публиковани у Зборнику Симпозијума, корисно би било да се Зборник штампа у повећаном тиражу како би био приступачан ширем кругу појединача, градских и сеоских књижница, и тако задовољио потребу и радозналост свих оних који се интересују о нашој науци о народу и савременим променама које нужно произилазе услед техничког, индустријског и економско-културног напретка наших народа.

Др Петар ВЛАХОВИЋ, Београд

Симпозијум о етнолошком проучавању савремених појава у народној култури, који је организовао Етнографски институт САНУ, је први ове врсте у нашој земљи. Због тога сви ми учесници и други посленици на науци о народу морамо бити захвални Етнографском институту, што нам је омогућено да о сложеним етнолошким питањима измењамо мисли и на основи досадашње истраживачке праксе створимо још сигурније научне приступе.

Циљ Симпозијума је био, како је и у уводној речи нагласио проф. Др А. Урошевић, да нађе пут и начин проучавања наглих промена које у СР Србији, па и у целој нашој земљи, настају под утицајем савременог друштвеног, политичког и привредно-културног развоја.

Главни подстрекач у прогресивном развитку је, разуме се, сумње нема, социјалистичко усмеравање друштвено привредног развоја, које условљава готово неухватљиве законитости трансформисања народног живота у новим условима. У овим квирима, како рече директор Института, проф. Др М. Васовић, сагледана је проблематика о којој се у протекла три дана расправљало на овом Скупу, коме је присуствовало око 150 етнолога из свих крајева наше земље, са гостима из иностранства.

На Симпозијуму су на конкретним примерима размотрене теоријске и практичне основе проучавања општих токова народног живота (друштвена организација, материјална и духовна култура).

Симпозијум је недвосмислено показао да је наш југословенски научни приступ, уз поштовање свих специфичности, проучавању савремених промена у народном животу на нивоу европске научне мисли и да су, у новије време, одређивањем предмета проучавања веома зрело обележени оквири етнолошког истраживачког рада, јер је етнологија као друштвено историјска дисциплина у нашој земљи развила и изградила сопствени угао сагледавања појединих и општих проблема, који помажу разјашњавање и утврђивање одређених законитости у савременим друштвеним кретањима и општим процесима преобрађаја народног живота. То су, поред домаћих, нагласили и у саопштењима и у дискусији гости из иностранства, учесници Симпозијума, проф. Др Ј. Буршта, шеф Етнолошке катедре Универзитета у Познању (Польска) и Др Ж. Кисиние, директор Етнолошког института Француске у Паризу.

Југословенски истраживачи из свих наших република и покрајина истакли су потребу разраде принципа проучавања,

указујући у својим излагањима конкретно на садржај рада и научно методолошки приступ проблемима народне културе. Нарочито је то наглашено, поред уводног, у рефератима проф. С. Кременшека и Др М. Радовановић. Целину за себе чинио је осврт на ранији приступ овој проблематици, уз покушај вредновања сабране и интерпретирање грађе у светлу нових научних резултата. На ова питања скренули су пажњу Др В. Стојанчевић, Др Ј. Буршта, Mr Д. Бандић и Mr Р. Ракић.

Становништву, његовом животу у планинским регионима (Др М. Аутовац), раслојавању сеоских насеља (Др М. Панов) и прилагођавању становништва новим привредним условима живота (Б. Влаховић, Р. Кајмаковић) посвећена је дужна пажња, јер су промене на овом подручју једно од централних питања са којим су, посредно или непосредно, у тесној вези и многи други проблеми. Примери који су изнети из других крајева, изван Србије, као из Македоније, Хрватске и Словеније, очигледно су показали интензитет процеса и њихов одраз у савременим токовима народног живота и културе.

Захваљујући општим друштвеним кретањима код нас и у свету, битне промене су наступиле и у другим видовима народног стваралаштва. Илустровано је то на Симпозијуму трансформацијом народне медицине и улоге видара (Р. Филиповић-Фабијанић), променом материјалног и постојањишту духовног народног стваралаштва (Др С. Зечевић), променама које наступају у култури становништва некадашњих печалбарских региона (Др В. Стојанчевић), новитетима и променама у народној ношњи Др М. Јовановић). Савремени друштвени услови утицали су на промене у етничкој структури становништва (Др М. Драшкић) и одразили се, у мањој или већој мери, на становнике чија се насеља, услед изградње великих привредних објеката, измењају (Д. Арљача).

Истраживачи су уочили промене које наступају и у другим видовима народног културног израза. Указано је, на пример, на традиционално играчко наслеђе и његов значај у савременим животним условима (Др О. Младеновић), на познавање, коришћење, преузимање и значај употребе традиционалних изрека и израза у данашњем говорном народном изражавању (Др М. Макарович), оријентацији ликовног стварања савремених сликара сељака (Е. Церовић) и прилагођавање сеоске радиности условима савременог тржишта (Др Д. Николић). Најзад, обраћена је пажња и на апликативну страну народне културе, на пример, у савременом туристичком походу, где лепота, оригиналност и атрактивност народног културног стваралаштва служи као спона у незадрживом процесу културног прожимања међу људима и народима, чак и у просторно удаљеним регијама (проф. Др М. Ђасовић) и на тај начин, истичући опште и специфично, условљава нове друштвене и културне садржаје.

Захваљујући конкретности, садржајности, свеобухватности материје, која је праћена живом дискусијом, размотрени су при-

ступи проучавању веома сложеног народног културног наслеђа.

По оштој оцени изреченој у генералној дебати (Ар Драгић, Н. Хацидедић, Ар С. Кременшек, Ар В. Стојанчевић, Ј. Лазић, П. Влаховић), симпозијум је показао да је наша етнолошка наука нашла смисао и садржај свога рада, јер на основу проучавања појава из општих друштвених кретања прати и разјашњава савремене животне токове. С друге стране, саопштењима и дискусијама које су на основу 24 реферата вођене, истакнуто је у први план да је етнологија као наука у нашој земљи окренута друштвеној бази у којој емпиријски и теоријски практици уз адекватно вредновање културне баштине, специфичне путеве преображаја етнографске свежине и на тај начин упућује на законитости друштвеног развоја у одређеним етапама наше стварности.

Симпозијум је очигледно показао да етнологија није научна дисциплина окренута искључиво прошлости, већ као историјско друштвена наука и у садашњости изналази законитости савремених друштвено економских промена и процеса који произиствују из културно историјског наслеђа и међусобних прожимања различитих етничких група, животно везаних нераскидивим нитима свог битисања, одраженог у општекултурном стваралаштву, за ово наше данашње поднебље.

Између осталог, Симпозијум је указао на приступ проучавању свега оног што у нашим условима и просторима чини, на једној страни, етничку специфичност и што, на другој страни, нераздвојно везује и прожима различите целине у широко схваћене опште оквире човечанства.

Симпозијум је, доследно општим научним принципима, указао и на даље процесе етнолошког истраживачког рада који се морају заснивати на проучавању становништва, живота породице, рада и радних процеса, коришћењу слободног времена, организацији друштвеног живота и стварању нових вреднота које настају у процесу развоја друштва и његовог општег стваралаштва, као скупног израза.

Ово су само нека од важнијих питања која је Симпозијум Етнографског института САНУ покренуо, указао на њихов научни значај и преко тога покренуо проучавање бројних процеса којима обилује народни живот и наша стварност у условима савременог друштвеног развитка.

